

VAN HEERLIJKHEID TOT LANDSHEERLIJKHEID

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

onder redactie van

Prof. Dr. W. Jappe Alberts (voorzitter), Drs J. F. R. Philips (secretaris),
Dr. Remigius Dieteren O.F.M., Dr. J. Grauwels, Mr. K. J. Th. Janssen de
Limpens, Drs. J. C. G. M. Jansen, Dr. Mr. H. H. E. Wouters

Raad van advies

Dr. J. Kremers (Maastricht), Dr. L. Roppe (Hasselt),
Prof. Dr. E. Hélin (Luik)
Prof. Dr. J. A. van Houtte (Leuven)
Prof. Dr. F. Petri (Bonn)
Prof. Dr. J. J. Poelhekke (Nijmegen)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pag. 303.

De Stichting „Maaslandse Monografieën” werd in 1964 in het leven geroepen
door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Mr. M.A.W. van Oppen (voorzitter), Drs. J. F. R. Philips (secretaris),
Drs. J. J. C. Huyben (penningmeester), Dr. H. C. W. Roemen, Drs. M. K. J. Smeets

PROF. DR. W. JAPPE ALBERTS

VAN HEERLIJKHEID
TOT
LANDSHEERLIJKHEID

VAN GORCUM ASSEN/AMSTERDAM 1978

© De Walburg Pers, Zutphen

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van boekdruk, foto-offset, fotocopie, microfilm, of welk ander medium dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Onder de titel 'Geschiedenis van Gelderland tot 1492' (ISBN 90 6011 124 9) is dit boek eveneens verschenen bij De Walburg Pers, Zutphen.

ISBN 90 232 1579 6 (ing.)

ISBN 90 232 1580 X (geb.)

Layout en druk: Van Gorcum, Assen

Inhoud

Ter Verantwoording	VII
Hoofdstuk I Het Land	1
Hoofdstuk II De prehistorie	23
Hoofdstuk III Staatkundige ontwikkeling	30
Hoofdstuk IV Economische ontwikkeling	149
Hoofdstuk V Kerkgeschiedenis	201
Hoofdstuk VI Historiografie	245
Register van persoonsnamen	285
Register van aardrijkskundige namen	293

Ter Verantwoording

De omstandigheid, dat de 'Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen' was uitverkocht, gaf aanleiding tot de overweging een herdruk te doen verschijnen. Na daartoe van de uitgever, Martinus Nijhoff te 's Gravenhage, toestemming te hebben verkregen, besloot De Walburg Pers b.v., te Zutphen, over te gaan tot een nieuwe editie van genoemd werk.

Daartoe werd in de vorm van een co-editie de medewerking van de 'Stichting Maaslandse Monografieën' verkregen. Overeengekomen werd, dat de tekst van het boek zou worden omgewerkt en aangevuld op zodanige wijze, dat aan de thans in de provincie Limburg en de in de Duitse Bondsrepubliek gelegen streken, die in de Middeleeuwen tot het gebied van de Gelderse landsheer behoorden, meer aandacht zou worden gegeven dan zulks in de 'Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen' geschied was. Aan deze afspraak is uitvoering gegeven, waarbij ook de 'Voorgeschiedenis' van het Graafschap Gelre is uitgebreid met een hoofdstuk over de prehistorie.

Deze gewijzigde opzet bood ook gelegenheid om het boek voor wat betreft de uitgave in de serie 'Maaslandse Monografieën' een gewijzigde titel te geven, namelijk 'Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid'. De kern van het boek is immers een schets van de ontwikkeling van de heren van Wassenberg en Gelre tot landsheren en van hun gebied tot landsheerlijk territorium.

Wat betreft de editie van De Walburg Pers bleek het wenselijk de oorspronkelijke titel te handhaven om aansluiting te verkrijgen bij het reeds verschenen boek II en het in voorbereiding zijnde boek III uit de trilogie 'Geschiedenis van Gelderland'.

Ten slotte zij dank gebracht aan de 'Stichting Maaslandse Monografieën' voor het opnemen van dit boek in haar serie en aan dr. mr. H. Wouters, te Maastricht, voor het zorgvuldig nalezen van de kopij en het geven van menig goed advies.

W. Jappe Alberts

Het Land

De beoefening van gewestelijke of regionale geschiedenis heeft ten doel met betrekking tot een bepaald, meestal als gewest of provincie aangeduid gebied inzicht te verkrijgen en te verschaffen in de gebeurtenissen, die er in de loop van de eeuwen plaatsvonden, en in de toestanden en verhoudingen van onderscheiden aard, die aldaar bestonden en zich verder ontwikkelden. Daarbij dient – voorzover nodig is voor een goed begrip van de gewestelijke historie – verband gelegd te worden met de gebeurtenissen en toestanden, die zich in de loop van de eeuwen in naburige streken voordeden. Om dit doel te bevorderen is het wenselijk, dat de gewestelijke historicus zich een beeld vormt van de geografische gesteldheid van het gebied, waarvan hij de geschiedenis, of bepaalde facetten daarvan, bestudeert. Daarbij treedt ook de noodzakelijkheid van enige kennis van de geografische ontwikkeling van het gebied, waarvan men de historie onderzoekt, naar voren. Vandaar dat dit overzicht van de geschiedenis van Gelderland begint met een korte beschrijving van het landschap, dat het decor vormt van de historie van dit gewest. Dit decor vertoont een zeer sterke variatie, die verband houdt met de bodemgesteldheid. Deze vormt, met de verkeers-geografische situatie, de grondslag voor het bestaan, het leven en bedrijf van de bevolking.

Uit het voorgaande volgt, dat kaarten voor de gewestelijke historicus belangrijke hulpmiddelen zijn. Er zijn drie soorten van kaarten.¹ Vooreerst de oude kaarten, die in vroegere tijden met de toen beschikbare, vaak primitieve hulpmiddelen zijn vervaardigd en die een beeld geven van de toenmalige situatie. Voorts de moderne kaarten, die in de 19de en de 20ste eeuw zijn vervaardigd door en ten behoeve van overheidsdiensten, zoals b.v. de Topografische Kaart van het Konink-

rijk der Nederlanden. En tenslotte de historische kaarten, die aan de hand van oude kaarten, archeologische vondsten, en andere historische gegevens in later tijden zijn vervaardigd als resultaat en weergave van historisch onderzoek.

De moderne kaarten geven een beeld van land en landschap, dat veelal niet steeds en overal gelijk is aan het beeld, dat vroegere geslachten zich uit eigen aanschouwing daarvan konden vormen. Zij verschaffen ons slechts uitgangspunten voor het verkrijgen van een beeld, dat bij benadering overeenkomt met dat hetwelk onze voorouders van land en landschap hadden, en dat in de oude kaarten is weergegeven.

Niet alléén door inwerking van de natuur, bij voorbeeld door klimaatswisselingen, door inklinking van de bodem, door overstromingen en epidemieën, maar ook door menselijk toedoen, bij voorbeeld door ontginningen, inpolderingen, bedijkingen, bebossing, stads- en dorpsuitbreidingen, aanleg van wegen en kanalen, zijn in de loop der tijden wijzigingen opgetreden in de beplantingen, in het grondgebruik, in de parcelleringen, in de waterlopen, in de bebouwing, in de bewoning, in de kustlijnen en in de verkeerssituatie. Ook de staatkundige grenzen zijn aan veranderingen onderhevig geweest. Dit alles heeft het beeld van land en landschap gewijzigd.

De regionale historicus heeft onder meer tot taak deze wijzigingen – mede aan de hand van de resultaten van de bodemkartering² – op te sporen, te onderzoeken en vast te stellen en er bij het schrijven van zijn geschiedverhaal rekening mee te houden.

De hietvóór geschetste algemene uitgangspunten voor een beschouwing omtrent de geografische gesteldheid en de historisch-geografische ontwikkelingen en veranderingen van een gebied waarvan men de geschiedenis wil verhalen, gelden voor het Gelderse gebied zeker niet in mindere mate dan voor andere gebieden.

Belangrijk in dit opzicht zijn voor het Gelderse gebied de wijzigingen, die zich sinds de vroegste tijden in de loop van de rivieren hebben voorgedaan. Een reeks duidelijke voorbeelden daarvan levert de tot in de 19e eeuw sterk meanderende rivier de Maas. Dat deze rivier haar bedding herhaaldelijk verlegd heeft, kan men vaststellen bij vergelijking van oude kaarten met moderne kaarten, terwijl – met name voor de eeuwen waarvoor men niet over kaarten beschikt – op verscheidene

plaatsen in het landschap oude maasbeddingen duidelijk herkenbaar zijn, bijvoorbeeld bij Roermond, Swalmen, Lottum, Broekhuizen en Geisteren.

Ook de Rijn heeft – evenals zijn vertakkingen, Waal en IJssel – zijn loop in het Gelderse gebied herhaaldelijk gewijzigd. Zeer duidelijke voorbeelden daarvan levert de Rijnloop in de streek tussen Emmerik en Arnhem en met name in de nabijheid van Lobith, en ook de loop van de Waal bovenstrooms van Nijmegen tussen deze stad en de splitsing van Rijn en Waal.³

Een derde voorbeeld vormen de vele stroomverleggingen van het IJsselbed boven- en benedenstrooms van Zutphen.⁴ Deze en dergelijke stroomverleggingen hadden voor sommige steden, zoals Roermond, Arnhem en Zutphen, maar ook voor kleinere plaatsen, zoals Gendt en Elten, het gevolg, dat zij in een andere situatie ten opzichte van de rivier kwamen te liggen, en voorts veroorzaakten zij scheiding van vroeger verbonden, verbinding van vroeger gescheiden delen van landstrekken, waardoor zowel het beeld van het landschap, als dat van de kaart veranderde. Wijzigingen in het stroomverloop konden ook verkeersmogelijkheden in het leven roepen of bestaande verbeteren; een voorbeeld daarvan is, dat de Maas zich bij Heerewaarden met de Waal verenigde, waardoor Rijn- en Maashandel dicht bij elkaar gebracht werden, wat met name voor Nijmegen van betekenis was, maar ook voor Roermond en Venlo, die daardoor een positie in de Rijnhandel konden verwerven.

Ook de aanleg van dijken heeft belangrijke wijzigingen in het landschap teweeggebracht; daardoor en door de werking van natuurlijke krachten zijn de waterstaatkundige situaties, bijvoorbeeld de verdeling van het Rijnwater tussen de verschillende aftakkingen, in de loop der eeuwen in sterke mate veranderd.⁵ Opvallend zijn ook de vrij grote watervlakten in de rivierdalen buiten het stroombed. In het Maasdal zijn zij ontstaan door de ontgravingen van grint en in het dal van de Rijn en zijn vertakkingen door de ontgravingen van klei voor de steenbakkerijen. Deze watervlakten zijn vrij recente elementen in het landschapsbeeld.

Ook op ander dan op waterstaatkundig gebied zijn voorbeelden van veranderingen in het landschapsbeeld, – en dus ook van het kaartbeeld – aan te wijzen. De dichte bebossing van de Veluwe dateert voor een

niet onbelangrijk deel uit de vorige eeuw, toen ook de in de 17e en 18e eeuw begonnen aanleg van parken, siertuinen en parkachtige landgoederen en buitenverblijven werd voortgezet.⁶

In ongeveer dezelfde periode vangt op de Veluwe een sterke inkrimping aan van het heide-areaal, vergezeld van een uitbreiding van het akkerbouw-areaal. Sinds het midden van de 19de eeuw gaat men ook de Veluwse zandverstuivingen te lijf, waarvan de omvang steeds meer beperkt wordt. Deze beperking wordt geïllustreerd door een vergelijking van de beschrijving, die Ds. Heldring omstreeks het midden van de 19de eeuw gaf van de Midden-Veluwe⁷ met de tegenwoordige situatie. Deze vergelijking laat duidelijk de gevolgen van de ontginning en wijziging in het bodemgebruik zien.

Een soortgelijke ontwikkeling vertoont ook de streek langs de oostelijke Maasoever tussen Venlo en Gennep. Ook daar werd met name in de tweede helft van de 19e eeuw en daarna een deel van de uitgestrekte heidevelden in cultuur gebracht naarmate de verbetering van de afwatering en het gebruik van kunstmest dat mogelijk maakten.

Tegenover de werking van de factoren, die aanleiding gaven tot wijzigingen in landschap en kaartbeeld, staat de conserverende werking van het agrarische karakter, dat in een zeer groot deel van het Gelderse gebied behouden bleef tot in de tegenwoordige tijd. Dat komt onder meer tot uitdrukking in de bebouwing, in de wijzen van grondgebruik, in de vorm en inrichting van de boerenhoeven, in de bedrijfsvormen, nederzettingsvormen en in de soorten van gewassen. Ook aan de zich slechts langzaam wijzigende flora en fauna, die in onze tijd door de zich ontwikkelende industrie en niet in het minst door de vervuilende werking van de moderne samenleving en door het dalende grondwaterpeil bedreigd wordt, mag nog een behoudende functie worden toegekend. Het eeuwenlang voorkomen van dezelfde soorten van planten en dieren heeft aan verscheidene delen van het Gelderse gebied een tamelijk constant uiterlijk gegeven.

Een voorbeeld hiervan geven in sommige riviergebieden de beplantingen met wilgen, populieren en elzen. Deze beplantingen komen steeds eeuwenlang voor; zij dienden in vroegere tijden – gelijk nog heden – als grensaanduidingen, terreinafscheidingen, windschermen en ook voor het verkrijgen van materiaal voor vlechtwerk en van brandstof. De ouderdom van deze situatie blijkt onder meer uit een om-

vangrijk aantal vermeldingen in de middeleeuwse stadsrekeningen van Arnhem, Zutphen en Venlo en eveneens uit de tolrekeningen van Lobith.⁸

Onder „Gelders gebied” zal in dit boek worden verstaan het gebied, dat de tegenwoordige provincie Gelderland vormt, alsmede de gebieden die daartoe thans niet meer behoren, maar die in de latere Middeleeuwen wèl uitmaakten van het Gelderse territorium, zoals de stad Grave en haar omgeving, en met name ook grote delen van het noorden en het midden van de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg, en de omgeving van het Nederrijnse Geldern met het Midden-Niersgebied,⁹ waarin Wachtendonk, Aldekerk, Nieuwerker. Kevelaer en Straelen naast de stad Geldern de belangrijkste middelpunten waren, en waartoe ook de Gelderse enclaves Erkelenz, Viersen en Goch gerekend moeten worden.¹⁰

Dit aldus omschreven Midden-Niersgebied maakt thans deel uit van de Duitse Bondsrepubliek, maar vormde in de Middeleeuwen – en ook nog daarna – tesamen met de hiervóór bedoelde delen van Midden- en Noord-Limburg, de steden Roermond en Venlo en hun omgeving, het zogenaamde „Gelderse Overkwartier”.

Beschouwt men dit aldus omschreven Gelderse gebied nader, dan treedt allereerst de grote verscheidenheid der onderdelen op de voorgrond.¹¹ Hun natuurlijke gesteldheid loopt zo sterk uiteen, dat er geen sprake kan zijn van een geografische en natuurkundige eenheid, zoals dat b.v. in Holland in veel sterkere mate het geval is. Hoogteligging, bodemgesteldheid, en flora, zelfs het klimaat, vertonen in de onderscheiden delen van het Gelderse gebied opvallende verschillen, die gepaard gaan met sterke verschillen in het landschap. Een tweede belangrijke karaktertrek van het Gelderse gebied is, dat het doorgangsgebied is voor twee der belangrijkste rivieren van noordwest-Europa: de Rijn en de Maas, die met hun zijrivieren en vertakkingen het geografische beeld van het Gelderse gebied beheersen. Een derde omstandigheid is het vrijwel ontbreken van natuurlijke grenzen. Als zodanig kunnen slechts gelden de Zuiderzeekust van de Veluwe, en – hoewel niet ten volle, namelijk slechts in zoverre een rivier scheidend en niet bindend werkt – de IJsselvallei van Deventer tot Hattem. Overigens lagen de grenzen min of meer open. De brede, zich van Wageningen en Rhenen in het Z.O., tot Nijkerk en Baarn in het N.O. uitstrekkende Gelderse

Vallei, die op verscheidene plaatsen goed begaanbare oost-west verbindingen bood, kon niet als een natuurlijke grens gelden. Nog minder was dit het geval met het grensgebied tussen Lek en Maas, waar de grens uitsluitend door de werking van politieke en juridische factoren bepaald was. De zuidgrens van het Gelderse deel van het midden-nederlandse rivierengebied werd ten dele door de Maas gevormd en kon daarom in zekere zin als natuurlijke grens gelden. De grenzen van het Zutphense kwartier lagen zowel aan de noordzijde als aan de oostzijde vrijwel open, behoudens enkele niet omvangrijke moeras-complexen, die de doorgang belemmerden.¹² Het zich tussen Nijmegen en Kleef uitstrekkende „Reichswald” vormde geen grens, het was een grensgebied, waarvan een deel tot het Gelderse territorium behoorde.¹³ Het „Gelderse Overkwartier” is bijna een schoolvoorbeeld van een land zonder natuurlijke grenzen. De enige uitzondering is het Peelmoeras, dat in het westen een barrière vormde tussen het Land van Kessel en de Meierij van 's-Hertogenbosch.

Deze drie aldus omschreven factoren hebben voor de historische ontwikkeling, niet alleen in politiek-staatkundig, maar ook in economisch en cultureel opzicht, duidelijk aanwijsbare gevolgen gehad.

De grote verscheidenheid der onderdelen springt onmiddellijk in het oog, als men een kaart van het Gelderse gebied voor zich neemt en zich realiseert, dat het zich uitstrekt van de Zuiderzeekust in het noorden tot aan de omgeving van Keulen en Aken in het zuiden, van de rivierkleistreken in de Bommeler- en Tielerwaard en de lage weidestreken van de Utrechtse vallei in het westen tot in de Westfaalse „Rote Erde” in het oosten. In bonte afwisseling omvat dit door brede rivierbeddingen doorsneden gebied streken, die zich in velerlei opzicht van elkaar onderscheiden: heidestreken en boscomplexen, laaggelegen weidestreken en hoger gelegen akkerbouwstreken, die door sterk uiteenlopende gesteldheid en kwaliteit van de bodem, en mede door verschillen in neerslag en temperatuur ook in staat zijn een specifiek produkt te leveren; men denke b.v. aan de vlasverbouw in het Overkwartier, aan de fruitteelt in de Betuwe, en aan de aspergeteelt in de omgeving van Venlo. Ook de steenbakkerijen in de rivierbeddingen zouden hier als voorbeeld vermeld kunnen worden.

De grote verscheidenheid van de onderdelen en hun sterke spreiding had o.m. tot gevolg, dat in het Gelderse gebied nimmer één kern

ontstond, die als centrum voor het gehele gebied vermocht te gelden. Elk der onderdelen verkreeg op de duur een door factoren van diverse aard bepaald eigen karakter, waardoor voor dat onderdeel het ontstaan van een eigen politiek en een eigen economisch centrum, waarvan ook een zekere culturele invloed uitging, in de hand gewerkt werd.

Het thans niet meer tot de provincie Gelderland, maar grotendeels tot de provincie Limburg behorende zogenaamde „Overkwartier” was een ietwat wonderlijk, nogal onsamenhangend complex van uiteenliggende kleinere en grotere gebieden, die gedurende een groot deel van de Middeleeuwen veelal gemeenschappelijke politieke lotgevallen hadden. Men kan in dit complex de volgende streken onderscheiden. Vooreerst de aan de rechteroever van de Maas gelegen streek waarvan Roermond het centrum was. Dit gebied strekt zich uit van een punt tegenover het aan de linkeroever van de Maas gelegen Maaseik tot aan Belfeld, aan de Maas, ongeveer 8 km ten zuiden van Venlo. Genoemde rivier vormde de westgrens. De landgrens liep met een grote boog naar het oosten en omvatte het stadje Montfort, en verder St. Odiliënberg, Posterholt, Vlodrop, Over- en Neder-Kruchten en liep dan ten westen van Bruggen en Kaldenkirchen, beide behorende tot het Gulikse territorium, naar de Maas. Het meest oostelijke punt lag ongeveer 25 km van deze rivier verwijderd. Het grootste deel van dit aldus begrensde gebied ligt tegenwoordig in de provincie Limburg, slechts een klein deel ligt thans in Duitsland. Ten zuiden van dit gebied lag nog de Gelderse enclave Erkelenz. Door een smalle strook Guliks territorium, dat tussen Belfeld en Venlo tot aan de Maas reikte, werd het Roermondse gebied gescheiden van het tweede onderdeel van het „Overkwartier”, waarvan het zuidelijkste punt aan de Maas bij Tegelen lag, en het noordelijkste punt aan de Maas ten zuiden van Gennep. Ook hier vormde deze rivier de westgrens. Tussen beide genoemde punten liep de landgrens eveneens in een grote boog naar het oosten en omvatte behalve Venlo en omgeving ook een strook land ter diepte van ongeveer 5 km langs de rechteroever van de Maas, die tegenwoordig tot de provincie Limburg behoort.

Voorts omvatte deze landsgrens vrijwel het gehele gebied, dat tegenwoordig de Duitse „Landkreis Geldern” vormt. Dit tweede onderdeel van het Gelderse Overkwartier strekte zich verder naar het oosten uit dan het deel waarvan Roermond het centrum was. Het reikte

tot in de nabijheid van de stad Meurs en van het tot het wereldlijk territorium van de aartsbisshop van Keulen behorende Kempen.

Aan de westelijke oever van de Maas tussen die rivier en de Peel lag het tot Gelre behorende Land van Kessel, waarvan in de loop van de 13de eeuw delen aan de graaf van Gelre waren gekomen. Na het uitsterven van het Kesselse gravengeslacht in 1305 kwam het gehele land onder Gelders bestuur als „ambt Kessel”. Het strekte zich uit van iets ten zuiden van het kasteel Kessel aan de Maas, tot iets ten noorden van Geisteren aan dezelfde rivier, en omvatte onder meer plaatsen als Helden, Horst, Sevenum, Venray en Blerick. De zuidgrens werd gevormd door het Land van Horn, de noordgrens door het Land van Cuyck.

Uit deze summiere samenvatting blijkt, dat het „Overkwartier” van het overige deel van Gelre gescheiden was door territoir van andere landsheren. Aan de linkeroever van de Maas werd het Gelderse gebied onderbroken door het Land van Cuyck, waarvan het noordelijke deel met de stad Grave in 1400 door Johanna van Cuyck aan hertog Willem van Gelre werd overgedragen, terwijl het zuidelijk deel van de heerlijkheid Cuyck als leen van Gelre in het bezit van Johanna van Cuyck bleef. Aan de rechteroever scheidde Kleefs gebied, waarvan Gennep het centrum was, het Overkwartier van het Rijk van Nijmegen. Voor het verkeer tussen Venlo en Nijmegen moest men van vreemd territoir gebruik maken; men had daarbij – tenzij men per schip langs de Maas voer – de keuze tussen Kleefs en Cuycks gebied. Tussen Venlo en Roermond liep de normale weg langs de oostelijke oever van de Maas, waarbij men Guliks territoir moest passeren.

Langs de westelijke oever kon men Roermond bereiken over Gelders gebied, namelijk via het Land van Kessel; blijkens de stedelijke rekeningen van Venlo, waarin herhaaldelijk veerkosten voor reizen naar Roermond vermeld worden, was deze route niet ongebruikelijk.

De zich langs de rechteroever van de Maas uitstrekkende delen van het „Overkwartier”, waarvan Roermond en Venlo de centra vormden, behoren, in tegenstelling tot het geaccidenteerde, als glacies van het leisteenplateau van de Eifel te beschouwen Zuid-Limburg, tot de Nederrijnse laagvlakte, evenals het hiervoor omschreven gebied, dat thans de „Kreis Geldern” vormt, en dat hierna nader behandeld wordt. Eerstbedoelde delen (nl. die van Roermond en Venlo) bestaan in

hoofdzaak uit laagterrassen en – in mindere mate – uit middenterassen, die op verscheidene plaatsen door vrij scherpe randen van elkaar gescheiden zijn, en aan de oostzijde bij een zich hier en daar tot heuvels verheffend hoogterras aansluiten. De bodem is in het algemeen zandig; op sommige plaatsen komt een oude kleilaag dicht bij de oppervlakte, b.v. tussen Venlo en Swalmen, waardoor de keramische industrie mogelijk is, die in Tegelen haar centrum vindt. Het laagterras, dat het grootste deel van de oppervlakte beslaat, is een brede strook, die langs de Maas in de richting zuid-noord verloopt. In het zuiden ligt dit terras $\pm$ 40 m en in het noorden $\pm$ 10 m boven N.A.P. In dit laagterras heeft de Maas haar tegenwoordige bedding uitgeschuurd, waarin zij een strook rivierklei van sterk wisselende breedte heeft afgezet. Deze rivierklei levert de grondstof voor de steenbakkerijen. Ook de grintwinning in de Maasbedding is van belang. Een enkele keer reikte het middenteras tot aan de rivier, b.v. in Roermond, dat op een vóór de Maasverlegging van 1342 tussen Maas en Roer vooruitspringende punt van het middenteras ten noorden van de Roerbedding ligt; met een vrij steile rand daalt dit middenteras hier in de Maasbedding af. Het ongeveer evenwijdig aan de Maas verlopende hoogterras, dat een afwisselende hoogte heeft en zich hier en daar tot ongeveer 80 m verheft, nadert genoemde rivier op enkele punten vrij dicht, b.v. bij Venlo. Ook de laag- en middenterassen geven reliëf aan het landschap, zowel bij de overgangen van de verschillende terrassen als daar waar zich uit opgestoven zand met dennebos begroeide binnenduinen en hoger gelegen zandbulten gevormd hebben, terwijl in sommige kommen, b.v. in het zuiden bij Montfort en Echt en in het noorden langs de Duitse grens, mede als gevolg van slechte afwatering, veen-en moerasachtige broeklanden – veelal met welige begroeiing – ontstaan zijn. De hoogteverschillen, de elkander afwisselende grondsoorten, die tot begroeiing van uiteenlopende aard en verschillend agrarisch gebruik aanleiding geven, de door beekbezinking vruchtbaar gemaakte, meestal als graslanden gebruikte oeverstroken van de kleine zijriviertjes van de Maas – Vlootbeek, Roer, Swalm en Niers – die vrij diepe en kronkelende dalen hebben gevormd, complexen van naald- en loofbomen en van moerasachtig land en heidevelden.¹⁴

Een soortgelijk beeld, hoewel mede ten gevolge van ontginning minder afwisselend dan het landschap aan de oostzijde van de Maas,

geeft het aan de westelijke Maasoever gelegen derde deel van het Gelderse Overkwartier, het Land van Kessel. Deze streek heeft ongeveer dezelfde geologische opbouw als de streek aan de oostelijke Maasoever, maar zij is in mindere mate geaccidenteerd en het hoogterras ontbreekt vrijwel geheel. Het laagterras beslaat hier het grootste deel van de oppervlakte: het is ten dele bedekt met hoogveen, dat in het westen de Peel vormt, die als grens en afsluiting tegenover de Meierij van 's Hertogenbosch fungeert; vroeger vormde de Peel een bijna onoverkomelijke barrière, oorspronkelijk een moerasgebied, thans grotendeels ontgonnen. Langs de rand van de Peel komen bossen en heidevelden voor, terwijl hier en daar vennen de boscomplexen afwisselen. Een relatief klein deel van het Land van Kessel is in gebruik voor de veeteelt, vooral de laaggelegen oeverstroken van de Maas en van enkele zijriviertjes, waarvan de bij Wanssum in de Maas uitmondende grote Molenbeek het voornaamste is.

Het vierde deel van het Overkwartier, namelijk de streek, die thans de Duitse Landkreis Geldern vormt, maakt – evenals de beide eerstgenoemde delen – een onderdeel uit van de Nederrijnse laagvlakte, die zich ten noorden van de lijn Keulen-Gulik-Sittard uitstrekt tussen Rijn en Maas.

In het westen wordt dit laatste deel van het „Overkwartier” begrensd door het zich in de richting zuid-noord uitstrekkende hoogterras van de Maas, dat zich hier en daar tot een heuvelrug verheft. Dit terras heeft als noordelijke uitloper het „Reichswald”, een heuvelachtig sterk bebost gebied tussen Kleef en Nijmegen met een ten dele veenachtige ondergrond, dat ten westen van Kleef met een steile wand in de stroombedding van de Rijn afdaalt. Het gebied van Geldern wordt van het zuiden naar het noorden doorsneden door de in de nabijheid van Erkelenz ontspringende en bij Gennep in de Maas uitstromende Niers, die dit gebied in ongeveer twee gelijke helften verdeelt. Afgezien van de dalen en beddingen van de Niers en haar zijriviertjes en vertakkingen, die voor de ontwatering en de grondwaterstand grote betekenis hebben, ligt het gebied van Geldern in het zuiden op ongeveer 30-40 m boven N.A.P.; naar het noorden daalt dit niveau tot ongeveer 20-30 m boven de zeespiegel. Dit – in zijn geheel beschouwd – vlakke, uit midden- en laagterrassen en een enkele stuwwal in het zuidoosten bestaande gebied, over welks geologische opbouw in voorhistorische tijden uitvoerige

onderzoekingen ons inlichten, is in zijn hogergelegen delen uitnemend geschikt voor akkerbouw en in zijn lagergelegen delen voor de uitoefening van veeteelt en vetweiderij. De bodemoppervlakte bestaat voor een deel uit löss, lössachtig zand en hier en daar uit veenachtige grond. Het landschap biedt de afwisseling, die het gevolg is van de bovenvermelde mogelijkheden van grondgebruik. Daarnaast onderbreken kleine en grotere bospercelen en kleine stukken heide en moeras met de vaak in boomgroepen verscholen boerderijen en de schilderachtige, somtijds betrekkelijk diep uitgeschuurde beddingen van de kleine riviertjes en beken, waar populieren en elzen welig groeien, de betrekkelijke eentonigheid van het landschap.

Wij komen thans tot de zogenaamde Nederkwartieren van het Gelderse gebied. Zij vormen tegenwoordig de provincie Gelderland, en zullen dit – naar gehoopt mag worden – blijven doen als de thans aanhangige verkaveling van de huidige provincies van de baan is. De term „Nederkwartieren” komt sedert de 15de eeuw in de historische bronnen voor. Men verstond er onder, de kwartieren van Nijmegen, van Zutphen en van Arnhem.

Eerstgenoemd kwartier omvatte het oostelijke deel van het Midden-Nederlandse rivierengebied, alsmede het Rijk van Nijmegen met een deel van het Reichswald. Het kwartier van Zutphen omvatte het gebied ten oosten van de IJssel en ten noorden van de Rijn. In een oorkonde van 3 september 1318 wordt het gebied aangeduid als „Over Rijn”; het kwartier van Arnhem omvatte de Veluwe en de Veluwezoom. Deze drie onderdelen van het Gelderse gebied, die onderling een vrij sterke verscheidenheid in geologische opbouw en in landschap vertonen, vormen geen geografische eenheid; zij vormen wèl een historische eenheid, die tot in de tweede helft van de 16e eeuw één staatkundig geheel vormde met het Overkwartier.

De oostgrens van het Nijmeegse kwartier wordt ten zuiden van de Rijn, gevormd door de tegenwoordige Nederlands-Duitse grens, die even stroomopwaarts van Millingen aan de Rijn begint, tussen Beek en Wyler, en Groesbeek en Kranenburg doorloopt, en ongeveer bij Milsbeek aan de huidige Limburgse provinciegrens, die daar tevens rijks-grens is, aansluit. In de Middeleeuwen, en ook nog daarna, was deze grens doorgetrokken tot Middelaar aan de Maas en vormde zij de grens met het Kleefse gebied, dat hier tot de Maas reikte. Aan de

rechter-Rijnoever vormt thans het Pannerdense kanaal, dat langs de Doornenburg loopt, de grens van de Betuwe in noordelijke richting, maar vóór de totstandkoming van dit als retranchement gegraven kanaal vormde de oude loop van de Nederrijn, die langs Neder-Elten in de richting van Arnhem stroomde – waardoor Lobith aan de linkerover van de Rijn lag – de oostelijke grens van de Betuwe. De Nederrijn vormt ook thans nog de noordgrens van de Betuwe en de daarbij westelijk aansluitende Gelderse streken, tot op korte afstand voorbij Culemborg, waar de westgrens van het Nijmeegse kwartier in zuidwestelijke richting naar de samenvloeiing van Maas en Waal loopt en dan naar St. Andries, waar vroeger de beide rivieren zich verenigden. Van af dit punt loopt de zuidgrens van het hier omschreven gebied langs de Maas stroomopwaarts tot ongeveer bij Mook en sluit daar aan op de landgrens met de provincie Limburg. In de Middeleeuwen liep de riviergrens nog iets verder stroomopwaarts, nl. tot Middelaar, waar zij op de landgrens met Kleef aansloot.

Dit aldus begrensde gebied kan worden onderverdeeld in verschillende streken, die niet alleen in de Middeleeuwen, maar ook daarvóór en daarna herhaaldelijk als min of meer afzonderlijke gebieden voorkomen en die enkele hierna te noemen verschillen van uiteenlopende aard vertonen. Het meest oostelijk ligt het Rijk van Nijmegen, dat in hoofdzaak omvat het gebied ten oosten van de lijn, die van Grave over Wijchen naar Ewijk aan de Waal getrokken kan worden. Ten westen daarvan ligt het Land van Maas en Waal, dat zich uitstrekt tot St. Andries. Nog meer westelijk tot aan Loevestein ligt tussen Maas en Waal de Bommelerwaard. De streek tussen Waal en Rijn vanaf de Nederrijn tussen de Doornenburg en Elden (tegenover Arnhem) tot aan de grens met Holland (de lijn Culemborg-Asperen) omvat achtereenvolgens de Over-Betuwe (ongeveer tot Kesteren, waar Rijn en Waal elkander het dichtst naderen), de Neder Betuwe (tot ongeveer de lijn Wijk bij Duurstede-Tiel), het Land van Buren en het Land van Culemborg, terwijl ten westen van Tiel tussen Linge en Waal de Tielerswaard ligt. Historisch gezien, verdient deze indeling de voorkeur boven een in onze tijd gemaakte indeling in Oost- en West-Betuwe, die goeddeels op moderne sociografische overwegingen berust.

Met uitzondering van het grootste deel van het uit zandgronden bestaande Rijk van Nijmegen, en van kleinere complexen van zandop-

duikingen in het oostelijke gedeelte van het Land van Maas en Waal, bestaat de bodem in het Nijmeegse kwartier in hoofdzaak uit rivierklei; hier en daar bevatten de stroomruggen een zandige met rivierklei bedekte ondergrond. De vruchtbare bodem maakt akkerbouw en veeteelt op grote schaal mogelijk, waarbij de veeteelt veelal wordt uitgeoefend op met vruchtbomen beplante weilanden, die met de eigenlijke boomgaarden aan het landschap een bijzonder karakter verlenen. Eerst sedert kort worden de boomgaarden ten dele beplant met lage, struikachtige vruchtbomen. De rivierklei in de uiterwaarden maakt een omvangrijke steenbakkerij mogelijk. Schilderachtig is in dit gebied in het bijzonder het westelijk gedeelte van de bedding van de Linge, een onaanzienlijk riviertje, dat de Betuwe van oost naar west doorstroomt en in hoofdzaak de afwatering dient.

Het beeld van het hierbedoelde Gelderse rivierengebied wordt beheerst door Rijn, Waal en Maas, die over een grote breedte tussen het Brabantse terrassenland en de zuidelijke stuwwallen van de Veluwe hun weg naar het westen zoeken. Noemt men dit gebied het Nijmeegsche kwartier, een sedert de late Middeleeuwen gebruikelijke aanduiding, dan dient men te bedenken, dat in het verleden het hier beschreven rivierengebied staatkundig niet geheel tot Gelderland behoorde. Sommige delen ervan werden eerst in de 14e en de 15e eeuw door de Gelderse landsheren verworven; Culemborg en Buren waren lange tijd zelfstandige gebieden en Huissen en omgeving waren tot 1816 Kleefs bezit. Het alles overheersende centrum van dit gebied was Nijmegen; daarnaast waren Tiel, Zaltbommel en Elst van betekenis. De hier boven vermelde wijziging in de Rijnloop als het gevolg van het graven van het Pannerdense kanaal had een verlegging van de grens van de Betuwe naar het westen ten gevolge. Daardoor kwam Lobith aan de rechter-Rijnoever te liggen evenals het oostelijke deel van het vroegere richteramtb, Herwen en Aerd.

Het kwartier van Zutphen wordt gevormd door de nauw met elkaar samenhangende streken tussen Rijn, IJssel en de Schipbeek, die in hoofdzaak de grens met Overijssel vormt. Bij de beschouwing van deze streken dient men in het oog te houden, dat ook hier niet-onbelangrijke delen daarvan in de Middeleeuwen, en ook nog later, geen deel uitmaakten van het gebied van de Gelderse landsheren, of – na 1581 – van het gewest Gelderland.

Van de door de IJssel in het noordwesten en het gebied van de abdij Elten in het zuidoosten begrensde streek langs de rechter-Rijnoever, de Lijmers genaamd, was verreweg het grootste deel tot in het begin van de 19de eeuw een onderdeel van het hertogdom Kleef. De hertogen van Kleef verwierven dit gebied evenals de stad Emmerik – in het begin van de 15e eeuw. Het omvatte de plaatsen Duiven, Groessen en Zevenaar. De tegenwoordige instulping in het Nederlandse gebied bij Babberich vormde het territoire van de rijksabdij Elten, en meer naar het noorden, ten zuiden van Doesburg, behoorde de – latere – heerlijkheid Wehl tot het Kleefse gebied.¹⁵

In dit zuidelijke deel van het Zutphense kwartier lagen ook nog de gebieden van de bannerheren van Bergh, Wisch en Baer; zij waren de aanzienlijksten van de Gelderse adel en bezaten een grote mate van zelfstandigheid. In het noordelijke deel van het Zutphense kwartier vormde de aan de bisschop van Munster leenroerige heerlijkheid Borculo een gebied, waarvan hertog Karel van Gelre in 1506 verklaart, dat het „onsser lantschapp nyet togedain (d.w.z. niet onderhorig) is”. Aan de IJssel lag nog het in grote mate zelfstandige gebied van de bannerheren van Bronkhorst.¹⁶

Ook afgezien van deze staatsrechtelijke en staatkundige heterogeniteit vormt het Zutphense kwartier geenszins een eenheid. Het bestaat in hoofdzaak uit dekzanden, waarvan een deel lager ligt en grotere vochtigheid heeft dan de hoger gelegen en drogere zandgronden. Alleen de westelijke en zuidelijke randen bestaan uit rivierklei, waarin op enkele plaatsen, zoals b.v. ten zuiden van Zutphen en tussen Zutphen en Deventer verscheidene zandgronden voorkomen. Een lage zandrug strekt zich uit van Silvolde tot Drempt langs de noordelijke oever van de Oude IJssel, waarop ondermeer bij laatstgenoemde plaats sporen van zeer vroege bewoning in de pre-historische tijd voorkomen. In de Lijmers overheerst de rivierklei; het zich tot een hoogte van ongeveer 100 m boven N.A.P. verheffende Montferland en de omgeving daarvan bestaan uit dekzanden. De zandgronden van het Zutphense kwartier zijn ten dele met naald- en loofhout bedekt, vooral in het Montferland, en voorts tussen Zutphen en Ruurlo en langs de rijksgrens in de omgeving van Aalten en Winterswijk.

In vorige eeuwen zijn verscheidene uitgebreide boscomplexen langzamerhand ontgonnen, evenals verschillende veenachtige complexen,

die tussen de heuvelruggen lagen. Deze voortgezette ontginning heeft het aanzijn gegeven aan een vrij groot cultuurareaal en gaf aan het gehele gebied in de loop der tijden een nog heden ten dage sterk op de voorgrond tredend agrarisch karakter, dat nog geaccentueerd wordt door de in hoofdzaak voor de veeteelt in gebruik genomen rivierkleigebieden langs Rijn en IJssel. Eerst in de laatste decennia ontstonden in deze streken, o.m. te Doetinchem, Terborg, Ulft en Borculo, kleine industriekernen, die een aanvulling vormen op de bescheiden ijzerindustrie, die sinds de 18e eeuw langs de Oude IJssel bestond. Op de zandgronden treft men meestal gemengde agrarische bedrijven aan, waarbij vooral op de hogergelegen gronden de akkerbouw overheerst; rogge is hier van oudsher een van de belangrijkste produkten.

Het Zutphense kwartier wordt doorsneden door enkele kleine, in hoofdzaak van oost naar west stromende riviertjes en beken, die alle uitmonden in de Gelderse IJssel. Met hun zijtakken voorzien deze, thans ten dele geregulariseerde stroompjes, waarvan de Oude IJssel, de Berkel en de Vordense beek de voornaamste zijn, allereerst in de afvoer van overvloedig water; daarnaast hadden enkele ervan, met name de beide eerstgenoemde, in de Middeleeuwen – en ook nog later – belang voor de scheepvaart, ook voor het verkeer met het westelijke Munsterland, waar zij hun oorsprong hadden. Deze wateren veroorzaakten – en veroorzaken nog heden ten dage – in dit gebied herhaaldelijk overstromingen, die grote delen ervan onder water zetten, gelijk voor de latere Middeleeuwen o.m. blijkt uit de stedelijke rekeningen van Zutphen, Doesburg en Arnhem, waar herhaaldelijk vermeld wordt, dat boden „om des groeten waters wille” grote omwegen moesten maken en dat watermolens buiten werking gesteld worden „want die molen verdroncken waren”. Tegen het water van Rijn en IJssel werd dit gebied beschermd door dijken, die in de Middeleeuwen nog maar gebrekkig waren, en niet toereikend om overstromingen te voorkomen. Op enkele plaatsen ten zuiden van Zutphen en tussen Zutphen en Deventer was dijk aanleg niet nodig omdat daar de hoger gelegen gronden ongeveer tot aan het rivierbed reikten.

Van oudsher is Zutphen het centrum van dit gebied, waarbij echter in aanmerking genomen moet worden, dat voor de Lijmers ook Arnhem betekenis had, en dat reeds in de Middeleeuwen behalve Zutphen ook de kleine steden Lochem, Doesburg, Doetinchem en Groenlo een

rol speelden als centrum voor de omgeving. De verkeersgeografische positie van Zutphen in de latere Middeleeuwen wordt o.m. belicht door de cijfers betreffende het door de Zutphense poorten binnenkomende wagenverkeer; deze cijfers zijn het hoogste voor de aan de oostzijde der stad gelegen Laerpoort.¹⁷ De verbinding van Zutphen met het zuidelijk gelegen deel van het kwartier liep langs de Toldijk in de richting van de Oude IJssel. Een zekere verdeling in twee helften van het ten noorden van de Oude IJssel gelegen deel van het Zutphense kwartier, en mogelijk tevens de beide hoofdroutes van het west-oost-verkeer worden tot uitdrukking gebracht door de sedert de 15e eeuw gebruikelijke groepering van de reizen der Zutphense stadsboden. De ene bode werd namelijk „die Berkelside up”, de andere „die Iselside up” gezonden met de convocatiebrieven aan ridderschap en kleine steden voor de kwartiervergadering.¹⁸

Ten noorden van het riviereengebied ligt de Veluwe, die begrensd door Zuiderzeekust, IJssel, Nederrijn en de Utrechts-Gelderse vallei de indruk maakt een gesloten en afzonderlijk geheel te vormen. Toch is dit niet het geval. Het middengedeelte van dit gebied, de eigenlijke Veluwe, wijkt in opbouw en karakter zeer sterk af van de overige delen. Het wordt in hoofdzaak gevormd door een zich van de lijn Hattem-Nunspeet in het noorden tot de lijn Dieren-Arnhem in het zuiden uitstrekkende, brede, sterk beboste stuwwal, en door enkele kleinere en smallere, zich bij de grote wal aansluitende stuwwallen ten westen daarvan, namelijk tussen Kootwijk, Garderen en Putten, en tussen Wageningen, Ede en Terlet. Tussen deze stuwwallen bevinden zich omvangrijke heide- en boscomplexen op de aldaar voorkomende mid-denterrassen. Het bos bestaat gedeeltelijk uit loofhout, gedeeltelijk uit naaldhout. Sommige van de boscomplexen dragen duidelijk het karakter van oude bossen, andere daarentegen bestaan zonder twijfel uit jonge aanplantingen of uit opslag. Hier en daar verheft de uit zand en grint bestaande stuwwal zich tot een hoogte van ongeveer 100 m. boven N.A.P., terwijl verscheidene andere delen van dit sterk geaccidenteerde, doch – vanwege de lage grondwaterstand – waterarme gebied zich tot een hoogte van ongeveer 50 m boven N.A.P. verheffen. De hoogste punten liggen in de zuidoostelijke Veluwezoom, b.v. de Imbosch en de Zypenberg. De oostzijde van de hoge Veluwewal, die – gelijk uit de aanwezigheid van beekjes en sprengen, b.v. bij Loenen, Beekbergen en

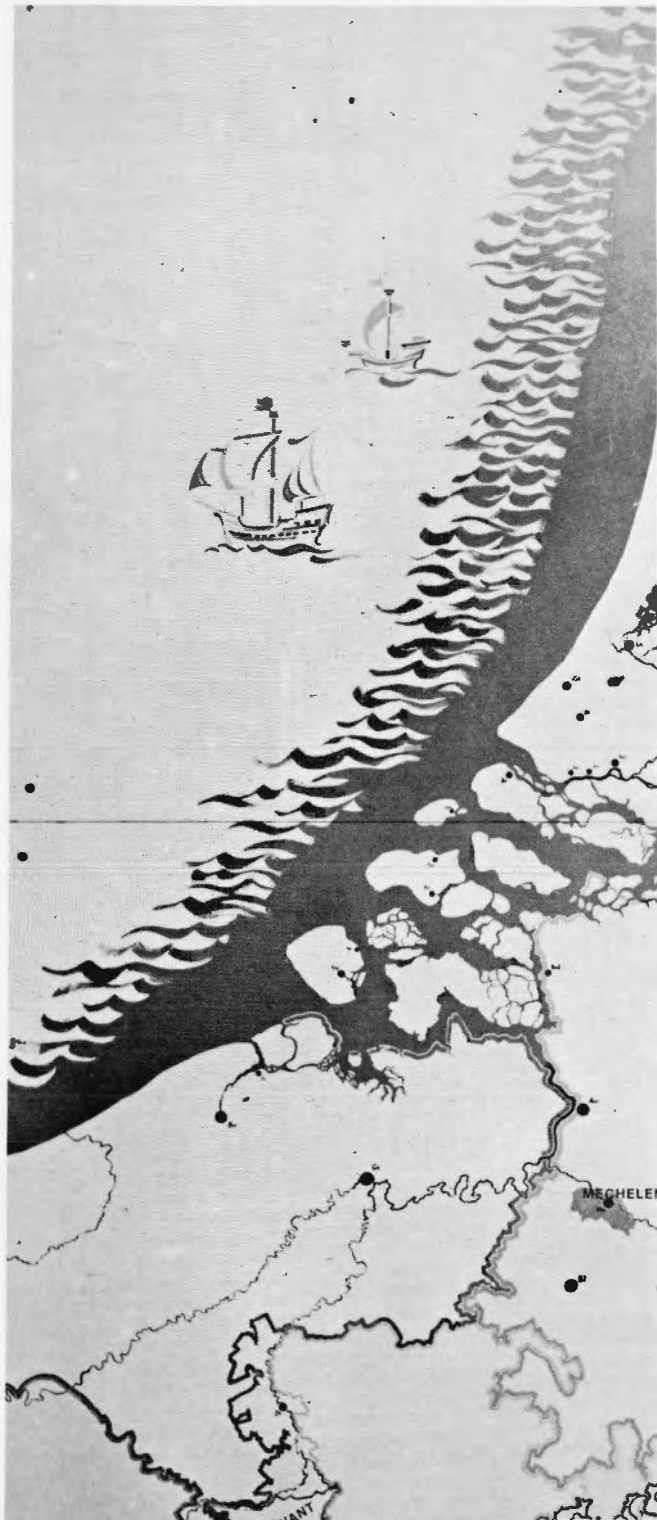
Het invloedsgebied van Gelre vóór 1543

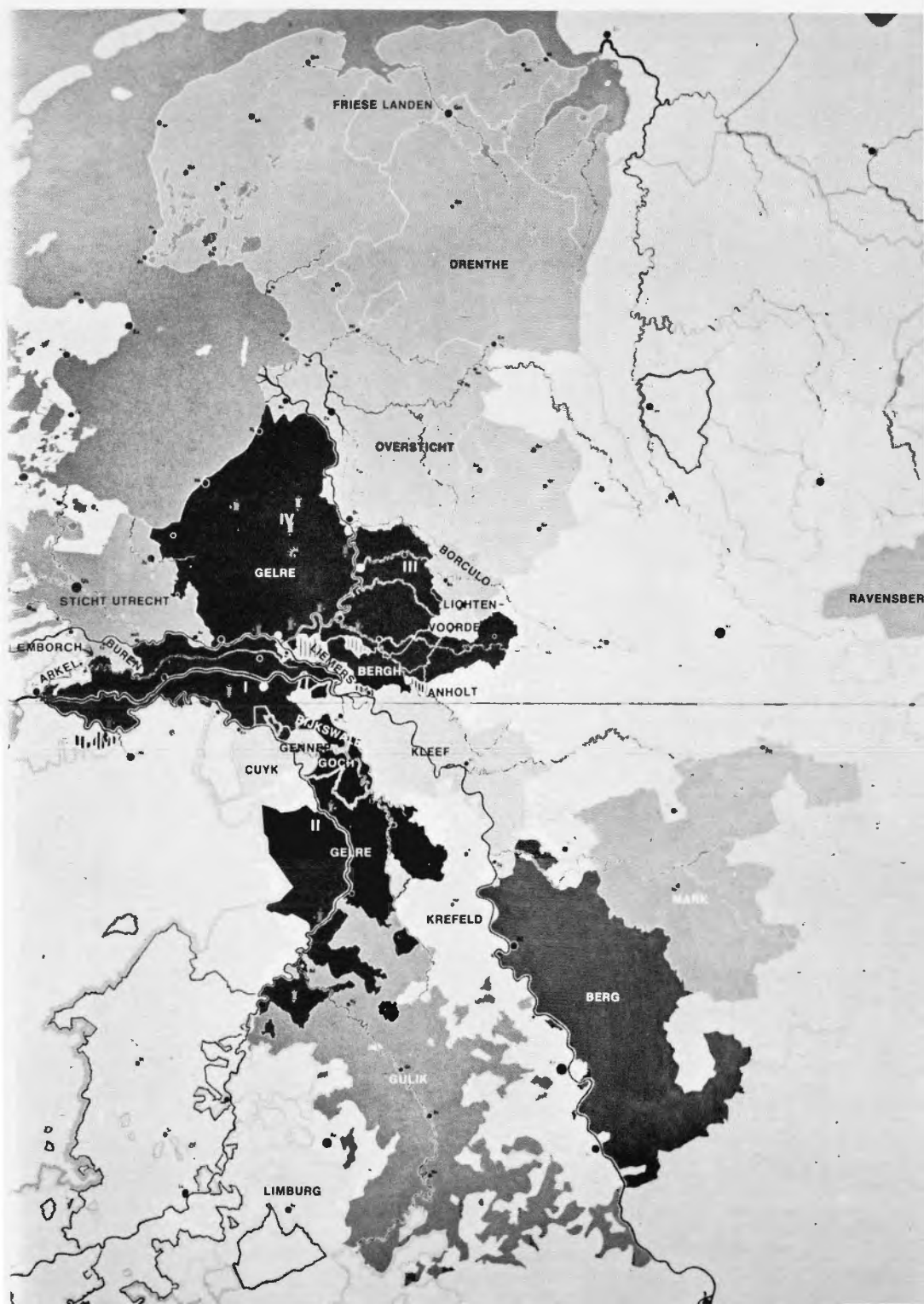
Kaart van de vier kwartieren:

I van Nijmegen, II van Roermond of Overkwartier, III van Zutphen (waarin het oude graafschap; ook de bannerheerlijkheden Bronckhorst, Bergh, Baar en Wisch), IV van Arnhem of Veluwe (alle vier in volle donkere kleur); tijdelijk toegevoegde of verloren gebieden zoals Cuyk, Buren, delen van de Liemers, Goch, Rijkswald enz.; voorts landen waarmee Gelre tijdelijk in personele unie verbonden was: b.v. Gulik, Kleef, Berg, Mark, Ravensberg; waarmee het (tijdelijk) een leenband heeft gehad, soms voor een deel van het gebied: b.v. Culemborg, Gennep; waar een nauw met Gelre verbonden geslacht heerste: b.v. Borculo-Lichtenvoorde; en waar Gelderse gravendochters, hertoginnen of hertogen te eniger tijd politieke invloed en soms overheidsgezag hebben uitgeoefend: b.v. in het land van Mechelen (België) en in de gebieden van onze huidige provincies Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Utrecht (volle lichtere kleuren, randkleur of arcering). De kaart is samengesteld door P. J. Meij en gereproduceerd naar een wandschildering in kleuren door J. U. Gorter in het Rijksarchief in Gelderland (1967).

De kaart geeft in menig opzicht slechts voorbeelden en is niet volledig.

(Foto R.A.G.)

Uchelen, en bij Vaassen en Epe, blijkt – door grotere vochtigheid wordt gekenmerkt, daalt op sommige plaatsen (b.v. bij Apeldoorn en Beekbergen met vrij sterke hellingen, op andere plaatsen met wat zachtere glooiingen in de IJsselvallei af. De hier en daar eveneens sterke hellingen (b.v. bij De Steeg) aan de zuidzijde van de grote stuwwal zijn tussen Velp en Dieren ten dele bedekt met löss. De westgrens van de IJsselvallei verloopt ongeveer langs de lijn Dieren-Loenen-Apeldoorn-Epe-Hattem. Aan de westzijde van de Veluwe hoog- en middenterassen ligt de Utrechts-Gelderse vallei, een inzinking tussen de Veluwe en de Utrechtse heuvelrug waarvan men wel eens – hoewel waarschijnlijk ten onrechte – aangenomen heeft, dat zij door tectonische oorzaken zou zijn ontstaan. De helling van de hoger gelegen Veluwe naar deze vallei is in het algemeen veel flauwer dan die aan de oostzijde naar de IJsselvallei; men zou het westelijk deel van de Veluwe kunnen beschouwen als een glacis, dat langzaam in de Gelderse vallei afdaalt, een verschijnsel, dat op de lijn Stroe-Terschuur of Millingen-Voorthuizen duidelijk is waar te nemen.

De Gelders-Utrechtse Vallei bestaat deels uit zandgronden, deels uit veengronden, terwijl langs de beekjes, die van de westrand der Veluwe afstromen en op de Eem lozen, beekbezinkingsgronden voorkomen. In het zuidoostelijke deel van de vallei trof men vroeger vrij grote veencomplexen aan, die in de latere Middeleeuwen en daarna afgegraven zijn voor turfwinning; de verkregen turf werd langs de Grift of Grebbe afgevoerd. De beekjes, waarvan de Barneveldse en Lunterse beek met hun zijtakken de belangrijkste zijn, hebben een grillig verloop en dienen slechts de afwatering, die in dit gebied ook thans nog vrij slecht is. In de hogergelegen delen van dit gebied treft men naast veeteelt ook akkerbouw aan, in de lagergelegen delen overheerst de veeteelt. Veelal zijn de akkers en weiden omzoomd met laag struikgewas, terwijl hier en daar kleine percelen wilgenhout voorkomen. De agrarische bedrijven, in het algemeen niet groot van omvang, zijn meestal gemengde bedrijven, die in sterke mate gecombineerd zijn met pluimveeteelt. Van oudsher vormen Wageningen, Ede, Barneveld en Nijkerk de centra van deze streek, waarvan het middengedeelte ook op Amersfoort gericht is.

Het overblijvende deel van het gebied, dat men in de latere Middeleeuwen het Kwartier van Veluwe is gaan noemen, wordt gevormd door het aan de linkeroever van de IJssel liggende deel van de IJssel-

vallei, dat zijn grootste breedte heeft langs de lijn Apeldoorn-Voorst (ongeveer 16 km) en van deze lijn af naar het noorden en zuiden smaller wordt, totdat het bij Hattem en Dieren, waar de Veluwe stuwwal de rivier bereikt, eindigt. De westelijke helft van deze streek, die zich uitstrekt langs de oostzijde van de Veluwe stuwwal, bestaat in hoofdzaak uit zandgronden, afgewisseld door veengronden, die hun ontstaan grotendeels te danken hebben aan de slechte afwatering. De wat drogere zandgronden treft men met name aan op de lage, licht geaccidenteerde uitlopers van de oostelijke stuwwal van de Veluwe (b.v. bij Loenen en bij Beekbergen), terwijl de overige, lagere zandgronden iets vochtiger zijn. Eerstbedoelde gronden zijn meer geschikt voor akkerbouw, laatstgenoemde zijn veelal voor veeteelt in gebruik, evenals de veenachtige gronden, die in de loop der eeuwen ontgonnen zijn. Toch komen in deze streek nog vrij grote met naald- en loofhout beboste percelen voor, restanten van een in vroegere tijden omvangrijker bebossing. In vroegere eeuwen zijn grote delen van de lager gelegen gronden, voornamelijk ten gevolge van de slechte afwatering, waardoor grote massa's water stagneerden, met moerassen bedekt geweest (b.v. bij Empe en bij Tonden). Door drainage en verbetering van de waterafvoer zijn ook de broek- en moerasgronden langzamerhand ontgonnen en voor de uitoefening van veeteelt in gebruik genomen.

De oostelijke, langs de IJssel zich in wisselende breedte uitstreckende strook van het alluviale gebied aan de linkeroever van de IJssel bestaat in hoofdzaak uit rivierklei, die deels als akkerland, deels als weiland (o.m. voor vetweiderij) in gebruik is genomen. Deze rivierstrook vertoont het gewone beeld van een rivierlanschap, zoals men dat ook langs Rijn en Maas ziet, doch is op enkele plaatsen, o.m. tussen Wilp en Voorst, doorbroken door zandige complexen die met naald- en loofhout begroeid zijn, en waarin kleine veenplassen het landschapsschoon verhogen. Ook de talrijke wielen en hanken geven aan het landschap hier een sterke afwisseling.

Enkele in de oostelijke stuwwal van de Veluwe ontspringende beekjes, o.m. de bij Nijenbeek in de IJssel uitmondende Voorsterbeek, die onder het Apeldoorns kanaal wordt doorgeleid, stromen in verschillende vertakkingen door het zuidelijk gedeelte van het hier beschreven gebied en doen daar dienst voor de afvoer van overtollig water. In het noordelijk deel van dit gebied vindt de afwatering in hoofdzaak

plaats door middel van de ten behoeve van de ontginning in de 14e en 15e eeuw in de streek tussen Nijbroek en Oene gegraven weteringen en gekanaliseerde beekjes, die het water uit de kommen en laaggelegen landen in noordelijke richting afvoeren. De belangrijkste van deze weteringen is de Grote Wetering.¹⁹

Op de hogere gronden langs de rand van de Veluwse stuwwal en op pleistocene opduikingen in de nabijheid van het IJsselbed lagen de oudste – ten dele reeds in voorhistorische tijden bewoonde – nederzettingen, zoals b.v. Loenen, Hal, Epe, Heerde, Voorst, Wilp en Oene. De bescherming van het gebied aan de oostzijde van de Veluwse stuwwal tegen het IJsselwater werd sedert de 14e eeuw georganiseerd; er werden dijken aangelegd, aanvankelijk partiële bedijkingen en bekadingsen, later doorlopende dijken daar waar het IJsselwater niet door zich tot de rivier uitstreckende hogere gronden gekeerd werd. Deze natuurlijke bescherming trof men in hoofdzaak aan langs de Veluwezoom. Daar treft men ook reeds vroeg bewoonde plaatsen aan, b.v. Ellecom en Rheden. Centrum van het Veluwse kwartier was Arnhem, terwijl aan de Zuiderzeekust vooral Harderwijk en Elburg, en in mindere mate Hattem, van enige betekenis waren. Apeldoorn wordt in de 15e eeuw herhaaldelijk vermeld als vergaderplaats voor de oostnederlandse hanzesteden en Beekbergen (Engelanderholt) als plaats voor de Veluwse klaring. Het wegenstelsel was in het Veluwse kwartier nogal primitief. De verbinding met het westen van de Noordelijke Nederlanden, met Holland en Utrecht, liep – voor zover het de overlandverbinding betreft – in hoofdzaak van Arnhem over Wageningen naar Utrecht, terwijl van de wegen over de Veluwe alleen de weg van Zwolle en Kampen over Harderwijk naar Amersfoort enige betekenis gehad heeft. Langs de Veluwezoom liep een verbinding tussen Arnhem en Zutphen. Voor het handelsverkeer werd in de Middeleeuwen veelal bij voorkeur van de waterwegen gebruik gemaakt, en niet zelden – blijkens de stadsrekeningen van Arnhem en Zutphen – ook voor het personenvervoer.

Tenslotte dient nog de aandacht te worden gevestigd op de verhouding van de middeleeuwse stad tot het platteland. De middeleeuwse stad in het Gelderse gebied – en ook in vele gevallen daarbuiten – kan gezien worden als een door muren, poorten en torens beschermde, van het platteland juridisch afgescheiden agglomeratie van lieden, die zich

bezighielden met handwerk, handel, verkeer, akkerbouw en veeteelt, al was het dan ook zó, dat deze middelen van bestaan in de verschillende steden in ongelijke mate uitgeoefend werden. Er waren steden, waar de burgers inderdaad in hoofdzaak van nijverheid en handel leefden, maar ook steden, waar de burgers in grote getale aan veeteelt deden en daarnaast tuinbouw en akkerbouw beoefenden. Het is niet zó, dat men steeds en uitsluitend de begrippen stad en handel, subsidiair nijverheid, met elkaar moet verbinden; ook de agrarische elementen speelden in vrijwel elke stad een rol.²⁰ Daarop wijzen bijzonder duidelijk de Arnhemse en vooral de Zutphense stedelijke rekeningen, die gespecificeerde opgaven omtrent het veebezit van de burgers bevatten. Daardoor heeft de middeleeuwse stad, niettegenstaande haar juridische afgeslotenheid toch ook weer nauwe samenhang met het platteland en heeft zij in haar uiterlijk aanzien zelfs ten dele een plattelandskarakter behouden. De economische samenhang met het land buiten de steden wordt nog geaccentueerd doordat de stad ook verzorgingscentrum voor haar omgeving is. De stedelijke nijverheid, die lang niet overal een export-nijverheid is, werkt ook voor de regio. Voor de aanvoer van grondstoffen was deze nijverheid ten dele aangewezen op de handel, die b.v. voorzag in de grondstoffen-behoefte van de bierbrouwerijen en van de textiel-nijverheid. Daarnaast zorgde het handelsverkeer voor de aanvoer van produkten, die men zelf niet of slechts in ontoereikende mate kon produceren, en voor de afvoer van handelswaren, waarvan men een overschot had. Ook de doorvoerhandel en de daarmee nauwverbonden vrachtscheepvaart speelden in het Gelderse gebied een belangrijke rol.

Dit alles, het in meerdere of mindere mate centrum zijn voor een wijdere of minder wijde omgeving, het onderhouden van verbindingen en relaties van uiteenlopende aard ook met ver buiten het Gelderse gebied gelegen steden en streken, de aanwezigheid van een apparaat voor de behartiging van de op deze activiteiten berustende belangen, verleende aan de steden de betekenis van gewestelijke kernen en beïnvloedde het uiterlijk aanzien al naarmate het accent viel op één van de hierboven genoemde middelen van bestaan. Weliswaar hield deze situatie een duidelijk verschil in tussen stad en platteland, toch moet men zich de middeleeuwse steden in het algemeen, en zeker in het Gelderse gebied, als kleine eenheden voorstellen. Al is het dan ook met onze kennis van stedelijke bevolkingscijfers voor het middeleeuwse tijdperk

in Nederland vrij droevig gesteld, vast staat het, dat de steden klein waren en dat steden als Arnhem en Zutphen in de 15e eeuw niet meer dan 3000-4000 inwoners telden. Nijmegen zal iets meer inwoners gehad hebben, doch de overige steden waren nog kleiner. Van deze zijde bezien was het verschil tussen platteland en stad in de Middeleeuwen minder scherp dan in latere tijden.

Vergelijkt men een middeleeuwse stad met een hedendaagse agglomeratie van ongeveer dezelfde grootte, dan komen er – met name in sociaal en demografisch opzicht – elementen te voorschijn, die op overeenkomstigheden wijzen en die het beeld van een kleinere middeleeuwse stad dichter bij ons brengen. In het Gelderse gebied treden de middeleeuwse steden als met het platteland vergroeide kernen op de voorgrond; zij nemen in het bestuur van het gewest een belangrijke plaats in en tonen met haar muren en poorten, kerkelijke en wereldlijke gebouwen, en met het zich binnen haar wallen afspelende leven de urbane zijde van het gewest, welks historie in de volgende hoofdstukken wordt geschetst.

Noten

- ¹ Zie W. Jappe Alberts en A.J. van der Steur, Handleiding voor de beoefening van locale en regionale geschiedenis, Bussum, 1968, blz. 55 e.v.
- ² Vgl. P.J.R. Modderman, „De Bodemkartering; een nieuwe bron van gegevens voor de oudheidkundige”, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, deel 49, 1949, blz. 1 e.v.
- ³ F. Gorissen, *Stede-Atlas van Nijmegen*, Werken „Gelre”, no. 29, Arnhem.
- ⁴ Vgl. J. Gimberg, „het kapitaal en het beheer der geldmiddelen van Zutphen in de M.E.”, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, deel 32, 1929, blz. 142.
- ⁵ Vgl. b.v. H. Hardenberg, „De Rijnverdeling in den romeinschen tijd en in de vroege Middeleeuwen”, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, deel 38, 1935, blz. 29 e.v., zie ook de aldaar geciteerde literatuur, alsmede de geschriften vermeld bij Gouda Quint, *Bibliographie*, 2e vervolg, 1942, blz. 103.
- ⁶ Zie Aleid W. van de Bunt, *Cultuurgeschiedenis, de levenssfeer in Gelderland gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw*; in: *Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795*, blz. 476/7; Zie ook I.A. Nijhof, *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland*; 5de verbeterde druk; Arnhem, 1836.
- ⁷ H.G. Haasloop Werner en O.G. Heldring, *Wandelingen over de Veluwe*, Arnhem, 1845, I-LXV.
- ⁸ Zie b.v. de Overrentmeestersrekeningen van Zutphen en de stadsrekeningen van Arnhem. Voorbeeld in de rekening van Zutphen vermeld in W. Jappe Alberts, „Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/46”, *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, deel 78,

- 1964, blz. 122 e.v. De stadsrek. v. Arnhem 1447/48 vermeldt: ... item een voder ryss gesnoet van den groeten wilghen voir der Sabelspoert opt raethuys facit 5 kr. Item twee voder wilghen van der Sabelspoert achter Sunte Walburghen daer men mede maken soll dat gelynt, gegeven 10 kromstert ...” en „... item gevuert 4 voder ryss vangen weert op sunte Jansbeeck den tuen daer aff te maken ad 5 kromstert ...” W. Jappe Alberts, „De Arnhemse stadsrekening van 1447/48”, *Bijdr. Med. Hist. Gen.*, deel 79, 1965, blz. 169/170.
- W. Jappe Alberts, De tolrekeningen van Lobith over de jaren 1404/5 en 1408/9, in: *Bijdr. Hist. Gen.*, deel 81, 1967, blz. 58-177.
- ⁹ Zie W. Jappe Alberts, *Geschiedenis der beide Limburchen*, Deel I, Assen, 1974, (2de druk), blz. XVI e.v.
- ¹⁰ Vergelijk voor de tegenwoordig Duitse gebieden de kaarten in Band I van *Archäologische Funde und Denkmäler des Rheinlandes, Kreis Geldern*, von Fr. Geschwendt, Keulen, 1960.
- ¹¹ Vgl. W. Jappe Alberts, „Die östlichen Niederlande und der Niederrhein im Mittelalter”, *Ann. des hist. Vereins für den Niederrhein*, Bd. 166, 1964, blz. 7-24.
- ¹² Zie de kaarten bij Pontanus, *Historiae Gelriae*, Libri XIV, Harderwijk, 1639, en bij Slichtenhorst, *Veertien boeken Gelderse Geschiedenissen*, Arnhem, 1653.
- ¹³ Zie de uitslaande kaart bij F. Gorissen, *Niederrheinische Städteatlas/Klevische Städte*, 1. Heft. Kleve, 1952.
- ¹⁴ Zie, met name voor het gebied van de Landkreis Geldern: W. Herborn en W. Krings, *Kulturlandschaft im Erkelenzer Raum*; in: *Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit*; Köln 1976, S. 17-18.
- ¹⁵ Zie voor nadere bijzonderheden: E.J.Th.A.M.A. Smit, *De oude Kleefse enklaves en hun overgang naar Gelderland: 1795-1817*; Zutphen 1975; blz. 9 e.v.; zie de kaart tegenover blz. 24.
- ¹⁶ Zie over Bronkhorst en Borculo: J. Ph. de Monté Verloren, *Gegevens over de verhouding van de heerlijkheid Bronkhorst tot het Heilige Roomsche Rijk en tot het Graafschap Zutphen*; in *Bijdr. Med. Gelre*. Deel LVI. 1957, blz. 125.
- ¹⁷ Zie W. Jappe Alberts, „Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/46”, *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, deel 18, 1964, blz. 109, noot 2.
- ¹⁸ Zie aldaar, blz. 153: „... Des Maendages op sente Valentijnsdach Willem van Veenhuisen dye Ysselsyde op aen dye riddescap ende cleyne stede myt brieven hier toe comen” ... „...” ... Op ten selven dach Herman Gyse dye berkelsyde langes aen dye ridderschap ende Cleyne steden myt brieven hyer toe comen ...”
- ¹⁹ Vergelijk C.A. van Kalveen, „Het Polderdistrict Veluwe in de Middeleeuwen”, *Bijdr. en Med. Hist. Gen.* deel 79, 1965, blz. 250 en 287. Zie ook S.J. Fockema Andreae, *Studien over Waterschapsgeschiedenis. I, Het Polderdistrict Veluwe*, 1950, blz. 17 e.v.
- ²⁰ Vergelijk het geciteerde artikel over het financiële beheer van Zutphen alsmede in het algemeen: W. Jappe Alberts en H.P.H. Jansen, *Welvaart in Wording, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 's-Gravenhage*, 1977, blz. 254 vgl. Zie ook W. Jappe Alberts, *De Middeleeuwse stad*, Fibulareeks, no. 6, Bussum, 1965, blz. 69, e.v.

De prehistorie

Een langdurig tijdperk van prehistorie gaat vooraf aan de historie van het Gelderse gebied, zoals die in de hierna volgende hoofdstukken in het kort zal worden beschreven. Die prehistorie omvat de geschiedenis van de menselijke bewoning in een tijdperk waarvoor geen geschreven bronnen, noch mondelinge – later opgetekende – berichten beschikbaar zijn en moet dan ook op grondslag van opgravingsresultaten geschreven worden. Die resultaten bepalen veelal ook wanneer de prehistorie van een bepaald gebied een aanvang neemt. Dat begin is derhalve niet overal gelijk; voor onze streken mag men aannemen, dat het prehistorisch tijdperk, dat wil zeggen de periode met betrekking waartoe iets bekend is omtrent menselijke bewoning, verscheidene duizenden jaren vóór het begin van onze jaartelling een aanvang nam. Het vroegste tijdperk dat zich tot ongeveer 8000 jaar vóór Christus uitstrekt, duidt men aan als paleolithicum (oude steentijd), welke periode men pleegt te verdelen in een vroeg-, midden- en laat-paleolithicum; laatstgenoemde periode duurde tot ongeveer 8000 vóór Christus. Voor het Gelderse gebied is het paleolithicum nauwelijks van betekenis. Enkele verspreide vondsten duiden niettemin op bewoning. In het thans tot de Landkreis Geldern behorende gedeelte van het Overkwartier zijn paleolitische resten van bewoners aangetroffen bij Kevelaer, Weeze, Straelen en Winnekendonk; doch ook bij Roermond en Kessel. In het Gelderse gebied ten noorden van de Rijn zijn eveneens paleolitische resten gevonden. Op de Veluwe bij Elspeet trof men overblijfselen aan van de in de noordelijke provincies op verschillende plaatsen vertegenwoordigde, tot het paleolithicum te rekenen Hamburgercultuur, aldus genaamd naar vondsten in de nabijheid van Hamburg. Ook in de omgeving van Aalten werden paleolitische

vondsten gedaan. De dragers van de Laat-paleolitische beschaving, die reeds over een relatief grote verscheidenheid van wapens beschikten, voorzagen in hun onderhoud door jacht en visserij, ten dele aangevuld met plantaardig voedsel.

In het laat-paleolithicum werd het klimaat reeds wat milder en in het daarop volgende tot ongeveer 4000-3000 vóór Christus lopende mesolithicum (Midden-steentijd) werd het klimaat vochtiger en warmer en begonnen zich ook bossen en met name loofbossen, te vormen; de toendra-vegetatie zoals men die nu nog aantreft in de noordelijke poolstreken, werd verdrongen. Daarbij paste zich de verdere ontwikkeling van de fauna en flora aan. De rendieren uit de oude steentijd verdwenen en daarvoor in de plaats kwamen edelhert, eland, oerrund en wilde zwijnen.

Ook de mensen pasten zich bij deze wijzigingen aan, wat onder meer blijkt uit de voor het mesolithicum kenmerkende kleine vuurstenen voorwerpen (microlithen), die veelal deel uitgemaakt hebben van jacht- en visgerei, nodig voor het verkrijgen van voedsel, dat evenals bij de paleolitische mens ten dele bestond uit plantaardige bestanddelen. Uit deze periode is meer teruggevonden dan uit het voorafgegane paleolithicum; vermoedelijk is er in het mesolithicum ook meer sprake geweest van permanente vestigingen. Ook in het Gelderse gebied zijn op verschillende plaatsen vondsten gedaan, die menselijke bewoning in deze periode bevestigen. Dit is onder meer het geval in het Gelderse Overkwartier, waar dergelijke vondsten gedaan zijn bij Venlo, Kevelaer, Wetten en Weeze.

Het einde van het mesolithische tijdperk kan voor onze streken gesteld worden op circa 4000 tot 3000 jaren vóór Christus. In die tussenliggende 1000 jaren valt de overgang naar het neolithicum (jonge steentijd). Die overgang betekende een belangrijke vooruitgang in de menselijke geschiedenis, omdat de mens in staat bleek primitieve akkerbouw en veeteelt uit te oefenen ten einde in zijn onderhoud te voorzien, hetgeen verbonden was met een sedentaire leefwijze. Bovendien trad ook de kunst om aardewerk te vervaardigen en te gebruiken aan de dag. Deze ambachtelijke vaardigheid gaf aan de vroegste neolitische cultuur in Nederland ook haar naam, namelijk bandkeramische cultuur, naar de versiering, die op het aardewerk was aangebracht.

Deze beschaving ontstond in het Nabije Oosten en verbreidde zich over Midden-Europa, van waaruit zij omstreeks 4000 vóór Christus, in het zuiden van Nederland, in Zuid-Limburg doordrong. Men heeft hier derhalve te doen met uit het zuid-oosten gekomen immigranten, de bandkeramische boeren.

In Zuid-Limburg vestigden zij zich op de vruchtbare doch niet gemakkelijk te bewerken löss-gronden, waar men ook hun nederzettingen teruggevonden heeft.¹ Slechts bij uitzondering vindt men bandkeramische nederzettingresten buiten het lössgebied. Dit is bijvoorbeeld het geval in het uiterste zuiden van het Gelderse Overkwartier, namelijk bij Montfort. In de meergenoemde tot het Gelderse gebied te rekenen „Landkreis Geldern” heeft men op de lössgronden ook enkele sporen van bandkeramische bewoning gevonden. Aangenomen mag worden, dat verder noordwaarts, waar geen lössgronden werden aangetroffen, geen bandkeramische boeren gevestigd zijn geweest.

Opvallend is wèl, dat in de lössgebieden van Straelen en Aldekerk slechts enkele bandkeramische nederzettingen teruggevonden zijn; het grootste deel van deze lössgronden is onbewoond gebleven tijdens de prehistorie.² De bandkeramische bevolking is omstreeks 3000 vóór Christus uit deze streken verdwenen. Vermeldenswaard is nog, dat een vroeg-neolitische vondst in Nijmegen de mogelijkheid openlaat, dat ook in de omgeving van Nijmegen bandkeramische boeren gewoond hebben.³

Ongeveer in de periode waarin de bandkeramische cultuur uit deze streken verdween, vond een tweede invasie van immigranten uit het Oosten plaats. Daarbij ging het om de dragers van de neolithische trechterbekercultuur, een naam, die is ontleend aan de vorm van het bij dit volk in gebruik zijnde aardewerk. Dit trechterbekervolk, dat zich met name in Drenthe vestigde, leefde eveneens van de opbrengst van akkerbouw en veeteelt en heeft ook in het Gelderse gebied sporen nagelaten, en wèl op de Veluwe (Uddelermeer), bij Neede en in het Montferland.⁴

De trechterbekercultuur wordt mede gekenmerkt door de hunebedden, die vooral in Drenthe aangetroffen worden.

De tweede helft van het neolithicum (circa 2200 tot circa 1600 vóór Chr.), is gekenmerkt door een tweetal invasies van volken, die met een

tussenpoos van enkele eeuwen in Nederland doordrongen. Het gaat hier om volken met verschillende culturen: de standvoetbekercultuur en de klokbekercultuur, dus – evenals bij de trechterbekercultuur – een benaming ontleend aan de vorm van het van deze volken herkomstige aardewerk. De standvoetbekervolken, ook strijdhamervolken – naar de door hen gebruikte strijdhamer – genoemd, leefden voor een belangrijk deel van veeteelt; hun bewoningssporen zijn in het Gelderse gebied teruggevonden op de Veluwe in de omgeving van Putten en bij Renkum, alsmede in de omgeving van Roermond en aan de oevers van de Niers in het Overkwartier, met name bij Winnekendonk (Kevelaer), waar fraaie exemplaren van standvoetbekers aangetroffen werden, evenals voorwerpen van vuursteen, die tot de standvoetbekercultuur gerekend kunnen worden. De klokbekervolken, die uiteraard aan akkerbouw en veeteelt deden, traden ook op als handelaren en handelden mogelijk in zout en barnsteen, en misschien ook in vuursteen. In het Gelderse gebied is de klokbekercultuur op verscheidene plaatsen aangetroffen. Allereerst op diverse plaatsen op de Veluwe: Uddelermeer, Voorthuizen, Ermelo, Epe, Ede en Harskamp. Ook elders in het Gelderse gebied zijn overblijfselen van de klokbekercultuur, zowel bekers als andere voorwerpen, teruggevonden, onder meer in het Land van Maas en Waal en in Noord-Limburg (bij Middelaar en bij Helden), in Midden-Limburg (bij Swalmen) en voorts in het Midden-Niersgebied (Landkreis Geldern), waarbij op te merken is, dat de in het Niersgebied aangetroffen resten niet zelden invloed van andere culturen vertonen.⁵

De aanvang van het volgende tijdperk, de bronstijd, zou men kunnen stellen op circa 1600 vóór Christus. Een scherpe scheiding met het voorafgaande neolithicum is er hoogst waarschijnlijk niet geweest. De overgang vond geleidelijk plaats en kenmerkte zich onder meer door een voortzetting van de versmelting van de neolithische culturen, waarin akkerbouw en veeteelt een steeds belangrijker wordende rol spelen.

Daarnaast moet ook de handel van relatief grote betekenis geweest zijn, want de bewoners van Nederland in de bronstijd waren afhankelijk van import van brons of van de grondstoffen om brons te vervaardigen, zoals zij ook het materiaal voor gereedschappen, wapens en sieraden van elders moesten verkrijgen. Brons was een legering van 90% koper en 10% tin. De aldus verkregen voorwerpen dienden in hoofdzaak ter

aanvulling van de stenen voorwerpen, die nog lang gebruikt werden omdat brons tamelijk zeldzaam en kostbaar was. Zo is het ook te verklaren, dat de niet al te talrijke bronsvondsten in Nederland veelal uit de latere eeuwen van de bronstijd dateren (circa 1000-600 vóór Christus).

In die eeuwen ontstonden ook enkele werkplaatsen waar brons verwerkt werd tot gebruiksvoorwerpen. Uit het Gelderse gebied zijn verscheidene bronsvondsten bekend, bijvoorbeeld bij Roermond en bij Overloon en Venray, waar ook bronzen zwaarden werden aangetroffen. Ook op andere plaatsen in het Gelderse gebied werden sporen van bewoning in de bronstijd teruggevonden, onder meer in de Betuwe bij Elst en Dodewaard, en op de Veluwe bij Wageningen en Epe. In het Overkwartier kwamen eveneens bronsvondsten te voorschijn, met name bijlen, zwaarden en lanspunten. Men vond deze voorwerpen onder meer bij Straelen, Wankum, Kavelaer en Weeze. De vondsten zijn – evenals in het overige deel van het Gelderse gebied – weinig omvangrijk en betrekkelijk gering in aantal; dit ondersteunt de mening, dat de bevolking nog zeer schaars was en dat de situatie zoals die in de laatste eeuwen van het neolithicum bestaan had, nog voortduurde in een groot deel van de bronstijd. De bronsvondst bij Roermond kan samenhangen met de handel in brons; aldaar moesten de handelaren de rivier de Maas oversteken.

De bewoning van Noord- en Midden-Limburg in deze periode wordt waarschijnlijk gemaakt door de vondsten van tot de late bronstijd behorende, in grafheuvels aangetroffen Drakestein-urnen, aldus genoemd naar de vindplaats Drakestein bij Hilversum.

In de tweede helft van de bronstijd zijn in Nederland nog twee groepen van immigranten binnengekomen, die beide gekenmerkt zijn door het bijzetten van de resten hunner doden in urnen, die zij meestal verzamelen in grafvelden, waarvan er in het Gelderse gebied verschillende teruggevonden zijn, namelijk bij Nijmegen, Aalten en Ede, en voorts bij Bergen in Noord-Limburg en in Vlodrop, ten Z.O. van Roermond, alsmede op diverse plaatsen in de Landkreis Geldern, onder meer bij Walbeck en Geldern.

Deze als pre-keltisch aangeduide volken, worden in verband met het hiervóór omschreven gebruik van urnen urnenveldenvolken genoemd. In de late bronstijd bestond de bevolking van Nederland in hoofdzaak

uit de dragers van deze continentale urnenveldencultuur.⁶ De import, bewerking en verhandeling van brons en bronzen voorwerpen, waarbij kooplieden uit Groot-Brittannië een rol speelden, werd voortgezet; akkerbouw en veeteelt kwamen op een hogere trap van ontwikkeling. De landbouwtechniek onderging verbetering door het gebruik van sikkels, die ook in de bronsvondsten werden aangetroffen, onder meer op de Veluwe, bij Epe. Van de akkerbouw in deze periode zijn, onder meer op de Veluwe bij Vaassen, akkercomplexen teruggevonden, die men minder juist aanduidt als „Celtic Fields”. Tot de vorderingen, op agrarisch gebied behoort o.m. een verbeterde ploeg.⁷ Ook de vervoersmogelijkheden werden groter omdat men het gebruik van de kar leerde kennen.

Het sluitstuk van het prehistorisch tijdperk wordt gevormd door de ijzertijd, die hier te lande circa 600 vóór Christus een aanvang nam. Ook deze periode is gekenmerkt door een invasie; ditmaal door uit Midden-Europa afkomstige, tot de istvöönse Germanen behorende volken, wier beschaving men, naar de vindplaats Hallstatt (Salzkammergut) Hallstattcultuur pleegt te noemen. In de loop van de 7de eeuw vóór Christus bereikten zij van Westfalen uit Nederland en assimileerden de toen aanwezige bevolking. Deze immigranten brachten de kennis van het ijzer mede. Ook in het Overkwartier drongen deze Hallstattvolken door, gelijk vondsten bij Twisteden, Issum en Venlo aantonen.

In het Gelderse gebied ten noorden van Rijn en Maas zijn verscheidene resten van nederzettingen en woningen uit de ijzertijd gevonden, alsmede aardewerk en andere voorwerpen. Bewoningsresten trof men aan bij Ede, Culemborg en Epe, en bij Wijchen en in het Land van Maas en Waal. Aardewerk en andere voorwerpen uit de ijzertijd werden gevonden bij Gendringen en Angerlo aan de IJssel en bij Wijchen, waar ook sieraden werden aangetroffen, evenals bij Zoelen in de Betuwe.

De bevolking van de ijzertijd leefde in hoofdzaak van akkerbouw en veeteelt; de akkerbouwprodukten waren tarwe, gerst en gierst; rogge was nog niet bekend. Opmerking verdient nog, dat de welvaart in het deel van Nederland ten zuiden van de Rijn groter was dan in de streken ten noorden van die rivier. In Nederland treden gedurende de ijzertijd zowel Germaanse (ten noorden van de Rijn) als Keltische (ten zuiden van de Rijn) volken op.

Aan de beschaving van de laatste eeuwen van de ijzertijd heeft men

naar de vindplaats bij La Tène, aan de Marne in Noord-Frankrijk, de Naam La Tène-periode gegeven. In die periode kwam de ontwikkeling in meer evenwichtige banen, en werd de bevolkingsdichtheid iets groter, mede omdat nu ook de minder vruchtbare gronden bewerkt en bevolkt konden worden. Het uit deze jaren teruggevonden aardewerk is ten dele afkomstig uit het zuiden. Onder de sieraden uit deze periode dient een zilveren schijf, gevonden bij Helden, in het Overkwartier, vermeld te worden. De meerderheid van de bewoners van de Gelderse streken heeft – eveneens als die van de aangrenzende gebieden – bestaan uit eenvoudige kleine boeren.

Noten

- ¹ P.J.R. Modderman. De bandkeramische cultuur in Nederland, in het licht der opgravingen te Sittard; in: *Honderd eeuwen Nederland*; 's-Gravenhage, 1959, blz. 57.
- ² Fritz Geschwendt, *Archäologische Funde und Denkmäler des Rheinlandes*, Kreis Geldern; Köln-Graz, 1960.
- ³ Zie *Bijdr. en Med. van Gelre*, Deel LXIV, 1970, blz. XXVII.
- ⁴ Zie Lili Koelas, *Hunebedden en Trechterbekercultuur*, in: *Honderd Eeuwen Nederland*, 's-Gravenhage, 1960, blz. 75.
- ⁵ Over de beide bekerculturen vergelijk men: J.D. van der Waals en W. Glasbergen, *De Twee bekerculturen*, in: *Honderd eeuwen Nederland*, 's-Gravenhage 1960, blz. 100.
- ⁶ Zie J.J. Butler, *Vergeten schatvondsten uit de Bronstijd*, in: *Honderd Eeuwen Nederland*; 's-Gravenhage, 1960, blz. 125.
- ⁷ Zie J.M.G. van der Poel, *Oude Nederlandse ploegen*; Arnhem 1967, blz. 13.
- ⁸ Behalve naar de in de noten vermelde literatuur kan voor nadere bijzonderheden nog verwezen worden naar:
^{*} *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht-Antwerpen, 1949, Deel I, Hoofdstuk I, Hélène Danthine, *De prehistorie van het Zuiden*; blz. 1-36; Hoofdstuk II, A.W. Bijvanck, *De prehistorie van het Noorden*, blz. 37-82; S.J. de Laet en W. Glasbergen, *De voorgeschiedenis der Lage Landen*, Groningen, 1959; met een zeer uitvoerige bibliografie. Een eenvoudige algemene inleiding geeft G.D. van der Heide, *Archeologie der Lage Landen*, Amsterdam/Brussel 1963. Zie voor verdere literatuur o.m. H. de Buck, *Bibliografie der Geschiedenis van Nederland*, Leiden, 1968, blz. 58-66.

Staatkundige ontwikkeling

De staatkundige geschiedenis van het Gelderse gebied begint niet pas op het tijdstip waarop de latere graven van Gelre en Zutphen een aanvang maakten met de vorming van het graafschap Gelre. Die geschiedenis vangt veel vroeger aan, en wèl wanneer er voor het eerst sprake van is, dat een deel van het latere Gelderse gebied, namelijk de streken ten zuiden van de Rijn, tot het Romeinse Rijk behoorden, terwijl een ander deel, namelijk dat ten noorden van de Rijn, in het bezit was van en bewoond werd door Germaanse volksstammen. Deze volksstammen, die een zekere naar buiten werkende organisatie vertoonden, waaraan min of meer een publiekrechtelijk karakter kon worden toegekend, traden al vrij spoedig in een relatie tot het Romeinse Rijk, waarin volkenrechtelijke elementen op de voorgrond stonden.

Vóór de komst van de Romeinen in deze streken hadden zich hoogst waarschijnlijk reeds Germaanse stammen in het gebied aan de linker-oever van de Rijn gevestigd en met name in de streken tussen Rijn en Maas. Waar de grens met de Kelten, die het eigenlijke Gallië bewoonden, getrokken moet worden, kan niet worden bepaald. Ook is het waarschijnlijk, dat een zekere vermenging van Kelten en Germanen in de grensgebieden heeft plaatsgevonden. Tot die grensgebieden moet zeker gerekend worden de streek langs de Midden-Maas, waar Venlo en Roermond zouden ontstaan en de streek langs de Niers, waar later Geldern, Wachtendonk en andere plaatsen van het Gelderse Overkwartier lagen. Voorzover deze streken in de eerste eeuw vóór Chr. bevolkt waren, zal die bevolking wel bestaan hebben uit gekeltiseerde Germanen, die in vroeger tijden uit het gebied langs de rechter Rijnover over de Rijn getrokken waren. In 57 vóór Chr. bereikten de Romeinse legers onder Julius Caesar Noord-Gallië. In de volgende jaren werd de

Rijngrens bereikt, zodat nu ook een deel van het latere Gelderse gebied binnen het Romeinse Rijk viel. Zonder strijd was dit niet gegaan. Daarbij werden de o.m. in de streken tussen Maas en Rijn, dus in de huidige provincie Limburg en in het gebied ten oosten daarvan tot aan de Rijn, wonende Eburonen vrijwel geheel vernietigd, evenals de Germaanse stammen, die hen van over de Rijn te hulp kwamen. Toen in 51 vóór Chr. geheel Gallië tot aan de Rijn gepacificeerd was, zal er van de oorspronkelijke bevolking tussen Rijn en Maas ten noorden van de lijn Maastricht-Keulen en dus ook van de bevolking in het latere Gelderse gebied ten zuiden van Nijmegen, wel niet veel overgebleven zijn; het land was dus betrekkelijk onbewoond en bood meer dan voldoende, veelal zelfs overvloedig ruimte om nieuwe bewoners te ontvangen. Die zijn er dan ook gekomen, niet alleen Romeinen en Gallo-Romeinen,² maar ook Germanen, die hier binnentrokken en bleven, nadat zij zich aan het Romeinse gezag onderworpen hadden. Voorts vestigde zich in het noordelijk deel van het gebied tussen Rijn en Maas – ongeveer van Neuss tot Kleef en ten westen van de lijn tussen beide genoemde plaatsen – ook een Germaanse groep van volkeren, die wordt aangeduid met de naam „Cugerni”, een verzamelnaam voor resten van verschillende Germaanse volkstammen, die door de Romeinen in het zo juist omschreven gebied werden toegelaten of – zoals de Sugambren – daarheen omstreeks het begin der christelijke jaartelling uit het gebied aan de overzijde van de Rijn werden overgebracht. De Sugambren hebben waarschijnlijk het grootste deel van de „Cugerni” uitgemaakt. Wij mogen dus wel aannemen, dat het latere „Overkwartier” – de streken aan de Midden-Maas en de midden- en benedenloop van de Niers – omstreeks het begin van onze jaartelling tot het aan het Romeinse gezag onderworpen gebied der Cugerni of „Civitas Cugernorum”, behoorde, waarvan het later door keizer Traianus tot municipium verheven, „Colonia Ulpia Traiana” (Xanten) de hoofdstad was.

In de laatste decennia van de eerste eeuw vóór Chr. zetten de Romeinen hun veroveringen voort in noordelijke en noord-oostelijke richting, d.w.z. in de richting van de monden van de Rijn en de Eems, het laatste met de bedoeling om Germanië vanaf de Noordzee- en Waddenkust binnen te dringen. Allereerst werd de eigenlijke Rijndelta, het Midden-Nederlandse rivierengebied, veroverd. In het oostelijk deel daarvan, de Betuwe, troffen de Romeinen de Bataven aan, die daar

vermoedelijk nog niet lang waren,³ en die zich als bondgenoten aan het Romeinse gezag onderwierpen. Hun voornaamste verplichting was het leveren van hulptroepen aan de veroveraars. De Rijndelta werd als operatiebasis gebruikt om de Romeinse veldtochten ten noorden daarvan, waarbij o.m. de Friezen onder het Romeinse gezag gebracht werden, mogelijk te maken. De streken aan de oostzijde van de Gelderse IJssel zijn door de Romeinen niet of nauwelijks bezocht, wel zijn zij er bij een veldtocht tegen de Germaanse stammen in het gebied van de Lippe doorgetrokken. Hoogstwaarschijnlijk woonden in de streken langs de Oude IJssel delen van de stam der Usipetes, terwijl meer naar het noorden Chamaven gevestigd waren, stammen, die ook in het westelijk deel van Westfalen hun woongebied hadden. Ook de Veluwe is door de Romeinen niet beroerd; aan de noordwest-rand woonden Friezen en verder zullen hier en daar wellicht nog resten van de autochtone bevolking overgebleven zijn.⁴

Vermoedelijk is het in de eerste helft van de eerste eeuw na Chr. in deze streken tamelijk rustig gebleven. De Friese opstand van het jaar 28 na Chr., die de Friezen tijdelijk van de Romeinse heerschappij bevrijdde, heeft in het land van de Bataven geen repercussie gehad, evenmin als de veldtochten tegen de Germanen in Westfalen, die maar zeer ten dele met succes bekroond werden.⁵ Deze periode is in hoofdzaak gekenmerkt door consolidatie van het Romeinse gezag in deze streken en met name door ordening van het bestuur en bevestiging van de Rijn grens.⁶ Tot de maatregelen, die moesten strekken tot beveiliging van deze grens behoorde ook het ontruimen en zo mogelijk ontruimd houden van een strook land aan de rechteroever van de Rijn. In hoeverre de Romeinen deze ontruiming inderdaad geëffectueerd hebben, is niet geheel duidelijk. De omstandigheid, dat zij er een enkele keer volledig in geslaagd zijn een bepaalde streek vrij van bewoners te maken – zoals dat vermoedelijk in de Lijmers, de streek tussen Rijn en Oude IJssel, het geval was⁷ – betekent niet, dat de gehele rechteroever van de Rijn ontruimd was en bleef.

In de betrekkelijke rust in deze streken kwam verandering door de opstand der Bataven, die in 69 na Chr. uitbrak, onder leiding van Julius Civilis, die in Romeinse dienst stond en als bevelhebber van een door Bataven gevormde cohorte gelegerd was in de Over-Betuwe. De opstand breidde zich uit tot andere Germaanse volkeren en zelfs tot

afdelingen van het Romeinse leger en zo werd het Romeinse gezag langs de Rijn, van Bazel tot de Rijndelta ernstig bedreigd. De legerplaats bij Xanten, *Castra Vetera*, werd door Julius Civilis bezet, maar hij moest voor de aanrukkende Romeinse troepen wijken, en zich terugtrekken in de Betuwe, nadat hij het „*Oppidum Batavorum*”, bij Nijmegen, eveneens had ontruimd en verwoest. In 70 na Chr. kwam de vrede tot stand, waarbij de Bataven gunstige voorwaarden verkregen en in hun vroegere bondgenootschappelijke verhouding tot Rome hersteld werden.⁹

Bij een in de regeringsperiode van keizer Domitianus (81-96) tot stand gekomen bestuursregeling werd *Germania Inferior*, waartoe ook het Gelderse gebied ten zuiden van de Rijn behoorde, tot provincie verheven; het woongebied van de Bataven kwam onder gezag van de commandant van het Romeinse leger in die provincie.^{9a} Deze bevelhebber beschikte o.a. over een legioen, dat bij Nijmegen gelegerd was¹⁰ op de Hunerberg. Tijdens de regering van keizer Traianus is het aldaar gevestigde legioen vertrokken en bleven in de legerplaats op de Hunerberg slechts kleine afdelingen bewakingstroepen achter, terwijl de aan de westzijde van het latere middeleeuwse Nijmegen gelegen *Colonia Ulpia Noviomagus* centrum werd van de ook het Land van Maas en Waal omvattende „*Civitas Batavorum*”. Wanneer deze nederzetting de status van *municipium* verkreeg (d.w.z. stadsrecht in Romeinsrechtelijke zin) is nog een onzeker punt, waarover verschillende meningen bestaan.¹¹ Vast staat echter, dat het Romeinse Nijmegen – daargelaten in hoeverre het als een voorloper van het middeleeuwse Nijmegen kan gelden, en onafhankelijk van de vraag, wanneer de status van *municipium* verleend werd – ten tijde van de Romeinse heerschappij een belangrijk centrum in deze landen was. Hoofdplaats van de „*Civitas Cugernorum*” werd „*Colonia Ulpia Traiana*” (Xanten). Tot deze *civitas*, die zich vermoedelijk tot aan de Maas uitstrekte, behoorde ook het latere Gelderse „Overkwartier”. Omtrent de juiste uitgestrektheid van deze beide *civitates* en hun begrenzing bestaat geen zekerheid. Op grond van argumenten ontleend aan te Heerlen en St. Gerlach gevonden Romeinse inscripties mag worden aangenomen, dat het gebied van de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg tot de *civitas* der Cugernen behoord heeft; met uitzondering van de streek ten zuiden van de Geul.¹²

De tweede eeuw na Chr. verliep tamelijk rustig, zodat zich ook in het Gelderse gebied, voorzover het binnen de rijksgrens lag, enige welvaart kon ontwikkelen en verspreiden onder de bewoners.¹³ Maar in de tweede helft van de derde eeuw veranderde de situatie, omdat toen het verval in het Romeinse Rijk een aanvang nam; de defensieve kracht begon te verminderen en zo werden de zich omstreeks deze tijd tot federaties aaneensluitende Germaanse volksstammen een ernstige bedreiging voor de Rijn grens en de daarachter liggende streken. Onder deze stamgroepen namen de Franken een belangrijke plaats in; zij wisten zelfs tijdelijk tot diep in Gallië door te dringen. Het gevolg was, dat de Romeinen hun verdedigingslinie in de Rijndelta inkortten door zich ten zuiden van de Maas¹⁴ terug te trekken; daarbij is ook Colonia Ulpia Noviomagus ontruimd.¹⁵ Tegen het einde van de derde eeuw, toen onder Diocletianus rust en orde in het Romeinse Rijk hersteld waren, kon ook weer tegen de Franken worden opgetreden.

In de Rijndelta werd het Romeinse gezag in zoverre hersteld, dat de verbinding met Brittannië verzekerd was en de Franken, die ook in de streek tussen Rijn en Waal waren doorgedrongen, in bedwang werden gehouden. Van een volledige herbezetting was geen sprake, ook niet bij Nijmegen, waar vermoedelijk slechts ongeveer op de plaats van de eerste vestiging (ten oosten van de latere middeleeuwse stad) een kleine bezetting werd gelegd, terwijl ten zuiden daarvan aan de weg van Nijmegen naar Cuyk een versterking werd aangelegd.¹⁶ Deze versterkingen zouden, na de zo juist vermelde terugtocht achter de Maas, weer als een stap voorwaarts opgevat kunnen worden, tenzij men ze als voorposten van de Maaslinie moet beschouwen. Binnen de rijksgrens was het omstreeks het midden van de vierde eeuw niet meer zo veilig en rustig als in de bloeitijd van de Pax Romana, omdat afdelingen Germanen, die het Romeinse gebied waren binnengedrongen, en er zelfs land in bezit hadden genomen, herhaaldelijk rooftochten hielden in de omgeving van hun vestigingsgebied. Zo hadden zich in Brabant uit het oosten gekomen Franken gevestigd, die misschien tevoren tijdelijk in de Betuwe woonden en daar waarschijnlijk – het blijft hier helaas bij veronderstellingen – door uit de „Achterhoek” gekomen Chamaven verdrongen werden. Julianus, de latere keizer, heeft in de jaren 358 en 359 de orde in het Rijndeltagebied enigszins hersteld; Franken en

Chamaven onderwierpen zich en het verkeer langs rivieren en wegen kon weer beveiligd worden.

Deze situatie heeft met betrekking tot het deltagebied en de streken ten zuiden daarvan – het land tussen Nederrijn en Midden-Maas, alsmede Brabant – tot in de laatste jaren van de vierde eeuw betrekkelijk weinig verandering ondergaan, maar wél veranderde er iets aan de gezagsverhoudingen tussen Romeinen en de binnen het Rijk wonende Germanen, die – zoals de in Brabant en aan Nederrijn en Maas gevestigde Franken – een vergaande autonomie en zelfstandigheid verwierven en meer door een verdrag van volkenrechtelijke aard dan door een onderdaanschap aan het Romeinse Rijk gebonden waren.

Zo kwam dus, toen in het begin van de 5de eeuw de Romeinse legers geheel uit de noordelijke gebieden werden teruggetrokken, de heerschappij in de streken tussen Rijn en Maas, en al spoedig ook in Brabant en in het Nederlandse rivierengebied – derhalve ook in een groot deel van het Gelderse gebied – aan de Franken, die in de 5de eeuw één grote stamgroep vormen, die zich van het oosten uit, over oostelijk Nederland heen, naar het westen en zuid-westen verbreidde en waarvan vóór de 5de eeuw de dan niet meer als zodanig bestaande Salische Franken de kern vormden. In de 7de eeuw komt de naam Ribuarische Franken op voor de Franken, die dan in de omgeving van Keulen gevestigd zijn. De vroegere mening over het naast elkaar bestaan van Salische en Ribuarische Franken is onjuist.¹⁷

De geschiedenis van het Gelderse gebied moet men in deze eeuwen (5de-10de eeuw) zien als de geschiedenis van een deel van het Frankische Rijk. In de streken ten oosten van de IJssel en in de Lijmers hebben in de 5de eeuw wellicht nog Chamaven gewoond, maar het is mogelijk, dat zij sindsdien ten dele verdrongen werden door een bevolking, die tot de Saksische stamgroep behoorde.

In de door de Franken bewoonde streken oefenden de Romeinen geen reëel gezag meer uit, en de laatste schijn daarvan verdween in de tweede helft van de 5de eeuw, toen de Frankische koning Clovis (481-511) het gebied van de Romeinse bevelhebber Syagrius bij zijn – door de samenvoeging van een groot aantal kleinere Frankische rijkjes ontstane – Rijk voegde. Met de vorming van het Frankische Rijk door Clovis is tegen het einde van de 5de eeuw de Romeinse periode in de geschiedenis van deze streken definitief afgesloten en begint de Fran-

kische periode, ook voor een groot deel van het Gelderse gebied. Aangenomen moet immers worden, dat – hoewel omvang en grenzen van het te dien tijde door de Franken bezet gebied geenszins vast staan – de streken tussen Rijn en Maas, en voorts ook de Betuwe, en wellicht ook een deel van de Veluwe en de Lijmers tot het door de Merovingers geregeerde Frankische Rijk behoorden, en wèl tot het als gevolg van de delingen na de dood van Clovis in 511 ontstane Austrasische deel daarvan. In dat Austrasische deel namen de leden van de aanzienlijke geslachten een machtige positie in; onder hen stegen de Arnulfingers – steunend op hun aanzienlijk grootgrondbezit – op tot de eigenlijke heersers in Austrasië. De 6de en de 7de eeuw zijn vervuld van strijd tussen het westelijk, sterk geromaniseerde, deel van het Frankische Rijk (Neustrië) en het oostelijke, meer Germaans van karakter gebleven, deel daarvan (Austrasië). Daarbij ging het allereerst om de macht in het rijk, hoewel de culturele en ethnische tegenstellingen geenszins ontbraken. In deze strijd speelden de noordelijke randgebieden, zoals het Gelderse gebied, geen rol.

In Austrasië, waartoe ook het hier behandelde Gelderse gebied behoorde, hadden vooral Arnulf van Metz en Pepijn I van Landen als grootgrondbezitters en leiders van de Austrasische aristocratie een machtige positie. Hun bezit kwam met Pepijn II, de zoon uit het huwelijk van Ansegisel, zoon van Arnulf van Metz, en Begga, dochter van Pepijn I, in één hand. Het omvatte, behalve uitgestrekte goederen in de Eifel en de Ardennen, ook belangrijk bezit in de Maasstreken. Onder leiding van dit geslacht, dat met de naam Pepiniden, later met de naam Karolingen, wordt aangeduid, verwierf Austrasië tegen het einde van de 7de eeuw de hegemonie in het door Clovis gestichte Frankische Rijk; de positie van de Merovingse koningen, die hun voornaamste steunpunten hadden in Neustrië, was toen vrijwel zonder betekenis geworden; de eigenlijke heerser werd de Austrasische hofmeier. In dezelfde periode heeft Pepijn II, de hofmeier van Austrasië, de Frankische macht nog uitgebreid in noordelijke richting, hergeen o.m. leidde tot de bezetting van Utrecht (689), dat – afgezien van een korte onderbreking – kerkelijk centrum en uitgangspunt voor de missie werd.¹⁶

De 8ste eeuw geeft – nadat Karel Martel een einde had gemaakt aan een korte periode van anarchie als gevolg van de dood van Pepijn II in

714, – een ook voor de latere Nederlanden belangrijke ontwikkeling in het Frankische Rijk te zien. Vooreerst de éénwording van het rijk en verder uitbreiding naar het noorden en oosten. Dit laatste – vooral de verovering van Friesland en van Westfalen – had tot gevolg dat de streken tussen Maas en Rijn, de Betuwe, en ook de ten noorden van de Rijn gelegen delen van het Gelderse gebied ophielden grensgebieden te zijn. Hun ligging werd meer centraal, zoals b.v. met betrekking tot Nijmegen en omgeving duidelijk tot uitdrukking komt. De eenheid van het Frankische Rijk werd door de Karolingers tot stand gebracht en kwam onder het bestuur van Karel de Grote tot volle ontplooiing, waarbij de streken tussen Maas en Rijn in toenemende mate een centraal karakter kregen. Daarbij speelt ook de door Karel de Grote gebouwde palts op het Valkhof te Nijmegen een rol, zoals min of meer langdurige bezoeken aldaar in 768, 777, 804, 806 en 808 aantonen. Het Gelderse gebied was een rustig onderdeel van het Frankische Rijk; het werd in de regeringsperiode van Karel de Grote en zijn opvolger Lodewijk de Vrome (814-840) niet door schokkende gebeurtenissen beroerd, noch hebben er zich belangrijke feiten van militaire aard afgespeeld. In de Nijmeegse palts verbleef Lodewijk de Vrome regelmatig; hij vertoefde er korter of langer in 815, 817, 821, 825, 827, 830, 837 en 838. De invallen van de Noormannen bleven voorlopig nog buiten het Gelderse gebied en ook bij de opstanden van de Saksen tegen de Frankische heerschappij is het gebied tussen Rijn en IJssel vermoedelijk niet betrokken geweest, hoewel sommige daarmede verband houdende gebeurtenissen – b.v. de verwoesting van het door St. Lebuinus te Deventer gebouwde kerkje, en de strijd van Karel de Grote tegen de Saksen in het Westelijk Münsterland – in de nabijheid van het Gelderse gebied plaatsvonden; bovendien zal de bevolking van de streken langs de Oude IJssel wel ten dele uit Westfalen afkomstig geweest zijn. Van doorwerking van de boerenopstand van de Stellinga in Westfalen tijdens Lodewijk de Duitser blijkt in het Gelderse gebied niets. Deze opstand was een poging om de boeren onafhankelijk te maken van het grootgrondbezit.

In de Karolingse periode werden de grondslagen gelegd voor de bestuurs- en rechtsverhoudingen, zoals die zich sedert het begin van de 9de eeuw ontwikkelden. Het Frankische Rijk was verdeeld in gouwen, die bestuurd werden door een graaf-ambtenaar als vertegenwoordiger

van de koning. De gouwen waren onderverdeeld in honderdschappen (centenen); niet zelden vormden enkele gouwen tezamen één graafschap. Aan de werking van het ambtelijk bestuursapparaat lagen, als gevolg van de verbinding tussen bestuursambt (gravenambt) en het door leenrechtelijke bepalingen beheerst beneficium, de beginselen van het leenwezen ten grondslag. Het ambt werd namelijk als beneficium verleend, en dientengevolge deed het leenrecht zijn intrede in de bestuursuitoefening. De verzwakking van het centrale, koninklijke gezag, die in de 9de eeuw optrad, en de daardoor in de hand gewerkte doorzetting van de erfelijkheid der beneficia (lenen) leidde tot regionale en territoriale machtsvorming, tot een situatie, waarbij een aantal leenmannen zich in het erfelijke bezit van overheidsgezag en van staatsdomein stelden en zich van deze positie uitgaande met behulp van de verwerving van diverse rechtstitels tot dynasten ontwikkelden.

Deze ontwikkeling, die hier uiteraard in een zeer korte samenvatting moest worden weergegeven,¹⁹ deed zich – gelijk nader zal blijken – ook in het Gelderse gebied gelden. Ook in dat gebied ontstonden gouwen als bestuursdistricten.²⁰ In het zuiden vormde zich de Maasgouw, die ongeveer vanaf Maastricht de stroomafwaarts aan de rechter- en linkeroever van de Maas gelegen streken omvatte, vermoedelijk in hoofdzaak voor zover zij binnen de grenzen van het diocees Tongeren-Maastricht, later bisdom Luik, lagen. Indien inderdaad de gouwgrenzen hier – d.w.z. aan de oost- en noordzijde van de Maasgouw – ongeveer met de bisdoms- en latere dekenaatsgrenzen zouden zijn samengevallen, dan zou deze gouw zich aan de rechter-Maasoever uitgestrekt hebben van het dal van de Geul tot iets ten noorden van Venlo, waar de Luikse bisdomsgrens de Maas bereikte,²¹ terwijl aan de linker-Maasoever de Maasgouw zich in het noorden vermoedelijk tot het land van Maas en Waal heeft uitgestrekt en in het westen door de Peelmoerassen en – verder naar het zuiden – door de Haspengouw werd begrensd. Tot de Maasgouw, die bestond uit „Masau superior” (het zuidelijke deel) en „Masau inferior” (het noordelijke deel), behoorde dus ook een belangrijk deel van het latere „Overkwartier”, n.l. de omgeving van Roermond en van Venlo. De streek langs de oostelijke oever van de Maas, ongeveer van Venlo tot Mook, moet tot de Molengouw (pagus Mula) gerekend worden. Het gebied aan de Midden- en Beneden-Niers, waarvan het grootste deel later tot het Gelderse gebied behoorde,

maakte deel uit van de gouw Hattuaria,²² die in het noorden begrensd werd door de zich van Nijmegen tot voorbij Kleef uitstreckende gouw Dubla (Duffel), waarvan een deel eveneens tot het latere Gelderse gebied behoorde. Tot dat Gelderse gebied behoorden ook de gouwen Batua, Teisterbant, Felua, Hamaland en Leomerike, dan wel delen daarvan.

Deze gouwnamen zijn in hoofdzaak ontleend aan oorkonden, waarvan sommige betrekking hebben op de nog te vermelden verdelingsregelingen, die in de loop van de 9de eeuw in het Karolingse Rijk getroffen werden, terwijl andere oorkonden verband houden met schenkingen. In deze oorkonden worden behalve de gouwnamen ook namen van in die gouw gelegen plaatsen genoemd, waar bepaalde goederen gelegen zijn. Aan de hand van de ligging van die plaatsen kunnen omvang en begrenzing van de betreffende gouw ongeveer worden bepaald voor de jaren overeenkomende met de dateringen der oorkonden. Stelt men echter ten deze een nader onderzoek in en ordent men de verkregen schaarse gegevens chronologisch, dan blijken de vragen naar de benaming en begrenzing der gouwen iets meer gecompliceerd te zijn dan een eerste beschouwing zou doen vermoeden. Daarbij doet zich o.m. het verschijnsel voor, dat de inhoud van het woord „gouw” niet steeds gelijk is, en voorts kan men vaststellen, dat de gouw-indeling in de loop van de 9de eeuw veelal ook verband gaat houden met de kerspeling. Dit laatste vergemakkelijkt het vaststellen van de gouwgrenzen tot op zekere hoogte, omdat de kerspelgrenzen meestal nog al constant zijn en de latere toestand niet veel afwijkt van de oudere situatie, behoudens de splitsing van kerspels, die bij voortgaande christianisering te groot werden. Afgezien van de hier aangeduide moeilijkheden mag men aannemen, dat de hiervóór genoemde gouwen of delen daarvan in de 9de, en mogelijk ook nog in de 10de eeuw het latere Gelderse gebied vormden. Wij hebben hier derhalve te doen met wat men de vroegste staatkundige indeling van dit gebied zou kunnen noemen, waarbij echter te bedenken is, dat chronologisch gezien sommige van deze gouwen niet steeds hetzelfde gebied omvatten, en dat in dit opzicht onzekerheden en onduidelijkheden zijn blijven bestaan. Dit is vooral het geval met de gouw Hamaland, die in de loop der tijden vermoedelijk een iets meer zuidelijke ligging verkreeg. Aanvankelijk strekte deze gouw zich uit van de omgeving van

Deventer tot in het stroomgebied van de Oude IJssel, en waarschijnlijk behoorde ook een deel van de Z.O.-Veluwe daartoe. Later is het gouwgebied meer naar het zuidoosten verlegd en is ook een deel van het westelijke Münsterland daarin opgenomen, evenals de gouw Leomerike, waarvan de naam Lijmers voor de streek tussen Oude IJssel en Rijn is blijven voortleven.

Deze staatkundige indeling week in vrij sterke mate af van de indeling in bisdommen, die veelal bepaald werd door de centra van waaruit de missionering plaatsvond.²³ Zo behoorde de gouw Hattuaria ten dele tot het bisdom Keulen, ten dele tot het bisdom Luik; de gouw Dubla ten dele tot het bisdom Utrecht, maar voor het grootste deel tot het bisdom Keulen. De gouw Hamaland behoorde deels tot het bisdom Utrecht, deels tot het bisdom Münster. Alleen de gouwen Felua, Batua en Teisterbant behoorden geheel tot het bisdom Utrecht.

Het gehele Gelderse gebied maakte, zoals gezegd, deel uit van het Karolingse Rijk, dat tot 843 een eenheid vormde. In dat jaar kwam daarin verandering als gevolg van het verdelingsverdrag van Verdun, waarbij het Rijk in drie delen gesplitst werd: West-Frankenland, Oost-Frankenland, en het zogenaamde Midden-Rijk. Tot dit laatstgenoemde deel behoorde het Gelderse gebied, dat deel uitmaakte van het noordelijke gedeelte van het „Midden-rijk”. Dit noordelijke gedeelte wordt sinds 855, toen Lotharius II het verwierf, aangeduid met de naam „Lotharingen”. De latere verdelingsverdragen van Meerssen (870) en van Verdun en Ribemont (879/880) brachten het Gelderse gebied aan Oost-Frankenland, maar van repercussies van de voortdurende onenigheden bij die verdere verdelingen is hier niets te bemerken. Het centrale rijksgezag verzwakte na de dood van Karel de Grote in 814 zozeer, dat men er in deze afgelegen streken weinig meer van bespeurd zal hebben, ook niet toen de invallen van de Noormannen in het Gelderse gebied onrust en plunderingen teweegbrachten. Slechts een enkele maal verscheen Lodewijk de Vrome (814-843) in de palts te Nijmegen om de verdediging tegen de Noorse rovers te organiseren, maar dit geschiedde toen en ook later met weinig succes, wat o.m. blijkt uit de verhuizing van de Utrechtse geestelijkheid, eerst naar St. Odiliënberg, bij Roermond, later naar Deventer, waar de bisschop wegens de grote onveiligheid in de omgeving van Utrecht en in het Midden-Nederlandse rivierengebied zijn zetel tijdelijk (tot 920) vestigde. In de winter van

880 verbleven de Noorse plunderaars in de Nijmeegse palts en in de volgende jaren organiseerden zij rooftochten langs de Maas, aan de Nederrijn en aan de IJssel. De moord op een der Noormannenleiders, Godfried, in 885 luidde de laatste fase van deze periode van onrust, onzekerheid, moord, roof en brand in; ook het Gelderse gebied kon zich toen gaan herstellen van de geleden schade.

Omtrent de politieke ontwikkeling in de laatste decennia van de 9de eeuw is verder weinig te vermelden. De schriftelijke bronnen laten ons vrijwel in het duister. Slechts enkele namen breken door de nevelen waarin de staatkundige geschiedenis van het Gelderse gebied in deze tijden gehuld is. Met betrekking tot Teisterbant, een graafschap in de westelijke Betuwe, wordt een graaf Waltger vermeld, een zoon van Gerulf, die als stamvader van het eerste Hollandse gravengeslacht beschouwd wordt. Deze Waltger vermoordde in 898 Everhardus, die vermoedelijk fungeerde als prefect, d.w.z. als militair opperbevelhebber, in het Midden-Nederlandse rivierengebied. De mogelijkheid bestaat, dat familieleden van deze Everhardus elders in het Gelderse gebied graafschappen bezaten, o.m. in Hamaland. De invloed en de bemoeienissen van het rijksgezag in deze streken bleven gering. Ook tijdens de regering van Zwentibold bemerkt men daarvan weinig.

Koning Arnulf (sedert 896 keizer) deed een poging om de ontbinding van de Lotharingse gebieden tegen te gaan door in 895 zijn bastaardzoon Zwentibold aan de Lotharingers als koning op te dringen. Dit koningschap moet veeleer worden beschouwd als een soort stadhouderschap over een deel van Lotharingen, waarin ook het Gelderse gebied begrepen was. De noordelijke grens van zijn ambtsgebied kan vermoedelijk worden vastgesteld aan de hand van een tweetal door Zwentibold uitgevaardigde, hierna genoemde oorkonden, die te Nijmegen zijn uitgevaardigd. De eerste oorkonde, gedateerd 24 juni 896, betreft de bevestiging van aan de Utrechtse Kerk verleende rechten in Dorestad, en de verlening van overeenkomstige rechten in Tiel en in Deventer. De tweede, ongedateerde, oorkonde betreft de vrijlating van een horige vrouw van de Utrechtse Kerk te Elst (Betuwe).²⁵ Het zijn de enige sporen van Zwentibolds bestuur in het Gelderse gebied. Zijn bewind was geen succes. De Lotharingse aanzienlijken vielen hem in 898 af en erkenden Lodewijk het Kind (900-911) als koning. Zwenti-

bold sneuvelde in 900 tegen de opstandelingen; hij werd in Susteren begraven.

Van Lodewijk het Kind zijn geen regeringshandelingen met betrekking tot het Gelderse gebied bekend; hij is er ook nimmer geweest. Slechts de Palts te Aken heeft hem in de jaren 907/8 binnen haar muren gezien, verder noordwaarts is hij – voor zover bekend – nooit gekomen.

Na de dood van Lodewijk het Kind brak voor de gebieden ten noorden van de Maas en voor de streken langs de Midden-Maas een periode aan, waarin een aantal aanzienlijken, naarmate dat hun belang meebracht, van staatkundige positie wisselden, d.w.z. de West-Frankische koning Karel de Eenvoudige (893-929) als leenheer erkenden. In 925 kwamen de Lotharingse groten, die voordien tijdelijk naar Karel de Eenvoudige waren overgegaan, weer onder Oost-Frankenland, dat voortaan als het Duitse Rijk zou voortbestaan. Het Gelderse gebied behoefde deze overgang niet mede te maken; het was sinds de latere verdelingsverdragen van de 9de eeuw een onderdeel van Oost-Frankenland gebleven, zonder in de gebeurtenissen in dat Rijk een rol van enig belang te spelen. Koning Koenraad I (911-918) is hier nooit geweest, evenmin als zijn opvolger Hendrik I (918-936), die slechts Aken en Maastricht, en misschien ook Elten bezocht heeft.

Toch moet men deze in historische nevelen gehulde periode niet beschouwen als een vacuum. Er was een bevolking, die onder een zekere rechtsorde leefde, er was een bestuur en er werd recht gesproken; er was een geestelijkheid en een kerkelijke organisatie en het dagelijks leven ging zijn gang, al weten wij niet precies hoe. Slechts ontbrak in het Gelderse gebied in de 10de eeuw de duidelijke vorming van voor de latere geschiedenis beslissende dynastieke machtscomplexen, zoals die in dezelfde periode b.v. wèl in Vlaanderen, in Brabant en in het later Holland genoemde westelijke kustgebied tot stand kwamen. Ook de bisschop van Utrecht ging in de 9de eeuw reeds bevoegdheden van wereldlijke aard verwerven, waarmede de later door verwerving van graafschappen aangevulde grondslag voor een wereldlijk machtsgebied gelegd werd. In dit opzicht blijft het Gelderse gebied achter bij zijn westelijke en zuidelijke bureu.

Het is niet mogelijk om de gebeurtenissen van staatkundige aard, die zich in de 9de en de 10de eeuw in het Gelderse gebied afspeelden exact

en in een chronologisch aaneensluitende volgorde weer te geven, ook al omdat van de inheemse figuren die daarin een rol speelden, nauwelijks meer dan de namen bekend zijn. Nog minder is vast te stellen omtrent de aard van hun familierelaties en omtrent de ligging en omgeving van hun machtsgebied en bezittingen. Ook hier moet men met fragmentarische en incidentele gegevens, o.m. uit schenkingsoorkonden, genoegen nemen. In de Beruwe, en in de streek ten oosten van Nijmegen, maar waar precies wordt niet vermeld, zou men een grafelijk geslacht kunnen lokaliseren, waarin o.a. de namen Ricfried en Ansfried voorkomen. In Hamaland treft men in 855 een graaf Wichman aan en ongeveer een eeuw later nogmaals een graaf Wichman in hetzelfde graafschap. Laatstgenoemde is de vader van Adela en van Liutgarde, abdis van Elten.²⁶ Tot de familie van laatstgenoemde Wichman behoorde vermoedelijk ook de reeds hiervoor genoemde Everhardus, die in 898 werd vermoord.

Belangrijk voor de staatkundige ontwikkeling van het Gelderse gebied zijn deze aanzienlijken, niettegenstaande hun veelal omvangrijke, doch nogal verspreide bezittingen, niet geweest; geen van hen heeft het gebracht tot de vorming van een permanent machtsgebied, dat later grondslag was voor het graafschap Gelre of voor een onderdeel daarvan.

In de nogal geringe belangstelling voor de landen in de delta van Maas en Rijn van de zijde van het centrale rijksgezag kwam in de loop van de 10de eeuw enige verbetering, in zoverre, dat de Duitse koningen zich wat veelvuldiger vertoonden in deze streken. Otto I (936-973) vertoeft niet slechts herhaaldelijk in Aken, Keulen en in Dortmund, maar ook in noordelijker en westelijker gelegen plaatsen. In 944 verblijft hij – mogelijk op weg naar Utrecht – te Rhenen, in 949, 956 en 966 in de palts te Nijmegen, in laatstgenoemd jaar eveneens in Maastricht, en in 956 in Deventer. Zijn zoon Otto II (973-983) bezocht in 973 Nijmegen en Utrecht. In 975 is hij langere tijd in eerstgenoemde plaats en in 976 nogmaals, evenals in 980. Waarschijnlijk is hij in 978 ook nog weer in Utrecht geweest. Otto III (983-1002) is vermoedelijk nooit verder geweest dan Nijmegen, maar daar was hij dan ook herhaaldelijk, namelijk in 985, 987, 995 en 996. Hendrik II (1002-1025) vertoefde in 1002, 1003, 1006, 1015, 1018 en 1021 in de Nijmeegse palts en in 1002, 1005 en 1023 in Utrecht. Deze koninklijke bezoeken

stonden niet op zich zelf, parallel daaraan loopt een reeks van schenkingen uit het binnen Gelders gebied gelegen rijksgoed aan diverse belanghebbenden. Deze schenkingen van onroerende goederen en geldswaardige rechten werden door de koning ten dele gedaan aan particuliere personen, ten dele aan kerkelijke instellingen. Onder laatstbedoelde instellingen komen voor de St. Maartenskerk te Utrecht, de kerk van de St. Florinus te Koblenz, St. Servaas te Maastricht, St. Johannes te Luik, de abdij Elten, het klooster Lousberg bij Aken, en vooral de kerk van de heilige Mauritius in Maagdenburg. Door deze schenkingen van rijksgoed, die in de meeste gevallen aan kerken en kloosters in de oostelijker en zuidelijker gelegen delen van het Duitse Rijk gedaan werden, kwamen deze instellingen in het bezit van een veelal omvangrijk goederencomplex en van rechten binnen het Gelderse gebied. Zo trof men in verscheidene plaatsen dergelijke aan de Kerk geschonken goederen aan: Beek (bij Nijmegen), Ewijk, Biljoen (bij Velp), Borculo, Echt (Limb.), Eck (Betuwe), Ermelo, Heerewarden, Rheden, Tiel, Varik, Sinderen (bij Voorst) en voorts bij Angerlo, Steenderen, Doesburg, Dieren, Hummelo en Azewijn.²⁷ In dit opzicht werd een lijn doorgetrokken, die met de vroegere schenkingen van eigen goed door geestelijken en vrome leken was begonnen, schenkingen waarvan verscheidene geestelijke instellingen buiten het Gelderse gebied geprofiteerd hadden, b.v. de abdijen te Prüm, Werden, Deutz en de kerk van Münster.

Zowel de grotere frequentie der koninklijke bezoeken als de voormelde schenkingen brachten nauwere relaties tussen het Rijk en het Gelderse gebied teweeg. Dit gebied werd sinds de 11e eeuw in toenemende mate in rijksaangelegenheden betrokken. Dit bleek met name tijdens de laatste regeringsjaren van Otto III en tijdens de regering van zijn opvolger Hendrik II (1002-1024) met betrekking tot de moeilijkheden en onenigheden, die aan de Nederrijn ontstonden tengevolge van de activiteiten van gravin Adela en haar echtgenoot Balderik, een episode, die ons in geuren en kleuren, maar niet zonder eenzijdigheid en met een accent van kwaadsprekerij, verhaald wordt door Alpertus van Metz.²⁸ Kort samengevat ging het om het volgende. Graaf Wichman van Hamaland had twee dochters: Adela en Liutgarde. In zijn laatste levensjaren stichtte graaf Wichman met een deel van zijn omvangrijk bezit de abdij Elten, waarvan zijn jongste dochter Liutgarde de eerste

abdis werd. Tegen deze schenkingen, die nog door andere gevolgd werden, kwamen Adela en haar echtgenoot in verzet na de dood van Wichman, o.m. op grond van het argument, dat Adela door deze schenkingen in haar vaderlijk erfdeel benadeeld was. Na het overlijden van Liutgarde (996) werd dit verzet nog heviger en gaf aanleiding tot een strijd, waarbij vele aanzienlijken uit de Nederrijns-Gelderse gebieden betrokken werden. Deze strijd ging niet alleen om de goederen van graaf Wichman en van de abdij te Elten, maar ook om de positie van de prefect of militaire opperbevelhebber in een groot deel van het Mid-den-Nederlandse rivierengebied. Met deze „prefectuur”, die in de laatste decennia van de 10e eeuw door graaf Godfried bekleed werd, was een zeker beschermheerschap van het bisdom Utrecht verbonden, maar het is opvallend, dat zij nimmer geleid heeft tot de vorming van een machtskern, van waaruit zich later een wereldlijk territorium kon ontwikkelen. Om de opvolging in de prefectuur werd gestreden tussen graaf Wichman, een schoonzoon van Godfried, en graaf Balderik, die gehuwd was met Adela, een dochter van Wichman van Hamaland. De strijd eindigde met de benoeming van Balderik tot prefect en de vermoordding van Wichman, die behoorde tot de familie van Ricfried, waarvan reeds eerder sprake was.²⁹ De strijd om de goederen van graaf Wichman van Hamaland en van de abdij Elten nam een einde toen het roerige echtpaar Balderik en Adela ten val gebracht werd. Daarmee was ook deze poging tot machtsvorming op groter schaal verijdeld. De Duitse koning Hendrik II (1002-1024), die zich met beide aangelegenheden beziggehouden had, nam in 1018 te Nijmegen een beslissing, waarbij over de goederen van Adela en Balderik beschikt werd ten gunste van verschillende wereldlijke aanzienlijken en kerkelijke instellingen.

Het evengenoemde verblijf van de koning te Nijmegen is nog van belang geweest voor een andere aangelegenheid, namelijk voor de onder meer door de kooplieden van Tiel naar voren gebrachte klachten over de gedragingen van Diederik III, graaf in het westelijk kustgebied. Deze had bij Vlaarding en een sterke gebouwd en hief daar tol van de voorbijvarende kooplieden, die zich daarover bij Hendrik II beklagden. De koning deed weliswaar een poging om Diederik III uit zijn positie aan de monding van Maas en Rijn te verdrijven, maar zonder succes. Toen de graven van het westelijk kustgebied er in de latere jaren

in slaagden hun machtsbereik nog in zuidelijke richting uit te breiden, waren de mondingen van Maas en Rijn in hun handen. Daarmee was het Gelderse gebied, dat nog geen eenheid vormde, door een wél een zekere eenheid vormend gebied van een gravengeslacht, dat – zich bewust van zijn macht – een krachtige expansiepolitiek voerde, van de open zee afgesloten, in tegenstelling tot de vroegere periode, waarin onder een vrijwel nominaal rijksgezag eigenlijk volledige vrijheid van verkeer bestond.

Het steunpunt voor de koninklijke macht werd in de Noordelijke Nederlanden sedert het begin van de 11e eeuw in toenemende mate de bisschop van Utrecht, die sindsdien een omvangrijk complex van graafschappen, goederen en rechten van de koning ontving. Tegen deze bedreiging van hun positie richtte zich sinds het begin der 11e eeuw het gravengeslacht in het westelijk kustgebied. Dit gaf aanleiding tot herhaaldelijk – doch niet steeds succesvol – ingrijpen door het centrale rijksgezag. Over de hiermee verband houdende gebeurtenissen behoeft hier niet gesproken te worden, omdat het Gelderse gebied daarbij nauwelijks betrokken werd; een macht van enige betekenis was daar nog niet aanwezig.

Slechts te vermelden is de verwoesting van de Nijmeegse palts in 1047 door hertog Godfried van Opper-Lotharingen, die met steun van verscheidene Lotharingse dynasten, onder wie de graven van Vlaanderen en van Holland, trachtte zich meester te maken van het Neder-Lotharingse hertogdom. Hoewel, gelijk gezegd, de strijd om de heerschappij in Neder-Lotharingen niet leidde tot een enigszins belangrijke machtsvorming in het Gelderse gebied, deden zich daar in de loop van de 11e eeuw toch de eerste verschijnselen en feiten voor, die de grondslag vormden voor het ontstaan van het graafschap Gelre. Het belangrijkste daarvan is, dat in de eerste helft van de 11e eeuw door de Duitse koning schenkingen, ambten en leenbezit verleend werden aan twee broeders, Gerardus en Rutgerus, die niet tot de Lotharingse groten behoorden, maar wél van aanzienlijke afkomst waren. De hoogstwaarschijnlijk in de laatste helft van de 12e eeuw (omstreeks 1180) in de abdij Kloosterrade (later Rolduc genaamd) geschreven Annales Rodenses berichten, dat deze beide broeders uit Vlaanderen afkomstig waren;³⁰ zij traden in dienst van de Duitse koning en vestigden zich in de streken tussen Rijn en Maas. Gerardus, de stamvader van de graven

van Gelre, vestigde zich te Wassenberg. De mededeling van de Annales Rodenses omtrent de afkomst van de beide broeders is niet onbestreden gebleven, maar ook verdedigd.³¹ Tegenover de Vlaamse afkomst is gesteld, dat zij afkomstig waren uit het aanzienlijke geslacht van de Lotharingse paltsgraven.³² Een andere mening is, dat zij afstammen van een zuster van Balderik, de echtgenoot van Adela.³³ Tegenwoordig geldt de mededeling van de Annales Rodenses als de meest waarschijnlijke.

Behalve de drie reeds vermelde meningen is er nog een legende, die de vroegste historie van de Gelderse graven in de 9de eeuw laat beginnen met de beide zonen van de heer van Pont, die op de plaats waar de burcht Geldern verrees een gevaarlijk ondiep verslagen zouden hebben, dat de hele omgeving onveilig maakte. Dit verhaal is in vrijwel alle Gelderse kronieken, die tot in de 16de eeuw geschreven werden, in allerlei varianten opgenomen en daarop is een geschiedverhaal gebouwd, dat grotendeels onjuist is en waaruit slechts met moeite de juiste en bruikbare elementen aan het licht gebracht kunnen worden.³⁴

Gerard I van Wassenberg, die zich in 1104 graaf van Gelre noemde, stamt af van de voornoemde Gerardus Flamens. Hij bezat aldaar en in de omgeving goederen, gelijk blijkt uit een oorkonde van 30 september 1118, betreffende de stichting en dotatie van de collegiale kerk in de burcht Wassenberg.³⁵

In 1151 kwam Wassenberg door huwelijk aan de hertog van Limburg; Gerard I is omstreeks deze tijd naar Geldern verhuisd. Hij was daar in het bezit van de burcht met een niet onaanzienlijk goederencomplex.

De vermeldingen van de heren, die later graven van Gelre waren, zijn in de 11e eeuw betrekkelijk zeldzaam. Slechts enkele en summiere berichten over de oudste heren of graven van Gelre brengen enig licht in de duisternis.

Een oorkonde van keizer Koenraad II uit 1033 vermeldt onder de getuigen: Gerardus Flamens,³⁶ en een oorkonde van keizer Hendrik III van 23 maart 1053 vermeldt een graaf Gerard in het graafschap Teisterbant (in de Betuwe): „Teisterbant in comitatu Gerardi comitis”.³⁷ Een bericht over deelname aan een krijgstocht tegen graaf Floris van Holland in 1053 kunnen wij, hoewel de graaf van Gelre, die voor de hierna nog te noemen graafschappen in de Betuwe leenman was van de

bisschop van Utrecht, die de strijd tegen graaf Floris voerde, als niet geheel betrouwbaar ter zijde laten.³⁸

Dat is niet het geval met een bericht uit de „Gesta abbatum Trudonsium”, waarin verhaald is, dat in 1085 keizer Hendrik IV aan twee van zijn graven, namelijk aan Gerardus, van de burcht die Wassenberg genoemd wordt, en aan Goswinus, diens oom, van de burcht die Heinsberge heet, opdracht geeft om de abt Luipo van Sint-Truiden, die door de monniken van de abdij niet als zodanig erkend wordt, met geweld in zijn gezag te herstellen.³⁹ Een ander bericht bevat een oorkonde van keizer Hendrik IV van 1087, waarin sprake is van een vonnis van het vorstengerecht tegen graaf Gerardus de Wassenbergh betreffende de kerk te Echt (Ned. Limb.).⁴⁰ Dit vonnis wekt, evenals de hierna nog te vermelden belening met de „villa” Echt, het vermoeden, dat de allodiale goederen van de graaf van Gelre aan de oostelijke oever van de Maas tussen Roermond en Maastricht, waarover nog zal worden gesproken, toen reeds in diens bezit waren. In 1096 zien wij „Gerardus comes de Gelre”, tesamen met zijn broeder Hendrik van Kriekenbeek, als getuige optreden in een schenkingsoorkonde van gravin Ida van Bouillon, de moeder van Godfried van Bouillon.⁴¹

Zo omstreeks 1100 worden de vermeldingen van de Gelderse graaf menigvuldiger, niet alleen in oorkonden van de Duitse keizers en koningen, maar ook in andere oorkonden. Deze omstandigheid, die niet alleen mag worden toegeschreven aan het feit, dat sedert het begin van de 12e eeuw een naar verhouding groter aantal oorkonden bewaard gebleven is, mag ook als een aanwijzing voor het toenemend aanzien van de graaf van Gelre worden beschouwd. Giselbert van Mons bericht ons in zijn „Cronica Hannoniae”, dat twee dochters van Gerard II van Wassenberg in het huwelijk traden met aanzienlijke heren, de eerste met Boudewijn van Henegouwen en de tweede met Walram II van Limburg.⁴² Ook deze huwelijken wijzen op stijgend aanzien van de Gelderse graaf en ook – uit hoofde van de ten huwelijk medegebrachte goederen – op een zekere omvang van zijn bezit.

Wat betreft de vermeldingen in oorkonden van circa 1100 kan nog gewezen worden op een viertal van dergelijke stukken: een oorkonde van de bisschoppen van Spiers en Worms, van 1099, waarin „Gerhardus comes de Gielria” als getuige optreedt,⁴³ een oorkonde van keizer Hendrik IV, van 1101, waarin onder de „fideles curiae regis” ook

Gerardus Wassenberg wordt vermeld,⁴⁴ een oorkonde van dezelfde keizer, van 1101, waarin dezelfde Gerardus als getuige genoemd wordt,⁴⁵ en een oorkonde van aartsbisschop Frederik van Keulen, van 1104, waar onder de getuigen „Gerhart comes de Gellere” voorkomt.⁴⁶

Op grond van deze gegevens zou het – zoals hierna nader zal worden uiteengezet – mogelijk zijn de volgorde van de vroegste Gelderse heren te bepalen, namelijk: Gerardus I Flamens, die wij in 1053 nog aantreffen; de schenkingsoorkonde voor het door paltsgraaf Ezzo in 1024 gestichte klooster Brauweiler, van Richeza, koningin van Polen, een dochter van paltsgraaf Ezzo, van 7 september 1054, waarin deze Gerard I als getuige wordt genoemd, laten wij buiten beschouwing omdat zij onecht is.⁴⁷ Op Gerard I volgt zijn zoon Dirk, die graaf in de Veluwe was en in 1082 overleed. Over de graven, die de periode 1082-1138 optreden bestaat enige onzekerheid, waarover hierna zal worden gesproken. In 1138 verschijnt een graaf van Gelre, die Hendrik heet.

Omtrent de omvang van het bezit van de Gelders-Wassenbergse heren in de 11e eeuw is slechts weinig met enige zekerheid bekend. Eerst in de 12e eeuw wordt – evenals dit in andere territoria het geval is – de situatie ten deze duidelijker. Uiteraard behoorden tot de 11e eeuwse bezittingen de burcht Wassenberg en omgeving. In 1075 ontvingen zij de „villa” Echt (Ned. Limb.) in leen van de graaf van Namen.⁴⁸ Afgezien van het in 1053 vermelde graafschap Teisterbant (in de Betuwe), dat hij van de bisschop van Utrecht in leen hield, bezat de Gelderse graaf nog een ander – eveneens van de Utrechtse bisschop in leen gehouden – graafschap (comitatus) in de Betuwe, namelijk in de nabijheid van Tiel, aan de Waal, gelijk mag worden afgeleid uit de mededeling van Giselbert van Mons in zijn „Cronica Hannoniae” inzake het huwelijksgoed van Yolanda van Gelre, die met Boudewijn van Henegouwen huwde.⁴⁹ Deze mededeling kan mede in verband gebracht worden met een oorkonde van keizer Hendrik III, van 1053, waarin Gerardus van Gelre (Flamens) als graaf van Teisterbant wordt genoemd.⁵⁰ Voorts bezat de graaf van Gelre-Wassenberg, als leen van de bisschop van Utrecht, rechten op de Veluwe. Aangenomen mag worden – en daarmee komen wij weer terug in het land tussen Maas en Rijn – dat ook de burcht te Geldern aan de Niers en de omgeving daarvan tot het 11e eeuwse bezit van de Gelderse heren behoorden. Als men aanneemt, dat reeds Gerard I Flamens omstreeks het midden van

de 11e eeuw een graafschap in Hattuarië, dat wil zeggen aan de benedenloop van de Niers, ontvangen heeft van keizer Hendrik III, kunnen wij vaststellen, dat het 11e eeuwse bezit van de Gelderse heren vóór 1100 reeds een omvang had, die een goede grondslag bood voor verdere machtsuitbreiding. Te meer omdat zij hoogstwaarschijnlijk reeds tegen het einde van die eeuw allodiale goederen tussen Roermond en Maastricht, aan de oostelijke oever van de Maas bezaten, die zij in 1204 aan de bisschop van Luik, Hugo van Pierrepont, opdroegen en daarna in leen terugontvingen.⁵¹

Naar alle waarschijnlijkheid dateert de positie van de graaf van Gelre in Roermond eerst uit de 12e eeuw. Die eeuw is dan ook de periode van een duidelijke machts- en gebiedsuitbreiding van de Gelderse heren, die dan eveneens het graafschap Zutphen verwerven. Met deze verwerving verplaatste zich het zwaartepunt van het Gelderse gebied buiten de streken tussen Maas en Rijn, maar de graven van Gelre bleven daar – zoals wij nog zullen zien – een rol spelen in de politieke gebeurtenissen.

Van belang voor de historie van het Gelderse gebied is het echter, dat wij met grote waarschijnlijkheid vaststellen kunnen, dat de heren van Geldern omstreeks het midden der 11de eeuw in het Midden-Nederlandse rivierengebied binnengedrongen zijn, waar zij vermoedelijk allereerst als grootgrondbezitters optraden, die tegelijk met een langzame uitbreiding van hun grondbezit in de streken waar dit bezit lag, ook publiekrechtelijke bevoegdheden, allereerst die van rechtspraak in de sfeer van het landrecht, verwierven.⁵² In een verdere fase breidden zich de bevoegdheden ook uit over het bezit van andere, minder aanzienlijke grondbezitters en kwam de verwerving van regalia, rechten, die den koning voorbehouden waren, waarover deze alleen eventueel ten behoeve van derden kon beschikken, deze positie langzamerhand versterken. De aldus langzaam opgebouwde positie, waarin het grootgrondbezit één der constituerende elementen vormde, kreeg meer betekenis naarmate de bezitter van dit rechten-complex er in slaagde een zelfde positie in andere gebieden te verwerven. Daarbij ging het om verwerving van publiekrechtelijk gezag, waartoe verwerving van grootgrondbezit één der middelen kon zijn, maar dit bezit werd – gelijk b.v. uit latere omvangrijke schenkingen aan kloosters blijkt – minder belangrijk naarmate de som der publiekrechtelijke bevoegdheden groter werd.

Dat de heren van Geldern in het gelijknamige gebied een aanzienlijk

grondbezit hadden, blijkt o.m. uit latere rekeningen. Een niet onaanzienlijk deel van dit bezit zal uit de vroegste tijden, d.w.z. uit de 11de eeuw, dateren. Ook in de omgeving van Goch lagen domeinen van de heren van Geldern, hetwelk blijkt uit de grote schenkingen, die graaf Otto II van Gelre aan het klooster 's Gravendaal deed, toen hij in 1255 dit klooster stichtte. Maar ook hier is niet vast te stellen, wanneer dit bezit in handen der heren van Geldern gekomen is.

De positie te Roermond, waar de Gelderse heren behalve grondbezit ook voogdijrechten bezaten,⁵³ vormde de grondslag voor hun macht aan de Midden-Maas, die zich vermoedelijk eerst in later tijd tot Venlo, Kriekenbeek en omgeving uitstreckte.

Zo mag men samenvattend zeggen, dat aan het einde van de 11e eeuw de Gelderse heren nog slechts aan het allereerste begin van hun latere machtspositie stonden. Naast hun bezit in het oude stamgebied, waarbij mogelijk ook nog bezit in de omgeving van Goch te rekenen is, bezaten zij een deel van het oude graafschap Teisterbant en delen van het Land van Maas en Waal, een bezit dat ten deel uit grondbezit, ten dele – maar vermoedelijk nog in geringe mate – uit publiekrechtelijke rechten, in hoofdzaak rechtspraak, bestond. Eerst de 12de eeuw bracht een aanzienlijke uitbreiding. In de politieke gebeurtenissen in de Lage Landen en aan de Nederrijn waren de Gelderse heren vóór 1100 daarom maar nauwelijks, althans niet zichtbaar, betrokken.

De eerste uitbreiding van belang, wellicht van beslissende betekenis, is de verbinding met het graafschap Zutphen.⁵⁴

In 1046 had de bisschop van Utrecht het graafschap Hamaland, waarvan de preciese omvang niet bekend is, van de koning ontvangen. Aangenomen mag worden, dat het zich aanvankelijk aan de rechteroever van de IJssel uitstreckte van de omgeving van Deventer in zuidelijke richting tot ongeveer Steenderen en mogelijk ook in zuidoostelijke richting tot in de omgeving van Lochem.

Ook een smalle oeverstrook aan de Veluwe oever van de IJssel, tussen Brummen en Voorst kan er toe behoord hebben.

Voor een graafschap Zutphen, zoals dat ons uit later tijd bekend is, zal derhalve in het midden van de 11de eeuw nog niet veel plaats geweest zijn. Er wordt dan ook in die tijd nog geen graafschap van die naam vermeld. Deze niet-vermelding sluit het bestaan er van niet uit; het kan zich beperkt hebben tot de nederzetting Zutphen en haar

onmiddellijke omgeving, en het is ook mogelijk, dat het in een of andere vorm, vermoedelijk als een groot complex van grondbezit met Zutphen als hoofdstad, deel uitmaakte van het grotere graafschap Hamaland, welks grenzen in de loop der eeuwen aan vrij sterke wijzigingen onderhevig geweest zijn.

Maar omstreeks 1100, om precies te zijn in 1107, treffen wij toch een graaf van Zutphen aan en wel in een oorkonde van koning Hendrik V (1106-1125), waarin aan graaf Hendrik van Zutphen het bestuur in de Friese gouwen Westergo en Oostergo wordt opgedragen.⁵⁵ Voorziening in het bestuur aldaar was nodig geworden omdat Hendrik von Northeim, een lid van een aanzienlijk Saksisch geslacht, die tot 1107 deze graafschappen namens de Duitse koning bestuurde, in dat jaar overleden was. Hendrik van Zutphen was met het geslacht von Northeim verwant en is ook daarom vermoedelijk een man van enig aanzien geweest. Hoe lang deze bestuursverbinding tussen Zutphen en Friesland bestaan heeft, is niet bekend. Het is mogelijk, dat zij tot 1138 heeft voortbestaan; in dat jaar werden de Friese graafschappen door de Duitse koning Lotharius van Saksen aan de bisschop van Utrecht, die er vóór 1100 ook het bestuur gevoerd had, teruggegeven. Of de combinatie van de omstandigheid, dat de bisschop en de Zutphense graaf aan de rechteroever van de IJssel burenen, en misschien nog iets meer dan burenen waren, en het feit dat zij beiden bij het bestuur in Friesland betrokken werden meer dan een toevalligheid is, kan bij gebrek aan berichten uit de bronnen niet beoordeeld worden. Veel praktische betekenis heeft de bestuursvoering van de Zutphense graaf in Friesland waarschijnlijk niet gehad, want ook zijn voorgangers en opvolgers in deze functie hadden bijzonder weinig invloed in deze streken, waar de denkbeelden van Friese vrijheid en onafhankelijkheid van vreemde heren – behoudens de Duitse koning – zich begonnen te doen gelden. De herinnering aan deze periode blijft echter in zoverre in de Gelderse geschiedenis voortleven, dat zij weer naar voren komt wanneer in 1290 het rijksstadhouderschap in Friesland door de Duitse koning Rudolf von Habsburg aan graaf Reinald I van Gelre wordt opgedragen.⁵⁶ Het graafschap Zutphen treedt wederom op de voorgrond van het historisch gebeuren in het Gelderse gebied als een graaf van Gelre Gerardus geheten,⁵⁷ trouwt met een dochter, Irmgarde, van graaf Otto van Zutphen. Door dit huwelijk werd het uitzicht op de verwerving van het graafschap Zutphen door

het Gelderse gravengeslacht slechts geopend, want behalve genoemde dochter had graaf Otto van Zutphen nog een zoon, Hendrik, die hem kon opvolgen. Eerst na diens overlijden kwam Zutphen aan de zoon van voormelde Gerardus en Irmgarde, Hendrik I van Gelre (1138-1182).

Met de Gelderse graven, die de naam Gerardus droegen en met Hendrik I komen de leden van het eerste Gelderse gravengeslacht voor het eerst meer dan schimmenachtig naar voren. Wij weten althans wanneer zij hun bestuur aanvingen en beëindigden en kennen verschillende gebeurtenissen waarin zij een rol spelen, en weten iets omtrent hunne relaties met het Duitse Rijk en met andere vorsten, alsmede omtrent de omvang van hun gebied. Toch heeft de daaromtrent bestaande onzekerheid tot verschillende meningen geleid met betrekking tot de genealogie van het eerste Gelderse gravengeslacht. De mededelingen der middeleeuwse Gelderse kronieken,⁵⁸ die grotendeels een legendarisch karakter dragen, kunnen hier buiten beschouwing gelaten worden. De berichten van deze kronieken, een enkele bruikbare uitzondering daargelaten, krijgen eerst een enigszins historisch karakter, als zij tot de 13de eeuw genaderd zijn. Voor de voorafgaande eeuwen hebben zij – in ieder geval met betrekking tot de genealogie der Gelderse heren – praktisch geen betekenis. Men is, daar de verhalende bronnen ons niet verder helpen, in hoofdzaak aangewezen op allerlei in oorkonden verspreide berichten en gegevens. Kort samengevat zou men hierover het volgende kunnen zeggen. De stamvader van het geslacht, Gerardus Flamens, werd opgevolgd door zijn in 1082 overleden zoon Dirk, die bezittingen had in de zuid-oostelijke Veluwe. Na 1082 wordt in een periode, die tot circa 1138 loopt, een graaf van Gelre vermeld, die wederom de naam Gerard draagt, en die een zoon van voornoemde Dirk geweest is. In 1138 verschijnt een graaf van Gelre, die Hendrik heet. De vraag is gerezen, of wij in de periode van 1082-1138 achtereenvolgens te doen hebben met twee graven, vader en zoon, die beide Gerard heetten – aldus de oudere opvatting⁵⁹ – dan wel met één graaf Gerard, die weliswaar een zoon Gerard had, maar die zoon overleefd heeft – aldus de jongere opvatting.⁶⁰ In de oudere opvatting zou er dus tussen 1082 en 1138 eerst een Gerard II en daarna een Gerard III graaf van Gelre geweest zijn; in de jongere opvatting zou er in die periode slechts één graaf van Gelre geweest zijn, n.l. Gerard II, waarbij

nog op te merken is, dat een derde opvatting, aan de graaf Gerard, die in 1104 vermeld wordt, het rangcijfer III toekent en aan een gelijknamige opvolger het rangcijfer IV.⁶¹ Graaf Gerard van Gelre (in verschillende opvattingen onderscheidelijk Gerard III, Gerard II, dan wel Gerard IV) werd in 1138 opgevolgd door graaf Hendrik van Gelre; met betrekking tot deze graaf is de vraag gerezen in welke familierelatie hij tot Gerard II en Gerard III (in de laatstvermelde opvatting: Gerard III en Gerard IV) stond. Op goede gronden is tegenover vroegere meningen verdedigd,⁶² dat Hendrik van Gelre een kleinzoon van Gerard II en een zoon van Gerard III was (resp. in de derde opvatting voormeld: Gerard III en Gerard IV). Zijn vader Gerard II die vóór Gerard II (zijn grootvader) overleed, was gehuwd met Irmgard van Zutphen, een dochter van Otto van Zutphen. Omdat diens zoon, ook Hendrik geheten, vóór zijn vader overleden was, werd Hendrik van Gelre opvolger van zijn vaders schoonvader in Zutphen en na de dood van zijn grootvader, Gerard II, ook graaf van Gelre. Graaf Hendrik overleed in 1182. Uiteraard kan deze eenvoudige weergave geen volledige opsomming van de meningen en argumenten zijn, nog minder kan in dit korte bestek het bewijsmateriaal worden vermeld. Slechts zij vermeld, dat geen der opvattingen tot nu toe algemene erkenning heeft gevonden ook al ziet de laatstvermelde mening over deze vragen er voorlopig zeer aannemelijk uit.

De bovenvermelde verwerving van het graafschap Zutphen was van bijzonder groot belang voor onze Gelderse graven. De nauwkeurige omvang van deze aanwinst moge niet vaststaan, zeker is het, dat – gelijk uit latere rekeningen kan worden afgeleid – een aanzienlijk grondbezit met daaraan verbonden rechten, dat in Zutphen zijn centrum had, tot hun beschikking kwam. Deze grondslag heeft gediend voor de verwerving van publiekrechtelijke bevoegdheden, waarvan judiciële rechten, tol-, geleid- en gruitrecht wel de voornaamste geweest zullen zijn. Het hierdoor gestegen aanzien van de Gelderse graaf blijkt bij verschillende gelegenheden. Allereerst uit zijn aanwezigheid bij de bisschopskeuze te Utrecht in 1156, waar ook de Duitse koning Frederik I Barbarossa tegenwoordig was.⁶³ De door het concordaat van Worms in 1122 ingevoerde kanonieke electie der bisschoppen in het Duitse Rijk had voor de aangrenzende wereldlijke heren de mogelijkheid geopend bij de verkiezingen van een nieuwe bisschop invloed uit te

oefenen. Dat de Gelderse graaf hiervan gebruik maakte, wijst op zijn gestegen aanzien. In dezelfde richting wijst de reactie, die de opkomst van Gelre opriep bij de graaf van Holland, aan wie de verschijning van een concurrent bij de beïnvloeding der Stichtse aangelegenheden zeker niet welgevallig was, gelijk tegen het einde der 12de eeuw dan ook duidelijk blijkt. De deelname aan de derde kruistocht en het bezoeken van de hofdagen van Frederik Barbarossa geven aan de positie van graaf Otto I van Gelre (1182-1207) een achtergrond, die wij bij zijn voorgangers missen. Nog sterker en duidelijker dan in 1156 blijkt de invloed van de Gelderse graaf in 1196, als Otto I met een eigen kandidaat, Arnold van Isenburg, voor de vakante bisschopszetel te Utrecht optreedt, tegenover de kandidaat van de Hollandse graaf, die door koning Hendrik VI gesteund werd. Hoewel de Utrechtse kapittels de proost van Maastricht kozen – Arnold van Isenburg was intussen overleden – blijkt uit deze gebeurtenissen voldoende, dat met de Gelderse graaf rekening moest worden gehouden.⁶⁴ De strijd tussen de graven van Holland en van Gelre over het vervullen van de in 1196 ontsane vakature in het Sticht Utrecht en over het verwerven van invloed in het bisdom toont aan, dat de machtsvorming van de Gelderse graaf zover voortgeschreden was, dat hij zich inmenging in de machtsverhoudingen in de noordelijke Nederlanden kon veroorloven en zich tegen de Hollandse graaf kon verzetten, al werd dit verzet voorlopig niet met succes bekroond aangezien hij door zijn tegenstander bij Rhenen verslagen werd.

Intussen was de positie van de Gelderse graaf nog versterkt door de definitieve verwerving van de Veluwe, 1196, een beslissing, die nog door koning Hendrik VI genomen was. Zij had ten gevolge, dat de graaf van Gelre de Veluwe als leen van Brabant en als achterleen van het Sticht in bezit zou houden. Reeds vóór 1196 was de Gelderse graaf in de Veluwe doorgedrongen. Op welke wijze en waar hij voor het eerst goederen en rechten verworven heeft, is niet bekend. Er lagen op de Veluwe enkele hoven, die waarschijnlijk de oudste grafelijke bezittingen vormen, en die hij vermoedelijk al in de loop der 12de eeuw in bezit had, o.m. bij Ermelo, Staverden, Hattem en bij Oosterbeek en Wageningen.⁶⁵ In het begin der 13de eeuw verwierf de Gelderse graaf de novale tienden op de Veluwe.

De relaties met de Duitse koning werden door de Gelderse graven

niet uit het oog verloren. Op de betrekkingen met Frederik I Barba-rossa, die de palts te Nijmegen wederom opbouwde en verfraaide, wijzen de bezoeken aan de door genoemde koning gehouden hofdagen, alsmede de deelname aan de derde kruistocht. Dat deze relaties van positieve aard ook onder Frederik's opvolger, Hendrik VI bestonden, kan de gunstige beschikking inzake de belening met de Veluwe helpen verklaren.

Vatten wij de situatie in het Gelderse gebied samen zoals die omtrent 1200 bestond, dan springt onmiddellijk het grote verschil met de situatie rond 1100 in het oog. De 12de eeuw is de eeuw van de eigenlijke opkomst der graven van Gelre. Aan het begin van die eeuw bezat het Gelderse gravengeslacht buiten het oorspronkelijk stamgebied nauwelijks meer dan een deel van het oude Teisterbant, een deel van het Land van Maas en Waal, alsmede enkele allodiale gebieden aan de Midden-Maas. Aan het einde der eeuw hebben zij het noord-westelijk deel van het latere Zutphense kwartier en de Veluwe verworven, zodat zich langzamerhand het latere graafschap Gelre en Zutphen begint af te tekenen. In het begin der 12de eeuw telden de Gelderse heren nauwelijks mede als het ging om politieke aangelegenheden in de noordelijke Nederlanden en in het Rijnland. Aan het einde van deze eeuw waren zij machthebbers geworden, waarmede rekening gehouden werd en die als concurrenten beschouwd en eventueel bestreden werden.

Sedert het einde van de 12de eeuw valt ook een opleving van de ~~aktiviteit van de graaf van Gelre in het latere Overkwartier te bemerken.~~ Daarbij is het van belang vast te stellen, dat tengevolge van de verwer-ving van een machtspositie door de hertog van Brabant in Maastricht en omgeving (1202, 1204) de grenzen van het machtsgebied van de Brabantse hertog en van de Gelderse graaf dichterbij elkaar waren komen te liggen. Aangezien beide vorsten naar expansie streefden, was de mogelijkheid van conflicten duidelijk aanwezig. Maar in de eerste helft van de 13de eeuw bleef het nog betrekkelijk rustig.

Aan het begin van de 13de eeuw werd ook het Gelderse gebied in de Duitse troonstrijd, die door het vroegtijdige overlijden van Hendrik VI werd veroorzaakt, betrokken. Koning Hendrik VI liet slechts een drie-jarige zoon na, zodat de Duitse vorsten overgingen tot de verkie-zing van een nieuwe koning. Een deel van hen koos Philips van

Schwaben, een jongere broeder van Hendrik VI, een ander deel koos Otto, een zoon van Hendrik de Leeuw, de vroegere tegenstander van Frederik I Barbarossa. Daarmede was de troonstrijd uitgebroken, die geheel West-Europa in beweging bracht en ook in het Gelderse gebied zijn repercussies had. Toen de graaf van Gelre, Otto I, neiging vertoonde om de zijde van Philips van Schwaben te kiezen, werd hij door Hendrik I van Brabant gedwongen om van dit voornemen af te zien en Koning Otto IV te erkennen. Een poging om zich aan deze verplichting te onttrekken mislukte (1202). In 1206 kon Otto van Gelre zich weer bij Philips van Schwaben aansluiten nadat de hertog van Brabant hetzelfde gedaan had. Toen Philips van Schwaben in 1208 vermoord was, sloten de meeste vorsten, en ook Gerard van Gelre (1207-1229), de opvolger van Otto I, zich bij Otto IV aan. Maar in 1212 veranderde het toneel, toen de jonge zoon van Hendrik VI, Frederik II, als tegenkoning optrad. Gerard van Gelre sluit zich bij hem aan, hetgeen o.m. ten gevolge had, dat het Gelderse gebied door koning Otto IV als vijandig gebied beschouwd werd toen deze door het Niers- en Maasgebied trok om zich tegen de Franse koning Philips II August, de bondgenoot van Frederik II, te keren. Tijdens die tocht werd o.m. de nederzetting Roermond verwoest. Maar overigens bleef de Gelderse graaf voor uit de troonstrijd voortvloeiende moeilijkheden, gelijk die voor de hertog van Brabant en de graven van Vlaanderen en van Holland met name na de door Otto IV verloren slag bij Bouvines (1214) optraden, gespaard. Hij wist integendeel nog voordeel uit de situatie te trekken, namelijk de verkiezing van zijn jongere broeder Otto tot bisschop van Utrecht (1212-1215). De verhouding tot Brabant werd verbeterd door het huwelijk van Gerard van Gelre met een dochter van de Brabantse hertog Hendrik I.

Zonder de goede verhouding met Brabant te verstoren kon de graaf van Gelre in de eerste helft van de 13de eeuw aan zijn bezit in het Overkwartier een niet onbelangrijke uitbreiding geven. In 1226 verwierf hij St. Odiliënberg, in 1234 Born, in 1243 delen van de heerlijkheid Kriekenbeek, bij Venlo. Voorts kwam de graaf in het bezit van Linne, en van diverse allodia langs de Maas.⁶⁶ Al deze verwervingen leidden niet tot conflicten met Brabant. Zij vormden ook geen bedreiging voor de Brabantse aspiraties in oostelijke richting, die erop gericht waren een machtspositie met betrekking tot de handelsweg Keulen-

Maastricht te verwerven. Toen de Keulse aartsbisschop Koenraad van Hochstaden in de jaren na 1239 tegen Brabant ging optreden, vond de Brabantse hertog een bondgenoot in de graaf van Gelre. Dat zou in de tweede helft van de dertiende eeuw anders worden.

De toenadering tussen Brabant en Gelre in de eerste helft van de 13de eeuw bracht ook teweeg, dat de graaf van Gelre – evenals de hertog van Brabant – tot de oppositie tegen Frederik II ging behoren. Zo werd de Gelderse graaf in bescheiden mate in de rijksaangelegenheden betrokken, waardoor op de hiervóór aangeduide versterking van zijn aanzien een duidelijk licht valt. Ook met enkele andere, voor de naburige territoria interne, aangelegenheden kreeg de Gelderse graaf bemoeienis o.m. met de moeilijkheden, die in Drenthe rezen als gevolg van de fiscale politiek, die de Utrechtse bisschop Otto II van Lippe (1215-1227) aldaar voerde.⁶⁷ Tegen de hieruit voortvloeiende financiële eisen kwam de bevolking onder leiding van de burggraaf van Koevorden in verzet. Een bisschoppelijke legermacht, waarvan naast Hollandse, Kleefse en Bentheimse contingenten ook Gelderse ridders onder aanvoering van graaf Gerard van Gelre deel uitmaakten, werd in 1227 bij Ane verslagen, een gebeurtenis, die – ook al omdat de bisschop in die strijd sneuvelde – een zekere vermaardheid gekregen heeft. Belangrijk voor de Gelderse geschiedenis is deze krijgstoct evenmin geweest als de Gelderse deelname aan een ongeveer gelijksoortige, enkele jaren later georganiseerde expeditie tegen de Stedinger boeren in Oldenburg, die weigerden tienden te betalen aan de aartsbisschop van Bremen. Toch zou het minder juist zijn de vermelding van dergelijke gebeurtenissen, die op zich zelf beschouwd voor de deelnemers misschien niet veel meer geweest zijn dan een welkome afwisseling van ridderlijke bezigheden als tournooien en jachtpartijen, achterwege te laten. Uit dergelijke ondernemingen blijkt namelijk ook, dat er – daar waar het hun directe belangen niet schaden kon – een zeker saamhorigheidsgevoel bestond tussen diegenen, die zo langzamerhand gekomen waren in een positie, waarvan de bezitter in de loop der 13e eeuw steeds meer wordt aangeduid met de term „dominus terrae”, „landsheer”, de „heer” van een als „terra” of „territorium” aangeduid gebied, waarin hij als bezitter van een complex van rechten: grootgrondbezit, judiciële rechten en regalia, de hoogste bestuurs- en rechtsmacht uitoefent. Op grond hiervan kan hij voor alle ingezetenen van het „terri-

torium" rechtsgeldige bindende beslissingen nemen, zij het ook, dat hij daarbij in mindere of meerdere mate rekening heeft te houden met een „raad", over welks positie, samenstelling en taak hierna nog zal worden gesproken, evenals over de verdere ontwikkeling der „landsheerlijkheid".

Het constateren van het bovengenoemde saamhorigheidsgevoel waarvan de uitingen ongeveer samenvallen met de duidelijk door de rijkswetgeving in de jaren 1220-1231 gesteunde en bevorderde ontwikkeling der landsheerlijke macht, geeft aanleiding er op te wijzen, dat ook in het Gelderse gebied op het terrein van de staatkundige historie naast de ridderlijke spelen, de vorstenhuwelijken, de repercussies van twist en oorlog, kortom naast de meer spectaculaire zijde van het gebeuren, ook nog andere gebeurtenissen, tendenties en ontwikkelingen een rol spelen. De hiervoor vermelde ontwikkeling van de landsheerlijkheid en de landsheerlijke organen, die hierna in verband met de opkomst van de standenvertegenwoordiging nader behandeld zal worden, is daar één van.

Een tweede is het ontstaan en opkomen der steden, waarvan de staatkundig-rechtshistorische zijde in dit hoofdstuk en het economische aspect in hoofdstuk IV zal worden behandeld. In de tweede helft van de 12e eeuw, in verschillende gevallen zelfs veel eerder, hebben in het Gelderse gebied op verscheidene plaatsen nederzettingen, agglomeraties, bestaan, die in de 13e eeuw steden werden.⁶⁸ Het vroegste begin van deze agglomeraties is niet vast te stellen. Van sommige ervan worden alleen de namen – voor het eerst in oorkonden of acten – genoemd, van andere wordt bij verschillende gelegenheden iets meer gezegd, b.v. van Tiel, waar een kolonie van kooplieden gevestigd was, van Zalt-Bommel, waar de tol en een munt gevestigd waren, van Arnhem, waar o.m. de abdij van Prüm een hof had, en waar blijkens een Keulse bron vermoedelijk reeds vroeg kooplieden woonden, van Zutphen, dat een centrum was voor het grootgrondbezit van de graaf van Zutphen en van Roermond, waar de graaf voogdijrechten bezat. Vrijwel steeds – het blijkt reeds uit de gegeven voorbeelden – is er een kern, een pre-stedelijke kern – aan te wijzen, die een aantrekkingspunt vormde voor handwerkers en voor kooplieden. De oudere middeleeuwse steden in de Noordelijke Nederlanden zijn vrijwel alle ontstaan bij een dergelijke pre-stedelijke kern: een burcht, een hof, als het

economische en administratieve centrum van een grootgrondbezitter, een klooster, een abdij of een kerkelijk centrum, als b.v. een bisschoppelijke residentie. Op den duur gingen de bewoners van de onmiddellijke omgeving van zo'n pre-stedelijke kern, onder wie ook lieden die tot die kern in nauwere relatie stonden, een bevolkingsgroep, een gemeenschap, vormen die van het omringende land afwijkende kenmerken vertoonde. En hoewel aan de individuen, die in deze agglomeraties woonden, geenszins een rechtspositie ontbrak – immers, zij leefden in verschillende rechtskringen, sommigen, b.v. de kooplieden als „homines imperii”, anderen onder hof- of landrecht – ontstond de behoefte aan een gemeenschappelijke, afzonderlijke status, een van het omringende land afgescheiden rechtspositie. Dit verhindert niet, dat de meeste van deze nederzettingen – ook nadat zij tot stad geworden waren – de ene meer dan de andere, een agrarisch karakter behielden.

Dat de handel in deze ontwikkeling steeds op de voorgrond stond, zoals de met betrekking tot vele steden prijsgegeven theorie van de Belgische historicus Pirenne stelde, is niet juist. De handel was niet de stedenvormende kracht bij uitnemendheid. Er waren steden, waar de handel praktisch ontbrak, b.v. Doetinchem, en handelsplaatsen, die geen stad werden, b.v. Heerewaarden. Handel betekende in het Gelderse gebied, evenmin als elders in de Noordelijke Nederlanden – men denke slechts aan de Friese handel in de vroege Middeleeuwen – eo ipso het ontstaan van steden. Aan het ontstaan van steden in de Noordelijke Nederlanden ligt een reeks oorzaken van sterk uiteenlopende aard ten grondslag. De nuancering en differentiëring gaan zelfs zó ver, dat men zou kunnen zeggen, dat voor iedere stad een eigen theorie geldt, m.a.w.: elke stad is een verschijning sui generis.

De voorafgaande samenvatting betreffende de pre-stedelijke situatie draagt weliswaar in belangrijke mate een economisch-historisch karakter. Zij was echter nodig om de verdere ontwikkeling duidelijk te maken. Toen de 13de eeuw aanbrak waren er in het Gelderse gebied een aantal agglomeraties, die naar stedelijke ontwikkeling tenderden. Zou deze situatie inderdaad tot het ontstaan van steden in rechtelijke zin leiden, en aan de behoefte aan een eigen status voldaan worden, dan was daartoe wél de medewerking, in vele gevallen het initiatief van de landsheer nodig. Behoudens een enkele uitzondering, waarover later nog te spreken is, kon alleen de landsheer, zij het – gelijk in de Gelderse

historie duidelijk blijkt – formeel juridisch uitsluitend met toestemming van de koning, aan de nederzetting rechten verlenen, die men gemeenlijk stadsrechten noemt. Tijdens de bestuursperiode van graaf Otto II (1229-1271) is daarmee een aanvang gemaakt.

De nadruk moet hier vallen op het woord „aanvang”, niet alleen omdat ook onder de opvolgers van graaf Otto II verleningen van stadsrechten plaatsvonden, maar vooral omdat zich de vraag voordoet of en in hoeverre de stadsrechtsteksten, die ons zijn overgeleverd inderdaad in de overgeleverde vorm en met de overgeleverde inhoud in de door die teksten vermelde jaren van de regeringsperiode van graaf Otto II tot stand zijn gekomen.

Reeds tijdens Otto I, de grootvader van Otto II, zou in 1190 aan Zutphen stadsrecht verleend zijn. Men is het er echter wel over eens geworden, dat deze mening onjuist is.⁶⁹ De oorkonde, die op naam van Otto I staat, is uit latere tijd afkomstig. Er heerst echter wel verschil van mening over de vraag, wanneer de op 1190 gedateerde stadsbrief⁷⁰ is opgemaakt. De details van deze controverse ter zijde latende, kan men zeggen, dat het stadsrecht van Zutphen, zoals het in de overgeleverde op 1190 gedateerde oorkonde is vervat, een latere codificatie is. Voor het tijdstip, waarop deze codificatie tot stand gekomen kan zijn, doen zich verschillende mogelijkheden voor, te beginnen met de jaren onmiddellijk na 1230, uit welke jaren ook de stadsrechten van enkele andere Gelderse steden zouden dateren. Daargelaten de datering van het Zutphense stadsrecht en van de stadsrechten van de andere Gelderse steden en afgezien van de bepaald niet onbelangrijke diplomatische en rechtshistorische problemen en van de daaruit voortvloeiende gegevens over de politiek van de Gelderse graven, kan worden vastgesteld, dat de Gelderse landsheren, te beginnen met Otto II voorrechten aan de in hun gebied liggende agglomeraties verleend hebben, en dat deze agglomeraties door die verlening een stedelijk karakter gingen dragen. Dergelijke rechten zouden, behalve aan Zutphen, ook verleend zijn aan Harderwijk (1231), Arnhem (1233), Emmerik (1233), Lochem (1233), Doesburg (1237) en Wageningen (1263).⁷¹ Ook in het Gelderse Overkwartier heeft een dergelijke verlening – op naam van Otto II – plaatsgevonden. Daar zou Roermond in 1232 stadsrecht ontvangen hebben, maar het is zeer twijfelachtig of daaromtrent in dat jaar wel een oorkonde uitgevaardigd is. Het origineel ontbreekt en er is zelfs geen

afschrift bekend. Betrekkelijk kort na Roermond zouden Geldern, Goch, Montfort, Nieuwstad, Kriekenbeek en Venlo stedelijke rechten ontvangen hebben, namelijk omstreeks 1250, maar zekerheid hieromtrent ontbreekt, aangezien de oudst bekende stadsrechten van deze steden dateren van 1312 of – in het geval van Venlo – van 1343. Het staat echter wel vast, dat deze steden, evenals de Gelderse steden ten noorden van de Rijn, lang vóór 1312 stedelijke rechten gehad hebben, die eerst in laatstgenoemde jaren zijn opgetekend.⁷² Over Nijmegen, dat in 1230 van de Duitse koning Hendrik, de zoon van koning Frederik II, stadsrecht ontving naar het Akense voorbeeld, bestaat geen moeilijkheid; de stad ging eerst na 1248 deel uitmaken van het Gelderse gebied. Anders ligt de zaak met betrekking tot de andere – eerder genoemde – steden.

De verlening van stadsrechten moet beschouwd worden als een aan de koning, in dit geval aan de Duitse koning, voorbehouden recht. Hij maakte hiervan herhaaldelijk gebruik, zoals bijvoorbeeld in Nijmegen. De koning kon dit recht ook overdragen aan bepaalde vorsten, en in de praktijk geschiedde dit ook. Aan de graaf van Gelre was dit recht echter niet overgedragen. Niettemin gingen Otto II en zijn opvolger Reinald I er toe over aan een aantal Gelderse plaatsen stedelijke rechten te verlenen. De vraag die opkomt is, hoe de graaf, die evengoed als zijn raadgevers, geweten heeft, dat het verlenen van stedelijke rechten hem niet was overgedragen, tot dergelijke verleningen kon overgaan. Een mogelijk antwoord op deze vraag is, dat in november 1231 aan Otto II door de Duitse koning in leen gegeven was al datgene wat zijn vader, graaf Gerard van Gelre, van het Rijk in leen bezeten had.⁷³ 's Graven interpretatie van deze inleengeving, waarbij ook sprake was van niet-uitdrukkelijk verleende rechten, kan geweest zijn, dat door hem ook stedelijke rechten verleend konden worden, hoewel de graaf in 1231 alléén bevestigd werd in de rijkslenen en rijksrechten zoals zijn vader, Gerard van Gelre, die bezeten had; tot deze lenen en rechten behoorde het recht om stedelijke rechten te verlenen niet.

Toch wordt in het op 15 juli 1233 gedateerde stadsrecht van Arnhem gesproken van een keizerlijke en koninklijke speciale machtiging.⁷⁴ Een overeenkomstige terminologie treft men ook aan in de aan Emmerik en Wageningen verleende stedelijke rechten; maar bijvoorbeeld niet in het vóór november 1231 – dus vóór de zojuist vermelde inleengeving – aan

II Ruïne van kasteel Montfort. (foto Monumentenzorg)

Harderwijk verleende recht van 11 juni 1231. Men zou hierin een aanwijzing mogen zien, dat de graaf de speciale machtiging waarvan hij onder meer spreekt in de op 1233 gedateerde stadsrechttoorkonde voor Arnhem, inderdaad heeft afgeleid uit de keizerlijke oorkonde van november 1231. Het zogenoemde „Privilegium in favorem principum”, van mei 1232, dat de Duitse koning aan de rijksvorsten verleende⁷⁵ en dat hen ondermeer de bevoegdheid tot stadsrechtverlening overdroeg, gold niet voor de Gelderse graaf, die geen rijksvorst was. Er was met de Gelderse stadsrechtverleningen in de 13de eeuw iets niet in orde, gelijk uit het voorgaande blijkt. Op een in Worms gehouden rijksdag werd door de Duitse koning Hendrik VII op 5 september 1310⁷⁶ bij vonnis bepaald, dat alle stadsrechtverleningen, ook die aan Harderwijk, aan de Gelderse steden, met uitzondering van Nijmegen, ongeldig waren en als niet verleend moesten worden beschouwd, omdat zij gegeven waren zonder toestemming van de koning en zijn voorgangers. Doch op dezelfde dag machtigde de koning de graaf van Gelre de vrijheden en privileges door deze en diens voorgangers verleend opnieuw te verlenen en te bevestigen. Op grondslag van deze machtiging vaardigde graaf Reinald I in de jaren 1312 en volgende de oorkonden uit, waarin voor een groot aantal Gelderse steden de vroeger verleende rechten werden vernieuwd.

Hiermede zou de zaak afgedaan kunnen zijn, ware het niet, dat – zonder te vervallen in een gedetailleerd diplomatisch onderzoek, en daargelaten de onlangs naar voren gebrachte bezwaren van archivalische aard, waaromtrent nog een controverse gaande is, en die in een overzicht als het onderhavige niet thuis behoort – nog iets gezegd moet worden over de waarschijnlijkheid, dat aan de hiergenoemde Gelderse steden reeds in de dertiger jaren van de 13de eeuw en daarna vóór 1312 rechten verleend zijn, die althans een grondslag of een uitgangspunt vormden voor een later verworven volledig stadsrecht. Sommige historici schuiven dit probleem terzijde door zich te houden aan de in de oorkonden of afschriften daarvan vermelde dateringen. Het andere uiterste is de in een recent onderzoek verdedigde opvatting, dat de stadsrechtverleningen in hoofdzaak in de jaren na 1310 tot stand gekomen zijn. Niet uit liefde voor de oude vaderlandse zegswijze, dat de waarheid wel in het midden zal liggen, maar op grond van iets zakelijker argumenten zou men een meer genuanceerde opvatting kunnen

verdedigen. Immers, behalve op de altijd ietwat onzekere resultaten van schriftvergelijkingen, van onderzoekingen van zegels en van weggeraaderde, slechts door chemische en fotografische middelen weer ten dele leesbaar te maken tekstdelen, en dergelijke mogelijkheden, dient gewezen te worden op enkele feiten, die het waarschijnlijk maken, dat tijdens de regeringsjaren van graaf Otto II rechtsverleningen hebben plaatsgevonden. Allereerst, dat in deze jaren in de omringende territoria aan verscheidene steden stadsrechten zijn verleend, namelijk door de bisschoppen van Utrecht, van Münster en van Keulen, alsmede door de hertog van Brabant, die gedurende de minderjarigheid van Otto II de voogdij in Gelre en Zutphen uitoefende, terwijl een Brabants geestelijke in 's graven raad zitting had. Eveneens door de graaf van Kleef, en voorts in de graafschappen Holland en Zeeland, door graaf Willem II, met wien Otto II in nauwe relatie stond. Het is bijna ondenkbaar, dat deze verleningen in Gelre en Zutphen zonder weerklank gebleven zouden zijn, zowel bij de landsheer als bij de ingezetenen, van wie er verscheidene met de inwoners van steden in de evengenoemde territoria betrekkingen onderhielden. Daarnaast zal ook de omstandigheid, dat Nijmegen in 1230 stadsrecht ontving van de Duitse koning niet nagelaten hebben indruk te maken. De mening, dat het stadsrechtprivilegie van Zutphen inderdaad van 1190 is, kan – zoals wij zagen – na de uitvoerige onderzoekingen, die daaromtrent zijn ingesteld, als onjuist worden verworpen. Ware het jaartal 1190 juist, dan zou er ook geen redelijke verklaring zijn voor het feit, dat alle andere Gelderse steden een dergelijk recht eerst veel later gekregen zouden hebben. Op grond van de hiervóór vermelde feiten en omstandigheden en mede gelet op het feit van de hiervóór vermelde intrekking van 1310, is het waarschijnlijk, dat in de dertiger jaren van de 13de eeuw inderdaad aan de voormelde steden rechten verleend zijn, doch de teksten daarvan zijn – behoudens het beperkte recht van Lochem, dat echt is en waarin geen „speciale” koninklijke machtiging vermeld is – niet gelijkkluidend geweest met de afschriften, die na 1310 in de bovenbedoelde opnieuw-verleningen zijn opgenomen. Zij zijn minder omvangrijk geweest; men heeft er bij de opnieuw-verlening bepalingen aan toegevoegd. Dit geldt niet voor Harderwijk, omdat van het stadsrecht van deze stad een originele oorkonde bewaard is, met betrekking waartoe echter het vermoeden bestaat, dat zij van latere datum is dan zij voorgeeft te zijn.

IV Slag bij Woeringen, 5 juni 1288 (houtsnede in de „Koelhofische”, 1199)

Indien de hier gegeven voorstelling ongeveer de juiste is, dan mag men graaf Otto II van Gelre beschouwen als de landsheer, die in Gelre en Zutphen een aanvang gemaakt heeft mer de stichting van steden in juridische zin. Een dergelijke stichting hield in hoofdzaak in, dat de veelal in economische zin reeds aanwezige stad, die wij hiervóór nederzetting (oppidum) genoemd hebben, een eigen rechtspositie kreeg, en uit de kring van het landrecht geëximeerd werd, dat haar autonomie en zelfbestuur, inbegrepen de lagere rechtspraak, verleend werd en in de meeste gevallen het recht om schepenen te kiezen uit de inwoners der stad, die met de vertegenwoordiger van de landsheer het bestuur zouden voeren en de lagere rechtspraak zouden uitoefenen. Het kwam voor, dat de landsheer zich de benoeming van twee of meer schepenen voorbehield.⁷⁷

Bij de bestudering van de Gelderse geschiedenis heeft men er zich in het algemeen mede tevreden gesteld de kwartierhoofdsteden te onderscheiden van de zogenaamde „kleine steden”. Hoewel dit niet onjuist is, dient men toch te bedenken, dat er bij de „kleine steden” verschillen zijn te constateren in juridische en economische betekenis. In juridisch opzicht zijn die steden in verschillende gevallen minder uitvoerig geprivilegeerd dan andere steden. Dit blijkt o.m. uit een minder vergaande bevoegdheid van het stedelijk bestuursorgaan, dan wel uit een sterker ingrijpen van de landsheer in de stedelijke verhoudingen. Deze situatie heeft zich – voorzover uit de bronnen is te zien – o.m. voorgedaan in enkele kleine steden van het Overkwartier, namelijk Erkelenz, Echt en Nieuwstadt, wier rechtspositie een nader onderzoek verdient.⁷⁸ Voor dergelijke steden kent men b.v. in Westfalen en in de Nederrijnse territoria de aanduiding „Minderstädte”.⁷⁹

Tenslotte dient nog vermeld te worden, dat de Gelderse steden met betrekking tot haar stedelijke rechten in twee groepen onderscheiden moeten worden. In elk van deze beide groepen vertonen de stedelijke rechten een zekere onderlinge verwantschap, in dien zin, dat zij goeddeels direct of indirect ontleend zijn aan of gelijkkluidend zijn met het stadsrecht van één van die steden, de moederstad, op welke stad zij – de dochtersteden – dan veelal „ter hoofdvaart” gaan, hetgeen o.m. wil zeggen, dat de schepenen van de dochtersteden, in gevallen waarin zij in onzekerheid verkeren omtrent het stedelijke recht, of indien zij advies willen inwinnen over het toepassen van rechtsregels, zich tot de sche-

penen van de moederstad wenden: „ten hoofde gaan”.⁸⁰ In Gelre bestonden een tweetal van dergelijke filiaties, namelijk die van Zutphen en die van Roermond.⁸¹

Tot de Zutphense filiatie kunnen gerekend worden: Doetinchem, Lochem, Emmerik, Arnhem, Harderwijk en Wageningen; tot de Roermondse filiatie behoren: Venlo, Montfort, Kriekenbeek, Nieuwstadt, Echt, Erkelenz,⁸² Wachtendonk, Gennep en Geldern. De opvatting, dat ook Roermond en de overige steden van het Overkwartier tot de Zutphense filiatie zouden behoren, moet als onjuist worden afgewezen. Nijmegen, dat „ten hoofde” ging naar Aken, nam een bijzondere positie in.

De stichting en privilegering der steden was niet alleen een belang van de inwoners, een belang, waarvan de kern in de hiervóór gegeven globale inhoudsomschrijving der stichtingshandeling vervat is, en dat o.m. door verwerving van bevestigingsrecht, markt en markttollen, en gruitrecht voor uitbreiding vatbaar was, maar ook voor de landsheer. De aanwezigheid en de groei van stedelijke gemeenschappen, waarin nijverheid en handel economische en materiële vooruitgang brachten, konden hem fiscale en andere geldelijke voordelen brengen, nog afgezien van de mogelijkheid, dat de opbrengst van zijn riviertollen – b.v. te Lobith en IJsseloord – verhoogd werd door de intensivering van het handelsverkeer.

In de historische literatuur wordt veelal ook als voordeel voor de landsheer vermeld het verkrijgen van militaire steunpunten en de beschikking over stedelijke hulptroepen. Het is zeer de vraag, of dit in zijn algemeenheid geheel juist is. Wat het Gelderse gebied betreft, dient er met betrekking tot het eerste punt op gewezen te worden, dat de gevallen, dat de ommuurde steden betekenis kregen voor de landsverdediging en door of ten behoeve van de landsheer voor dat doel zijn gebruikt, maar betrekkelijk zeldzaam zijn. Zij beperken zich tot enkele gelegenheden, waarvan de duidelijkste voorbeelden zijn de verdediging van het land tegen Karel de Stoute in 1473 en later tegen Maximiliaan van Oostenrijk, de echtgenoot van Maria van Bourgondië, gebeurtenissen waarover hierna nog zal worden gesproken. Daartegenover staan verscheidene gevallen, waarin de steden zich achter hun muren en poorten verzetten tegen de landsheer. Dit was – om direct een vrij vroeg voorbeeld te noemen – het geval in Arnhem, toen hertog

Reinald III in 1354 trachtte om met steun van de door hem vrijgemaakte Veluwse horigen deze stad op zijn zijde te krijgen, gelijk uit de Arnhemse stadsrekening van dat jaar blijkt.⁸³ Nog duidelijker – en ook belangrijker – is in dit opzicht het optreden van Nijmegen en van Venlo tegen Hertog Arnold in de 15de eeuw tijdens de moeilijkheden over de regeling van bestuursgeschillen, in het Drielse conflict, en tijdens de geschillen tussen hertog Arnold en zijn zoon Adolf.⁸⁴ Voorts blijkt ook uit de neutraliteitspolitiek van sommige steden in de jaren 1372 en volgende, dat de stedelijke muren geen onverdeeld voordeel voor de landsheer waren en dat zij meer de stedelijke zelfstandigheid tegenover de landsheer dan diens belangen dienden. Iets anders ligt de zaak met betrekking tot de stedelijke hulptroepen. De stedelijke rekeningen geven verscheidene voorbeelden van dergelijke hulpverlening, b.v. in de oorlog, die hertog Arnold tegen Gulik voerde,⁸⁵ terwijl in het bijzonder de Arnhemse rekeningen voorbeelden opleveren van krijgsverrichtingen tegen roversbenden, die de Veluwe onveilig maakten. Arnhem, Nijmegen en Venlo verschaften aan de hertog hulp in de Münsterse „Stiftsfehde”. Tegenstrijdigheid in deze houding is er niet: dienstverrichting als landsheerlijke vesting kon de zelfstandigheid van de stad bedreigen, het leveren van krijgshulp buiten de stad, waarover men zich ook weer niet al te grote voorstellingen moet maken, niet.

Behalve aan de stichting van steden heeft graaf Otto II zijn aandacht gegeven aan de uitbreiding en de consolidatie van zijn gebied. De belangrijkste verwerving is zonder enige twijfel geweest de stad Nijmegen met omgeving. De gelegenheid daartoe deed zich voor toen de rooms-koning Willem van Holland hulp nodig had om zich in het Rijk als zodanig te doen erkennen en met name om de stad Aken te veroveren ten einde aldaar gekroond te worden. Graaf Otto verleende deze hulp en verkreeg als zekerheid voor de nogal onwaarschijnlijke terugbetaling van de door hem aangewende kosten de Nijmeegse palts en de stad Nijmegen met omgeving in pand voor 16.000 mark zilver. Het pand is nimmer gelost, zodat Nijmegen en omgeving met de koninklijke palts aldaar sedert 1247 Gelders bezit bleven.⁸⁶ Deze verwerving is van eminent belang geweest omdat een belangrijke stad, die toen nog aan het begin van haar ontwikkeling stond, voorgoed in Gelderse handen kwam en een der centra van het Gelderse territorium werd. Bovendien kwam de Gelderse graaf daarmee in het bezit van een

gebied, dat grensde aan zijn reeds veel vroeger verworven domeinen in het Land van Maas en Waal. De nog wel eens gehuldigde mening, dat hierdoor een verbinding met het „Overkwartier” tot stand gekomen zou zijn, is onjuist.⁸⁷ Aan de rechter Maasoever werd het Nijmeegse gebied daarvan gescheiden door het graafschap Kleef en aan de linker Maasoever door het zuidelijk deel van het Land van Kuik.

Hoewel – gelijk uit het voorafgaande gebleken is en ook door het hierna volgende duidelijk zal worden – de Gelderse graaf in het midden van de 13de eeuw een heel eind op weg was naar de territoriale afronding en de juridische consolidatie van zijn gebied, waren deze doeleinden nog niet bereikt, ook niet met de gewichtige verwerving van Nijmegen en omgeving, het gebied was nog altijd enigszins brokkelig. In de Overbetuwe lag niet alleen het Kleefse gebied van Huissen met de belangrijke Rijntol, en Walburgen, waar het veer de verbinding tussen Arnhem en Nijmegen over de Rijn vormde, maar er lag ook nog het bezit van andere heren, waarin de landsheerlijke macht van de graaf van Gelre en Zutphen nog niet was doorgedrongen. Tijdens Otto II werd in het latere Zutphense kwartier de villa Groenlo verworven, voorts het Gooi met Hengelo en Zelhem en vermoedelijk ook Doesburg, Doetinchem, Hummelo en Dremp, evenals de grafelijke domeinen en rechten in de in de 14de eeuw aan Kleef gekomen Lijmers. 's Graven vader Gerard van Gelre was in het bezit gekomen van alle novale tienden en rechten op de woeste gronden op de Veluwe, op grondslag waarvan in de 14de en de 15de eeuw grote ontginningen, o.m. bij Hollanderbroek en bij Nijbroek, plaatsvonden, die aan de landsheerlijke schatkist belangrijke bedragen deden toevloeien. In de Betuwe verwierf graaf Otto II in 1265 de burcht Renooi met goederen tussen Lek en Linge, waardoor zijn rechtsgebied in de Neder-Betuwe belangrijk werd uitgebreid. De gebieden van Culemborg en Buren bleven voorlopig nog zelfstandig. In het „Overkwartier” had de graaf van Gelre en Zutphen reeds in de 13de eeuw een aanzienlijk complex van domeinen en rechten in bezit, dat in die eeuw nog werd uitgebreid, maar ook, o.m. door schenkingen aan het in 1255 gestichte klooster 's Gravendaal bij Goch, vermindering onderging. Roermond maakte reeds vóór 1200 deel uit van het Gelderse bezit.

Bijzondere aandacht dient geschonken te worden aan de riviertollen, waarvan de in 1222 met koninklijke machtiging uit Arnhem naar

Lobith verplaatste Rijntol de belangrijkste was.⁸⁸ De inkomsten uit deze tollën waren de kurk waarop de landsheerlijke financiën dreven. Zij overtroffen die uit de domeinen en de overige inkomsten tesamen. De Lobither tol was niet de enige tol in het Gelderse gebied. Ook te Zutphen, te Zuilichem en te Driel aan de Maas werd tol geheven. Later ook nog op andere plaatsen, die ten dele de hiervóór genoemde vervingen. Zo werd de tol van Zuilichem naar Zalt-Bommel verplaatst, en de Zutphense tol naar IJsseloord. Met het steeds omvangrijker wordende handelsverkeer, niet alleen van de Gelderse steden, maar ook en vooral van de steden in Holland, Zeeland en Overijssel en aan de Nederrijn, Keulen, Wesel, Duisburg, stegen de inkomsten uit de tollën, waardoor de positie van het Gelderse rivierengebied als door-gangsgebied voor het Rijnverkeer scherp tot uitdrukking gebracht werd.⁸⁹ De tolopbrengsten zullen zonder twijfel de graaf in staat gesteld hebben om een krachtige expansie- en consolidatiepolitiek te voeren, die o.m. in de hiervóór vermelde, herhaaldelijk door aankoop teweeggebrachte uitbreiding van gebied en gezag tot uiting komt. De betrekkelijk grote bedragen, die b.v. voor de verwerving van Nijmegen en omgeving alsmede voor de aankoop van diverse heerlijkheden nodig waren, zullen – zo mag wel worden aangenomen – grotendeels uit de tolinkomsten voortgekomen zijn. De vroege periode van de landsheerlijkheid kenmerkt zich o.m. door de omstandigheid, dat de landsheer slechts in zeer geringe mate aangewezen is op de later onmisbare bedeheffing, die in deze vroege periode weliswaar niet ontbreekt, maar nauwelijks betekenis had. Het adagium „The king must live of his own” stemt in deze periode, de 13de eeuw, nog met de werkelijkheid overeen.⁹⁰

Niet alleen in financieel opzicht en met betrekking tot de verwerving van regalia en andere geldswaardige rechten binnen het Gelderse gebied bevond graaf Otto II zich in een gunstige positie, ook daarbuiten werd hij een man van aanzien. Dit blijkt uit de omstandigheid, dat hij zowel in Brabant als in Holland en Zeeland tijdelijk als voogd voor de minderjarige landsheren aldaar optrad, terwijl hij in Utrecht de keuze van Jan van Nassau (1267-1290) en in Luik de verkiezing van zijn broeder Hendrik tot bisschop kon doorzetten. Ook aan de Nederrijn en in Keulen drong zijn invloed door. In verbond met de stad Keulen en met andere Nederrijnse machten versloeg hij de Keulse aartsbisschop

Engelbert II bij Zülpich (1267) en verschaftte zich aldus ook aanzien in de Nederrijnse gebieden. De inmenging van graaf Otto II in de geschillen tussen de stad Keulen en haar aartsbisschop duiden er op, dat de Gelderse landsheer en zijn territorium ook belangen aan de Nederrijn hadden en wellicht mag men zelfs zeggen, dat hier het begin ligt van een omkeer in de Gelderse politiek, die zich duidelijk zuidwaarts begint te richten. Deze tendentie is in zekere zin een voorspel van de hierna te behandelen gebeurtenissen, die tot de slag bij Woeringen zouden leiden, waarvan de inzet niet alleen het hertogdom Limburg, maar ook, en misschien nog meer, de verwerving van een beheersende positie aan de grote handelsweg van Vlaanderen naar Keulen en verder oost- en noordwaarts was. Bij de behandeling van de geschiedenis van het Gelderse gebied mag niet uit het oog verloren worden, dat het feit, dat het latere „Overkwartier”, en met name de oostelijke delen daarvan deel uitmaakten van het Gelderse territorium, de Gelderse landsheer dwong om aan de Nederrijnse aangelegenheden aandacht te geven, zodra als en in de mate waarin zijn financiële positie dat veroorloofde. Daarbij kwam nog, dat de opkomende Gelderse steden ook belangen aan de Nederrijn hadden, waarvan de behartiging parallel liep aan die van de voor de landsheer zo voordelige en onmisbare riviertolten.⁹¹

In 1271 werd Otto II opgevolgd door zijn zoon Reinald I (1271-1326), die in het algemeen de binnen- en buitenteritoriale politiek van zijn vader voortzette.⁹² Hij slaagde er in zijn leenrechtelijke positie te verbeteren door de Veluwe direct van de bisschop van Utrecht in leen te verkrijgen. Voorts kwam tijdens zijn regeringsperiode omtrent verschillende punten een regeling met de Duitse koning tot stand waardoor de juridische, leenrechtelijke, positie van de graaf van Gelre en Zutphen werd gelegaliseerd. In 1310 kreeg hij – nadat eerst alle door de Gelderse graven verleende stedelijke rechten vernietigd waren omdat die verlening zonder vergunning van de koning had plaatsgehad – de bevoegdheid stadsrechten te verlenen. Van deze bevoegdheid heeft Reinald I op grote schaal gebruik gemaakt, niet alleen door aan de steden, die reeds eerder een door de uitspraak van 1310 vernietigd recht bezeten hadden, maar ook aan verschillende „oppida” voor het eerst stadsrechten te verlenen. In 1317 werd de graaf van Gelre en Zutphen als rijksvorst erkend,⁹³ een erkenning, die min of meer een inleiding vormde tot de verheffing van Reinald II tot hertog in 1339.

In zijn buitenterritoriale bemoeienissen was Reinald I minder gelukkig; in de Limburgse successie-oorlog moest hij het onderspit delven tegenover de hertog van Brabant, Jan I, en diens bondgenoten. Reinald I was getrouwd met Irmingarde, enige dochter en erfgename van Hertog Walram van Limburg. Na diens overlijden kwam het hertogdom aan zijn dochter, die echter enkele jaren later stierf. Omdat haar huwelijk met Reinald I kinderloos gebleven was en hij geen opvolgingsrechten had, liet Reinald zich in 1282 door koning Rudolf van Habsburg het vruchtgebruik van het hertogdom toekennen voor de duur van zijn leven. Het hertogdom Limburg was slechts een klein gebied, waarvan het stamslot der hertogen, de burcht Limburg aan de Vesder het centrum was. De noordgrens, die ongeveer samen viel met de tegenwoordige Nederlands-Belgische grens tussen Visé en Vaals, reikte dus nergens tot aan het Gelderse gebied, zodat eventuele verwerving van het hertogdom voor de Gelderse graaf betekend had de verwerving van een tweede „Overkwartier” of, juister, de toevoeging van een exklave aan het ook toenmaals nogal verbrokkelde, noordelijker gelegen gebied aan Maas en Niers. Niettegenstaande zijn geringe omvang was het hertogdom niet onbelangrijk omdat het verkeersgeografisch gunstig gelegen was, namelijk in de onmiddellijke nabijheid van de gewichtige handelsweg, die Vlaanderen en Brabant met Keulen en de van daaruit in verschillende richtingen gaande land- en waterwegen verbond, en bovendien omdat het de zuid-westelijke toegang tot de Nederrijnse laagvlakte ten noorden van de lijn Aken-Keulen beheerste.⁹⁵

Om deze verkeersgeografische eigenschappen alleen al was het Limburgse gebied echter van uitnemend belang voor de hertogen van Brabant, die in Aken reeds voogdijrechten bezaten, in het Nederrijnse gebied verschillende bezittingen hadden en bovendien door de verwerving van Limburg de beide aanspraken op de titel van hertog van Nederlotharingen in zich verenigd zouden hebben. Het is dus niet te verwonderen, dat hertog Jan I van Brabant uitzag naar een gelegenheid om zich in het over de toekenning van het vruchtgebruik rijzende geschil te mengen. Hij kreeg die gelegenheid, toen één der erfgenamen, graaf Adolf van Berg, die zich door de toekenning van het vruchtgebruik aan Reinald I benadeeld achtte, doch wien het aan voldoende macht ontbrak om daartegen ten eigen behoeve zelfstandig te ageren,

bereid bleek om zijn aanspraken aan de hertog van Brabant te verkopen, die nu een rechtstitel had om tegen Reinald I op te treden, hetgeen hij dan ook deed. De Gelderse graaf zocht en vond bondgenoten in Hendrik en Walram van Luxemburg; Walram van Valkenburg, die met een zuster van Reinald I gehuwd was en de aartsbisschop van Keulen, Siegfried van Westerburch, sloten zich bij Reinald aan. De bisschop leefde met de stad Keulen op voet van oorlog, hetgeen medebracht, dat de stad Keulen zich aan de zijde van Jan I van Brabant schaarde. In de jaren 1283-1288 hebben verschillende krijgsverrichtingen tussen de partijen of enkele van hen plaatsgevonden, o.m. in de Brabants-Gelderse grensgebieden, waar b.v. de toenmaals nog Brabantse stad Tiel door de Geldersen in brand gestoken werd. Tot positieve resultaten leidde dit alles niet, totdat hertog Jan I op aandringen van de stad Keulen en mede ter bescherming van zijn Nederrijns gebied, zich bereid verklaarde om op te treden tegen de aartsbischoppelijke burcht Woeringen, ten noorden van Keulen, die een aartsbischoppelijke Rijntol beschermde. Terwijl de hertog het kasteel belegerde, rukten zijn tegenstanders aan, doch werden verslagen, waarbij Reinald I gevangen werd genomen (5 juni 1288). Voor Gelre en Zutphen is de betekenis van deze slag, strikt genomen, en afgezien van de hierna te vermelden financiële gevolgen, niet erg groot, want Reinald I had zijn recht op vruchtgebruik van het Limburgse hertogdom verkocht aan de graven van Luxemburg, vermoedelijk omdat hij onvoldoende mogelijkheden zag om aan het bezit van dat recht effect te verlenen.

De graaf van Gulik, die in 1288 aan de zijde van Brabant gestreden had, maakte van de gelegenheid gebruik ten koste van de verslagen aartsbisschop zijn macht in de zuidelijke richting te versterken; bovendien verwierf hij in het begin van de 14de eeuw een deel van het aan de graven van Kessel toebehorende gebied aan de oostoever van de Maas, waartoe ook de leenheerlijkheid Tegelen behoorde. Daarmede waren de graven van Gulik aan de Maas doorgedrongen, een scheiding makende tussen de beide delen van het Gelderse Overkwartier. Tegen het einde van de 14de eeuw verwierven de Gulikse landsheren nog een tweede corridor naar de Maas, namelijk de gebieden Sittard, Susteren en Born.

Een voor Reinald I gunstige afloop van de Limburgse Successie-

oorlog zou hem niet het hertogdom Limburg verschaft hebben, want hij had zijn aanspraken verkocht aan de broeders Walram en Hendrik van Luxemburg. De betaling bleef na de nederlaag bij Woeringen achterwege. Een gunstige afloop zou aan Reinald I althans de geldmiddelen verschaft hebben om de oorlogskosten te betalen; nu deze gelden uitbleven kwam graaf Reinald in bijzonder grote moeilijkheden te verkeren, want bij zijn overige schulden voegde zich nu het bedrag van het aan de Brabantse hertog te betalen losgeld, dat in een arbitrale uitspraak van de Franse koning Philips IV de Schone, werd vastgesteld. Graaf Gwijde van Vlaanderen, die intussen zijn schoonvader was geworden, was hem behulpzaam met de betaling van het losgeld, doch als zekerheid voor de terugbetaling der voorgeschoten bedragen moest Reinald I hem de graafschappen Gelre en Zutphen verpanden. Over de lossing van het pand, waarbij de Gelderse steden de graaf hulp boden, is het een en ander te doen geweest.⁹⁵

De voor Reinald I ongelukkige afloop van de Limburgse successieoorlog had de graafschappen Gelre en Zutphen tijdelijk in de macht van de graaf van Vlaanderen gebracht en bovendien had de Franse koning Philips IV de Schone gelegenheid gekregen om zich met de Gelderse zaken te bemoeien, door als arbiter op te treden in de moeilijkheden, die door het afwickelen van de betaling der pandsom waren ontstaan, een functie, die uiteraard niet vervuld werd om der gerechtigheid wille, maar om er politieke munt uit te slaan.

Zo zag het er naar uit, dat Reinald I in het vaarwater der Franse politiek terecht zou komen in een periode, waarin niet alleen de Frans-Duitse tegenstellingen een rol gingen spelen, maar ook de Frans-Engelse conflicten een dreigende vorm aannamen. De Engelse koning, koning Eduard I, was in deze jaren bezig om op het vasteland bondgenoten te werven voor zijn strijd tegen Philips IV de Schone, ten einde zijn Franse lenen terug te krijgen. In deze politiek was het voor hem van belang de Nederlandse vorsten op zijn hand te krijgen, en zo verklaarde hij zich in 1295 o.m. bereid – in overleg met de Gelderse steden – een deel van de pandsom waarvoor Gelre en Zutphen in handen van de graaf van Vlaanderen waren gesteld, terug te betalen. Voor de Gelderse graaf heeft deze bereidheid weinig effect gehad. Meer heeft hij bereikt door met geduld en overleg gebruik te maken van de politieke tegenstellingen tussen de Franse koning en de graaf van Vlaanderen en ook

van de verbetering in zijn betrekkingen tot de Duitse koning Rudolf van Habsburg na 1290 en de hem gunstige gezindheid van de rooms-koning Adolf van Nassau (1292-1298), die ter bevordering van het evenwicht in de machtsverhouding in het noordwestelijk deel van het Duitse Rijk bereid was om de positie van Reinald I te versterken. De reële betekenis van de door koning Adolf verleende gunsten was echter niet groot. Dit geldt ook voor de verlening van het rijksstadhouder-schap in Friesland door koning Rudolf in 1290 en de bevestigingen daarvan in 1295 en 1299. Meer praktisch effect had de verwerving van diverse rechten en goederen in het Gelderse gebied gelegen, waardoor de territoriale en juridische consolidatie van 's graven gebied bevorderd werd. In dit opzicht zette Reinald I, zij het met beperkte middelen en onder minder gunstige omstandigheden, de politiek van zijn vader voort. Ook onder Reinald I werd de positie van de Gelderse landsheer in het Duitse Rijk versterkt, b.v. door de hem door koning Hendrik VII verleende machtiging om de vroeger door hem en voorgangers verleende stedelijke rechten opnieuw te verlenen, en door het van 's koningswege toegekende „*ius de non evocando*”, hetwelk tengevolgen had, dat de inwoners van het Gelderse gebied alleen in geval van rechtsweigering van de zijde van hun landsheer voor het koninklijke gerecht geroepen konden worden.

Omstreeks 1316 begonnen onenigheden te ontstaan tussen Reinald I en zijn oudste zoon. De aanleiding tot deze twist was, dat eerstgenoemde naar het oordeel van zijn zoon niet meer in staat was om op redelijke wijze het bestuur te voeren en de belangen van het territorium te behartigen. Deze mening werd gedeeld door een aantal edelen en stedelijke besturen, o.m. door Zutphen, welke stad reeds in 1316 haar voorrechten door Reinald, de zoon, liet bevestigen. Een voorlopige oplossing voor de moeilijkheden werd verkregen door een arbitrale uitspraak van graaf Willem III van Holland. Deze uitspraak van 3 september 1318 omvatte een regeling van het bestuur van Gelre en Zutphen voor de periode, waarin de schulden, waarmede het land belast was, nog niet voldaan zouden zijn. Tesaamen met edelen, ministerialen en stedelijke vertegenwoordigers zouden de grafelijke ambtenaren door Willem III worden benoemd, maar deze ambtenaren zouden Geldersen moeten zijn.⁹⁶ Verder werden de financiële positie van de grafelijke familie en de schulddelging geregeld. Reinald I en zijn zoon verklaar-

den deze regeling te zullen nakomen, maar sindsdien zien wij toch Reinald II als „soen des graven van Gelre” het bestuur voeren en merkt men van de tenuitvoerlegging der arbitrale uitspraak weinig meer.

Toch was het nodig haar te vermelden omdat daarin een drietal elementen voorkomen, die in de verdere geschiedenis van Gelre en Zutphen een rol spelen en in het hier volgende verhaal nog herhaaldelijk naar voren zullen komen. Ten eerste de inmenging van ridderschap en steden in de bestuursaangelegenheden, ten tweede de eis dat de landsheerlijke ambtenaren Geldersen van geboorte moesten zijn, en ten derde dat de landsheer geen rechten of onroerende goederen zou verkopen, belasten of wegschenken op zodanige wijze, dat daardoor „dy pael der graefscapen van Gelre meede vorminret weerden”, d.w.z. dat het Gelderse gebied vermindering zou ondergaan. Deze drie elementen vormen de grondslag van het streven naar eenheid, saamhorigheid en onafhankelijkheid van het Gelderse gebied, een streven, dat in de Gelderse historie steeds weer naar voren komt en met name een factor is in de ontwikkeling van de medezeggenschap van de ingezetenen, die in latere tijd werd uitgeoefend in een vergadering of college, dat men „Staten van Gelre en Zutphen” is gaan noemen. Er is nog een ander facet waarop hier de aandacht gevestigd moet worden, een facet, dat, evenals de zo juist omschreven elementen in de arbitrale beslissing van 1318, van belang is voor de verdere historische ontwikkeling van Gelre in de Middeleeuwen. In de loop van de Gelderse geschiedenis is het namelijk herhaalde malen voorgekomen, dat onenigheid ontstond in het vorstelijk huis omtrent het bestuur of over de opvolging in het bestuur. De onmin tussen Reinald I en zijn zoon is daarvan het eerste, maar niet het enige voorbeeld. Na het overlijden van Reinald II in 1343 herhalen zich dergelijke moeilijkheden, en in 1372, 1423 en 1465 zien wij overeenkomstige – hierna nog te behandelen – kwesties rijzen.⁹⁷ De daarmee samenhangende gebeurtenissen geven aan de vertegenwoordigers van ridderschap en steden gelegenheid om met betrekking tot de regeling van het landsbestuur aan de landsheer eisen te stellen en deze eisen te realiseren. Daarom hangen deze onenigheden over de vraag wie er landsheer zou zijn samen met de wording van het „Staten-college”.

Wenden wij ons thans weer tot het geschiedverhaal. Sedert 1318 voerde Reinald II het bestuur namens zijn vader, wat ook blijkt uit de

aanhef der oorkonden: „Nos Reynaldus domini comitis gelrensis filius...” of „Wi Reynoud soen des greven van Gelre...”. In 1326 overleed Reinald I en werd zijn zoon als Reinald II graaf van Gelre en Zutphen. Hij was gehuwd met Sophia van Mechelen, die in 1331 overleed. Onder zijn bestuur werd aan het Gelderse territorium uitbreiding gegeven door aankoop van enkele heerlijkheden; ook werd door verwerving van rechten en bevoegdheden de consolidatie van het graafschap voortgezet. Zo verwierf Reinald II in 1326 door koop de heerlijkheid Kessel aan de linker Maasoever en de heerlijkheid Kriekenbeek aan de rechter Maasoever, een aankoop, die hij – als wij Pontanus geloven mogen – met zijn eigen geld (*proprio argento empta*) betaalde. In latere jaren bracht hij nog enkele aankopen tot stand in verschillende delen van het Gelderse gebied, b.v. de heerlijkheid Hoevelaken, en delen van het Rijkswoud. Voorts vermeerderde hij het aantal „open huizen”, dat wil zeggen burchten, die in geval van oorlog ter beschikking van de landsheer kwamen, en verwierf hij op verscheidene plaatsen judiciële rechten. Voor de bestuursorganisatie van het graafschap is het van belang geweest dat in de periode van Reinald II overgegaan werd tot het verlenen en uitvaardigen van land- en dijkrechten, waarmede gepaard ging het maken van bepalingen en regelingen, die het keren van buiten-water en het lozen van binnen-water en grondwater moesten bevorderen. Land- en dijkrechten vaardigde de graaf uit voor Over- en Neder-Betuwe, (1327), voor het „Overkwartier” (1328), voor het Land van Maas en Waal (1321 en 1328), voor het nieuw ontgonnen „Nijbroek” (1328) en voor de Bommeler- en Tielerwaard (1325, 1327 en 1335).

De betekenis van deze wetgevende arbeid moet men niet onderschatten. Zij gaf aan het Gelderse territorium meer stevigheid, versterkte de saamhorigheid binnen bepaalde gebieden, verhoogde de rechtszekerheid en bevorderde de exploitatie van de bodem voor agrarische doeleinden. Deze land- en dijkrechten waren voor een belangrijk deel optekening van publiekrechtelijk en privaatrechtelijk gewoonterecht, anderdeels was het nieuw recht, vooral met betrekking tot het schouwen van dijken, kaden en weteringen en ten aanzien van de rechterlijke organisatie. Zo bepaalde b.v. het landrecht voor de Betuwe: „Voert solen in Bethu wesen twee richter, een boven Ossenvoren (de grens tussen Over- en Nederbetuwe) ende een beneden. Ende elke

richter sal geerfft sijn in sinen ampt tot dertich morgen lants toe. Ende elke richter sal sijn beyde richter ende dijkkgreve in sinen ampte, ende sal vijf heemrede hebben onder hem in den ampt. Ende die richter van Overbetu sal sijn heemstede besitten ende houden tot Bommel ende Andels, ende sal sijn heemael condichen des sonnendages na Paschen-dach tot Andels ende die selve richter sal dat heemael des dinsdages daerna condichen tot Bommel”.

De grafelijke wetgever was ook werkzaam met betrekking tot de steden, zowel door het bevestigen van stadsrechten als door het aanvullen van de stedelijke rechten met voorschriften, die door de stedelijke besturen en rechters moesten worden nageleefd of toegepast. Een voorbeeld van dit laatste levert de beschikking van de graaf, waarin hij met betrekking tot de stad Arnhem vaststelt wat als woeker te beschouwen is en op welke wijze dit delict gestraft moet worden (1322). Een ander voorbeeld levert de vaststelling van een verkiezingsregeling voor de Zutphense schepenen (1330). Opmerkelijk in verband met het eerste voorbeeld zijn ook de uitvoerige privileges voor de Lombarden in Zalt-Bommel, Geldern en Arnhem (1332). De oorkonde betreffende de Lombarden in de stad Geldern werd door die stad mede bezegeld en deze medebezegeling werd versterkt door de verzekering, dat, bij niet-nakoming van het aan de Lombarden toegezegde, vier burgers van Geldern in Keulen, Heusden of Den Bosch in gijzeling zouden gaan. Ook werden in 1343 de rechten van Venlo bevestigd en vastgelegd in het overgeleverde privilege.⁹⁸

Deze legislatieve bemoeienis betekent geenszins, dat de Gelderse steden met betrekking tot het vaststellen van de in haar gebied te handhaven rechtsorde de beschikkingen van de landsheer hadden af te wachten; wij zagen reeds, dat in de stadsrechten aan de steden autonomie was toegekend. Die bemoeienis betekent nog minder, dat de steden op het bestuur van het territorium weinig of geen invloed hadden of dat zij maar weinig gewicht in de schaal legden als het ging om belangrijke beslissingen, die de landsheer moest nemen. Met name blijkt, dat de graaf voor velerlei handelingen steun van zijn steden nodig had en deze ook vroeg.

Tijdens Reinald II blijkt dit o.m. uit de medewerking van de Gelderse steden aan de beslissingen die verband hielden met het huwelijk, dat Reinald II na het overlijden van Sophia van Mechelen sloot met

Alianora, zuster van koning Eduard III van Engeland, alsmede uit de bepalingen omtrent het door de steden te houden toezicht op de executeurs-testamentair, zoals die in zijn testament van 1335 voorkomen. Maar vooral, en dat is voor de Gelderse geschiedenis veel belangrijker, hebben de steden de landsheren in diens financiële transacties bijgestaan door middel van beden, geldleningen en borgstellingen, terwijl zij hem bovendien in enkele gevallen geldbedragen schonken. Steeds meer blijkt sedert het begin der 14de eeuw, dat de normale, eigen inkomsten van de landsheren uit domeinen en tollën onvoldoende waren voor de bestrijding van de toenemende bestuurskosten en andere uitgaven. Belangeloos, of – zo men wil – zonder tegenprestatie werd de financiële hulp niet verleend. De aanvullende financiële steun van de steden, en ook die van de ridderschap, die uiteraard evenmin belangeloos was, leidden tot invloed van steden en ridderschap op het landsbestuur. Daartegenover stelde deze hulp de landsheer in staat om zijn macht en invloed naar buiten te doen gelden en op velerlei wijzen zijn aanzien te vergroten. Dit blijkt tijdens de bestuursperiode van Reinald II o.m. uit de relaties, die hij aanknoopte en onderhield met andere vorsten en territoria, uit zijn ondernemingen tegen Brabant en in het Oversticht en uit zijn verheffing tot hertog. Met Gulik, de onmiddellijke nabuur van het „Overkwartier”, kwam een verdrag van vriendschap en wederkerige bescherming tot stand (1328), dat enkele jaren later zijn voortzetting vond in overeenkomsten om gezamenlijk tegen Brabant oorlog te voeren, waartoe o.m. ook de aartsbisschop van Keulen, de bisschop van Luik en de graven van Namen, Luxemburg en Loon toetraden. Voorts werden de relaties met Gulik verstevigd door de verloving van Reinalds oudste dochter Margaretha met de zoon van de graaf van Gulik. Het huwelijk vond echter niet plaats, omdat Margaretha in 1338 overleed. Met Kleef bestonden eveneens nauwe betrekkingen. Ook tot de Franse koning stond Reinald II in relatie; het vriendschappelijk karakter van deze verhouding ging echter verloren toen zijn sinds 1331 bestaande bondgenootschappelijke betrekkingen tot Eduard III van Engeland hem in de jaren 1337 en volgende in het kamp van de Engelsen tegen Frankrijk brachten, waarmee ook de goede relaties tussen Gelre en Holland werden gecontinueerd. Dergelijke goede verhoudingen bestonden er ook met de Duitse koning Lodewijk van Beieren, die in het algemeen in zijn streven om zijn gezag

in het Rijk geldend te maken op de sympathie van de Nederlotharingse vorsten kon rekenen. Over de „buitenlandse” politiek van Reinald II zou meer te zeggen zijn dan in deze samenvatting is vermeld, doch uit dit weinige blijkt reeds, dat Reinald II en zijn land een zeker aanzien genoten, dat zijn voorlopige bekroning vond in de verheffing van de Gelderse graaf tot rijksvorst en hertog door de Duitse koning in 1339.⁹⁹ Deze verheffing betekende algehele invoeging in het Rijksleenverband en onmiddellijke onderschikking aan de koning.^{99a} Voor de Gelderse historie is het echter ook van belang om te zien tot welke reële resultaten dit verhoogde aanzien en deze toegenomen macht hebben geleid.

Het conflict met Brabant leidde tot de reeds in 1334 tot stand gekomen, doch eerst in 1339 definitief geworden verwerving van Tiel, Zandwijk en Heerewaarden. Een andere aanwinst was de heerlijkheid Bredevoort, die in een conflict met de bisschop van Münster, Lodewijk van Hessen, verworven werd. Een verdere – zij het tijdelijke – machtsuitbreiding brachten de acties om in het Oversticht de Gelderse invloed te vestigen. Deze acties werden ingeleid door geldleningen aan bisschop Jan van Diest en door tegen de uitoefening van wereldlijke macht van de bisschop gerichte afspraken tussen Willem III van Holland en Reinald II (1331). De pogingen werden met succes bekroond in zoverre als bisschop Jan van Diest gedwongen werd het Oversticht aan de Gelderse graaf in pand te geven. Niet alleen aan de graaf van Holland en aan andere crediteuren was de bisschop grote sommen geld schuldig, maar ook bij Reinald II had hij grote bedragen opgenomen. Het pandbezit bracht mede, dat de Gelderse landsheer in belangrijke mate in Salland en in Twente rechtsmacht uitoefenen kon. Deze transactie had het begin kunnen zijn van de inlijving van grote delen van Overijssel bij Gelre, maar de moeilijkheden, die in Gelre rezen na het overlijden van Reinald II, het optreden van bisschop Jan van Arkel en vooral het opkomende territorialiteitsbesef in het Oversticht deden deze mogelijkheid te niet. Reeds eerder was een Gelderse poging om in Friesland door te dringen mislukt.¹⁰⁰

Reinald II overleed op 12 oktober 1343; hij liet, behalve drie dochters uit zijn eerste huwelijk, twee minderjarige zonen na, Reinald (geboren 1333) en Eduard (geboren 1336). Over de opvolgingsrechten van Reinald is geen enkele moeilijkheid gerezen, Maar over de voogdij

ontstonden onenigheden, die zich omstreeks 1350 ontwikkelden tot twisten over de heerschappij in Gelre en Zutphen.¹⁰¹ Het recht van de hertogin-weduwe Alianora op het regentschap werd niet bestreden, maar Jan van Valkenburg, heer van Born (Limb.), maakte als zoon van Philippa van Gelre, een zuster van Reinald I, aanspraak op medevoogdij.

Al spoedig ontstond er onrust in het hertogdom en reeds op 1 december 1343 kwamen de steden met elkander overeen, dat zij elkaar zouden bijstaan om te zorgen dat „ylken mynsche recht bescheydt ende vondenisse geschye na recht der stede”, en dat niemand onrecht en geweld zou worden aangedaan.¹⁰² De steden zouden elkander helpen onrecht te weerstaan en daartoe zouden zij, in geval één der steden onrecht zou lijden, te Nijmegen bijeenkomen om zich te beraden over maatregelen, die dat onrecht ongedaan zouden kunnen maken, alles met inachtneming van de rechten des hertogs en „altoes onsen rechten here te doen dat wy hem schuldich syn te doen”. De terminologie is merkwaardig en belangrijk; zij keert ten dele in het verdere verloop van de geschiedenis terug en is ook niet geheel vrij van Luikse invloeden. Deze actie, waarin de bescherming van eigen recht op de voorgrond staat, beperkte zich tot de steden, die geheel zelfstandig en op eigen initiatief optraden; de ridderschap deed er – anders dan in latere tijd – niet aan mede. Om tweeërlei redenen; vooreerst omdat de relaties tussen de steden en de ridderschap zich nog niet voldoende ontwikkeld hadden, maar vooral omdat de ridderschap nog een eigen doel had, n.l. directe en zelfstandige invloed op de bestuursvoering. Dit komt o.m. tot uitdrukking in de omstandigheid, dat wij in de omgeving van hertogin Alianora en haar zoon Reinald een aantal edelen en ministerialen aantreffen, die haar op een of andere wijze in het bestuur ter zijde staan.

De hertogin wist zich tegenover Jan van Valkenburg en zijn neef Dirk van Valkenburg en hunne medestanders te handhaven, daarin o.a. gesteund door een arbitrale uitspraak van graaf Willem IV van Holland.¹⁰³ Maar haar positie bleef niet onaangetaast, in zoverre als Reinald III in de herfst van 1344 – mogelijk op aandringen van een deel van de Gelderse ridderschap – op eigen naam gaat handelen, waarbij onenigheden binnen de ridderschap niet uitblijven, onenigheden, die al spoedig samengaan met conflicten tussen Reinald III en zijn broeder

Eduard. Hoewel de steden zich moeite gaven de financiële zwaarigheden van de landsheer uit de weg te ruimen, werden daarmee noch de moeilijkheden, die ontstonden uit de binnenlandse politieke tegenstellingen, noch die welke het gevolg waren van de concurrentie tussen de Franse en de Engelse koning, die ieder voor zich trachtten Gelre binnen hun invloedssfeer te brengen, opgeheven. In het begin van 1347 begaf Reinald III zich naar Brabant, waar zijn reeds door zijn vader beoogde huwelijk met Maria van Brabant, de jongste dochter van hertog Jan III, voltrokken werd. Daarmede doorbrak hij de Engelse pogingen om met steun van de Gulikse hertog Gelre uit het Franse kamp te houden. Zijn deelname aan de strijd van de Brabantse hertog tegen de Luikenaren in de zomer van 1347 – die hem de ridderwaardigheid bezorgde – bevestigde de Gelders-Brabantse relaties, waarvan de invloed in deze jaren ook in het bestuur van Gelre en Zutphen te bemerken is, o.m. door het opnemen in zijn raad van Jan van Wietfliet, heer van Blaarsvelt, een natuurlijke zoon van Jan II van Brabant, een enigszins raadselachtige figuur, die men na 1350 onder de tegenstanders van hertog Reinald aantreft. Maar niet slechts het Brabantse element is in deze raad vertegenwoordigd, ook vertegenwoordigers van de steden Nijmegen, Zutphen en Arnhem, die zo langzamerhand – evenals Roermond – „hoofdsteden” genoemd zullen worden, maken in deze jaren deel uit van de raad,¹⁰⁴ hetgeen duidelijk wijst op haar toenemende, ten dele op financiële transacties berustende invloed op de landszaken.

Ook de financiële bindingen tussen landsheer enerzijds, en edelen en ministerialen anderzijds, verdienen in deze en volgende jaren bijzondere aandacht. Zij betreffen voor een belangrijk gedeelte het in pand nemen van ambten, een bezigheid, die zowel een politieke als een financiële zijde had; ook Gelre kende – evenals Holland en andere territoria – zijn adellijke financiers. Tot deze financiële afwikkelingen na het overlijden van Reinald II behoorden niet alleen de betaling van schulden en het stellen van de daartoe nodige zekerheden, maar ook de lossing in 1347 door bisschop Jan van Arkel van het in 1336 aan Reinald II in pand gegeven Oversticht.¹⁰⁵ De activiteit van genoemde bisschop om zijn gebied uit de financiële en politieke afhankelijkheid van diverse vorsten en heren te bevrijden, leidde tot conflicten, die hun repercussie ook in Gelre en Zutphen hadden o.m. door de inmenging van heer Gijsbert van Bronkhorst in de oorlog tussen Holland en Utrecht. Hij

koos de zijde van de Hollandse graaf en viel het Oversticht binnen en hertog Reinald voegde zich eveneens aan de Hollandse zijde. Een ander vermogend Gelders ridder, Frederik van den Ese, (of van Heekeren), sloot zich daarentegen bij de bisschop aan. De vijandelijkheden, die ook in het Gelderse gebied, met name in het Zutphense kwartier, schade aanrichtten, vonden in 1349 een voorlopig einde. Maar daarmee was aan de door de Utrechtse oorlog geactiveerde tegenstellingen omtrent de bestuursvoering in Gelre en Zutphen nog geen einde gekomen. Het toch al niet rustige bewind van Reinald III werd omstreeks de eerste maanden van 1350 verstoord door een openlijk conflict met zijn broeder Eduard, die aanvankelijk slechts een deel van de vaderlijke erfgoederen opgeëist schijnt te hebben. Merkwaardig is de wijziging in de partijkeuze van hertog Reinald; in de Utrechtse oorlog vonden wij hem nog aan de zijde der Bronkhorsten, maar in 1349 ging hij op de tegenpartij, de Heekerens, steunen.^{72a} Daartegenover stelden zich de Bronkhorsten aan de zijde van Eduard.

De vijandelijkheden tussen de beide broeders en hun aanhangers breken in april 1350 uit, gelijk blijkt uit de acties, die hertog Reinald dan onderneemt tegen de steden Nijmegen en Tiel, die zich aan de zijde van Eduard geschaard hadden. Hoewel beide steden gedwongen werden het verzet te staken, en in 1352 een regeling tussen de partijen tot stand kwam, waarbij aan Eduard enkele concessies gedaan werden – hem werd o.m. het Land van Kessel afgestaan en het vruchtgebruik van de Veluwe na het overlijden van de hertogin-weduwe verzekerd – was daarmee de strijd tussen de beide broeders, die zich in de volgende jaren steeds meer ging ontwikkelen tot een strijd om de Gelderse hertogszetel, niet ten einde. De vrede werd spoedig weer verstoord, hetzij omdat Eduard niet tevreden was met de concessies, hetzij omdat Reinald zijn toezeggingen niet nakwam, hetzij om beide redenen. Eduard dwong zijn broeder in 1353¹⁰⁶ om hem de landvoogdij over het gehele territorium op te dragen voor een periode van 7 jaren. Gedurende die tijd zou Eduard „meyster ende berichter” van Gelre zijn. Maar daarmee was de zaak niet uit. In de Betuwe begon Eduard met steun van de Nijmegenaren in de zomer van 1354 het kasteel te Lent en andere burchten van zijn tegenstanders te belegeren en te verwoesten. Hertog Reinald van zijn kant verzekerde zich met hulp van zijn zwager, de graaf van Kleef,¹⁰⁷ die daarvoor Emmerik en de Lijmers in pand kreeg, van

een aantal steden, o.m. Doesburg, Tiel en Venlo en later van Arnhem, benevens van Lobith. Ook de bisschop van Münster, Adolf van de Mark, had de zijde van hertog Reinald gekozen, maar hij kon weinig uitrichten, omdat de Gelderse edelen en ministerialen in de „Achterhoek” zich tegen hem keerden en het hem in zijn eigen diocees benauwd maakten. Op de Veluwe vond hertog Reinald partijgangers in de Veluwse horigen, aan wie hij bevrijding uit de horigheid beloofde. Maar deze poging om de Veluwe in handen te krijgen mislukte: de „Vrijen”, die nog in december 1354 Arnhem bedreigd hadden, werden bij Loenen op de Veluwe verslagen.¹⁰⁸ In het voorjaar van 1355 waren partijen de strijd blijkbaar moe. Er kwam een regeling tot stand, die nooit gewerkt heeft; in september 1355 kwam men weer een andere regeling overeen, die in feite een continuering van de regeling van 1353 inhield, maar ook deze overeenkomst was geen duurzaam leven beschoren. Beide broeders trachtten hun positie te versterken en hun aanhang uit te breiden, hetwelk natuurlijkerwijze conflicten veroorzaakte, ook al omdat Reinald zich na het overlijden van de hertogin-weduwe Alianora in april 1355 de Veluwe toegeëigend had. In 1358 kwamen zij overeen om zich te onderwerpen aan een arbitrale uitspraak van de steden Roermond, Nijmegen, Zutphen en Arnhem en van Jan van Meurs en Arent van Arkel, beiden leden van de landsheerlijke raad. Daaruit blijkt duidelijk de grote invloed van de steden, die zich inspanden om de rust in het Gelderse gebied te herstellen. De arbitrale uitspraak werd in juni 1358 gedaan: Eduard zou tot Kersmis 1360 landvoogd van Gelre en Zutphen blijven; Reinald zou de Veluwe behouden; een raad van acht leden van de ridderschap zou de beide broeders in het bestuur ter zijde staan; raad en arbitters zouden de geldmiddelen beheren en de arbitters zouden de termijn waarover aan Eduard de landvoogdij was toegekend kunnen verlengen.

Deze uitspraak is merkwaardig om de daaruit blijkende samenwerking van steden en ridderschap. Deze samenwerking was wel voldoende om de strijd te doen staken en regelingen te doen aanvaarden, maar niet om de regelingen te doen naleven, zoals uit het vervolg blijkt. Geheel zonder effect bleef de arbitrale uitspraak niet, want in de aanvang van 1359 kwam een landvredebond tot stand, die de vrede in Kleef, Gelre en Zutphen moest beschermen. Maar ondergronds werden door elk van de beide broeders voorbereidingen getroffen om gereed te zijn tot hande-

len wanneer de termijn van Eduards landvoogdij expireerde. Beiden trachtten zich van de steun van hertog Albrecht van Beieren, de ruwaard van Holland en Zeeland, te verzekeren, en zo naderde – aangezien geen verlenging plaats vond – het tijdstip waarop Eduard als landvoogd zou moeten terugtreden. In het begin van 1361 aanvaardde hertog Reinald III opnieuw de regering. Maar hij had er niet lang plezier van, want zijn broeder, die met het weinige wat hem gelaten werd, n.l. de heerlijkheid Montfort in het Overkwartier, niet tevreden was, slaagde er in een beweging te zijnen gunste op te wekken, waarbij Nijmegen en Tiel zich aansloten. Hertog Reinald belegerde Tiel, maar Eduard rukte met een legermacht tot ontzet op, versloeg zijn broeder en nam hem gevangen (St. Urbanusdag, 1461). Eduard dwong zijn broeder hem het bestuur over te dragen en werd spoedig door het gehele land als hertog erkend. Hertog Reinald werd gevangen gezet op de burcht Roosendaal en later overgebracht naar het kasteel Nijenbeek aan de IJssel bij Voorst. Hiermede was de periode van twist en strijd, die kort na het overlijden van hertog Reinald II was aangevangen, geëindigd. De thans afgesloten periode was vooral voor de steden, die in dit tijdperk als „hoofdsteden” gingen gelden, er een geweest van stijgende invloed op de landszaken, een periode waarin – ten dele in samenwerking met de ridderschap – aanspraken op medezeggenschap geformuleerd en – zij het ook slechts tijdelijk – doorgezet werden. In deze aanspraken mengden zich conservatieve, namelijk op behoud van verkregen voorrechten, en vooruitstrevende, namelijk op medezeggenschap in landsbestuur en financieel beheer gerichte elementen, waarvan de verdere ontwikkeling in de loop van de Gelderse geschiedenis duidelijk zal worden.

Met de overwinning van hertog Eduard en zijn erkenning als landsheer was de rust nog niet teruggekeerd, ook niet nadat enkele steden en een aantal ridders gedwongen waren hun verzet op te geven en Eduard als landsheer te erkennen. Andere aanzienlijken daarentegen zochten steun in Holland en Kleef. Dit had moeilijkheden en zelfs oorlog met deze beide territoria ten gevolge, waarin de Utrechtse bisschop Jan van Arkel aan Eduard hulp verschaft. Met hertog Albrecht van Beieren, die in Holland en Zeeland als ruwaard optrad, was de vrede spoedig getekend, en deze werd tijdens de regeringsperiode van hertog Eduard ook niet meer verbroken. De goede relatie met Jan van Arkel was voor

de Gelderse hertog aanleiding de bisschop steun te verlenen in het Oversticht, tegen heer Sweder van Voorst, die niet alleen in Salland de veiligheid bedreigde, maar ook in het kwartier van Zutphen tegen de aanhangers van hertog Eduard ageerde en aldus, als een der leiders van de partij der Heekerens, de partijtwisten in Gelre nog eens deed opvlammen. Hertog Eduard overwon deze tegenstand en slaagde er in april 1364 ook in om de vrede met Kleef tot stand te brengen, nadat hij een aanslag van de graaf van Kleef op Nijmegen had doen mislukken.

Deze oorlogen hadden een zware druk gelegd op de hertogelijke financiën. Het was dan ook niet te voorkomen, dat de hertog bij herhaling een beroep moest doen op de ridderschap om hem behalve militaire hulp ook geldelijke bijstand te verlenen. Dit beroep werd weliswaar gehonoreerd, maar belastte de hertog met aanzienlijke schulden en lasten. Met betrekking tot deze – en ook vroeger reeds verleende – financiële hulp en de daarmede samenhangende transacties rijst het probleem van de vermogensvorming van de Gelderse ridderschap. Huiselijk gesteld is de vraag: waar hadden de heren het geld vandaan?, een vraag, die men zich toch wel stelt wanneer men leest van de niet-onaanzienlijke sommen, die de landsheer ter beschikking gesteld worden. De normale opbrengsten van hun bezittingen zullen veelal niet zodanig geweest zijn, dat zij over vrij grote contante bedragen beschikten.

Er moeten dus andere bronnen zijn geweest. Als zodanig komt in aanmerking de oorlogsvoering, die krijgsbuit en soldij en niet zelden loskoopsommen van gevangenen opbracht. Voorts moeten de van de landsheer in pand genomen ambten, goederen en geldswaardige rechten (tolrecht, geleiderecht, veerrecht etc.) ook inkomsten verschaft hebben. De sommen, die ridders voor het verlenen van krijgshulp in den vreemde (b.v. in Italië) ontvingen, zijn in vele aantoonbare gevallen niet onbelangrijk geweest en kunnen zonder twijfel tot vermogensvorming hebben bijgedragen, gelijk o.m. blijkt uit onderzoeken, die voor enkele gebieden (b.v. de Nederrijnse territoria)¹⁰⁹ verricht zijn. Voorts is wel aan te nemen, dat de leden van de ridderschap op hun beurt ook geld geleend hebben; de aktiviteit der Lombarden in Gelre en Zutphen zou in deze richting kunnen wijzen. Het onderzoek naar de vermogensvorming van de ridderschap is nog nimmer systematisch aangevat; zodanige studie is nog steeds een desideratum evenals een

nader onderzoek naar de landsheerlijke financiën en naar de stedelijke geldmiddelen. In een overzicht als hier geboden wordt is een dergelijk onderzoek uiteraard niet mogelijk, zodat moet worden volstaan met dit weinige. Niet alleen de bijstand van de ridderschap moest door hertog Eduard betaald worden, maar ook de trouw van de steden en van de bewoners van het platteland moest hij zich herhaaldelijk verzekeren door het verlenen van nieuwe rechten of door bevestiging van vroeger reeds verleende privileges. De stad Arnhem bijvoorbeeld, die in 1364 door een grote brand getroffen was, werd begunstigd met de toestemming het Arnhemse Broek onder de burgers te verdelen.

Toch schijnt hertog Eduard zich door de moeilijkheden heen geslagen te hebben; zijn gezag werd in de jaren, die op de beëindiging van de conflicten met Holland en met Kleef volgden, nauwelijks meer aangestast. Ook niet door het in 1366 uitgebroken conflict met Brabant, waarvan de oorzaak wel gelegen zal hebben in de verwijdering die de gevangenneming en gevangenhouding van Reinald III, de echtgenoot van Maria van Brabant, teweeg bracht. Hertogin Maria zal zonder twijfel bij haar zuster Johanna, hertogin van Brabant, gepleit hebben voor haar gevangen gemaal, te meer omdat Eduard haar de inkomsten uit Gelre onthield, waarop zij recht kon doen gelden. De vijandelijkheden begonnen met de verovering van Zalt-Bommel door Brabant in februari 1366 en de herovering door hertog Eduard kort daarna; sindsdien sleepte een met wisselende krijgskans en met weinig concreet resultaat gevoerde grensoorlog zich voort tot deze in 1368 afgesloten werd met een vrede, die de status quo bevestigde, en derhalve de grondslag van een nieuw conflict in zich besloten hield.

Na deze Brabantse grensoorlog kon hertog Eduard op basis van zijn in Gelre en Zutphen verworven positie en van zijn goede relatie tot Holland overgaan tot het maken van een huwelijksafpraak met hertog Albrecht van Beieren ten behoeve van diens tienjarige dochter Katharina, een huwelijk waarvan de voltrekking in 1371 zou plaatsgevonden hebben, indien hertog Eduard in de slag bij Baesweiler niet het leven verloren had. Nauwelijks waren de huwelijksvoorwaarden vastgesteld, of er rees een ingewikkeld conflict over de erfopvolging in Kleef, waarin hertog Eduard niet slechts betrokken werd omdat Jan van Arkel, een zijner medewerkers, als pretendent optrad, maar ook, en – gelijk blijkt uit de later, in 1370, opnieuw gerezen moeilijkheden over Emmerik –

wellicht vooral, omdat zich een mogelijkheid voordeed de aan Kleef verpande stad Emmerik met de Lijmers terug te krijgen. Deze mogelijkheid werd bij het door hertog Albrecht van Beieren bemiddelde vredesverdrag waarin hertog Eduard de nieuwe Kleefse landsheer erkende, wel naderbij gebracht, doch nog niet gerealiseerd. De nieuwe Kleefse graaf was Adolf I van Mark, een man die achtereenvolgens bisschop van Münster en aartsbisschop van Keulen was geweest, en de geestelijke staat vaarwel gezegd had.

Arbitrale werkzaamheden, gelijk hertog Albrecht die in het evenge-noemde conflict uitoefende, wezen op politieke invloed van de arbiter en daarom is het een aanwijzing voor de stevige positie van hertog Eduard tegen het einde der zestiger jaren, dat ook hij met een dergelijke functie belast werd, n.l. in het conflict tussen Holland en Utrecht over de voldoening van schulden van bisschop Jan van Arkel, die in 1364 naar Luik was overgeplaatst. Het was een vrij omvangrijk programma, dat de jonge Eduard in het eerste decennium van zijn bestuur had afgewerkt: erkenning en vestiging van zijn gezag in het territorium, afweer van vijanden, die het Gelderse gebied bedreigden, versteviging van de relaties met Holland, en verwerving van aanzien in het vorstengezelschap aan de Nederrijn en in het mondingsgebied der grote rivieren. Een dergelijk bestuur hield beloften in voor de toekomst, vooral omdat ook – gelijk o.m. blijkt uit de uitvaardiging in 1370 van een dijkrecht voor de streek langs de linker-IJsseloever tussen Wilp en Hattem – de binnenlandse aangelegenheden de aandacht van de hertog en zijn raden hadden. Tot deze groep van bestuursbemoeningen behoorde ook de belangrijke kwestie van de munt. Het waren vooral de steden, die – naast de adellijke geldschieters – belang hadden bij een goede muntregeling. De muntregelingen van 8 december 1370 en 3 februari 1371 zijn dan ook op stedelijk initiatief tot stand gekomen, n.l. door samenwerking van de landsheer en zijn raad met de steden Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem; aan genoemde steden werd een belangrijke positie bij het toezicht op de naleving van de bepalingen ingeruimd. Voor de historie van Gelre en Zutphen zijn deze regelingen o.m. van betekenis omdat zij een inleiding en een uitgangspunt vormen van de muntregelingen, die nadien, tijdens het bestuur van hertog Willem I, tot stand gebracht werden.

Het slotbedrijf van Eduards bestuursperiode wordt gevormd door de

gebeurtenissen in Gulik in de zomer van 1371. In deze jaren en met name na het beëindigen van de Frans-Engelse oorlog zwierven groepen krijgsknechten rond in het gebied tussen Rijn en Maas. Deze lieden maakten het land onveilig en beroofden de kooplieden. Hertog Wenceslaus van Brabant besloot als hoofd van een in 1369 gesloten landvrede de orde te herstellen en daartoe het Gulikse land binnen te vallen, waar hertog Willem van Gulik de roversbenden beschermde en – gesteund door hertog Eduard – tegenover Brabant een dreigende houding aannam. Op 22 augustus 1371 vond de slag bij Baesweiler plaats, waarin de Gelderse strijdmacht weliswaar een gunstige – en tot de overwinning leidende – wending in de slag bracht, doch toen de zege over de Brabanders bevochten was, werd hertog Eduard dodelijk getroffen door een pijl, die – naar het schijnt – uit zijn eigen omgeving was afgeschoten. Enkele dagen later overleed de hertog. De naastge-rechtigde tot de Gelderse hertogszetel was Reinald III. Deze aanvaardde het bestuur, echter slechts voor korte tijd; reeds in december 1371 overleed hij.¹¹⁰

Met Reinald III was het huis Wassenberg in de mannelijke linie uitgestorven. Voor Gelre braken wederom jaren van binnenlandse onrust aan. Twee pretendenten maakten hun rechten geldend; allereerst een halfzuster van de overleden hertog, Mechteld van Gelre, de weduwe van graaf Jan van Kleef,¹¹¹ en in de tweede plaats een jongere halfzuster, Maria van Gelre, die gehuwd was met hertog Willem van Gulik. Hertogin Maria maakte geen aanspraak voor zich zelf, maar voor haar oudste zoon, Willem van Gulik. Beide pretendenten vonden aanhangers in Gelre. De heren van Bronkhorst en hun volgelingen kozen de partij van de Gulikse kandidaat; de Heekerens met de heer van Voorst en Keppel aan het hoofd verdedigden de aanspraken van hertogin Mechteld, die om haar positie meer stevigheid te geven in het huwelijk trad met graaf Jan van Blois, een aanzienlijk en zeer vermogend edelman, een kleinzoon van Jan van Beaumont, de broeder van graaf Willem III van Holland.

De Bronkhorsten-partij, waarbij zich geredelijk de steden Nijmegen en Tiel aansloten, erkende de hertog van Gulik als voogd voor zijn nog minderjarige zoon en stelde alles in het werk om haar doel te bereiken. Toch zag het er een ogenblik naar uit, dat Mechteld en haar echtgenoot, die over ruime geldmiddelen beschikten en steun ontvingen van de

bisschop van Utrecht, Arnold van Horn, en van verschillende Nederlandse vorsten, o.m. van de graaf van Kleef, de overhand zouden behouden. Zij werden te Arnhem gehuldigd en maakten enkele vooreringen op de Veluwe, maar Arnhem ging weer verloren en hoewel de beide pretendents als om strijd voorrechten aan de steden uitdeelden, was er van een duidelijk overwicht van een der partijen eerst sprake toen de Duitse koning Karel IV in ruil voor de vrijlating van zijn bij Baesweiler gevangen genomen broeder Wenceslaus zich bereid verklaarde de jonge Willem van Gulik met Gelre en Zutphen te belenen, voorlopig nog onder voogdij van diens vader. Deze bereidverklaring heeft niet direct effect gehad, maar in de loop van het jaar 1373 is de hevigheid van de tegenstellingen toch afgenomen. Hertogin Mechteld heeft zich in de op 1372 volgende jaren bij de latere opvolging door Willem van Gulik neergelegd en slechts tot aan diens meerderjarigheidsverklaring nog een deel van het hertogdom beheerd en bepaalde inkomsten genoten. Weliswaar gaf zij zo nu en dan nog wel blijk van de neiging om, gesteund door de Heekerens, die zich nog in genen dele met de Bronkhorsten verzoend hadden, aan de gang van zaken alsnog een voor haar gunstige wending te geven, maar de meerderjarigheidsverklaring van de jonge Willem van Gulik, die in 1377 zijn veertiende levensjaar bereikte, de kort daarop gevolgde huwelijksverbintenis met Katharina van Beieren, de jonge weduwe van zijn oom Eduard, en de belening met Gelre en Zutphen door de Duitse koning Karel IV, maakten aan de onzekerheid een einde.

Nog in 1377 werd de Gulikse hertogszoon in verschillende steden gehuldigd, waarmede de eigenlijke regeringsperiode van hertog Willem I van Gelre een aanvang nam. Wèl had hij nog enkele restanten van verzet op te ruimen. Met de graaf van Kleef sloot hij in 1378 een vredesverdrag, en in hetzelfde jaar bedwong hij verschillende burchten van de aanhangers der Heekerens. In 1379 bezette hij het tolhuis te Tiel, waarop hertogin Mechteld definitief afstand deed van haar aanspraken. Daarmede was de binnenlandse rust teruggekeerd; de voltrekking van zijn huwelijk met Katharina van Beieren was daarvan het uiterlijk teken.

De leeftijd van de nieuwe landsheer — hij was in 1379 zestien jaar oud — doet de vraag rijzen, in hoeverre hij zelf regeerde. Deze vraag, die niet zo eenvoudig te beantwoorden is, wordt hier slechts gesteld omdat het

bestuur van hertog Willem op het eerste gezicht een tamelijk zelfstandig en zelfs eigenmachtig karakter draagt. In de oorkonden is in duidelijk mindere mate dan voorheen sprake van de medewerking, laat staan toestemming van ridderschap en steden. In het midden latende of de landsheer inderdaad alléén optreedt, dan wel of hij, althans in den beginne, raadgevers in zijn naaste omgeving gehad heeft op wier advies hij handelde, opvallend is het, dat het bovenaangeduide verschil juist onder hertog Willem zich openbaart. De reden daarvan kan gelegen zijn in de omstandigheid, dat in Gulik op dit punt een andere situatie bestond dan in Gelre en Zutphen. Wanneer men deze situatie aan de hand van de oorkonden onderzoekt, dan blijkt, dat het aantal oorkonden, waarin met betrekking tot bepaalde rechtshandelingen zoals verkopen, verpandingen en schenkingen of andere rechtsverleningen de toestemming of medewerking van ridderschap en steden wordt vermeld, in Gulik in tegenstelling tot Gelre betrekkelijk klein is. Voorzover er in Gulik van een dergelijke medewerking sprake is, blijkt die uitsluitend uit de betreffende oorkonde en niet uit de een of andere algemene regeling, zoals die b.v. in het territorium Berg gold.¹¹² In dit opzicht vertoont de situatie in Gulik enige overeenkomst met die in Gelre en Zutphen, waar zich een tendentie naar gewoonterechtelijke ontwikkeling inzake de medezeggenschap van ridderschap en steden openbaart, met dit verschil, dat in Gulik in overeenstemming met Berg de ridderschap op de voorgrond treedt en dat deze samenwerking minder frequent is dan in Gelre. Dit te constateren leidt naar een voorlopige verklaring van het op het eerste gezicht eigenmachtige optreden van hertog Willem in Gelre. Maar het brengt ons ook tot het inzicht, dat de latere ontwikkeling in Gulik, vooral sedert de personele unie met Gelre (1393) door de situatie in Gelre beïnvloed is; waarmede slechts één van de vele voorbeelden van relaties tussen de beide genoemde territoria, die juist in deze periode bijzonder sterk worden, gegeven is.

Niettegenstaande een neiging tot een zeker absolutisme, of althans tot een sterk op de voorgrond brengen van landsheer en landsheerlijke raad als bestuursorgaan, bestond er een goede verhouding tot de steden; met name aan haar handelsbelangen werd aandacht geschonken. In dit verband passen ook de privileges voor de Lombarden te Roermond, de bescherming der Joden te Nijmegen en Roermond, alsmede de ver-

schillende tolprivileges, die aan Gelderse steden werden verleend, en de maatregelen, die genomen werden om de veiligheid van het handelsverkeer te bevorderen, een streven, dat ook blijkt uit de overeenkomst, die hertog Willem in 1381 sloot met Arnold van Horn, die intussen bisschop van Luik was geworden. Belangrijk is de muntregeling, die in 1381 tot stand gebracht werd. Ook deze regeling, die in de loop van de bestuursperiode van hertog Willem nog verscheidene keren werd aangevuld en herzien, had de bedoeling om – behalve de landsheerlijke belangen – ook de belangen van de steden te behartigen. De muntregeling, die in 1381 tot stand kwam, was weliswaar het resultaat van overleg tussen hertog en steden, maar de benoeming van de muntmeester en het geven van uitvoeringsvoorschriften was een zuiver landsheerlijke aangelegenheid. De munt werd eerst gevestigd te Arnhem, later tijdelijk in Nijmegen en tenslotte in Harderwijk. De zeggenschap van de landsheer in muntaangelegenheden is in de regeringsperiode van hertog Willem en van zijn opvolger Reinald IV betrekkelijk groot geweest, maar de stedelijke invloed ontbrak niet, gelijk blijkt uit de bepalingen omtrent het door stedelijke schepenen uit te oefenen toezicht op de muntmeester. Verscheidene van de hiervoor bedoelde maatregelen hadden ook de bedoeling de landsheerlijke financiën te versterken, hetzij direct, b.v. door gelijke tegenprestaties van hen, die bevoordeeld werden, dan wel indirect, b.v. doordat een aantal van die beschikkingen de rivierhandel bevorderde en dus de tolopbrengst deed stijgen. Zo legde de vestiging en bescherming van Lombarden en Joden de hertog geen windeieren, evenmin als de goede verstandhouding met de steden en met de ridderschap, wier leden niet zelden financiële relaties met de landsheer onderhielden, herhaaldelijk op grondslag van het verpanden van ambten. Zo stelde b.v. de hertog in 1382 „by raide ende guytduncken” van zijn raad, Gijsbert van Bronkhorst tot drost en ambtman aan in het graafschap Zutphen, „voir tien dusent gulden alde scilde”, die hij aan de hertog geleend had. Gijsbert zou uit dit ambt niet ontzet worden voordat deze som aan hem zou zijn terugbetaald. Financiële bijdragen van de steden zijn aan de hertog meermalen verleend.

Niet onbelangrijk voor de landsheerlijke financiën waren de maatregelen, die hertog Willem nam met betrekking tot de toelating van Lombarden en Joden. Op 27 oktober 1380 vergunden hertog Willem I van Gelre en zijn vader hertog Willem VI van Gulik aan vier met name

genoemde Lombarden, waaronder Johan en Obertine van Montefya, om van Erkelenz naar Roermond te verhuizen en zich daar te vestigen voor een periode van 20 jaren. Er waren toen reeds Lombarden te Roermond gevestigd, gelijk blijkt uit een schepenbrief van 10 april 1350. In 1387 gaf hertog Willem aan de gebroeders Van Montefya verlof als „zijn Lombarden” te Roermond op te treden, en gaf tevens aan deze stad de verzekering, dat hij haar schadeloos zou houden, indien zij door die vergunning nadeel zou ondervinden. De gebroeders betaalden aan de hertog voor die vergunning 3000 gulden. De familie Van Montefya had in Arnhem een overeenkomstig privilege.

Ook wat de Joden betreft ontbreken de landsheerlijke beschikkingen geenszins;¹¹³ deze worden – evenals die met betrekking tot de Lombarden – genomen in samenwerking met de stedelijke besturen. Op 1 augustus 1385 nam hertog Willem Mannus de Jood, „die tot Berck (d.i. Rheinberg) the wonen plach” en zijn familie in bescherming tegen betaling van 15 gulden 's jaars. Aan de stad Nijmegen verzocht de hertog om deze Joden als burgers te ontvangen en hen de rechten te geven, die 's hertogen Joden in Nijmegen hadden. Op 4 november 1390 nam de hertog tot „onsen joeden, seven jair langk” aan Nathan van Berke en zijn familie met vergunning om „te woenen tot Nijmegen in onse stat of yn eynige ander stat na allen vurwarden, punten, manieren, geloefsten ende vriheiden ende brieven als wij onsen anderen Joeden tot Nijmegen ende tot Roermonde ontfangen ende angenomen hebben”, alles tegen betaling van twintig gulden 's jaars. Tot de stad Roermond richtte de hertog het verzoek om de Jood Johel van Worms en zijn familie voor een periode van 10 jaren als burgers te ontvangen aan welk verzoek gevolg gegeven werd.¹¹⁴ Ook in Venlo waren Joden gevestigd. Dit blijkt uit verscheidene notities in de Venlose stadsrekeningen, waar ook een Joedenstraat vermeld wordt.¹¹⁵

In dit overzicht betreffende de regering van hertog Willem zijn allereerst de binnenlandse aangelegenheden, de zaken, die te rangschikken zijn onder de uitoefening van het eigenlijke bestuur, behandeld. Ook indien het juist zou zijn hertog Willem I te beschouwen als een man, die zich voornamelijk voor de ridderkrijg interesseerde en die de neiging had om van het ene strijdtoneel naar het andere te trekken,¹¹⁶ dan nog zou het zijn verdienste blijven, dat hij binnen het territorium rust en orde vestigde en aan de partijstrijd een einde ge-

maakt heeft, en dat hij dit resultaat niet uitsluitend met aanwending van geweld bereikte. Voegt men daaraan toe de aangeduide maatregelen ten behoeve van de handel en de bestuursorganisatie, de regeling van geschillen en de kloosterstichtingen, dan kan men vaststellen, dat de Gelderse historie in de jaren 1380-1402 meer omvat dan alleen een verhaal van de krijgsverrichtingen van hertog Willem.¹¹⁷ Natuurlijk ontbraken de oorlogen en conflicten met naburige vorsten en territoria niet. Afgezien van de tochten naar Pruisen ter ondersteuning van de Duitse Orde, waarvan het belang voor de Gelderse geschiedenis uitsluitend bestaat uit het feit, dat de inwoners van het Gelderse gebied een bede moesten opbrengen om hun landsheer uit de gevangenis vrij te kopen (1389), heeft hertog Willem in hoofdzaak tegen Brabant gestreden. Het eerste conflict met dit hertogdom brak in 1386 uit. Het ging daarbij – evenals in latere jaren – in hoofdzaak om het bezit van de stad Grave, die kort te voren in handen van hertog Willem was gekomen, en voorts om het bezit van de aan de rechter-Maasoever gelegen plaatsen Millen, Gangelt en Waldfeucht. De tegenstelling tussen Gelre en Brabant, die ook Gelre in volle omvang in de interregionale politiek van de 14de eeuw betrok, werd geactiveerd door de partijkeuze in het conflict tussen Engeland en Frankrijk. De Brabantse hertogin steunde de zaak van Bourgondië en Frankrijk, terwijl hertog Willem de Engelse zijde koos. In de in 1386 uitgebroken strijd slaagde hertogin Johanna van Brabant er niet in Grave wederom in haar macht te brengen en toen zij aanstalten maakte om met hulp van Bourgondië en Frankrijk krachtig op te treden, verbond hertog Willem zich in oktober 1387 nauw met Engeland, en zond hij aan de Franse koning een ontzegbrief, die al spoedig een tegenactie uitlokte. Nog vóór deze aktie loskwam vielen de Brabanders het Overkwartier binnen en veroverden en verwoestten er o.m. de stad Szaelen (1387). In 1388 sloegen zij wederom het beleg voor Grave met een aanzienlijke macht, die echter door hertog Willem bij Niftrik verslagen werd, zodat de Brabanders tegen het einde van juli het beleg van Grave moesten opbreken. Het Gelderse leger, versterkt door Nederrijnse en Westfaalse hulptroepen drong Brabant binnen en richtte er verwoestingen aan. Intussen verzamelde de Franse koning op aandringen van de met Brabant nauw verbonden hertog van Bourgondië, tevens graaf van Vlaanderen, een grote legermacht en deed die in de herfst van 1388 tot steun van de

hertogin van Brabant niet alleen tegen hertog Willem van Gelre, maar ook tegen diens vader, de hertog van Gulik, die door de Franse koning als bondgenoot van zijn zoon beschouwd werd, oprukken. De dreiging van deze Franse macht, die in zijn gebied doordrong, deed de hertog van Gulik het hoofd in de schoot leggen; hij verbond zich om zijn zoon tot het sluiten van vrede met de Franse koning en met Brabant te bewegen, waarin hij vermoedelijk niet zonder moeite slaagde. Er kwam een overeenkomst tot stand, waarbij de geschillen tussen Brabant en Gelre aan arbitrage onderworpen werden, en deze arbitrage leidde in 1390 tot een vrede, die aan hertog Willem Gangelt, Millen en Waldfeucht onthield en hem evenmin in het bezit liet van het zozeer begeerde Grave. Of, dan wel in hoeverre het uitblijven van Engelse hulp hertog Willem tot toegevendheid geneigd gemaakt heeft, is niet vast te stellen. Men was dus eigenlijk teruggekeerd tot de toestand van vóór 1385 en zo kan men de vrede van 1390 moeilijk een Gelders succes noemen en evenmin de oorlog met Brabant als een belangrijk gebeuren voorstellen. De oorlog met Frankrijk, Bourgondië en Brabant had anders kunnen aflopen, als de vijandelijke legers genoodzaakt waren geweest om verder noordwaarts te trekken naar de Gelderse Nederkwartieren; zij zouden daar in de winter van 1388/89 hoogstwaarschijnlijk hun ondergang tegemoet zijn gegaan.

In 1390 bracht hertog Willem een bezoek aan het Engelse hof te Londen en nam deel aan een expeditie tegen de Barbarijse roofstaten op de kust van Noord-Afrika. Het overlijden van de bisschop van Utrecht, Floris van Wevelinkhoven, in het voorjaar van 1393 bracht hertog Willem in de noodzakelijkheid om zich in concurrentie met de graaf van Holland, hertog Albrecht van Beieren, met de keuze van een opvolger te bemoeien. Zijn kandidaat, Frederik van Blankenheim, bisschop van Straatsburg, werd door de meerderheid van de kanunniken gekozen, een resultaat waartoe ook de steden van het Neder- en Oversticht, met name Deventer, in belangrijke mate hadden bijgedragen, tevens een duidelijke aanwijzing, dat ook in het bisdom Utrecht sinds de Landbrief van bisschop Arnold van Horn (1375), de invloed van de steden op het bestuur van het territorium toenam.

Nog in hetzelfde jaar overleed hertog Willem van Gulik; zijn zoon hertog Willem van Gelre, volgde hem op, aldus de beide territoria in een personele band verenigend. Veel meer van een op de persoon van de

landsheer berustende verbinding van twee afzonderlijke gebieden is het noch onder hertog Willem, noch onder zijn opvolger, Reinald IV, geworden. Met name tijdens hertog Reinald IV openbaarden zich in Gelre tendenties die wijzen op het streven naar behoud en verdere ontwikkeling van de Gelderse territoriale zelfstandigheid.¹¹⁸ Weliswaar zijn er verschillende oorkonden, waarin gemeenschappelijke belangen geregeld worden, maar slechts uit enkele daarvan blijkt, dat steden uit beide territoria naast edelen uit beide landen door medebezegeling gezamenlijk hun medewerking verlenen. Dit is bijvoorbeeld het geval in de oorkonde van 1 juni 1394, inhoudende de regeling van de pretenties van hertog Willems broeder Reinald, die o.m. de heerlijkheid Münstereifel (ten Z.O. van Keulen) kreeg toegewezen. In andere oorkonden daarentegen, zoals b.v. in het vredesverdrag met de Luikse elect Jan van Beieren, van 16 juli 1398, treft men een redactie aan, die de indruk wekt, alsof deze oorlog slechts als een Gelderse aangelegenheid werd beschouwd, hoewel toch wel vaststond, dat ook het Gulikse territoir in deze krijg was betrokken. De territoria werden afzonderlijk bestuurd en mogelijk beschouwde hertog Willem zijn Gelders gebied als het belangrijkste deel van de combinatie. De belangen van Gulik werden echter niet veronachtzaamd. Dit valt o.m. af te leiden uit de door hertog Willem met eigen middelen gefinancierde aankoop van de heerlijkheden Born, Sittard en Susteren (1400),¹¹⁹ die na 1423 wanneer de personele unie tussen Gelre en Gulik verbroken wordt, een onderdeel van het Gulikse gebied vormen. Voorlopig waren zij daarvan gescheiden door de gebieden van Millen, Gangelt en Waldfeucht, waarvan hertog Willem zich niet heeft kunnen meester maken. Deze bleven voorlopig in de macht van Brabant en zullen eerst later aan Gulik komen. Ook ter bescherming van zijn Gulikse gebied trad hertog Willem meerdere malen gewapenderhand op.

In 1397 brak wederom een gewapend conflict met Brabant uit naar aanleiding van een vechtpartij van Geldersen en Brabanders in 's-Hertogenbosch, waarbij verschillende Geldersen gedood werden. De daaruit voortgekomen oorlog tussen Gelre en Brabant, waarbij zich o.m. de aartsbisschop van Keulen, en de bisschoppen van Utrecht, Münster, Osnabrück en Paderborn aan Gelderse zijde en de bisschop van Luik aan Brabantse zijde schaarden, leidde slechts tot verwoestingen in delen van het platteland in Gulik, in het Gelderse Overkwartier

en in Brabant, totdat een in 1399 gesloten vrede er een einde aan maakte. Deze vrede bevestigde de toestand, zoals die door het verdrag van 1390 was ontstaan, met dien verstande, dat krachtens een uit het vredesverdrag van 1399 voortvloeiende arbitrale uitspraak de heerlijkheid Oyen (aan de Maas, ten noorden van Oss) aan Gelre werd toegevoegd.

Belangrijker was de definitieve verwerving van de stad Grave en omgeving, welke stad hertog Willem tijdens de in 1399 door de vrede van Ravenstein beëindigde oorlog met Brabant veroverd had. In december 1400 werd deze stad hem met het noordelijke deel van het Land van Kuik door Johanna van Kuik, dochter van Wenemar van Kuik, bij overeenkomst afgestaan,¹²⁰ terwijl het zuidelijke deel daarvan als leen van Gelre in haar bezit bleef. Door deze verwerving werd de verbinding tussen het Overkwartier en de zogenaamde Nederkwartieren van Gelre in belangrijke mate verbeterd. In hetzelfde jaar 1400 kocht – gelijk wij zagen – hertog Willem Born, Susteren en Sittard aan. Dit waren de laatste exacte resultaten van hertog Willems bestuur. In het begin van 1402 overleed de hertog te Arnhem, alwaar hij evenals zijn in november 1400 overleden echtgenote Katharina in het Karthuizerklooster Monnikhuizen¹²² werd begraven.

Zijn laatste regeringsjaar kenmerkte zich door politieke onderhandelingen en plannen, die generlei praktisch effect hadden. Dit geldt allereerst voor de onderhandelingen en afspraken met Keno ten Broeke, een Oostfries hoofdeling, die bij hertog Willem hulp en bijstand kwam vragen tegen de graaf van Holland, Albrecht van Beieren, die omstreeks deze tijd doende was – met zeer tijdelijk succes – zijn macht in Friesland te vestigen. Keno ten Broeke droeg zijn bezittingen tussen Eems en Jadeboezem aan hertog Willem op in ruil voor diens toezegging van hulp. Van dit gehele ontwerp kwam niets tot uitvoering. De Hollandse dreiging was niet reëel, en de Oostfriesse bereidheid hertog Willem als leenheer te erkennen evenmin. Ongeveer even gering was de reële betekenis van een wijziging in de alliantiepolitiek van de Gelderse hertog, die van 1387 tot 1400 bondgenootschappelijke relaties met Engeland onderhouden had, hoewel de Engelse koning hem nimmer hulp had verleend. In 1401 wijzigde hertog Willem zijn politiek en verbond zich met de Franse koning, gelijk hij dat in de eerste jaren van zijn regering gedaan had (1379).¹²³ Deze wijziging werd vergemakke-

lijkt door de overheersing van de anti-Bourgondische partij in Frankrijk onder de hertog van Orleans, waardoor steun van de Franse koning tegen het met Bourgondië verbonden Brabant tot de mogelijkheden ging behoren. Voorts werd een betaling van 50.000 gouden schilden toegezegd aan hertog Willem, die echter niet werden ontvangen.

De regeringsperiode van hertog Willem kenmerkte zich door een duidelijke – men zou bijna zeggen, een beheerste – samenwerking tussen de landsheer en de steden en ridders en knapen met dien verstande, dat in die samenwerking de bescherming van eigen positie en zelfstandigheid een belangrijke rol speelde. Maar deze beperkte samenwerking bracht in ieder geval de steden onderling en ook de individuele ridders en knapen dichter bij elkaar. Ook tussen deze beide groepen werden verbindingen tot stand gebracht, al was er van gemeenschappelijk optreden nog slechts incidenteel sprake. Niettemin werd zonder dat daarbij scherpe conflicten tussen landsheer en onderzaten rezen, in de tweede helft van de 14de eeuw de grondslag gelegd voor het gezamenlijk optreden van ridderschap en steden in de 15de eeuw, waarbij – voorlopig – de samenhang bij de steden nog iets duidelijker op de voorgrond komt dan bij de ridderschap.

Hertog Willem werd, aangezien uit zijn huwelijk met Katharina van Beieren geen kinderen geboren waren, opgevolgd door zijn broeder Reinald IV, die in het gehele territorium als landsheer erkend en gehuldigd werd. De nieuwe hertog, die in tegenstelling tot zijn voorganger in zijn titel meestal die van hertog van Gulik vóór die van hertog van Gelre voerde, heeft in overeenstemming daarmee aan de belangen van het Gulikse gebied meer aandacht besteed en zich met de Nederrijnse aangelegenheden veelvuldiger beziggehouden dan zijn broeder, hertog Willem, dit had gedaan. Zo was hertog Reinald IV betrokken in de afwikkeling van diverse geschillen tussen Nederrijnse vorsten en heren, waarbij hij herhaaldelijk als arbiter optrad. Voorts beëindigde hij zijn geschil met de aartsbisschop van Keulen over Zülpich en verwierf hij diens steun voor de bescherming van zijn Nederrijnse gebiedsdelen, regelde hij zijn leenrechtelijke relatie tot de Duitse koning en trof hij met Johan van Heinsberg, die aanspraken deed gelden op het hertogdom Gulik, regelingen tot diens schadeloosstelling. Voorts trad hertog Reinald in verschillende gevallen op als getuige in oorkonden, die op Nederrijnse aangelegenheden betrekking

hadden. Deze sterkere bindingen komen ook tot uitdrukking in de oorkonden, waarin hertog Adolf van Berg en Johan van Heinsberg voor het geval dat hertog Reinald IV kinderloos mocht komen te overlijden regelingen treffen voor de opvolging in diens landen.

Een van de eerste aangelegenheden, die de nieuwe landsheer had te regelen, was de verhouding tot Kleef. In november 1402 droeg hij vermoedelijk als uitvloeisel van een eerder aangegane verplichting na de slag bij Kleverham (1397), die een einde maakte aan een oorlog tussen de graaf van Kleef en de hertog van Berg, waarin Reinald aan Bergse zijde streed en gevangen genomen werd, de stad Emmerik over aan graaf Adolf van Kleef en Mark, waarmede de Kleefse graaf nog niet voldaan was; hij wenste ook in het omstreden pandbezit van de Lijmers bevestigd en gecontinueerd te worden. Terwijl hierover een gewapend conflict gaande was, brak aan de andere zijde van het Gelderse gebied de zogenaamde Arkelse oorlog uit, waarin ook de hertog van Gelre werd betrokken, aanvankelijk als een aan de Arkels welgezinnd bemiddelaar tussen hen en de Hollandse graaf. Maar na de bezetting van Gorinchem in april 1407 door laatstgenoemde, greep Reinald IV gewapenderhand in als gevolg waarvan Willem van Arkel de stad op de Hollanders kon terugveroveren, terwijl het kasteel in hun handen bleef. In april 1408 werd door de elect van Luik, Jan van Beieren, een bestand bemiddeld. Intussen had hertog Reinald ook nog andere zorgen. Wij zagen reeds, dat verschillende Gulikse en andere Nederrijnse zaken zijn aandacht vereisten; daarnaast nam het eigenlijke landsbestuur de hertog en zijn raad in beslag.

Allereerst de muntzaken, waarin de landsheer een belangrijke zeggenschap had, omdat hij – wellicht niet geheel onbetwist – het muntregaal bezat. Maar ook de Gelderse hoofdsteden oefenden – gelijk reeds uit de muntregelingen van 1371 en 1380 blijkt – een zekere mate van medezeggenschap en toezicht uit. De ontwikkeling van de bevoegdheid van de landsheer met betrekking tot de munt werd mede bepaald door de omstandigheid, dat de munt, naarmate het handelsverkeer toeneemt, voor een bredere kring van ingezetenen van belang wordt. De erkenning van dit belang vindt men o.m. tot uitdrukking gebracht in de regeling voor het Overkwartier (1406), waar de waarde van gangbare munten met name bepaald wordt in verband met de betaling van renten, tinsen en andere schulden. Behalve de zoëven

genoemde regeling van 1406 kwamen in overleg met de hoofdsteden in 1402 en 1405 nog een tweetal andere muntregelingen tot stand.¹²⁴ Langs twee wegen komt de stijgende invloed van de steden met betrekking tot de munt tot uitdrukking. Vooreerst worden er bepalingen gemaakt omtrent regelmatig stedelijk toezicht op de muntslag, en voorts wordt in de betreffende regelingen vastgesteld, dat de landsheer verplicht is om zich te onthouden van het laten slaan van munten, die een ander gehalte hebben dan het overeengekomen gehalte.

Een ander voorwerp van landsheerlijke zorg was de vestiging en vernieuwing van land- en dijkrechten. Dergelijke aanvullende confirmaties, die tevens voorbeelden van door overstromingen en dijkbreuken gestimuleerde waterstaatszorg vormen, werden verleend aan de ingezetenen van de Bommerler waard en de Tieler waard, Beesd, Renooy en Herenwaarden (1403 en 1409), Overbetuwe (1403), Nederbetuwe met Avezaat en Zoelen (1403 en 1410), het Land van Maas en Waal (1403 en 1410), en van het Overkwartier (1404), terwijl aan de ingezetenen van Hattem en van Erkemedede nieuwe dijkrechten werden verleend en de dijken langs Waal en Linge in het uiterste westen van het Gelderse gebied versterkt werden. Voormelde regelingen waren niet slechts belangrijk uit een oogpunt van waterstaatszorg; zij brachten ook verbeteringen in de rechterlijke organisatie en in de rechtspleging, die tegemoet kwamen aan de eisen, die de toenemende omvang van het rechtsverkeer stelde. Dit alles vormde een onderdeel van de publiekrechtelijke werkzaamheden der landsheerlijke bestuursorganen. Daartoe behoorde ook het bevestigen en uitbreiden van stedelijke privileges, alsmede het verlenen van stedelijke vrijheid aan plaatsen, die dergelijke rechten vóórdien niet bezaten, b.v. aan Nijkerk in 1413.

Ook Gelre werd betrokken in de verwickelingen, die de Bourgondische politiek in de Nederlanden veroorzaakte. Daarbij werkte ook de strijd om de macht in Frankrijk tussen de huizen van Orleans en Bourgondië door. Reeds hertog Willem van Gelre en Gulik had zich in 1401 met de anti-Bourgondische, Orleanistische partij in Frankrijk verbonden. Zijn opvolger, Reinald IV, zette deze politiek voort. Hij huwde Maria van Harcourt, een bloedverwante van de hertog van Orleans.

Niet alleen hertog Reinald, maar ook verscheidene aanzienlijke heren, met name uit het Gelderse Overkwartier, verbonden zich met

Frankrijk tegen betaling van vrij aanzienlijke geldsommen. Al spoedig ondervond de Gelderse politiek de repercussie van de verbinding met Orleans, die een nieuwe periode in de ontwikkeling van de interterritoriale positie van Gelre inluidt, en daaraan duidelijk uitbreiding geeft.

De hertog van Orleans stelde zich in verbinding met de Luikse Volkspartij, die tegen de elect Jan van Beieren (1390-1417), de oom van Jacoba van Beieren, gravin van Holland en Zeeland, ageerde. De Gelderse hertog voerde in de eerste jaren van de 15de eeuw, hoewel hij zich bedreigd voelde door de opdringende macht van Bourgondië, een ietwat aarzelende politiek. Met Orleans verbonden, zegde hij steun toe aan de Luikenaren tegen hun elect, die zich met Bourgondië verbond. Terzelfdertijd ontstond een conflict tussen Reinald IV en de hertog van Brabant, Antonie van Bourgondië, toen eerstgenoemde naliet den Brabantsen hertog leenhulde te doen voor Grave en Kuik. Maar nog in 1408 werd het conflict bijgelegd en sloot Reinald IV met hertog Antonie een verdrag van wederzijdse steun, waarmee de traditionele anti-Brabantse politiek van Gelre tijdelijk onderbroken werd. Nog vóór dat dit verdrag gesloten werd, had Reinald IV zijn verbinding met de Luikenaren verbroken. Mogelijk gingen hem hun democratische aspiraties te ver; in zijn eigen gebied had hij last genoeg van dergelijke neigingen. Kort daarna werden de Luikse democraten bij Othée verslagen door de Bourgondische strijdkrachten, waarna Jan van Beieren de opstandigen strafte op een wijze, die hem de zelfs voor een geestelijke die de hogere wijdingen niet ontvangen heeft, de bedenkelijke bijnaam „Jan zonder Genade” verschafte.¹²⁵

Bij het verdrag van 1408 had Reinald IV aan de Brabantse hertog steun toegezegd voor diens positie in Maastricht alsmede hulp voor het geval zijn rechten in het oude graafschap Loon, dat in 1364 door de bisschop van Luik verworven was, zouden worden aangetast. Maar van harte ging het niet tussen de beide hertogen; enkele malen dreigde een gewapend conflict, doch de vrede bleef nog bewaard.

Bij de beschouwing van de Gelderse geschiedenis wordt wellicht te weinig rekening gehouden met de omstandigheid, dat het Gelderse Overkwartier, en met name het zuidelijke deel waarvan Roermond het centrum was, voor een belangrijk deel omringd was door gebieden, die tot Luik en het hertogdom Limburg behoorden, waardoor de Gelderse historie verscheidene aanrakingspunten met de geschiedenis van ge-

noemde territoria had. In minstens even sterke mate was dit het geval met het hertogdom Gulik, gelijk o.m. valt af te leiden uit de op dit gebied betrekking hebbende bepalingen in het door Reinald IV met Brabant gesloten verdrag van 1408¹²⁶ en uit de nog al gemengde ligging der Brabantse en Gulikse bezittingen in het gebied langs de rechteroever van de Maas ten zuiden van Roermond. Daarbij komt nog, dat een niet onbelangrijk deel van het Gelderse Overkwartier en van het hertogdom Gulik tot het diocces Luik behoorde. De kerkelijke onderhoorigheid van de Gelderse gebieden aan weerszijden van de Maas aan de bisschop van Luik is een factor, die in de Gelderse historie een rol speelt.

Het in 1408 gesloten bestand in het Arkelse conflict werd – wederom door bemiddeling van de Luikse elect, Jan van Beieren, – verlengd tot 1412, nadat de Arkels de stad Gorinchem aan hertog Reinald overgedragen hadden in ruil voor Born en de heerlijkheid Oyen en verschillende bezittingen in Gelre. Veel plezier hebben zij er niet van gehad als gevolg van de na 1412 tot stand gekomen goede verstandhouding tussen hertog Reinald en graaf Willem VI van Holland. Nauwelijks was het bestand van 1412 geëindigd, of de vijandelijkheden braken aan alle zijden uit, niet alleen in Gorinchem en omgeving, maar ook op de grenzen van de Veluwe en het Nedersticht, een strijd waarin ook de burgers van Amersfoort betrokken werden. Nog in hetzelfde jaar 1412 kwam de vrede tot stand waarbij Gorinchem en het Land van Arkel aan de Hollandse graaf werden overgedragen tegen betaling van een aanzienlijk geldbedrag, terwijl een tussen beide vorsten gesloten verdrag van onderlinge bijstand de vrede verstevigde. Van deze roerende samenwerking, die tot 1417 in stand bleef, werden Jan van Arkel, zoon van Maria van Gulik en zijn zoon Willem van Arkel, het slachtoffer; zij werden van hun erfgoederen beroofd en leefden in ballingschap.

In de verdere geschiedenis van Gelre speelt het geslacht van Arkel niettemin een rol omdat de enige dochter van Jan van Arkel, Maria, in 1409 gehuwd was met Jan van Egmond, uit welk huwelijk hertog Arnold geboren werd. Een vraag, waarop een exact antwoord niet gegeven kan worden, is die omtrent de motieven van hertog Reinald om Willem van Arkel, die bij het kinderloos overlijden van de Gelderse hertog zijn vermoedelijke opvolger zou zijn, en diens vader Jan van Arkel, in de steek te laten in hun strijd tegen Willem VI van Holland. Dit hier niet verder te behandelen probleem wordt interessant als men

vaststelt, dat hertog Reinald eerst na het overlijden van Willem VI en na het sneuvelen van Willem van Arkel optreedt – zij het ook weinig krachtig – om te trachten het overwicht van Holland te verbreken.

Nauwelijks was door de vrede van 1412 de Arkelse oorlog tijdelijk beëindigd, of er rezen zwarigheden tussen Gelre en Brabant over het pandbezit van de aan Gijsbert van Bronkhorst toebehorende heerlijkheid Batenburg. Dit pandbezit was op onregelmatige wijze in handen van de hertog van Brabant gekomen. Bij overeenkomst van september 1413 werd het echter met instemming van de heer van Bronkhorst overgedragen aan hertog Reinald, waarmede het geschil was opgelost en aan de grens met Brabant een belangrijk steunpunt ten behoeve van de landsverdediging verkregen was. De grens met Holland en Utrecht werd in deze jaren versterkt door de aanleg van verdedigingswerken in Aquoy en in Ravenswaay. En dit bleek geen luxe te zijn toen na het overlijden van graaf Willem VI van Holland moeilijkheden rezen omtrent de opvolging, omdat de rechten van zijn dochter Jacoba gewapenderhand betwist werden door haar oom, Jan van Beieren, toenmaals nog elect van Luik. Onmiddellijk vlamde de Arkelse oorlog weer op; Willem van Arkel maakte zich gesteund door Jan van Beieren met Gelderse hulp van Gorinchem meester. maar bij de verdediging van de stad tegen een geslaagde aanval van Jacoba sneuvelde hij. Bij de vrede van Woudrichem (1419) werden Gorinchem en het Land van Arkel afgestaan aan Jacoba's concurrent Jan van Beieren, die door Gelre werd gesteund, en die zich ook met Gelre verbond, in het bijzonder tegen de steden Utrecht en Amersfoort en tegen de Utrechtse bisschop, Frederik van Blankenheim. De genoemde steden hadden in de Arkelse oorlog hulp aan de graaf van Holland verleend en stonden na diens overlijden aan de zijde van de Hoekse partij in Holland, die het voor gravin Jacoba opnam. Tegen deze steden en tegen de Utrechtse bisschop richtten zich de Gelderse krijgsbedrijven in de jaren 1420 en 1421; zij bestonden, evenals die van de tegenpartij, in hoofdzaak uit strooptochten en brandstichting op grote of kleinere schaal. De vrede kwam in 1422 tot stand.

De hiervóór geschetste oorlogsgebeurtenissen mochten hier niet onvermeld blijven; zij zijn echter van veel minder betekenis voor de Gelderse geschiedenis dan de ontwikkeling van de verhouding tussen landsheer en ingezetenen van het territorium.

Reeds tijdens de regeringsperiode van hertog Willem van Gelre – en ook daarvóór – was er herhaaldelijk sprake van een zekere deelname van de stedelijke besturen, met name van de zogenaamde hoofdsteden Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem, aan het landsbestuur. Tijdens Reinald IV was dit in nog sterkere mate het geval; hetzelfde geldt voor de ridderschap. Steeds sterker kwam daarbij een soort van dualisme naar voren van landsheer en zijn raad (in engere zin) enerzijds, en steden en ridderschap, die naar medezeggenschap in landsaangelegenheden streven, anderzijds.¹²⁷ In de jaren 1405-1418 vonden meer dan vroeger bijeenkomsten van afgevaardigden van de hoofdsteden plaats, waar verschillende landszaken ter sprake kwamen; b.v. muntaangelegenheden, bevestiging en verlening van privilegiën, financiële hulp aan de landsheer, handelskwesties, verhouding tot naburige territoria, etc. Soms vergaderde men, daartoe geconvoceerd, tesamen met de landsheer of met zijn raden, soms buiten hun aanwezigheid, op eigen initiatief. Soms namen ook leden van de ridderschap aan deze bijeenkomsten deel. De stadsrekeningen van Arnhem verschaften ons omtrent de hierbedoelde vergaderingen talrijke gegevens.¹²⁸ Zo vergaderden „de scepenen van den lande van Gelre” in februari 1410 met de landsheer „doe sij t’Arnhem waren van der confirmacien van oer privilegien”. Maar zij vergaderden niet alleen met de landsheer, maar ook „voer ende nae” onderling, gelijk eveneens uit de stadsrekeningen blijkt.

Er wordt dan een zekere spanning tussen landsheer en onderzaten bemerkbaar. Herhaaldelijk is er sprake van geschillen en bezwaren, en correspondentie daarover tussen de hoofdsteden onderling, waarbij een procedure gevolgd wordt, die doet denken aan de regeling, die later in de verbondsbrief van 1418 wordt vastgelegd, zodat het bepaald onjuist is om deze verbondsacte als een uit de lucht gevallen formulering van wensen te beschouwen.¹²⁹ Het motief tot het sluiten van het verbond van 1418 was evenmin plotseling opgekomen; immers reeds in verschillende oorkonden van vóór 1418 was met het ontbreken van wettige nakomelingen van hertog Reinald IV rekening gehouden. Ridderschap en steden brachten in 1418 deze reeds lang bekende eventualiteit naar voren als uitgangspunt voor hun optreden. Beducht, dat bij mogelijk kinderloos overlijden van hertog Reinald „sinen landen van Gelre ende der greefscap van Sutphen vuermits parthijen voele unmynnen mit twiste ende orloge aencomen muchte” kwamen ridders en knapen en

steden allereerst overeen, dat zij dan bijeen zouden blijven in hetzelfde territoriaal verband en slechts die landsheer zouden erkennen, die als zodanig door de meerderheid van de ridderschap, door de vier hoofdsteden „eendrechtlic, sementlic ende ongescheiden” en door de meerderheid van de overige steden aanvaard zou worden. Aldus staat duidelijk het verlangen naar saamhorigheid binnen het territorium en de ondeelbaarheid daarvan, op de voorgrond, een verlangen, dat men territorialiteitsbesef zou kunnen noemen en dat bepaaldelijk niet duidt op een samengroeiing met het Gulikse territorium, dat in de verbondsacten zelfs niet genoemd wordt. Maar de verbonden ridderschap en steden gingen verder. Zij constateerden, dat zij in het verleden in hun rechten gekrenkt waren en daarom kwamen zij overeen, dat zij elkaar voortaan zouden bijstaan om herhalingen te voorkomen. Geval len van rechtsschendingen zouden gemeld worden aan een der hoofdsteden en dan zouden de verbondenen bijeenkomen en maatregelen nemen en op de landsheer en zijn raad zodanige druk uitoefenen, dat hun grieven werden weggenomen.

In deze procedure wordt een reeds eerder gevolgd gebruik vastgelegd. Bij deze ontwikkeling zijn overeenkomstige ontwikkelingen in de naburige territoria¹³⁰ Luik, Brabant, Utrecht, Berg en Münster van invloed geweest. Vergeleken met het verbond van 1343 is er in de verbondsacten van 3 mei 1418, een duidelijke voortgang in de groei van de gedachte van medezeggenschap: samenwerking met de ridderschap, en gemeenschappelijke actie bij de landsheer en zijn raad. Daarbij komt het dualisme in het bestuur van het Gelderse territorium naar voren. Deze ontwikkeling is een van de belangrijkste facetten van de Gelderse historie in de 15de eeuw.

Het sluiten van het verbond van 1418 bracht nogal beroering aan het hertogelijk hof. Hertog Reinald was niet bereid aan de verbonden ridderschap en steden tegemoet te komen. Eerst na lange onderhandelingen, die de hertog in verband met zijn ziekte overliet aan hertogin Maria en de landsheerlijke raden, kwam op 25 oktober 1419 een regeling tot stand waarbij de hertog verklaarde, dat hij niemand deelname aan het verbond euvel zou duiden, dat hij alleen met instemming van de meerderheid van ridderschap en steden¹³¹ goederen of rechten zou verkopen of verpanden en dat hij aan een ieder leenrecht, landrecht en stadsrecht zou laten wedervaren. Resumerende zijn in de acten van 1418

en 1419 de volgende punten van betekenis voor de verdere ontwikkeling:

1e. het gemeenschappelijk optreden van ridderschap en steden tegenover de landsheer en zijn raad, die uitsluitend als landsheerlijk orgaan functioneert,

2e. het recht, dat ridderschap en steden zich aanmatigen om onge-roepen door de landsheer bijeen te komen tot handhaving van hun rechten en belangen,

3e. het op de voorgrond treden van het territorialiteitsbesef en het verlangen naar ondeelbaarheid van het land,

4e. de vermelding van meerderheidsbeginsel en kwartierindeling als grondslag voor de organisatie der medezeggenschap.

Overeenkomstige tendenties vertoont ook de ontwikkeling in de naburige territoria, terwijl anderzijds de gebeurtenissen in Gelre van invloed geweest zijn op de gang van zaken in Nederrijnse territoria als b.v. Kleef, Gulik en Berg.

Een zekere samenwerking tussen landsheer en ingezetenen schijnt in de jaren na 1419 op gang gekomen te zijn. Tot 1423, toen hertog Reinald op zijn reis van Hattem naar Roozendaal te Terlet¹³² overleed, blijkt niet van bijzondere moeilijkheden. Evenals zijn broeder, hertog Willem, werd Reinald in het klooster Monnikhuizen begraven. Evenmin als zijn broeder liet hij wettige kinderen na, zodat in de opvolging op andere wijze moest worden voorzien. Zowel in als buiten Gelre ontstond diensgevolge politieke aktiviteit. De ridderschap en steden van Gelre en Zutphen kwamen te Nijmegen bijeen en het door de Nijmeegse vertegenwoordigers sterk bevorderde resultaat van de be-raadslagingen en onderhandelingen was, dat de toenmaals 13-jarige Arnold van Egmond, de oudste zoon van Jan van Egmond en Maria van Arkel, tot hertog werd uitgeroepen, nadat hij zich bereid verklaard had tot belangrijke toezeggingen aan ridderschap en steden, toezeggingen, die behalve de algemeen geformuleerde bevestiging van verkregen rechten, ook een bekrachtiging van het verbond van 1418 inhielden. De hertog van Berg werd in Gulik als opvolger van Reinald IV erkend, en daarmee was de personele band tussen Gelre en Gulik verbroken. In Gelre deden zich met betrekking tot de opvolging verder geen moeilikheden voor; vrijwel algemeen werd Arnold van Egmond als hertog erkend en gehuldigd.

De verstoring van de aldus geregelde gang van zaken kwam van de zijde van hertog Adolf van Berg en van Johan van Heinsberg, die zich nog graaf van Loon noemde. Zij hadden reeds in 1420 samen de erfenis van Reinald IV verdeeld in die zin, dat Adolf van Berg daarvan met het hertogdom Gulik het leeuwenandeel zou verwerven. Hertog Adolf liet na het overlijden van hertog Reinald, niettegenstaande de erkenning van hertog Arnold door de ingezetenen, aanspraken op Gelre en Zutphen gelden. Om het bezit van de beide hertogdommen, die tesa-men met het hertogdom Berg een aanzienlijke macht aan de Nederrijn gevormd zouden hebben, ontstond een jarenlange strijd, die op ver-schillende terreinen gevoerd werd. In de eerste plaats wendden beide partijen zich tot koning Sigismund ten einde de belening met Gulik en Gelre te verwerven. De koning kende deze streken uit eigen aanschou-wing; hij was in 1414 te Aken en had in 1416 Tiel en Nijmegen bezocht, zodat hij tenminste wist waarover bij de onderhandelingen gesproken werd, wat in dergelijke gevallen niet altijd gezegd kon worden. Langdurige en moeilijke onderhandelingen, waaromtrent Eberhard Windecke, één van 's konings raden, uitvoerige bijzonderhe-den mededeelt,¹³³ leidden tenslotte tot het resultaat, dat de koning hertog Adolf van Berg met Gulik, Gelre en Zutphen beleende en dat op 26 mei 1425 aan de ingezetenen van Gelre en Zutphen onder bedreiging met de rijksban bevel gegeven werd hertog Adolf als landsheer te erkennen. In Gelre trok men zich van dit bevel niet veel aan; ook niet toen de hertog van Berg krachtens koninklijk bevel een extra-tol van Gelderse goederen ging heffen. Vijandelijkheden braken er niet uit, hetgeen hertog Arnold niet anders dan aangenaam kon zijn, omdat hij aldus gelegenheid kreeg zich in het bezit van het hertogdom te stellen en er de bestuursregelingen te treffen en in werking te stellen, die in overeenstemming waren met de voorwaarden waarop hij als landsheer erkend was. De voornaamste hiervan waren, dat het ruwaardschap (regentschap) door Jan van Egmond zou worden uitgeoefend tesa-men met een uit leden van de ridderschap uit de vier kwartieren samenge-stelde Raad van Zestien, dat er geen oorlog gevoerd zou worden, dan in overleg met de ridderschap en hoofdsteden, en dat hun toestemming ook vereist was voor verkopen en voor verpandingen van delen van het territorium. Voorts nam de hertog een aantal verplichtingen op zich

met betrekking tot het aanstellen van ambtlieden, het afhoren van rekening en verantwoording en de muntslag.¹³⁴

Spoedig na zijn inhuldiging trad hertog Arnold in het huwelijk met Katharina van Kleef, de tienjarige dochter van hertog Adolf van Kleef (1423); tegelijk met dit huwelijk kwam met instemming van ridderschap en steden van Gelre en Zutphen een verbond tot wederzijdse bijstand met de hertog van Kleef tot stand, waarmede hertog Arnold zich een bondgenoot verschafte, die hem ingeval van een te verwachten vijandig optreden van hertog Adolf van Berg ter zijde zou staan.

In oktober 1423 was de bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim overleden; de kanunniken stonden toen voor de niet eenvoudige taak om het diocees een nieuwe bisschop en het door partijstrijd geteisterde bisdom Utrecht een nieuwe landsheer te geven. Er waren verscheidene kandidaten, die door verschillende wereldlijke en geestelijke vorsten gesteund werden, maar de kandidaat, die uiteindelijk de meeste stemmen verwierf, was Rudolf van Diepholt, die door een groot deel der ridderschap en voorts door de stad Utrecht en de meeste andere steden van Over- en Nedersticht gesteund werd. De onregelmatigheid van de verkiezing had echter tengevolge, dat de paus Rhabanus, bisschop van Spiers, benoemde en toen deze zich terugtrok, benoemde de paus Zweder van Culemborg, die nu ging trachten zich tegenover Rudolf van Diepholt, die vrijwel het gehele Oversticht in handen had en ook beschikte over een niet onbelangrijke aanhang in het Nedersticht, te handhaven. Hiermede geraakte het Nedersticht in grote verwarring en in een oorlogstoestand, die in sterke mate samenhang met de strijd, die door Jacoba van Beieren gevoerd werd eerst tegen haar oom Jan van Beieren en later tegen Philips van Bourgondië. In de zomer van 1426 werd Gelre in de strijd betrokken; Zweder van Culemborg, die van moederszijde met hertog Arnold verwant was, sloot met de Gelderse hertog een verbond, waarvan het eerste resultaat was, dat de Geldersen Amersfoort veroverden en kort daarna wederom verloren. Bijzonder krachtig werd de oorlog door hertog Arnold ook niet gevoerd; Rudolf van Diepholt kon zich tegen het einde van 1426 als postulaat in het bezit van vrijwel het gehele bisdom stellen. In 1427 namen de krijgsbedrijven een grotere omvang, doch zij bestonden in hoofdzaak uit plundertochten en verwoestingen van het platteland aan weerszijden van de grenzen, en uit mislukte aanslagen op Amersfoort

en Tiel, alles zonder beslissende gevolgen. Hertog Philips van Bourgondië, Gelres bondgenoot, slaagde er in 1428 in om in Holland de overhand te verkrijgen; hij sloot een voorlopige vrede met Jacoba van Beieren en met Rudolf van Diepholt, en staakte de vijandelijkheden, zodat hertog Arnold de strijd tegen laatstgenoemde alléén moest voortzetten, een strijd, die hem generlei voordeel opleverde, noch uitzicht op succes. Er werden vredesonderhandelingen geopend, waarbij de Gelderse hoofdsteden zich, tendele – zoals b.v. Arnhem – om redenen van kerkrechtelijke aard, afzijdig hielden. Niettemin leidden deze besprekingen in de loop van 1429 tot resultaten, waarvan het belangrijkste was, dat hertog Arnold en de postulaat Rudolf van Diepholt elkander over en weer als zodanig erkenden, dat hertog Arnold zijn steun aan Zweder van Culemborg zou beëindigen en dat het slot Ter Horst wederom aan de postulant zou worden teruggegeven. De Utrechtse oorlog had aan hertog Arnold weinig voordelen gebracht, integendeel, de financiering er van bracht hem – zoals wij zullen zien – in ernstige moeilijkheden. Daartegenover stond slechts als creditpost de niet met de Utrechtse oorlog verband houdende vererving van de heerlijkheid Ter Leede met Leerdam en Schoonerwoerd, uit de nalatenschap van Jan van Arkel.

Tengevolge van de pogingen van hertog Arnold om zijn door de inmenging in de Utrechtse onenigheden geschokte financiële positie te herstellen door vervreemding en verpanding van eigen goed en van landsdomein, verzamelde zich de conflictstof, die in de volgende jaren de verhouding tussen landsheer en onderzaten grondig zou bederven, vooral toen de hertog buitengewone bedden ging vragen en heffen, waarbij hij naar de mening der hoofdsteden handelde in strijd met getroffen afspraken. Zo begonnen zich omstreeks 1430 boven het hoofd van de jonge hertog donkere wolken samen te pakken. De Utrechtse oorlog was nog maar nauwelijks geëindigd, of ridderschap en steden van Gelre en Zutphen werden, evenals Arnold zelf, voor het Rijksge-recht gedagvaard omdat zij weigerden hertog Adolf van Berg als landsheer te erkennen. Toen zij niet verschenen en pogingen om koning Sigismund door het aanbieden van een geldsom alsnog te bewegen tot belening van hertog Arnold mislukt waren, werd in juli 1431 de rijksban over hen uitgesproken, waarbij echter Nijmegen als rijksstad werd uitgezonderd. Directe gevolgen had de rijksban niet. De

steden bleven bij hun weigering, de hertog van Berg maakte geen aanstalten om Gelre aan te vallen en hertog Arnold was door geldgebrek en binnenlandse moeilijkheden niet in staat om iets te ondernemen.

Reeds in de jaren voor 1430 waren er tussen de hertog en ridderschap en steden geschillen over het landsbestuur gerezen, zodat het landsheerlijke pad ook in die jaren bepaald niet over rozen is gegaan, en dit zou al spoedig het begin van een lange lijdensweg blijken te zijn.¹³⁵ Het merkwaardige is, dat men hier in de houding van de vertegenwoordigers der onderzaten een zeker, voor de interne historie van Gelre belangrijk, dualisme kan vaststellen. Enerzijds trokken zij, opkomende voor de zelfstandigheid en ondeelbaarheid van het territorium, met de landsheer één lijn tegen koning Sigismund en de hertog van Berg, anderzijds ontstonden in de binnenlandse politiek scherpe tegenstellingen tot de landsheer. Het zijn daarom twee facetten, die de Gelderse historie in de jaren na 1430 gaat vertonen: ontwikkeling van de spanningen tussen landsheer en de vertegenwoordigers van de onderzaten, en de strijd tegen de hertog van Berg en Gulik. Nadere beschouwing van het eerste facet geeft ons tevens inzicht in het streven van ridderschap en steden naar medezeggenschap in landszaken en bestuurlijke aangelegenheden.

In 1430 werden verscheidene bijeenkomsten van ridderschap en steden gehouden ter bespreking van grieven tegen het hertogelijk bestuur. Men eiste o.m. naleving van het verdrag met Kleef, regeling van de relaties met Berg en met de stad Keulen en handhaving van de binnenlandse orde en rust volgens land- en leenrecht. Ridderschap en steden stelden financiële hulpverlening, met name beden, afhankelijk van het afdoen van een aantal grieven. In de volgende jaren werden de besprekingen van ridderschap en steden regelmatig voortgezet. Steeds meer drong men aan op herstel van grieven, b.v. die met betrekking tot de onveiligheid van het verkeer op de Rijn, en het ongedaan maken van handelingen van de hertog, b.v. verpandingen, die in strijd met zijn beloften waren verricht. In 1432 kwam een compromis tot stand, dat aan de hertog een bede toestond, maar deze werd niet betaald. Hier komt één van de hoofdpunten te voorschijn waarom het in de gehele regeringsperiode van hertog Arnold ging: de steden en de ridderschap wensten niet te betalen voordat hun grieven waren weggenomen; de

hertog stelde daartegenover, dat hij om grieven weg te nemen en om behoorlijk te besturen geld nodig had. Het is dan ook niet te verwonderen, dat in de jaren 1433 en volgende de spanning voortduurde en dat deze er tenslotte toe leidde, dat ridderschap en steden in 1436, voortbouwende op de regelingen van 1418/19 en 1423, een nieuw verbond sloten.

Intussen nam hertog Arnold maatregelen ter verdediging van het tegen eventuele krijgsondernemingen tamelijk onbeschermd Overkwartier, o.m. door versterking van Wachtendonk en Erkelenz, en toen het in 1429 door bemiddeling van hertog Adolf van Kleef gesloten vierjarige bestand tussen Berg en Gelre geëxpireerd was, opende hertog Arnold in de zomer van 1433 het offensief met een krijgstocht in het Gulikse gebied. De oorlog, waarin de stad Keulen als bondgenoot van hertog Adolf van Berg optrad, leverde aan geen van beide partijen enig voordeel van belang, en liep aan weerszijden uit op een reeks strooptochten, die aan de landlieden in de grensgebieden van Gulik en Berg en in het Overkwartier veel schade toebrachten. Het enige voordeel, dat hertog Arnold in deze jaren behaalde was de verwerving van de stad Buren met de daarbij behorende heerlijkheid, waarvan de heer zich als bondgenoot van hertog Adolf tegen hertog Arnold gekeerd had. De stad Buren werd met hulp van burgers van verscheidene Gelderse steden in 1435 veroverd en door hertog Arnold in bezit genomen. Voorts verwierf de hertog de stad Wachtendonk, die hem bij overeenkomst door Willem van Wachtendonk met het bijbehorende gebied werd opgedragen.

Een verzwakking van Arnolds positie werd veroorzaakt door een verkoeling van de goede verhouding met de hertog van Kleef, Arnolds schoonvader. Maar veel ernstiger was het, dat de krijgsverrichtingen in de afgelopen jaren de hertogelijke financiën uitgeput hadden. Aangezien ridderschap en steden niet bereid waren hierin op afdoende wijze te voorzien, ging de landsheer, in strijd met beloften en regelingen, zich geld verschaffen door verpandingen en eigenmachtige invorderingen, waardoor de conflicten met ridderschap en steden zich toespitsten. De situatie werd nog verergerd door de moeilijkheden, die de Gelderse steden in het verkeer op de Rijn ondervonden als gevolg van de rijksban en de conflicten met Berg en de stad Keulen.¹³⁶ Het stroomde klachten, maar hertog Arnold trok zich van de stedelijke vertogen weinig aan. In

1435 kregen de plannen om de landsheer te dwingen controle op zijn bestuur te aanvaarden, vastere vorm, en in december van dat jaar besloten de hoofdsteden in overleg met de ridderschap en de kleine steden, die in kwartiervergaderingen geraadpleegd werden, aan de landsheer een aantal eisen te stellen: handhaving van leenrecht, landrecht, stadsrecht en dijkrecht en een juiste rechtspraak, bevordering van de verkeersveiligheid, nakoming van de eerder gedane beloften inzake de munt en de vervreemding of verpanding van domeingoederen. De hertog ging op de meeste van deze eisen niet in en het resultaat was het verbond van 1436, een bevestiging van de afspraken van 1418. De verbondenen beloofden elkander de landsheer niet „to dienste” te zijn, zolang de hem kenbaar gemaakte bezwaren niet waren opgeheven. In de loop van het jaar 1436 werd het verbond door de meeste deelnemers bezegeld. Niettegenstaande dit verbond werden de relaties tussen landsheer en vertegenwoordigers van de onderzaten niet verbroken, gelijk o.m. blijkt uit het convoceren en houden van bijeenkomsten van ridderschap en steden door de hertog in de jaren tussen 1436 en 1441. De onderhandelingen over de bestuursvoering, waarbij hertog Arnold niet naliet zijn bezwaren tegen het gedrag van de steden in het licht te stellen,¹³⁷ werden voortgezet en in 1441 kwam een regeling met de landsheer tot stand. De hertog stemde ten dele in met het verbond, doch daarmee was de situatie in Gelre niet definitief verbeterd. De spanning tussen landsheer en onderzaten verzwakte het landsheerlijk gezag en maakte een krachtige bestuursvoering onmogelijk.

Nog een ander gevaar ging in deze jaren de Gelderse zelfstandigheid bedreigen: de Bourgondische belangstelling voor de Gelderse zaken, die door de tweedracht in Gelre werd gewekt. Hertog Philips van Bourgondië had zich reeds eerder op het terrein van de Nederrijnse aangelegenheden begeven. In 1420 verstevigde hij de relatie met Kleef door het huwelijk van zijn zuster Maria met hertog Adolf van Kleef, in 1431 verbond hij zich met hertog Adolf van Berg ter bescherming van wederzijdse belangen, in maart 1436 bemiddelde hij een wapenstilstand tussen Berg/Gulik en Gelre, en in april 1437 deed hij een arbitrale uitspraak in de geschillen tussen de bisschop van Münster, hertog Arnold en hertog Adolf van Kleef. Men dient de belangstelling van de Bourgondische hertog voor de Gelderse zaken dan ook te zien als een factor van diens op de Nederrijnse, Westfaalse en Oost-Nederlandse

gebieden gerichte expansiepolitiek, die door hertog Philips nog voorzichtiger, later door zijn zoon en opvolger op geweldadige wijze bedreven werd. In concurrentie met de Bourgondische expansiepolitiek begint in de dertiger jaren het streven naar machtsuitbreiding van de Keulse aartsbisschop Diederik van Meurs zich te openbaren, waarvan diens tegenstelling tot Kleef een onderdeel vormt. In het raam van deze politieke context dient men ook de gebeurtenissen in Gelre sedert 1430 te beschouwen.¹³⁸

Keren wij thans tot de behandeling van de binnenlandse aangelegenheden terug. Aan de hertog was in 1441 weliswaar een buitengewone bede toegestaan, maar de berichten over tegenwerking en chicanes door de steden maken het waarschijnlijk, dat van die bede maar een gering deel betaald is, zodat reeds spoedig wederom conflicten met de landsheer uitbraken, die op hun beurt de bedebetaling wederom vertraagden. Daar waren allereerst de geschillen met Roermond in de jaren 1442/43, en de geschillen met de Veluwe steden over het leggen van beslag op goederen van de burgers van die steden. Voorts rezen er kwesties over het gehalte van de nieuw geslagen munten, waarbij van de zijde der steden gewezen werd op de noodzaak van het essayeren van die munten. Ook het beleid van de hertog in de hierna nog te vermelden handelsoorlog met Dordrecht (1442-1445) ondervond kritiek. Het meest opvallende conflict tussen landsheer en onderzaten was het geschil van de ingezetenen van Driel met de hertog. Uit dit geschil, dat ontstond uit een eigenmachtige handeling van de Drielenaren tot doorgraving van een waterkerende dijk, vloeide een gezamenlijke, vooral door Nijmegen, doch door de overige hoofdsteden slechts aarzelend gevoerde¹³⁹ actie van ridderschap en steden tegen de hertog voort, die tenslotte leidde tot het bestuursontwerp van 1448, waarover hieronder nog nader zal worden gesproken.

Deze binnenlandse moeilijkheden waren niet de enige zorgen van hertog Arnold. In de jaren 1442-'45 bracht een handelsoorlog van de Nederrijnse en Gelderse steden met Dordrecht onrust in het Midden-Nederlandse rivierengebied. De genoemde steden maakten bezwaar tegen een nieuwe heffing op wijn door Dordrecht en toen geen der beide partijen zich wenste te schikken, brak een oorlog uit, met een resultaat, dat de positie van Dordrecht maar weinig aantastte.¹⁴⁰ In

VI Portaal van de St. Stevenskerk te Nijmegen. (litho van F. Koster; foto Gemeente Museum Arnhem)

V De Gruitpoort te Doetinchem. (aquarel van E. A. E. Nijhoff; 1863, foto Gemeente Museum Arnhem)

24 jany
 Dit nabeskrue is Cromynk van Exbre,

 U^{der} tijt dat Adam gemaect
 was eer got ter werlt quam Goe
 Wasser eenendynsting ian end
 prijs dat was wair van adams
 inden tot dat liep die diluue
 wt ende diep Goe wast ijs ijs polij ian
 en dat ressen de totter tijt dat quam Abintha
 des offer siet

Des pten sids
 Ham leefden op^e ind xxxi jar her
 leende op^e en xij jar Manale
 leefde ier^e en lxxx jar Des leefde
 ier^e en l jar Abraham had ier^e en xxxi jar
 Den van Adam inden tot Abrahams inden
 wast ier^e ier^e lxxxij jar Stem herfor en
 noyen regnerde con gaut gebuert xi^e
 xxxi jar xxi die grote conuult Allewonder
 die alle die werlt omborsten en bedwanghe
 had starff con gaut ghebont ier^e en xix
 jar Jauss Julius cesar starf con gaut
 gebont li jar xxi doe men streff tur
 iur ons her con^e en xii doe starff keiser
karls die tot Aken leger begraven en hij
 dedat monster tot Aken ierst maken tur
 iur ons her ay xix began punte ker
nahts orden tur iur ons her ay ende
 xix Wart ijerusalem verlost anden
papuen van her gadert van loringe
tur iur ons her x^e regnerde Gadert

VIII Isaäk Anne Nijhoff, (1795-1863). (portret door de Arnhemse schilder Gijsbert Buytendijk Kuyk, 1849; collectie Martinus Nijhoff)

1444 brak de oorlog met Berg en Gulik, waar hertog Adolf in 1437 door zijn neef Gerard was opgevolgd, wederom uit. Van uit Erkelenz trok hertog Arnold het Gulikse gebied binnen, doch hij werd bij Linnich (aan de Roer, ten noorden van de stad Gulik) verslagen. De oorlog werd nog enige tijd voortgezet, gelijk o.m. blijkt uit de in de Zutphense overrentmeestersrekening van 1445 opgenomen vermelding van een krijgstoct van Zutphense burgers naar het Gulikse gebied. In november 1445 bemiddelde Johan van Kleef, onder Bourgondische invloed, een bestand van tien jaren, dat door de hoofdsteden van Gelre en Zutphen en door de kleine steden van het Overkwartier: Geldern, Venlo, Goch, Erkelenz en Nieuwstad, medebezegeld werd.

Ongeveer gelijktijdig met de oorlog tussen Berg en Gelre brak ook de zogenaamde „Soester Fehde” uit, een conflict tussen hertog Adolf van Kleef en de aartsbisschop van Keulen, Diederik van Meurs, over het bezit van de stad Soest in Westfalen. De Gulikse oorlog verhinderde hertog Arnold om zijn Kleefse bondgenoot te hulp te komen, maar wél verleenden verscheidene Gelderse ridders de hertog van Kleef krijgshulp. De „Soester Fehde” ging ook in politiek opzicht niet geheel aan Gelre voorbij, omdat zij een uitvoeisel was van de tegenstelling tussen de naar hegemonie aan de Nederrijn strevende aartsbisschop Diederik van Meurs en Bourgondië, een tegenstelling, die over het hoofd van de met Gelre door bondgenootschap en familierelatie verbonden Adolf van Kleef werd uitgevochten. Een onder bemiddeling van hertog Philips van Bourgondië tot stand gekomen vrede, waarbij aartsbisschop Diederik zijn aanspraken op Soest moest prijsgeven, maakte aan het Soester conflict een einde. Bij de totstandkoming van deze vrede had graaf Frederik III van Meurs, hoewel een broeder van aartsbisschop Diederik van Meurs, met de Bourgondische raden samengewerkt. Graaf Frederik, wiens zuster Walburga in 1437 met hertog Arnolds broeder, Willem van Egmond, gehuwd was, had ook bezittingen in Gelre en nam in de Nederrijnse politiek van die jaren – hoewel hij goede relaties met hertog Philips van Bourgondië onderhield – een min of meer neutrale positie in, waarbij hij herhaaldelijk de in financieel opzicht niet onvoordelige rol van bemiddelaar en arbiter vervulde.¹⁴¹ Deze plaats nam in den beginne ook zijn zoon Vincentius van Meurs, die in 1448 zijn vader opvolgde, in, maar deze, aanvankelijk evenals zijn vader Bourgondisch gezind,¹⁴² ging in latere jaren tot de anti-Bourgondische

partij over. Hij speelde – zoals wij nog zullen zien – een belangrijke rol in de strijd, die in Gelre en Zutphen door ridderschap en steden gevoerd werd tegen de Bourgondische overheersing in de tweede helft van de 15de eeuw.

De beëindiging van de Gulikse oorlog betekende voor hertog Arnold geenszins het begin van een tijdperk van rustig bestuur. Vooreerst omdat zijn schatkist leeg was, terwijl hij overladen was met financiële verplichtingen. Hieruit kon hij zich slechts ten dele redden door verpandingen, zoals b.v. van de Duffel (bij Nijmegen) aan de hertog van Kleef in juli 1445,¹⁴³ waarbij het opvalt, dat van enige medewerking of toestemming van ridderschap en steden geen sprake is. Deze en dergelijke verpandingen en vervreemdingen waren al voldoende om de activiteit van ridderschap en steden met betrekking tot het landsbestuur wederom te verlevendigen. Maar deze opleving werd nog bevorderd door de reeds vermelde¹⁴⁴ gebeurtenissen in de Bommelerwaard. De inwoners van Driel hadden in 1446 een aan de bureu toebehorende waterkering doorgestoken omdat deze hen wateroverlast bezorgde. Tegen deze doorgraving maakten de omliggende, lager gelegen dorpen bezwaar en toen deze dorpen door de rechter in het gelijk gesteld werden, weigerden de ingezetenen van Driel zich bij die uitspraak neer te leggen. Zij gingen over tot gewelddadigheden en de hertog, die niet van zins was zijn gezag te laten aantasten, ging over tot bestraffing van de Drielenaren. Deze beklaagden zich bij Nijmegen „sub cuius quartario noscuntur constituti”, gelijk Willem van Berchen¹⁴⁵ zegt, en op grond van – het zou de situatie en de stemming van Nijmegen tegenover de hertog beter tekenen door te zeggen: gebruik makende van – dit verzoek om hulp ging Nijmegen, altijd hoofd van de oppositie tegen Arnold, omstreeks 1447 tot actie over door gewapenderhand de Drielenaren te steunen en tegen 's hertogen ambtenaren op te treden. Daarnaast deed de stad een beroep op de bepalingen van het verbond van 1436 en van 1418, en zo groeide een op zich zelf onbelangrijke ruzie over een waterkering als gevolg van de onverzoenlijke houding van Nijmegen uit tot een gezamenlijke actie van ridderschap en steden tegen de landsheer, die vooral omdat hij in financiële nood verkeerde, zich na langdurige en moeilijke onderhandelingen tot vergaande concessies moest laten dwingen.¹⁴⁶

Voor het zover was, vloeide er nog heel wat water door de Rijn en

werden er nog vele gesprekken gevoerd in de conferentiekamers der stedelijke machthebbers. Deze gesprekken aan de hand van de stedelijke rekeningen te volgen zou ons te ver voeren;¹⁴⁷ op één belangrijk punt dient echter gewezen te worden, namelijk op het feit, dat bij de besprekingen – behalve bij Nijmegen – een zekere tegenzin tegen al te sterke Bourgondische inmenging te voorschijn kwam. De anti-Bourgondische politiek, de gangmaakster van het territorialiteitsbesef in Gelre, diende zich in deze jaren aan. Een der vertegenwoordigers van de anti-Bourgondische richting werd Walraven van Meurs, die de steden vermoedelijk van al te innige relaties met hertog Philips heeft weerhouden, hetgeen paste bij de neiging van hertog Arnold om de behandeling van de interne geschillen zoveel mogelijk binnen Gelre te houden. Walraven van Meurs, een jongere broeder van aartsbisschop Diederik van Meurs, was in 1434 na het overlijden van bisschop Zweder van Culemborg door een minderheid van de kanunniken tot bisschop van Utrecht gekozen, maar hij had als zodanig niet de minste invloed kunnen verwerven. Slechts in Gelre speelde hij als raad van hertog Arnold een rol en in de jaren na 1444 kwam hij op de voorgrond; hij zag af van zijn aanspraken op het bisdom Utrecht, en schonk zijn aandacht aan de Gelderse aangelegenheden. Daarbij bleek algehele uitschakeling van Bourgondië niet mogelijk,¹⁴⁸ en zo gebeurde het, dat de eisen van ridderschap en steden tenslotte geformuleerd werden in de zogenaamde „Nye Ordinancie” van 8 oktober 1448, een ontwerp-bestuursregeling, die tot stand kwam onder bemiddeling van de Bourgondisch-gezinde hertog van Kleef en van Rudolf van Diepholt, die in deze tijd echter bezig was zich van Bourgondië los te maken. De „Nye Ordinancie” omvatte behalve een gedeeltelijke herhaling van de bepalingen van 1418, 1436 en 1441, een belangrijke uitbreiding van de invloed van ridderschap en steden, instelling van een „dagelijkse” en van een „grote raad”, en voorbehoud van een aantal zaken aan de vergadering van ridderschap en steden. Tegen dit concept verzette zich hertog Arnold, doch in juli 1449 moest hij in zoverre toegeven, dat hij zich verbond om een aantal bepalingen uit het concept te zullen naleven.¹⁴⁹

Maar de hertogelijke concessies brachten slechts een korte rust. De hertog toonde zijn goede wil door een begin te maken met herstel van de veiligheid en verbetering van de rechtspleging, maar het steeds weer optredende gebrek aan geldmiddelen maakte, dat al spoedig weer

klachten en moeilijkheden rezen. De oorzaak hiervan lag zeker niet alleen bij hertog Arnold; steden en ridderschap waren in onvoldoende mate bereid om de landsheer op een redelijke wijze te steunen. Ook de hertogin mengde zich in de landszaken op een wijze, die de positie van haar echtgenoot vermoedelijk geschaad heeft. In de zomer van 1450 onderhandelde zij met hertog Philips van Bourgondië; mogelijk is toen ook een eventueel ruwaardschap van Adolf van Gelre ter sprake gekomen. Dat haar stappen bij hertog Philips niet met voorkennis van haar echtgenoot geschied waren en tegen diens belangen ingingen, wordt duidelijk uit een brief, die hertogin Katharina op 7 augustus 1450 aan haar broeder, de hertog van Kleef schreef: „... oc, lieve broeder, heb ic wat lasten ende onvreden myt mynen her ende gesel gehat, um sake wyl un ende synen lande antreffende, daer ic teelever um (d.w.z. zonder zijn voorkennis) tot mynen here van Borgonyen gewest heb, daer he seer toernich um was ende was wael VIII weken lanc, dat he my nye en geroed noch an en sprac um der saken wyl, also dat et my vast van alen get, ende en heb oc weynich lues, daer ic recht verlaet of troest to heb, doch ic hop, ons lieve here Got sal al saicken schicken, als it best is...”. Het jaar 1450 bracht weinig verbetering in de situatie. Ridderschap en steden bleven een politiek voeren, die ten doel had de landsheerlijke macht afbreuk te doen; die politiek hield een duidelijk negatief element in. Hertog Arnold voelde dit heel goed, gelijk ook blijkt uit zijn brief aan de hertog van Kleef van 7 augustus 1450:¹⁵⁰ „ende waren gentslich in den vermoeden hedden Uwer liefden hier bi der hant geweest dat U sommige saken niet behaegt en solden hebben die onse stede synt voir sich genomen hebben, daerop wij ons ommers vorder met U dan beraden hedden gehat: want wes ons nu overgeet, des en sijn egheen heren versekert die enighe stede van machten hebben.” Hertog Arnold zag de door hem ondervonden moeilijkheden niet als een tot zijn eigen territorium beperkte dwarsdrijverij van de steden, maar als een algemeen sociaal-politiek verschijnsel, waartegenover elke landsheer zou komen te staan. Hij was, zo zou men mogen zeggen, wél in staat om dit verschijnsel te constateren, maar niet om het daaruit voortkomende conflict te beheersen en leiding te geven aan de gebeurtenissen.

In het begin van 1451 vertrok hertog Arnold, wien het aan oprechte vroomheid niet ontbrak, naar het Heilige Land; een regentschapsraad, waarin o.m. bisschop Rudolf van Diepholt en hertog Johan van Kleef

zitting hadden, stond de hertogin in het bestuur ter zijde, totdat de hertog in februari 1452 terugkeerde. Zodra het feestgedruis, dat zijn terugkomst begeleidde, verstild was, kwamen de zwarigheden weer te voorschijn, waarbij o.m. bleek, dat de steden relaties met hertog Philips van Bourgondië onderhielden, en niet geheel afkerig waren van de Bourgondische wensen inzake het ruwaardschap van Adolf van Gelre. Dit betekent niet, dat de steden Bourgondisch-gezind waren, maar wél, dat zij – de ene stad (b.v. Nijmegen) meer dan de andere (b.v. Roermond) – geneigd waren om van de Bourgondische belangstelling voor Gelre gebruik te maken om hun positie tegenover de landsheer te versterken. Dit was, zoals later bleek, gevaarlijk spel, dat op den duur leidde tot wat de tijdgenoot „Boergoensche overhering” noemde. De tegenwerking van de steden, en met name van Nijmegen, heeft de hertog ook in de jaren na 1450 belet met enige kans op succes een politiek te voeren die de diepgaande invloed van Bourgondië kon terugdringen.

Tot deze anti-Bourgondische politiek was 's hertogen inmenging in de Münsterse „Stiftsfehde” een eerste poging. Op 2 juni 1450 was de bisschop van Münster, Hendrik van Meurs overleden; in juli 1450 werd zijn jongere broeder Walraven, wiens pogingen om het bisdom Utrecht te verwerven hiervóór reeds vermeld zijn, door een meerderheid van het Domkapittel¹⁵¹ tot opvolger gekozen. Hij beleefde van deze verkiezing even weinig plezier als van die in Utrecht, waar hij voor Rudolf van Diepholt had moeten wijken. De minderheid van het Domkapittel verkoos de tegenkandidaat, Erik van Hoya, die door de stad Münster, en door Kleef en Bourgondië werd gesteund. Daarmede was de „Stiftsfehde” uitgebroken, die men in zekere zin een reprise van de „Soester Fehde” zou kunnen noemen;¹⁵² de aartsbisschop van Keulen nam geen deel aan de strijd, verder stonden ongeveer dezelfde partijen tegenover elkaar. Duidelijk blijkt, dat hertog Arnold, zij het ook voorzichtig, van front verandert, evenals bisschop Rudolf van Diepholt; beiden gaan Walraven van Meurs, de anti-Bourgondische kandidaat, steunen. Hertog Arnold doet dit eerst langs diplomatieke weg, daarna met de wapenen in de hand, waartoe invallen van de Münstersen in de Gelderse Achterhoek de aanleiding vormen. In maart 1455 belegerde hertog Arnold het stadje Vreden, waarbij Nijmegen, Venlo en Arnhem hem hulp verschaffen, waaruit ook blijkt dat de onderneming tegen Münster

geenszins een particulier genoegen van hertog Arnold was.¹⁵³ Maar toen op 24 maart 1455 bisschop Rudolf van Diepholt en in oktober 1456 Walraven van Meurs overleden waren, kwam ook spoedig een einde aan de Münsterse „Stiftsfehde”. In oktober 1457 werd het verdrag van Kranenburg gesloten, waarbij Jan van Beieren, een broeder van hertog Arnolds schoonzoon Frederik van Beieren, als bisschop van Münster erkend werd.

Vóór dat het zover was, waren echter mede als gevolg van het overlijden van bisschop Rudolf van Diepholt, al weer nieuwe moeilijkheden gerezen. Bisschop Rudolf had in zijn laatste jaren krachtige tegenstand geboden aan de Bourgondische penetratie, o.m. door er daadwerkelijk naar te streven de bisdommen Utrecht, Münster en Osnabrück buiten de Bourgondische invloedssfeer te brengen en te houden. Deze politiek wilde hertog Arnold navolgen; daarom deed hij een poging om Steven van Beieren, een broeder van de in 1457 als bisschop van Münster erkende Jan van Beieren, op de Utrechtsche bisschopszetel te doen verkiezen. Deze poging mislukte; de kapittels kozen met zeer grote meerderheid Gijsbrecht van Brederode. Hertog Arnold was echter niet de enige, die in Utrecht een échec leed; ook hertog Philips van Bourgondië zag zijn pogingen om zijn bastaardzoon David te doen verkiezen mislukken. Maar daarmee nam hij geen genoegen en in de zomer van 1456 zien wij hertog Philips met een legermacht, eerst in het Nedersticht en daarna in het Oversticht verschijnen, waar hij Deventer belegerd en tot overgave en tot erkenning van bisschop David van Bourgondië dwingt. Deze aanval op Deventer en het Oversticht kon slechts geëffectueerd worden met gebruikmaking van Gelders gebied en het tekent de situatie, dat deze schending van het Gelderse territorium op zich zelf niet tot oorlog of tot onenigheid leidde. Maar het vooruitzicht van de Bourgondische aanval bracht hertog Arnold er wel toe verdere stappen te doen op het pad der anti-Bourgondische politiek: hij trad in onderhandeling met de Overijsselse steden en trachtte ook de Gelderse hoofdsteden – voornamelijk Arnhem – daarin te betrekken, waarin hij weliswaar slaagde, maar veel effect had het onderhandelen niet, noch voor Deventer noch voor het doorzetten van de anti-Bourgondische politiek in Gelre. De positie van hertog Arnold was ook niet sterk, en evenmin benijdenswaardig: zijn vrouw en zijn zoon heulden met Bourgondië, zijn zwager, de hertog

van Kleef, trad als bondgenoot van hertog Philips op en steunde hem met troepen voor het beleg van Deventer, zijn steden waren hem vijandig gezind of hadden geen moed om het tegen de machtige hertog van Bourgondië op te nemen. Hertog Arnold, die heel goed begreep, dat het contrariëren van de Bourgondische politiek hem spoedig in conflict met hertog Philips zou brengen, heeft naar hulp uitgezien: maar niet verkregen, terwijl Nijmegen vrijwel ononderbroken tegen hem ageerde.

De inmenging van hertog Arnold in het Münsterse geschil, zijn mislukte poging om Steven van Beieren op de Utrechtse stoel te brengen en zijn zonder succes gebleven agitatie tegen hertog Philips en bisschop David, toen zij zich van Deventer en van het Oversticht meester maakten, leidden er toe, dat hertog Philips zich intensief met de Gelderse zaken ging bezighouden; over de strekking van deze inmenging behoefde hertog Arnold zich geen illusies te maken. Hertog Philips deed dit namelijk o.m. in de vorm van een met steun van hertogin Katharina van Gelre en van Nijmegen doorgevoerde aktie tot vervanging van hertog Arnold door zijn zoon Adolf, een kwestie, die in de jaren na 1456 voortdurend op het tapijt kwam.¹⁵⁴ Niet alle steden en evenmin de gehele ridderschap wilden zo ver gaan, zodat tenslotte de gewelddadige gevangenneming van hertog Arnold in januari 1465 een einde moest maken aan deze strijd tussen vader en zoon. Maar vóór het zover was, speelde zich in Gelre nog het een en ander af.

Reeds in 1457 deden zich moeilijkheden voor tussen hertog Arnold en Vincentius van Meurs, met wien hij zich enkele jaren te voren verzoend had. Nu ging het om schade door Vincentius van Meurs aan burgers van Erkelenz toegebracht, doch vooral om het pandbezit van Born, Sittard en Susteren, waarvan hertog Arnold zich wilde meester maken. Of hertog Arnold op deze gebieden, die een deel van het Gulikse territorium vormden, inderdaad rechten kon doen gelden, is twijfelachtig.¹⁵⁵ Maar niet twijfelachtig is het, dat hij zich door het doen gelden van deze aanspraken een gevaarlijk conflict op de hals haalde, want de pandhouder, Vincentius van Meurs, wendde zich tot Adolf van Gelre en tot de Gelderse steden om hulp. Dit was precies genoeg om de Gelderse tegenstellingen en de bestuursgeschillen, en niet te vergeten, de aktiviteit van Philips van Bourgondië, weer op temperatuur te brengen, een situatie, die nog verergerd werd door vijandelijkheden in

het graafschap Meurs en in het Overkwartier. In de loop van 1458 kwamen alle tussen landsheer en onderzaten gerezen geschillen ter tafel in een reeks van vergaderingen van ridderschap en steden, waarbij vooral de steden op de voorgrond traden.¹⁵⁶ Het ging daarbij in hoofdzaak om „een guet regiment des lants” te vinden. Er werden memories tussen de landsheer en Nijmegen¹⁵⁷ gewisseld, maar deze en andere schriftelijke voorbereidingen hebben niet tot een definitieve regeling geleid. Wèl kwam het tenslotte, in februari 1459, tot een door Jan van Heinsberg, de vroegere bisschop van Luik, opgesteld ontwerp voor een bestuursregeling, maar het bleef bij een ontwerp,¹⁵⁸ waarover vele besprekingen zonder exact resultaat plaats vonden, omdat de bestuursgeschillen na de inmenging van Bourgondië ten gunste van Adolf niet meer te scheiden waren van het geschil tussen hertog Arnold en zijn zoon over de heerschappij. Regelingen voor een goed bestuur zouden niets baten, zolang de positie van Adolf ongeregeld bleef. Dat bleek toen Adolf zich in de zomer van 1459 in Venlo vestigde en van daar uit op drijven en aanmoediging van Nijmegen schade ging toebrengen aan burgers van Roermond en Goch, steden, die zeer op de hand van zijn vader waren. De hertog trad daar tegen op, nadat een poging tot verzoening door middel van een op 24 augustus 1459 op de weg tussen Stralen en Venlo gevoerd onderhoud tussen de hertog en zijn zoon, dat door Dionysius de Karthuiser tot stand gebracht was, was mislukt.¹⁵⁹ Van Roermond en Stralen ontving de hertog steun, maar Arnhem en Zutphen onthielden zich van het verlenen van bijstand. Wèl trachtten deze steden bemiddelingspogingen op gang te brengen, wat tenslotte gelukte en leidde tot een uitspraak van ridderschap en steden in de geschillen tussen de hertog en zijn zoon.¹⁶⁰ De uitspraak kwam in oktober 1459 te Batenburg tot stand en hield allereerst een regeling in van het geschil tussen hertog Arnold en zijn zoon.¹⁶¹ Laatstgenoemde zou het bestuur voeren in Nijmegen en in het Rijk van Nijmegen, alsmede in de Duffel. Ten behoeve van de regeling der hertogelijke schulden zou – mits de door ridderschap en steden verlangde bestuursreorganisatie doorgevoerd werd – ene buitengewone bede betaald worden; het toezicht op het gebruik dezer bedegelden zou door de vertegenwoordigers van ridderschap en steden worden uitgeoefend.

Het Venlose geschil werd tegelijkertijd afgedaan, maar de verwach-

ting, dat de zaken nu een keer ten goede zouden nemen, werd niet vervuld, want er rezen nieuwe moeilijkheden, niet alleen met de stad Venlo, die zich in de loop van 1461 weer tegen de hertog verzette en door het afsnijden van haar verbindingen gedwongen werd in te binden, maar ook met ridderschap en steden omdat de hertog door geldnood gedwongen, de bepalingen van het Batenburgse verdrag niet nakwam, terwijl de steden om verschillende redenen haar verplichtingen evenmin geheel nakwamen. Het resultaat was, dat de hoofdsteden Nijmegen, Zutphen en Arnhem zich in juli 1463 verenigden tot een werkelijke oppositie; zij verbonden zich om tegenover de hertog een gemeenschappelijke gedragslijn te volgen. Alleen de drie genoemde hoofdsteden maakten deze afspraak; de ridderschap, de stad Roermond, en de kleine steden deden er niet aan mee.¹⁶² De situatie verergerde nog door het incident in de Duffel, waar een tweetal dienaren van hertog Arnold gevangen genomen werd, waarna zij op last van Adolf te Nijmegen terechtgesteld werden. Adolf weigerde genoegdoening en zocht steun bij Bourgondië. Kort daarna huwde hij Katharina van Bourbon, waardoor hij een zwager van hertog Karel de Stoute werd.

Ook met de stad Keulen rezen zwarigheden. Hertog Arnold had in 1433, kort na de inmenging van Keulen in het geschil tussen Berg en Gelre over het hertogdom Gulik, een lading stokvis, die door een schipper uit Harderwijk naar Keulen vervoerd werd, in beslag doen nemen. De lading behoorde toe aan een Keuls koopman, Herman van der Hallen, die het er niet bij liet zitten en uitgebreide pogingen tot rechtsherstel in het werk stelde, zowel bij het veemgericht als bij het koninklijke hofgerecht. Bovendien wist hij op den duur de magistraat van de stad Keulen voor zijn belangen te winnen. Jarenlang sleepte zich deze aangelegenheid, waarbij ook de Gelderse steden, met name Arnhem en Nijmegen, betrokken werden, voort. Het geval-Van der Hallen stond niet op zich zelf; er waren in de loop der jaren over en weer meer van dergelijke beslagleggingen geschied, waartoe de oorlogstoestand aan de Nederrijn gerede aanleiding gaf en waarover nimmer regelingen waren getroffen. De moeilijkheden werden nog groter toen ook nog geschillen ontstonden tengevolge van het feit, dat de Keulse schuldeisers ten einde zich tegen de Gelderse maatregelen te verweren pogingen in het werk stelden om de nog altijd van kracht zijnde rijksban tegen hertog Arnold en de Gelderse steden effect te doen sorteren en in

verschillende gevallen overgingen tot confiscaties van Gelderse goederen en andere vergeldingsmaatregelen. In februari 1459 wendde de stad Keulen zich wederom tot de hertog om schadevergoeding voor Keulse burgers, wier goederen, stokvis, spek en wijn, door 's hertogen ambtenaren in beslag genomen waren in dezelfde tijd, waarin de lading van Herman van der Hallen geconfiskeerd was. De wijn was ten dele in de hertogelijke kelders verdwenen. Er werd geen schadevergoeding verkregen, noch voor deze, noch voor latere inbeslagnemingen en de stad Keulen begon, niettegenstaande een gedeeltelijke betaling aan de erven-Van der Hallen, zich gereed te maken haar eisen kracht bij te zetten. De Gelderse steden waren bij de gevolgen van de hertogelijke maatregelen tegen de Keulenaren sterk betrokken en de onwil of de onmacht van de hertog om de geschillen te regelen en vooral de omstandigheid, dat hertog en steden elkaar de schuld gaven van het achterwege blijven van een regeling met Keulen,¹⁶³ werkte ook activerend op het voortduren van de bestuursgeschillen in Gelre en Zutphen. Van Gelderse zijde werd geklaagd over onrechtmatige tolheffing, en ging men ook weer over tot het leggen van beslag, vooral toen de erfgenamen van Herman van der Hallen, krachtens in 1463 van het koninklijk hofgerecht verkregen machtiging, beslag gingen leggen op Gelderse goederen, waar zij die maar machtig konden worden. In de jaren tot 1465 bleef de zaak slepende, hoewel er steeds weer nieuwe geschillen rezen. In de loop van 1465 spitste de zaak zich toe met het gevolg, dat de raad van Keulen op 5 oktober van dat jaar besloot tot het leggen van arrest op alle Gelderse schepen en goederen, die Keulen passeerden, alsmede op wagens en goederen in het verkeer over land¹⁶⁴ en aan dit besluit ook uitvoering gaf.

Het slot van dit langdurige conflict speelde, toen in Gelre een grote verandering in het bestuur was ingetreden. In de loop van 1464 hadden zich de tegenstellingen tussen de hertog en de hoofdsteden der Nederkwartieren, waarover ons de Arnhemse stadsrekeningen zeer uitvoerige gegevens verschaffen, verder verscherpt. Roermond en de kleine steden van het Overkwartier (behalve Venlo) bleven aan de zijde van hertog Arnold, terwijl de ridderschap niet sterk op de voorgrond trad. Adolf schijnbaar met zijn vader verzoend, bleef aan de zijde van de oppositie, waarvan hij verwachtte, dat zij hem – onder terzijdestelling van zijn vader – het bestuur zou toevertrouwen. In de koude januari-

dagen van 1465 nam hij met hulp en aanmoediging van Nijmegen zijn vader op het slot te Grave gevangen, sloot hem op in het slot te Buren en maakte zich van het gezag meester.¹⁶⁵ Met de gevangenneming van hertog Arnold was de rust bepaald niet teruggekeerd; integendeel, de verraderlijke daad was veeleer het beginpunt van verdere strijd tussen de aanhangers van hertog Arnold en die van zijn zoon, een strijd, die niet alleen op het niveau van de territoriale en interterritoriale politiek werd uitgevochten, maar ook tussen de ingezetenen van de steden onderling, gelijk o.m. blijkt uit het verhaal van Marieken van Nijmegen, wier tante tegenover haar buurvrouwen de houding van hertog Adolf verdedigt.¹⁶⁶

Voor hertog Arnold kwam zijn broeder Willem van Egmond op; hij werd daarbij gesteund door een deel van de ridderschap en door Roermond en een deel van het Overkwartier, waar hertog Arnold van ouds trouwe aanhang had. Van buiten Gelre kwam hulp van hertog Johan van Kleef, die Adolf aanmaande om zijn vader vrij te laten, aan welke aanmaning tot misnoegen van hertog Johan, geen gevolg werd gegeven. Daarmede werd het eerste begin van een grondige verandering in de politieke constellatie in Gelre ingeluid. De hulp van de hertog van Kleef werd voorlopig weliswaar slechts in de vorm van voorzichtige bemiddeling tussen de partijen gegeven, want krachtig optreden tegen Adolf paste nog niet in de Bourgondische politiek,¹⁶⁷ waarvan Kleef afhankelijk was. Of men hier met een door territoriale aspiraties ingegeven tijdelijke frontverandering van Kleef te doen heeft, kan in het midden gelaten worden, maar al spoedig bleek hertog Karel de Stoute, die de zaken van zijn vader, hertog Philips, in deze jaren ging behartigen, een dubbel spel te spelen. Om de tweespalt in Gelre, die tenslotte het hertogdom in zijn handen moest brengen, in stand en de partijen met elkaar in evenwicht te houden, moedigde hij hertog Adolf aan, maar liet Johan van Kleef zijn gang gaan bij het verlenen van steun aan de tegenpartij. Hertog Adolf, gesteund door Vincentius van Meurs, werd erkend door de hoofdsteden Nijmegen, Zutphen en Arnhem en door een belangrijk deel der bij de hoofdsteden behorende kwartieren, en – voorlopig – ook nog door Bourgondië.

Maar dit laatste zou anders worden. Bij de erkenning van hertog Adolf gingen de hoofdsteden er van uit, dat hij in staat en bereid zou zijn de Gelderse zelfstandigheid en de integriteit van het territorium te

verdedigen. De oppositie tegen hertog Arnold verkreeg, nadat zij eenmaal hertog Adolf als landsheer aanvaard had, het karakter van een „nationale” of anti-Bourgondische partij, terwijl hertog Arnold voor zijn bevrijding en herstel op de duur ging steunen op de macht van Bourgondië. Ook de Gelderse 15de eeuw heeft een „renversement des alliances” gekend, beïnvloed door de stedelijke – vooral de Nijmeegse – politiek, die van een anti-Bourgondisch, naar territoriale zelfstandigheid strevend bestuur, de beste behartiging van haar belangen verwachtte. Deze ontwikkeling leidde er ook toe, dat de hertog van Kleef weer in het spoor van de Bourgondische politiek terugkeerde, en dat hertog Arnolds broeder, Willem van Egmond, en de zijnen tot potentiële bondgenoten van Bourgondië werden. Naarmate bleek, dat de partij van hertog Adolf anti-Bourgondisch werd, d.w.z. de Gelderse zelfstandigheid en de Gelderse belangen boven de samenwerking met Bourgondië stelde, maakte hertog Karel van Bourgondië zich op om hulp aan hertog Arnold te geven. Daartoe kwam het nog niet direct; voorlopig kwamen hertog Johan van Kleef en Willem van Egmond – vermoedelijk niet geheel zonder voorkennis van Bourgondië – in actie. In 1466 brak de strijd uit. Willem van Egmond bezette de enigszins weifelende stad Arnhem, en bedreigde de Veluwe met Kleefse hulp. In de loop van 1466 ging ook Arnhem actief deelnemen aan de strijd tegen hertog Adolf. De verdeeldheid begon haar toppunt te bereiken; de door verlening van rechten bewerkte overgang van Roermond en het Overkwartier naar hertog Adolf in november 1466 bracht hierin weinig verandering. Van contacten tussen de steden om de eenheid van het land te herstellen blijkt uiterst weinig; de verschillende verzoeningspogingen hadden evenmin een duurzaam effect.¹⁶⁸ Integendeel, het geschil breidde uit doordat hertog Adolf zich verbond met aartsbisshop Ruprecht van Keulen; door de verlenging van het bestand met Gulik verkreeg hij meer armslag. De stad Keulen en de Keulse geestelijkheid, waarmede de aartsbisshop traditioneel overhoop lag, verbonden zich met hertog Johan van Kleef, die nu aan Arnhem en de Egmonden actief hulp ging verlenen. In de oudejaarsnacht van 1467 bezetten de Egmonden Doesburg. Hertog Johan van Kleef bestreed hertog Adolf in het Overkwartier en liet van uit Wachtendonk, dat hem verpand was, plundertochten ondernemen in de omgeving van Geldern, Stralen en Kriekenbeek. Een ogenblik scheen het alsof er voor

hertog Arnold enig licht begon te komen. Maar deze schijn bedroog. Hertog Adolf geraakte steeds meer uit de Bourgondische invloedssfeer; in juni 1468 versloeg hij hertog Johan van Kleef bij Stralen, toen deze terugkeerde uit Wachtendonk, na deze stad bevoorraadt te hebben.

In het begin van 1469 kwam een vrede tot stand, die Arnhem en Wachtendonk weer in handen van Adolf bracht, maar deze vrede was van korte duur. Ongenoege en conflicten tussen hertog Adolf en de Egmondse heren veroorzaakten al spoedig eerst een sfeer van wantrouwen, later openlijke vijandelijkheden, zodat de strijd al spoedig weer ontbrand was. Willem van Egmond riep de hulp in van hertog Karel de Stoute, die de Egmondse goederen in Gelre in bescherming nam, en het Bourgondische wapen liet aanslaan aan het hof van Egmond te Arnhem. Overigens was het jaar 1469 betrekkelijk rustig. Het gezag van hertog Adolf werd, ook omdat men de bedoelingen van de Egmondse wantrouwde, steeds meer algemeen erkend. Dit gaf enerzijds gelegenheid om ook aan bestuursaangelegenheden weer aandacht te schenken, anderzijds kon men wederom de op het landsbelang gerichte samenwerking van de steden herstellen. Dit hield tevens in, dat men aandacht ging schenken aan de waarschuwingen van Vincent van Meurs, en zich tegen de Bourgondische dreiging ging verenigen; het was de Bourgondische hertog niet te doen om herstel van onrecht, noch om herstel van vrede en rust, maar om vestiging van Bourgondisch gezag in Gelre en Zutphen. In oktober 1470 begaf hertog Adolf zich naar het Bourgondische hof om zijn houding in het geschil met zijn vader toe te lichten en te verdedigen. Hertog Karel van Bourgondië drong aan op vrijlating van hertog Arnold. In februari 1471 werd hij uit de gevangenschap ontslagen. Maar de onderhandelingen over de positie van hertog Arnold liepen op niets uit en eindigden met de gevangenneming van hertog Adolf door Karel de Stoute.

Hertog Adolf heeft Gelre nimmer teruggezien. De Gelderse steden bleven hem trouw en bovendien besloten zij maatregelen te nemen voor het geval hertog Arnold met geweld zou willen terugkeren. Toen deze in het voorjaar van 1471 Gelre binnentrok en Grave bezette, weigerden de steden dan ook hem als landsheer te erkennen, en sloten zich aaneen, zodat hertog Arnold zijn gezag tot Grave beperkt zag. De stad Arnhem bezette de aan Egmond behorende burcht Vrienstein en belegerde – tevergeefs – de burcht Baar, hoewel hertog Karel de Stoute

deze kastelen uitdrukkelijk onder zijn bescherming had genomen. Men trok zich van de Bourgondische aanmaningen niets aan en steeds meer groeide het besef, dat samenwerking noodzakelijk was om de onafhankelijkheid van het land te verdedigen, al was de houding van Roermond nog ietwat aarzelend. In de zomer van 1471 kwamen de vertegenwoordigers van de hoofdsteden Nijmegen, Zutphen en Arnhem en van de ridderschap der overeenkomstige kwartieren te Nijmegen bijeen om te spreken over een onderling verbond, dat op 27 juli tot stand kwam. In deze verbondsbrief beloofden de bondgenoten elkaar onderlinge hulp tegen rechtsschendingen door de landsheer en zijn ambtenaren. Deze overeenkomst was niet speciaal ten gunste van hertog Adolf of tegen hertog Arnold gericht; zij was veeleer een aanvulling en hervatting van de verbondspolitiek, die ook het aanzijn gegeven had aan de verbonden van 1418 en 1436; zij was ingegeven door de wens om de positie van ridderschap en steden vast te leggen tegenover een eventueel te benoemen tijdelijke plaatsvervanger van de gevangengenomen landsheer, hertog Adolf. Zodanige vervanger werd kort daarna door de gedeputeerden van de ridderschap en de afgevaardigden van de steden benoemd, namelijk jonker Willem van Sombreff, een Luiks edelman, die wel als beschermer van Gelre en Zutphen werd aangesteld, maar van wiens aktiviteit als zodanig niets blijkt. Des te meer blijkt van de aktiviteit van de samenwerkende ridderschap en steden. Deze richtte zich geheel op de Gelderse belangen en tegen Bourgondische bemoeienis, zelfs zo duidelijk, dat hertog Karel de Stoute, toen zijn vermaningen niet hielpen, in zijn landen economische sancties liet toepassen, gelijk o.m. in de stadsrekeningen van Arnhem duidelijk vermeld is. Het gehele jaar 1471 en de eerste helft van 1472 zijn vervuld van besprekingen en onderhandelingen met bijbehorende briefwisseling tussen de steden onderling en met de ridderschap en het geheel van deze aktiviteiten laat duidelijk zien hoe de vertegenwoordigers der onderzaten zich reeds ingeleefd hadden in hun taak van medebestuurders van het territorium, een taak, die hen in deze jaren en – zoals wij nog zullen zien – in de jaren 1477-1492 in sterke mate toeviel.

Ook hertog Arnold, die in Grave verbleef, zat niet stil. Teneinde krijgshulp te verkrijgen bood hij hertog Karel de Stoute het beschermheerschap en de voogdij over Gelre en Zutphen aan, een positie die deze maar al te gaarne aanvaardde. Voor de ingezetenen van Gelre

was dit het sein om tegenmaatregelen te nemen. In de eerste plaats werd de heer van Sombreff vervangen door Vincentius van Meurs, wien als „Hoiffzman van den lande van Gelre” werd opgedragen het land te beschermen en te bewaren voor hertog Adolf. Voorts trachtten de Nederkwartieren, van wie deze activiteiten uitgingen, Roermond te bewegen zich bij hen aan te sluiten, en eveneens deden zij pogingen om met Kleef tot een regeling te komen, die Gelre voor een aanval uit het Kleefse moest vrijwaren. Daarnaast werden militaire maatregelen genomen met name in het Overkwartier, voorraden werden aangevuld en oorlogsmateriaal werd aangekocht. Bovendien zetten de vertegenwoordigers van ridderschap en steden hun vruchteloze pogingen om hertog Adolf uit zijn gevangenschap ontslagen te krijgen voort, kortom men nam alle maatregelen om te bevorderen, dat „die guede lande van Gelre ongespleyt bliven ind aldus nyet verderfft noch verfreemt en werden”. Daartoe werden „alle guede Gelresschen” aangespoord. Maar het mocht niet baten. Hertog Arnold verpandde op 7 december 1472 Gelre en Zutphen aan hertog Karel van Bourgondië. Deze op verschillende gronden als ongeldig te beschouwen verpanding – uiteraard zonder medewerking van ridderschap en steden tot stand gekomen – werd de dubieuze rechtsgrond voor de aanspraken van Karel de Stoute op Gelre en Zutphen. De verpanding was een van de laatste regeringsdaden van hertog Arnold; in februari 1473 overleed hij te Grave, na een bestuursperiode van 50 jaren, die voor her land allesbehalve rustig geweest was.

In de zomer van 1473 trok de Bourgondische hertog, die intussen ook de aanspraken op Gelre en Zutphen, die de hertog van Gulik kon doen gelden, had afgekocht, het Gelderse territorium binnen, waar weliswaar verdedigingsmaatregelen genomen waren, maar – naar spoedig bleek – in onvoldoende mate om het tegen het door de hertog van Kleef gesteunde Bourgondische leger op te nemen. Reeds in de vroege zomer werden Roermond, Geldern, Goch en Wachtendonk, in het Overkwartier bezet; Venlo werd na een beleg van 8 dagen gedwongen zich over te geven. Voorts werd het graafschap Meurs bezet en daarna kwam Nijmegen aan de beurt. De stad moest – hoewel zij zich op verzet had voorbereid – na een hardnekkige verdediging van drie weken onder leiding van Reinier van Broekhuizen, capituleren. Hulp van de andere Gelderse steden was uitgebleven. Met de stad Nijmegen,

vielen ook de beide kinderen van hertog Adolf, Karel en Philippa, die zich aldaar bevonden, in handen van Karel de Stoute. Tiel gaf zich reeds tijdens het beleg van Nijmegen gewonnen en spoedig daarna volgden de overige steden; Gelre was Bourgondisch bezit geworden en moest Karel de Stoute als landsheer erkennen. Een oorlogsschatting werd het land opgelegd, die in termijnen betaald moest worden. Het Nijmeegse kwartier kreeg 80.000 rijnsse guldens te betalen, Venlo en Stralen moesten 38.000 rijnsse guldens voldoen, het Zutphense kwartier werd belast met een betaling van 40.000 rijnsse guldens en Arnhem en het Veluwe kwartier werden aangeslagen voor 90.000 rijnsse guldens. De betaling van deze oorlogsschatting, die binnen vier jaren voldaan moest worden, veroorzaakte heel wat moeilijkheden, waaruit o.m. blijkt, hoe weinig de ingezetenen van zins waren om zich bij het feit van de Bourgondische bezetting neer te leggen.¹⁶⁹

De eisen van financiële aard, die hier en daar zelfs tot openlijk verzet leidden, waren niet de enige last, die op het veroverde land gelegd werd. De steden moesten hun privileges inleveren, hetgeen o.m. tengevolge had, dat zij hun zelfstandigheid inzake de bestuursverkiezing en hun tol-voorrechten verloren en dat de nieuwe landsheer voorzieningen trof voor de nieuwe stedelijke bestuursorganen. Er werden garnizoenen in het land gelegd, waarvan de ingezetenen de kosten moesten betalen en daarnaast werd het territorium belast met levering van materiaal en krijgsvolk ten behoeve van de krijgsondernemingen van hertog Karel van Bourgondië, met name tijdens het beleg van Neuss in 1474. Ook gebiedsverlies moest het Gelderse territorium ondergaan; de hertog van Kleef verkreeg als beloning voor zijn aan Bourgondië bewezen diensten o.m. Wachtendonk en Goch, benevens een uitbreiding van gebied in de Lijmers, terwijl hij ook de Duffel verwierf. Voorts organiseerde hertog Karel het nieuwe landsbestuur, dat gesteund door een nieuw ingericht ambtelijk apparaat en een bezettingsmacht, tot taak verkreeg allereerst de Bourgondische belangen te behartigen, o.m. het innen van de oorlogsschatting en de voldoening van de requisities. Door middel van de nieuw ingerichte „Camers van Justitien” te Arnhem, Zutphen, Nijmegen, Roermond en Venlo¹⁷⁰ werden Gelre en Zutphen opgenomen in het rechtsgebied van het Hof van Justitie te Mechelen. Willem van Egmond werd stadhouder-generaal en Gelre en Zutphen werden met betrekking tot het financieel beheer en de uitoefening van de

rechtspraak onder de contrôle gebracht van de centrale Bourgondische instellingen. Hierbij deed zich – zoals uit de oprichting van de „Raadkamer” te Maastricht blijkt – de tendentie voor tot het vormen van een staatkundige eenheid van de door Bourgondië beheerste territoria langs de Maas.

Talrijke posten uit de stadsrekeningen van Arnhem en Venlo tonen echter aan, dat de doorvoering van al deze maatregelen op ernstig verzet stuitte. Het was evenwel geen georganiseerd verzet, omdat samenwerking van steden en ridderschap uitgesloten was. De vertegenwoordigers van de ingezetenen werden vrijwel uitsluitend bijeengeroepen om bevelen van de landsheer aan te horen; op eigen gezag bijeenkomen en zelfstandig en georganiseerd optreden tegen landsheerlijke maatregelen was onmogelijk. Toch had het Bourgondische bestuur nog moeite genoeg met de tegenstribbelende ingezetenen; de nieuwe organisatie kon niet rustig functioneren als gevolg van de voortdurende bezwaren en de tegenwerking, die men allerwege ondervond bij requisities en bij betalingen van de oorlogsschatting. Daarbij kwam nog de slechte financiële positie van steden als Arnhem en Venlo, die werkelijk niet toeliet, om grote betalingen te doen. De eerstgenoemde stad ging gebukt onder een aangroeiende schuldenlast; het kwam voor, dat de stad tegen een rente van 24% geld moest lenen. Bovendien hadden Arnhem en de Veluwe van requisities te lijden. In Augustus 1474 moesten schansgravers, schippers en timmerlieden uit Arnhem voor het belegeren van Neuss geleverd worden en schepen, die tijdens het beleg verloren gingen en ten laste van de stadskas vergoed moesten worden. In maart 1475 eiste de hertog dat de bewoners van de Veluwe hem zouden dienen met 100 paarden, een eis, die met betaling van 1000 rijnsse guldens werd afgekocht. Ook de schutters van verschillende Gelderse steden werden opgeroepen, maar niet steeds werd aan deze oproepingen en eisen voldaan. Vooral in de tweede helft van 1476 groeide het verzet, met name tegen de inning van de schattingsgelden. In het Zutphense kwartier en in het Land van Kessel moest herhaaldelijk gewapenderhand tegen onwilligen worden opgetreden, en dit geschiedde niet steeds met succes. Gelre werd als wingewest beschouwd; de toon van de hertog en diens ambtenaren was daarmee in overeenstemming. Zo schreef b.v. Willem van Egmond op 29 maart 1476 aan Elburg, dat de stad afgevaardigden naar Arnhem moest zenden, en dat

het geld voor de betaling van de vervallen termijn van de oorlogsschatting moest worden meegebracht en hij vervolgde dan: „geschege es dan oick nyet so sal men U terstond excecueren en vangen na inhalt des executoriums . . .” Dat zo’n bedreiging uitgevoerd werd, hadden de burgemeester van Venlo en de schepenen van Arnhem reeds herhaaldelijk in soortgelijke gevallen ondervonden. De reactie in 1477 was derhalve te verwachten.

Tijdens de eerste Bourgondische bezetting hebben vertegenwoordigers van Gelre tweemaal de vergaderingen van de Staten-Generaal te Gent bijgewoond, n.l. die van 26 april-1 mei 1476 en die van 24 mei 1476. Voor zover het daar ging om het beschikbaar stellen van geld aan de landsheer, hebben de Gelderse steden een afwijzend standpunt ingenomen. De oorlogsschatting was einde 1476 nog niet geheel betaald en daarna is van betaling niets meer gekomen. Op 5 januari 1477 sneuvelde Karel de Stoute bij Nancy en ongeveer tien dagen later was dit bericht in Gelre bekend. Onmiddellijk trof men maatregelen om zich aan het Bourgondische gezag te onttrekken. De door hertog Karel in het leven geroepen organen van rechtspraak en bestuur verdwenen, evenals de door hem ingerichte administratie der domeinen. Ook de Bourgondische ambtenaren verlieten het land.

De eerste Bourgondische bezetting van Gelre en Zutphen was ten einde. Het onderling contact tussen de kwartierhoofdsteden over landsaangelegenheden, dat tijdens de bezetting vrijwel verbroken was geweest, werd onmiddellijk in volle omvang hersteld. Het is van belang dit bij de behandeling van de nu volgende periode van 1477-1492 voorop te stellen, omdat de vertegenwoordigers van ridderschap en steden gedurende dit tijdvak niet alleen met elkaar overleg pleegden over landszaken, maar ook herhaaldelijk zelfstandige beslissingen moesten nemen met name ten behoeve van de bestuursvoorziening. Vooral in de periode van 1477-1481 lag het landsbestuur in hoofdzaak in handen van de vertegenwoordigers der ingezetenen. Daarna veranderde de situatie enigszins als gevolg van de hierna nog te behandelen tweede Bourgondische bezetting.

Door het plotseling en overhaast vertrek van de Bourgondische ambtenaren hielden de landsheerlijke organen op te functioneren. In dit vacuum werd de samenwerking van de vertegenwoordigers der ingezetenen van groot belang. Na vele en langdurige besprekingen kon op 16

april 1477 te Nijmegen „eyn gemeyn dachfart” van alle steden en van de ridderschap bijeenkomen om hertog Adolf als landsheer te erkennen en zijn zuster Katharina uit te nodigen om gedurende de afwezigheid van haar broeder het bestuur waar te nemen. De ingezetenen van Gelre en Zutphen stonden op het standpunt, dat het Bourgondische gezag nimmer rechtmatig geweest was, en dat de dood van Karel de Stoute gelegenheid gaf om de rechtmatige landsheer, hertog Adolf, te herstellen. Maar de landsheer was afwezig. Hij zat, toen Karel de Stoute sneuvelde, te Gent gevangen. Weliswaar werd hij kort daarna uit de gevangenis bevrijd, maar hij bleef in Vlaanderen om de dochter van Karel de Stoute, Maria van Bourgondië terzijde te staan tegen de Franse koning, Lodewijk XI, waartoe hem zelfs hulp uit Gelre verleend werd. Gelre, dat hem als landsheer erkend had, schudde daarentegen het Bourgondische juk af, en ging zich onder leiding van Adolfs zuster, die namens hem het bestuur voerde, tegen Bourgondië verzetten, eerlang daarvoor steun zoekende bij Lodewijk XI. Een merkwaardige situatie, die zelfs nog merkwaardiger werd doordat de vertegenwoordigers van ridderschap en steden in diezelfde Nijmeegse dagvaart de in 1418 geinaugureerde en in 1436 en 1471 voortgezette verbondspolitiek bevestigenden met bindende afspraken, die in hoofdzaak overeenkwamen met de voorafgaande verbondsbrieven uit genoemde jaren. Duidelijk trad aldus het eerder gesignaleerde dualisme weer op de voorgrond: verdediging van territoriale zelfstandigheid en handhaving van medezeggenschap in het landsbestuur.

De enigszins tweeslachtige verhouding tot Bourgondië werd opgeheven doordat hertog Adolf in de strijd tegen Lodewijk XI sneuvelde bij Kortrijk in juni 1477. Hoewel men in Gelre nog tot in augustus 1477 moest wachten op de definitieve bevestiging van Adolfs dood bracht het voorlopige bericht daaromtrent een zekere ontspanning teweeg, omdat aldus de moeilijkheden over het zenden van hulp aan hertog Adolf weggenomen waren.

De zorgen van hertogin Katharina en de vertegenwoordigers van de ingezetenen waren niettemin velerlei. Daar waren allereerst de bemoeienissen voor de bevrijding van de kinderen van hertog Adolf, de jonge Karel van Egmond en zijn zuster Philippa, die zich sedert 1473 aan het Bourgondische hof bevonden en aldaar werden opgevoed. Voor die bevrijding riep hertogin Katharina, gesteund door de ingezetenen

van Gelre en Zutphen, herhaaldelijk de hulp in van de bisschop van Luik, Lodewijk van Bourbon, en van Lodewijk XI, echter zonder veel succes. De hulp was minimaal en de bereidheid van aartshertog Maximiliaan, de echtgenoot van Maria van Bourgondië, om de kinderen terug te zenden was nihil, te meer omdat men in Gelre de jonge Karel beschouwde als de rechtmatige toekomstige landsheer, en hem ook als zodanig wenste te behandelen. Dan waren er de moeilijkheden met de hertog van Kleef, en de Egmondse heren, Willem van Egmond en zijn beide zonen, die in Gelre met wantrouwen werden bejegend, omdat zij terecht als de vertegenwoordigers van de Bourgondische belangen werden beschouwd. De Egmondse heren hadden ook aanhangers onder de ridderschap en eveneens in de steden, b.v. in Arnhem; de stedelijke regering gaf zich veel moeite om een regeling met Willem van Egmond tot stand te brengen. Op verscheidene dagvaarten en landdagen te Nijmegen, Roermond en Arnhem, werd deze zaak besproken, maar zonder succes. Ook pogingen om de bevrijding van Adolfs kinderen te verkrijgen door hen huwelijksverbintenissen te laten aangaan met een zoon en een dochter van Johan van Kleef, mislukten.

Medio maart 1478 bezette Willem van Egmond bij verrassing Arnhem en daarmee was, aangezien ook Roermond, Venlo en Erkelenz tot de Bourgondische partij overhielden, de tweedracht in het territorium ernstig toegenomen. Uiteraard kon er onder deze omstandigheden geen sprake van zijn, dat de anti-Bourgondische partij er mede zou instemmen om toe te geven aan de eis van Willem van Egmond, dat hem de voogdij over hertog Adolfs kinderen, alsmede het bestuur van Gelre zou worden toevertrouwd. Om zich van het kerngebied van de anti-Bourgondische partij te verzekeren deden de Egmondse heren – behalve mislukte aanslagen op Wageningen en Grave – een aanslag op Nijmegen. Ook deze aanval werd niet met succes bekroond en kostte de beide zonen van Willem van Egmond hun vrijheid. De breuk tussen Arnhem en Nijmegen werd volledig; de Nijmegenaren blokkeerden Arnhem aan de rivierzijde. Alle pogingen tot verzoening mislukten en Arnhem verbond zich nauw met Kleef en Egmond. Zutphen en de Veluwe distantieerden zich van Arnhem, maar Roermond en het Overkwartier gingen over tot de Bourgondische partij en sloten een verdrag met Maximiliaan. De situatie werd steeds moeilijker. Hulp uit Luik en van Lodewijk XI bleef uit. Onder deze omstandigheden kon

hertog Frederik van Brunswijk, die zich in September 1478 belast had met de functie van „voorzitter van het land van Gelre”, weinig uitrichten. Hij was ook geen krachtige figuur en verdween in de zomer van 1479 weer van het Gelderse toneel. Zijn aanwezigheid had niets gebaat. Intussen had ook bisschop Hendrik van Münster zich in de Gelderse zaken gemengd. Hij had in 1474 het pandbezit van het graafschap Zutphen verworven en kwam in de zomer van 1478 naar Zutphen om dit pandschap door de ingezetenen erkend te zien en hulp tegen Bourgondië te bieden. Nadat ridderschap en steden van het Zutphense kwartier het met de bisschop eens geworden waren, begon deze zich in te spannen om vrede te stichten in Gelre.¹⁷¹ Veel resultaat hadden zijn pogingen niet, want de Bourgondische partij, gesteund door hertog Johan van Kleef, maakte vorderingen en toonde daarom weinig bereidheid tot onderhandelen.

De Nijmegenaren werden gedwongen de blokkade van Arnhem op te heffen. Maar hoewel zij er in slaagden om de door hertog Johan van Kleef belegerde stad Geldern, behalve Venlo, de enige stad in het Overkwartier, die de zijde van de anti-Bourgondische partij hield, te ontzetten, werd de situatie in Gelre steeds bedenkelijker voor de Gelderse zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Om deze situatie het hoofd te bieden zocht hertogin Katharina nauwer contact met de bisschop van Münster, met wie in augustus 1479 een verdrag tot stand kwam, waarbij de bisschop als beschermer van Gelre en voogd van de beide kinderen van hertog Adolf werd aanvaard. Wederom begon de nieuwe „beschermer” te onderhandelen met zijn tegenstanders, maar zonder enig resultaat. Ook een ongeveer gelijktijdige poging tot vredestelling van de hertog van Berg en Gulik, die toen nog een eerst later voldane geldvordering op aartshertog Maximiliaan had, n.l. een restant van de afkoopsum, die hertog Karel de Stoute niet geheel betaald had,¹⁷² mislukte. De inmenging van bisschop Hendrik van Münster en diens vredespogingen hadden – evenals die van hertog Willem van Berg en Gulik – tot achtergrond de vrees voor een Bourgondische overheersing aan de Nederrijn en in Westfalen. Het is dan ook duidelijk, dat hertog Johan van Kleef, wiens expansiepolitiek in Gelre gevaar liep door de bemoeienissen van de Münsterse bisschop, pogingen deed om aan die bemoeienissen een einde te maken. Hierin slaagde hij wonderwel door van de moeilijkheden, die bisschop Hendrik met zijn Domkapittel en

met de stad Münster had, gebruik te maken om kapittel, ridderschap en steden van het bisdom te bewegen of aan te moedigen de bisschop te dwingen zich uit de Gelderse zaken terug te trekken.¹⁷³ Ook hertogin Katharina trok zich terug.

In de loop van 1480 ging de gehele Veluwe verloren; het Oostenrijks-Bourgondische leger bezette Wageningen,¹⁷⁴ Harderwijk, Elburg en Hattem. Ook Tiel en Zaltbommel kwamen in handen van Maximiliaan. Alleen Nijmegen, Venlo en Zutphen hielden nog stand, Nijmegen tot mei 1481, Zutphen tot juli 1481 en Venlo tot september 1481. Daarmede was de Gelderse onafhankelijkheid ten tweede male vernietigd en werd wederom een van buiten opgelegde vreemde heerschappij gevestigd. Graaf Adolf van Nassau werd stadhouder-generaal; heer Hendrik van Gemen werd tot zijn plaatsvervanger aangesteld en tevens tot landdrost van Zutphen.

Met de onderwerping van Nijmegen, Zutphen en Venlo als laatste kernen van het verzet tegen aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, was de rust in Gelre nog niet teruggekeerd. Als gevolg van de nog niet geliquideerde oorlogstoestand heersten in de Veluwe en ook nog in andere delen van het land onveiligheid en onzekerheid, maar veel erger was het, dat er nog kwesties te regelen waren met de nieuwe hertog van Kleef. Johan I van Kleef, die na 1456 een trouw bondgenoot van Bourgondië geweest was, overleed in september 1481 en werd opgevolgd door zijn zoon Johan II, die een eigen politiek voerde en blijkbaar niet bereid was zich geheel in dienst van Bourgondië te stellen. Die eigen politiek was o.m. gericht op uitbreiding van het Kleefse territorium ten koste van het thans Bourgondische Gelre. Bovendien was Arnhem nauw verbonden met Kleef en aldus oefende de Kleefse hertog aldaar belangrijke invloed ten eigen bate uit. Hij kon voor zijn politiek dan ook rekenen op de steun van Arnhem en van het Veluwe kwartier. Deze situatie was voor de Kleefse hertog ook hierom van belang omdat hij zich in de jaren 1481-1483 mengde in de Utrechtse aangelegenheden ter ondersteuning van de tegen bisschop David van Bourgondië agerende anti-Bourgondische partij, die de jongste broeder van hertog Johan II, Engelbert van Kleef, aan haar hoofd gesteld en tot „beschermer” van het Sticht gekozen had.¹⁷⁵ Utrecht werd in de jaren 1481-1483 een centrum van het verzet tegen aartshertog Maximiliaan, die uit Gelre geen hulp ontving, maar er wèl onwil en tegenwerking ontmoette. De

aartshertog, bovendien aanvankelijk nog gebonden door een oorlog met Lodewijk XI, kon mede ten gevolge van de moeilijkheden in Utrecht zijn gezag in Gelre en Zutphen niet krachtig doen gelden, zodat de onrust en onzekerheid aldaar voortduurde. De hertog van Kleef handhaafde zijn macht in Arnhem en op de Veluwe; de kleine steden van het Veluwse kwartier vielen Maximiliaan weliswaar niet openlijk af, maar door het ondersteunen van diens tegenstanders gaven zij in de behartiging van hun zaken en belangen blijk van een zelfstandigheid, die niet in overeenstemming was met de erkenning van het Bourgondisch-Oostenrijks landsheerlijk gezag. Uit allerlei feiten blijkt dat dit gezag niet veel meer dan nominaal was;¹⁷⁶ hier zij – om slechts één voorbeeld te noemen – slechts gewezen op de bezetting van het slot Rosendaal door Arnhemse burgers te samen met Kleefse troepen in september 1482, waardoor aan de Bourgondische macht op de Veluwe een van haar laatste steunpunten ontviel.

In september 1483 moest de stad Utrecht zich aan Maximiliaan overgeven. Daardoor kreeg de aartshertog de handen vrij. Allereerst wendde hij zich tegen de hertog van Kleef. In december kwam de vrede tot stand; Arnhem en de Veluwe werden door de Kleefse troepen ontruimd. Strikt genomen zou men kunnen zeggen, dat voor de Nederkwartieren eerst thans de tweede Bourgondische bezetting begon; deze legde op het territorium niet zo'n zware druk als de eerste bezetting gedaan had, hoewel hier en daar als gevolg van de tegenzin om Bourgondisch te worden nog lijdelijk verzet voorkwam. Het herstel van de orde bracht ook mede, dat er weer landdagen gehouden werden, al of niet op convocatie van de landsheer of zijn vertegenwoordiger,¹⁷⁷ maar van betaling van de in 1481 opgelegde oorlogsbelasting, ook compositie genoemd kwam weinig terecht; in Zutphen werd de eerste termijn eerst in december 1484 voldaan en daarna vindt men geen betalingen daarvan meer vermeld. Wel constateert men, dat er spoedig, in de loop van 1485, moeilijkheden rezen met betrekking tot het betalen van een aan Gelre en Zutphen opgelegde schatting of landsheerlijke bede, bestaande uit de twaalfde penning van alle bezittingen en de zesde penning van de leengoederen. De vertegenwoordigers van ridderschap en steden weigerden eensgezind de betaling en de jaren 1485-1487 waren dan ook vervuld van verdere onderhandelingen en besprekingen, en zelfs van dreigementen van de zijde van de landsheer

en executies van onwilligen. Dit alles leidde ten slotte slechts tot gedeeltelijke betaling; ook toen de aartshertog zijn ambtenaren bevel gegeven had een door hem opgelegde haardsteden-belasting zonder onderscheid des persoons te innen, kwam er geen volledige voldoening tot stand. De invordering van de – ter vervanging van de haardstedenbelasting opgelegde – ponschattting had evenmin belangrijk resultaat.

Afgezien van deze fiscale moeilijkheden was het in Gelre en Zutphen in deze jaren betrekkelijk rustig; het scheen – niettegenstaande de geringe liefde der ingezetenen voor het Bourgondisch bestuur – alsof de aanhechting van Gelre en Zutphen aan het Bourgondische complex van territoria definitief was. Ook toen de situatie in de zuidelijke gewesten voor Maximiliaan, die sedert het overlijden van zijn vrouw, Maria van Bourgondië, in 1482 als voogd voor zijn zoon Philips de Schone optrad, een minder gunstige wending nam, vond dit in Gelre voorlopig geen repercussies. De oorlog met Frankrijk was opnieuw uitgebroken en in juli 1487 werd het leger van Maximiliaan, die intussen rooms-koning was geworden, bij Bethune verslagen. In die slag was de jonge Karel van Egmond, hertog Adolfs zoon, door de Franse troepen gevangen genomen. Deze gebeurtenissen wekten in Gelre nog geen merkbare reactie op, maar in de loop van 1488 werd dat anders. In februari van dat jaar werd de rooms-koning tijdens een oproer in Brugge door de Bruggelingen gevangen gezet en spoedig was geheel Vlaanderen tegen Maximiliaan in opstand, waarbij de Franse koning Karel VIII steun verleende. Philips de Schone riep de Staten-Generaal te Mechelen bijeen, maar de Gelderse steden weigerden te komen en van hulpverlening was geen sprake; hoogstens was men bereid de gevorderde krijgsmacht met geldbetaling af te kopen, maar deze bedragen kwamen slechts langzaam beschikbaar. Ook gingen ridderschap en steden in Gelre en Zutphen zich in de loop van 1488 bezighouden met bezwaren tegen het gouvernement van de stadhouder Adolf van Nassau, en vergaderden daartoe zowel op eigen initiatief onderling, als op convocatie van de stadhouder op landdagen. De klachten betroffen o.m. de grote onveiligheid in het Overkwartier, waartegen de stadhouder niet optrad.¹⁷⁸ Ook waren er klachten over de munt. Bij afwezigheid van Adolf van Nassau trad heer Hendrik van Gemen als zijn plaatsvervanger op.

Terwijl deze gebeurtenissen in Gelre plaatsvonden wendde de in Franse gevangenschap verkerende Karel van Egmond zich tot graaf Oswald van Bergh¹⁷⁹ om diens hulp in te roepen voor zijn bevrijding (oktober 1488). Of en in hoeverre graaf Oswald hierover nog in 1488 besprekingen met de vertegenwoordigers van de Gelderse steden gevoerd heeft, blijkt niet, maar het is wel zeer waarschijnlijk, dat koning Maximiliaan, die hen in januari 1489 naar Grave ontbood, daar zeer nadrukkelijk heeft laten weten, dat hij zijn gezag in Gelre en Zutphen onder alle omstandigheden geldend zou maken. En hier onder zal hij ook wel verstaan hebben, dat er van herstel van Karel van Egmond geen sprake kon zijn. Maar de Gelderse ingezetenen en speciaal de hoofdsteden hebben zich van deze vermaningen – als zij gedaan zijn – weinig of niets aangetrokken. Hun bedrijvigheid met betrekking tot het onderling bespreken van landsaangelegenheden ging onverminderd verder.¹⁸⁰ Het ging daarbij o.m. over het gewicht en het gehalte van de munt, over het verlenen van krijgshulp aan de landsheer en over het afskopen daarvan. In de eerste maanden van 1489 werd de aandacht van de hoofdsteden ook opgeëist voor de bevrijding van Karel van Egmond. De Franse koning was bereid hem tegen betaling van een losgeld vrij te laten. Over deze aangelegenheid werd een drukke correspondentie gevoerd, terwijl de steden er herhaaldelijk over vergaderden. Maar resultaat bleef uit. Gedurende het jaar 1490 werden de onderhandelingen in hoofdzaak voortgezet door Vincentius van Meurs, die in 1472 „Hufftmann der lande van Gelre” geworden was. Met veel moeite bewerkte hij een verlaging van de losprijs van Karel van Egmond tot 80.000 gouden guldens. Toen hij dat bereikt had, wendde hij zich opnieuw tot de vertegenwoordigers van de Gelderse ingezetenen, die daarover in januari 1491 gingen vergaderen. Roermond, Venlo en de overige steden van het Overkwartier namen aanvankelijk nog een aarzelende houding in, maar in de loop van 1491 ontstond langzamerhand een algemene bereidheid om aan de bevrijding medewerking te verlenen. Toch ging het niet erg vlot met de afdoening van deze aangelegenheid, want de rooms-koning, die van de onderhandelingen op de hoogte was, stelde o.m. de voorwaarde, dat Karel van Egmond zich na zijn bevrijding niet dan met zijn toestemming met de Gelderse zaken zou bemoeien.

De in het licht van de Gelderse tegenzin in de Bourgondische

heerschappij begrijpelijke onwil van koning Maximiliaan om aan de bevrijding van zijn potentiële tegenstander mede te werken bracht uiteraard ook de Gelderse ingezetenen in moeilijkheden omdat zij toch nog altijd met het gezag van de Bourgondisch-Oostenrijkse landsheer rekening dienden te houden. Ook het hoge bedrag van de losprijs leverde bij de weinig florissante economische situatie nog zwaarigheden op. Wat het eerste punt betreft, verdient het vermelding, dat hertog Albrecht van Saksen, de algemene landvoogd in de Bourgondische gewesten „van herwaerts over”, in oktober 1489 de rust en het gezag van de rooms-koning in Vlaanderen hersteld had. Mede dientengevolge kreeg hij de handen vrij om in het noorden op te treden, hetgeen hij dan ook deed. Ook de Gelderse stadhouder, Adolf van Nassau, ging meer aktiviteit ontwikkelen. In de zomer van 1489 veroorzaakten roofpartijen van Bernt van Wisch in het Zutphense kwartier onrust en oneinigheid. In 1490 greep de stadhouder in en trok – onder protest van Oswald van den Bergh – de berechting van Bernt van Wisch en zijn helpers aan het eerder door hem ingestelde college van stadhouder en raden van Gelre. Voorts trad hij op tegen Wageningen. Deze stad gedroeg zich – met hulp van Arnhem en Nijmegen, die reeds eerder ook aan de in oppositie zijnde stad Erkelenz militaire steun verleend hadden – naar de zin van de stadhouder niet loyaal genoeg en werd door Floris van Egmond namens Maximiliaan bezet. Ook het centrale Bourgondische gezag deed zich in Gelre gelden, allereerst door de eis van een dubbele ponschating, die hertog Albrecht van Saksen stelde. Deze eis ontmoette weinig instemming en gaf aanleiding tot uitvoerig overleg tussen de steden onderling en tot onderhandelingen met de stadhouder, maar het einde van het lied was, dat er betaald werd, behoudens in het Overkwartier, waar vooral Roermond en Venlo zich minder meegaand betoonden. Een andere bron van moeilijkheden vormde de door de stadhouder afgekondigde nieuwe muntordonnantie, waartegen verzet bij de steden rees, zodat de stadhouder scherp moest optreden. Zonder zwaarigheden ging de bestuursvoering derhalve niet; herhaaldelijk moest de stadhouder gebiedend en verbiedend optreden en aandringen op meer volgzzaamheid. Slechts met moeite lieten de Gelderse ingezetenen zich in het Bourgondische gareel brengen.

En toch was al de moeite, die koning Maximiliaan zich ten behoeve van zijn zoon Philips gaf, tevergeefs. Verborgen achter hun nauwelijks

loyale medewerking aan het Bourgondische bestuur spanden de ver-
tegenwoordigers der ingezetenen zich in om mede te werken aan de
bevrijding van Karel van Egmond, die zij als hun aangeboren en
rechtmatige landsheer beschouwden. De onderhandelingen daartoe,
waarin Vincentius van Meurs de hoofdrol vervulde, werden in de loop
van 1491 weer krachtig opgevat. In Gelre en Zutphen begon men de
gelden, die daartoe nodig waren, bijeen te brengen. Toen een deel van
het vereiste bedrag verzameld was, stelde Vincentius van Meurs zijn
kleinzoon als gijzelaar voor de betaling van het ontbrekende bedrag,
waarna Karel van Egmond in vrijheid werd gesteld. Hij begaf zich naar
Gelre, waar hij in maart 1492 aan kwam¹⁸¹ en werd spoedig daarna als
landsheer erkend en gehuldigd. Aan de Bourgondisch-Oostenrijkse
heerschappij kwam een einde, ten tweede male bevrijdde Gelre zich en
maakte het territorium zich gereed zijn onafhankelijkheid te verdedi-
gen.

Weliswaar had dus de tweede bezetting van Gelre en Zutphen
slechts voorlopig een einde aan de Gelderse onafhankelijkheid gemaakt,
maar er was toch, vergeleken bij de eerste bezetting, iets veranderd. Die
tweede bezetting luidde namelijk het begin in van een periode in de
Gelderse geschiedenis, waarin het territorium door zijn strijd voor een
eigen, zelfstandig bestaan in sterke mate in de Westeuropese politiek
verwikkeld werd. Het heeft die strijd kunnen voeren juist door van die
internationale relaties en verwickelingen gebruik te maken. De poli-
tieke historie van Gelre en Zutphen na 1492 dient meer dan in enig
voorafgaand tijdperk beschreven te worden in het raam van de West-
europese gebeurtenissen. Daarom vangt voor de Gelderse geschiedenis
in dat jaar een nieuw tijdvak aan.¹⁸²

Noten

¹Onder Gelders gebied wordt hier verstaan hetgeen als zodanig in Hoofdstuk I is
omschreven; zie hiervoor blz. 5.

²Zie hierna, blz. 151.

³Zij zijn vermoedelijk omstreeks 51 v. Chr. uit Germanië gekomen; vgl. S.J. de Laet en
W. Glasbergen, *De voorgeschiedenis der Lage Landen*. Groningen, 1959, blz. 196.

⁴Zie hierna, p. 15.

⁵Zie hiervoor o.m. W.F. Akveld, *Germanicus*, Groningen, 1961, blz. 35 e.v.

- ⁶ Zie J.E. Bogaers, *Civitas en Stad der Bataven en Caninnesfaten*, Nijmegen, 1960, blz. 4.
- ⁷ Zie *Alg. Gesch. der Nederlanden*, I, 1949, blz. 108/109.
- ⁸ Zie het uitvoerige verhaal in *Alg. Gesch. der Nederlanden*, I, blz. 108-118.
- ^{8a} Zie *Alg. Gesch. der Nederlanden*, I, blz. 119.
- ⁹ Vgl. J.E. Bogaers, *Civitas en Stad der Bataven en Caninnesfaten*, Nijmegen, 1960, blz. 4, en de daar aangehaalde literatuur.
- ¹⁰ Over de plaats van legering, en de verdere ontwikkeling van de situatie te Nijmegen, zie de voorgenoemde studie van J.E. Bogaers, blz. 8 e.v. Over deze kwestie heerst onder de historici en archeologen geen eenstemmigheid.
- ¹¹ Zie de geciteerde studie van Bogaers, blz. 11 e.v. en de samenvatting op blz. 24/26.
- ¹² Zie H. Hardenberg, *De Romeinse Tijd*, in: Limburgs Verleden, I; Maastricht, 1960, blz. 117.
- ¹³ Zie hierna, blz. 150 e.v.
- ¹⁴ Byvanck (*Alg. Gesch. der Nederlanden*, I, pag. 122) spreekt van prijsgeven van het land, dat in Romeins bezit was, ten noorden van de *Waal* maar acht hieromtrent twijfel mogelijk. Post (*Handboek tot de staatk. gesch. der Nederlanden*, 1959, blz. 18), spreekt slechts van het verbreken van de Rijnlinie en het verlaten van Voorburg, Valkenburg en de civitas der Bataven. Bogaers (o.c. blz. 26) spreekt van ondergang van de civitas Batavorum in de tweede helft der 3de eeuw.
- ¹⁵ Dit maakt het m.i. waarschijnlijker, dat de Romeinen zich achter de *Maas* terugtrokken.
- ¹⁶ Vgl. M.P.M. Daniëls, *Noviomagus*, blz. 42.
- ¹⁷ Zie D.P. Blok, *De Franken*, Bussum. 1968, en de aldaar vermelde literatuur, o.m. E. Ewig, *Die Civitas Ubiorum, die Francia Rhinensis und das Land Ribuarien*; in: Rhein, Viertelj. Bl., 19, 1954, S. 1.
- ¹⁸ Zie hierna, blz. 205.
- ¹⁹ Vgl. b.v. F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, 1957³; M. Bloch, *La société féodale; la formation des liens de dépendance*, 1939; H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt*, 1933.
- ²⁰ Zie L.Ph.C. van den Bergh, *Handboek der Middelnederlandse Geografie*, 's-Gravenhage, 1949, blz. 250 e.v. en blz. 143 e.v.
- ²¹ Zie hierna, blz. 207; deze gouw wordt ook wel eens anders gesitueerd, n.l. tussen Maas en Jeker. Zie hierover J. Baerten, „Le comté de Haspinga et l'avouerie de Hesbaye”, *Revue belge*, 40, 1962, blz. 1149 e.v.
- ²² Zie A.J. Binterim und J.H. Mooren, *Die Erzdiocese Köln*, I, Düsseldorf, 1892, blz. 206 e.v.
- ²³ Zie hierna, blz. 208; zie ook *Geschichte des Bistums Köln*, I. *Das Bistum Köln von den Anfängen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*, bearbeitet von W. Neuss und F.W. Oediger, Köln, 1964, blz. 143 e.v.
- ²⁴ D.P. Blok, „Teisterbant”, *Med. Kon. Ak.*, N.R., deel 26, no. 12, 1963, blz. 455 e.v.
- ²⁵ *Monumenta Germaniae historica. Die Urkunden der deutschen Karolinger. Bd. IV. Die Urkunden Zwentibolds und Ludwigs des Kindes*, bearbeiter von Th. Schieffer, Berlin, 1960, blz. 33 e.v.
- ²⁶ Zie hierna, blz. 210.
- ²⁷ Vgl. G. Rotthoff, *Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlotharingen und Friesland, während der Sächsisch-salischen Kaiserzeit*, in Rheinisches Archiv, 44, Bonn, 1953.
- ²⁸ Zie hierna, hoofdstuk VI, blz. 248; vergelijk ook F.W. Oediger, *Adelas Kampf um Elten, 996-1002*, *Ann. des bist. Vereins für den Niederrhein*, Bd. 155/156, 1954, blz. 67 e.v.

- ²⁹ Zie hiervóór, blz. 43.
- ³⁰ Zie *Annales Rodenses*, facsimile-uitgave; door P.C. Boeren en G.W.A. Panhuysen; Assen, 1968, pag. 24. Fuerunt in flandriensi provincia duo nobiles, germani fratres, apud seculum preclari et potentes, quorum alter Gerardus et alter vocabatur Rutgerus, invicti videlicet patriae et reipublicae tutores. Zie voorts: P.C. Boeren, *De oorsprong van Limburg en Gelre*, Maastricht, 1938, blz. 87 e.v.
- ³¹ Vgl. F.W. Oediger, „Die ältesten Grafen von Kleve“, *Ann. des hist. Vereins für den Niederrhein*, Bd. 153/154, 1953, blz. 263 e.v. Zie ook F. Gorissen, *Geldern und Kleve*, Kleve, 1951.
- ³² Vgl. P.C. Boeren, o.c., blz. 95 e.v. Boeren heeft zijn mening laatstelijk herzien en de Vlaamse afkomst waarschijnlijk geacht.
- ³³ Vgl. F. Beelaerts van Blokland, *Nederl. Leeuw*, 1948, kol. 339 e.v.
- ³⁴ Zie hierna, hoofdstuk VI, blz. 255.
- ³⁵ Sloet, Oorkondenboek van Gelre en Zutphen, no. 232.
- ³⁶ Mon. Germ. Hist., Dipl., Konrad II, S. 251, no. 189.
- ³⁷ Sloet, Oork. boek, no. 168.
- ³⁸ Vergelijk hierover J. H. Gosses, *Verspr. Geschr.*, 1946, blz. 333.
- ³⁹ Sloet, Oork. boek, no. 191.
- ⁴⁰ Sloet, Oork. boek, no. 193.
- ⁴¹ Sloet, Oork. boek, no. 196.
- ⁴² Sloet, Oork. boek, no. 211.
- ⁴³ Sloet, Oork. boek, no. 198.
- ⁴⁴ Sloet, Oork. boek, no. 201.
- ⁴⁵ Sloet, Oork. boek, no. 202.
- ⁴⁶ Lacomblet, Urk. Buch I, no. 263.
- ⁴⁷ Lacomblet, I, no. 189; zie ook E. Wisplingshoff, *Rh. Urk. buch, Lieferung¹*, Bonn, 1972, S. 135.
- ⁴⁸ Zie W. Jappe Alberts, *Geschiedenis der beide Limburgen*, I, Assen, 1974, 2de druk, blz. 47.
- ⁴⁹ Zie noot 42.
- ⁵⁰ Sloet, Oork. boek, no. 168.
- ⁵¹ Zie W. Jappe Alberts, *Geschiedenis der beide Limburgen*, I, blz. 47; G.W.A. Panhuysen, *De politieke verhoudingen tussen Brabant en Gelre in het Maasdal gedurende de eerste helft van de 13de eeuw*; in: *Akademiedagen*, XV, Amsterdam, 1963, blz. 70.
- ⁵² Vgl. A.H. Martens van Sevenhoven, „Eenige opmerkingen over de vorming van het Graafschap Gelre“, *Bijdr. en Med. „Gelre“*, Deel 36, 1933, blz. 6 e.v.
- ⁵³ Zie J. Linssen, *Enige rechten van de graven van Gelre te Roermond*; in *Publications de la Société hist. dans 1e Limbourg*, Deel XCII/XCIII, 1956-57, blz. 125 e.v.
- ⁵⁴ Vgl. W. de Vries, *De opkomst van Zutphen*. Werken „Gelre“, no. 31, Arnhem, 1960, blz. 8 e.v.
- ⁵⁵ Zie J.F. Niermeyer, „Over staatsgezag in Midden-Friesland“, *Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheid.*, 7de reeks, deel 8, 1937, blz. 33. Vergelijk ook M.P. van Buijtenen, *De grondslagen van de Friese Vrijheid*, Assen, 1953, blz. 139 e.v.
- ⁵⁶ Zie hierna, blz. 74.

- ⁵⁷ Voor het naamcijfer van deze Gerardus vergelijkte men hierna op blz. 53/54.
- ⁵⁸ Zie hierna, blz. 255.
- ⁵⁹ Vgl. P.C. Boeren, *De oorsprong van Limburg en Gelre*, Maastricht, 1938, blz. 5 e.v.
- ⁶⁰ Vgl. W. de Vries, *De opkomst van Zutphen*, Werken „Gelre”, no. 31, Arnhem, 1960, blz. 1 e.v.
- ⁶¹ Vgl. C. Pijnacker Hordijk, „De oudste graven van Wassenberg-Gelre”, *Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, 4de reeks, II, 1902; blz. 325 e.v.
- ⁶² Zie W. de Vries, *De opkomst van Zutphen*, Werken „Gelre”, no. 31, Arnhem 1960, blz. 13 e.v.
- ⁶³ Zie R.R. Post, „Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535”, *Bijdr. Inst. voor M.E. Gesch.*, Utrecht, 1933, blz. 25 e.v.
- ⁶⁴ Zie R.R. Post, „*Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen*”, blz. 33 e.v.
- ⁶⁵ Vgl. A.H. Martens van Sevenhoven, „Eenige opmerkingen over de vorming van het graafschap Gelre”, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, 36, 1933, blz. 10 e.v. Zie ook B.H. Slicher van Bath, „*Hoven op de Veluwe*”, *Ceres en Clio*, Wageningen, 1964, blz. 189 en E. Heringa, *Tynsen op de Veluwe*, Groningen, 1931, blz. 159 e.v. Vgl. ook L.S. Meihuizen, *De rekening betreffende het Graafschap Gelre*, 1294/5, Groningen, 1953.
- ⁶⁶ Zie W. Jappe Alberts, *Geschiedenis der beide Limburgen*, I, blz. 68.
- ⁶⁷ Zie F.H.J. Dieperink, „*De Drentse opstand tegen het bisschoppelijk gezag in 1227, Studien betreffende de geschiedenis van Oost-Nederland*”, *Bijdr. I.M.G.* Deel 26, Groningen, 1953, blz. 1 e.v., alsmede de aldaar aangehaalde literatuur, waarin een andere mening over de oorzaak der Drentse opstanden wordt verdedigd.
- ⁶⁸ Zie voor een nadere uiteenzetting W. Jappe Alberts en H.P.H. Jansen, *Welvaart in Wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage, 1964, blz. 81 e.v.; zie ook W. Jappe Alberts, *De middeleeuwse stad*, Fibula-reeks, no. 6, Bussum, 1965, blz. 13 e.v.
- ⁶⁹ Zie over Zutphen, W. de Vries, *Opkomst van Zutphen*, en de aldaar aangehaalde literatuur. Zie ook O. Oppermann, *Kölnisch-Geldrische Urkundenstudien zur Geschichte des 13. Jahrhunderts*, bearbeitet und herausgegeben von W. Jappe Alberts und F. Kerner, Groningen, 1952, blz. 39 e.v.
- ⁷⁰ Zie Sloet, Oork, boek no. 376.
- ⁷¹ Zie Sloet, Oork. boek; Harderwijk no. 546, Arnhem, no. 564, Emmerik, no. 563, Lochem, no. 565, Doesburg, no. 598, Wageningen, no. 862.
- ⁷² Zie voor de rechtenverleningen in het Overkwartier: K.J.Th. Janssen de Limpens, *Geldersche Wijsenschappen van het Hoofdgerecht te Roermond*, Utrecht, 1953; en *Rechtsbronnen van het Gelderse Overkwartier van Roermond*, Utrecht 1965 en voorts J. Linssen, *Over de wording van Roermond als stad*, in: Historische opstellen over Roermond; Roermond 1951.
- ⁷³ Sloet, Oork. boek, no. 548; . . . ea omnia que nominatus olim pater eius in vita sua et usque ad diem obitus sui de gratia et concessione nostra per privilegium vel alias absque privilegio tenuit . . .
- ⁷⁴ „Auctoritate imperiali et regia et speciali licentia”.
- ⁷⁵ Mon. Germ. Hist., Constitutiones, II, 211 e.v.

- ⁷⁶ Zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland*, I, no. 111 en no. 113.
- ⁷⁷ Zie R.J. Kolman, *De reductie van Nijmegen (1591), Voor- en naspel*, Groningen, 1952, blz. 1 e.v., alwaar ook de verdere literatuur is opgegeven.
- ⁷⁸ Vergelijk W. Jappe Alberts, „Ueber die Geschichte der Stadt Staelen und besonders über ihre Beziehungen zum Hertogzum Geldern“, *Geldrische Heimatkalender*, 1965; zie ook *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, uitgegeven door K.J.Th. Janssen de Limpens; O.V.R., 3de R., no. 20; Utrecht, 1965, en laatstelijk: W. Jappe Alberts, *Die Beziehungen von Erkelenz zum Territorium Geldern* en Severin Corsten, *Erkelenz erhält Stadrechte*; beide in: *Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz*, Bd. I, Köln, 1976.
- ⁷⁹ Vergelijk E. Haase, *Die Entstehung der Westfälischen Städte*, Münster, 1960, blz. 105 e.v.; en W. Jappe Alberts, *De geschiedenis der gemeente in Nederland*; Alphen a.d. Rijn, 1966.
- ⁸⁰ Zie J.Ph. de Monté VerLoren, en J.E. Spruit, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden*, 5de druk, 1972, blz. 145/146. P.L. Nève, *Het Rijksskamergerecht en de Nederlanden*; Assen, 1972, blz. 260; B.H.D. Hermesdorf, *Te hoofde gaan*; in Versl. en Med. van Oud. Vad. Recht, 77, 1954.
- ⁸¹ Zie K.J.Th. Janssen de Limpens, *Geldersche Wijzenissen van het hoofdgerecht te Roermond*, Utrecht, 1953.
- ⁸² Zie J. Venner, *Die Roermonder Haupturteile für das Erkelenzer Stadtgericht*, in: *Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz*, Bd. I, Köln, 1976, S 163.
- ⁸³ *De oudste stadsrekeningen van Arnhem*, uitgegeven door W. Jappe Alberts, *Fontes Minores medii aevi III*, Groningen, 1955, blz. 37.
- ⁸⁴ Zie hierna, blz. 114 en 119.
- ⁸⁵ Zie de overrentmeestersrekening van Zutphen over het jaar 1445/46, uitgegeven door W. Jappe Alberts in: B. en M. Hist. Gen. 78, 1964.
- ⁸⁶ Zie P.J. Meij, *Gelderse Charters uit München teruggekeerd*, 's-Gravenhage, 1953, blz. 49 e.v.
- ⁸⁷ Zie hiervóór, blz. 8.
- ⁸⁸ Zie P.J. Meij, *Gelderse Charters uit München teruggekeerd*, blz. 42 e.v.
- ⁸⁹ Vgl. *De rekeningen van de landsheerlijke riviertollen in Gelderland*, 139/5, uitgegeven door J.C. Westermann, *Werken „Gelre”*, no. 21, Arnhem, 1939, blz. V. E.v. (inleiding).
- ⁹⁰ Zie W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, Groningen, 1950.
- ⁹¹ Zie voor de belangrijke tol bij Lobith: W. Jappe Alberts: *De tolrekeningen van Lobith over de jaren 1404/05 en 1408/09*; in *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, 1967, blz. 58.
- ⁹² Voor Reinald I en zijn opvolgers vergelijk men I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, I-IV³, Arnhem-'s-Gravenhage, 1830-1875.
- ⁹³ Zie P.J. Meij, *De Verheffing van de graaf van Gelre tot Rijksvorst*; *Bijdr. en Med. „Gelre”*, deel 61, 1962-1964, blz. 349 e.v.
- ⁹⁴ Zie over de Limburgse successie-oorlog o.m.: G.W.A. Panhuysen, „*Maastricht omstreden door Brabant, Luik, Loon en Gelre*, 1200-1274”, *Miscellanea Traiectensia*, Maastricht, 1962, blz. 81 e.v. en M.K.J. Smeets, *Maastricht als Brabantse voorpost in de Limburgse successieoorlog*, 1283-1288, *Miscellanea Traiectensia*, Maastricht, 1962, blz. 121 e.v.; beide artikelen vermelden uitvoerige literatuur. Zie voorts: W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, I, Assen, 1974, blz. 74 e.v.

- ⁹⁵ Zie L.S. Meihuizen, *De rekening betreffende het Graafschap Gelre 1294/5*. Werken „Gelre”, no. 26, Arnhem, 1953, inleiding, blz. 1 e.v.
- ⁹⁶ Vgl. voor deze gebeurtenissen en voor de verdere ontwikkeling van de stedelijke invloed op het bestuur W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, Groningen, 1950, blz. 49 e.v.
- ⁹⁷ Zie hierna, blz. 80 en 88.
- ⁹⁸ Zie K.J.Th. Janssen de Limpens, *Het Stadscharter van Venlo, 1343*; z.pl., 1968.
- ⁹⁹ Zie P.J. Mey, *Gelderse Charters uit München teruggekeerd*, blz. 84/5.
- ^{99a} Zie G. Droege, *Landrecht und Lehnrecht im Mittelalter*, Bonn, 1969, blz. 163/64.
- ¹⁰⁰ Zie P. Gerbenzon, e.a., *Oud-friese Kroniekjes*, Groningen, 1963, blz. 46 en 47.
- ¹⁰¹ Zie W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, blz. 57 e.v.
- ¹⁰² Zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, II, no. 4.
- ¹⁰³ De voorstelling van zaken in de *Alg. Gesch. der Nederlanden*, Deel III, blz. 144 is niet geheel juist. Zie W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, Groningen, 1950, blz. 62.
- ¹⁰⁴ In de betrokken oorkonde wordt Roermond niet genoemd.
- ¹⁰⁵ Zie hiervoor, blz. 79.
- ¹⁰⁶ Zie W. Jappe Alberts, *Staten van Gelre*, I, blz. 66 e.v.
- ¹⁰⁷ De stadsrekening van Arnhem 1354/55, editie W. Jappe Alberts deel I, blz. 26, vermeldt, dat op 26 dec. 1354 een leger voor de stad lag, en in dezelfde rekening staat (ongedateerd), dat de hertog met de graaf van Kleef en met de „vrien” (d.w.z. Veluwe horigen, die uit de horigheid ontslagen waren) vóór de stad lagen („una cum vrien fuerunt ante civitatem”).
- ¹⁰⁸ Deze slag moet plaats gevonden hebben na 26 dec. 1354. Zie vorige noot.
- ¹⁰⁹ Vergl. b.v. het artikel van W. Föhl, *Niederrheinische Ritterschaft im Italien des Trecento*, *Ann. des hist. Vereins für den Niederrhein*, Bd. 165, 1963, blz. 73 e.v.
- ¹¹⁰ Vergl. W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950, blz. 79.
- ¹¹¹ Zie over Mechteld van Gelre: Aleid W. van de Bunt, *Mechteld, hertogin van Gelre*; en J. Koekelkorn-Nijenhuis en W.M. Elbers, *Mechteld, Hertogin Pretendente van Gelre*; in Gelders Oudheidk. Contactbericht, no. 33 en 57, 1967 en 1973.
- ¹¹² Vgl. W. Jappe Alberts, *Zur Entstehung der Stände in den weltlichen Territorien am Niederrhein*, in: *Aus Geschichte und Landeskunde*, Bonn, 1960, blz. 333 e.v.
- ¹¹³ Zie over de Joden in de Maasstreken ook: J.C.G.M. Jansen, *Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse Geschiedenis* in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, Dl. XX, 1975, blz. 82 e.v.
- ¹¹⁴ Zie W. Jappe Alberts, *Staten van Gelre*, I, blz. 75.
- ¹¹⁵ Een editie van de rekeningen van Venlo over de jaren 1449-1459 is in voorbereiding.
- ¹¹⁶ Zie b.v. I.H. Gosses, *Staatkundige Geschiedenis van Nederland*, 2de druk, 's-Gravenhage, 1927, blz. 220 e.v.
- ¹¹⁷ Vgl. W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950, blz. 87 e.v.
- ¹¹⁸ Zie hierna, blz. 103.
- ¹¹⁹ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, IV¹, no. 232.
- ¹²⁰ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, IV¹, no. 233.
- ¹²¹ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, IV¹, no. 241.

- ¹²² Het Karthuizer klooster Monnikhuizen lag ten noorden van de stad Arnhem; zie ook hierna, blz. 217.
- ¹²³ Zie A. Hulshof, *Oorkonden aangaande de betrekkingen der Gelderse vorsten tot Frankrijk*, Werken „Gelre”, no. 9, Arnhem, 1912.
- ¹²⁴ Zie W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950 blz. 93.
- ¹²⁵ Zie, *Geschiedenis der beide Limburgen*, I, blz. 106.
- ¹²⁶ Zie hiervoor, blz. 100.
- ¹²⁷ Zie W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950, blz. 105 e.v.
- ¹²⁸ B.v. Stad. Arnh. 1417/18: Item die Victoris doe die ritterscap ende steden mit onss heren rade hier waren . . .”; het ging over muntaangelegenheden.
- ¹²⁹ Ten onrechte spreekt Nijhoff (*Gedenkw. uit de Gesch. v. Gelderl.*, III, pag. CXLVIII) van een plotselinge omkeer. Zie W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950, blz. 107.
- ¹³⁰ Zie ook W. Jappe Alberts: *De Landbrief van 1375 in het licht van de interregionale ontwikkeling*, in: Van Standen tot Staten, Utrecht, 1975, blz. 41.
- ¹³¹ Opvallend is dat in de hertogelijke toezegging gesproken wordt over Gulikse raden, die aan beslissingen als hier bedoeld zullen medewerken. Zie Nijhoff, *Gedenkw.*, III, no. 388.
- ¹³² Het gehucht Terlet ligt ongeveer 8 km ten noorden van Arnhem.
- ¹³³ Zie W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950, blz. 122/123; waar verschillende citaten uit de memoires van Eberhard Windecke zijn opgenomen.
- ¹³⁴ Zie de samenvatting in *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950, blz. 118 e.v.
- ¹³⁵ Vgl. W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950, blz. 136 e.v. Zie ook *Alg. Gesch. der Nederlanden*, III, 1951, blz. 351 e.v. De Stadsrekeningen van Arnhem over de jaren 1430 en volgende jaren geven een groot aantal inlichtingen over deze ontwikkelingen. De editie van deze rekeningen is in voorbereiding, evenals die van de stadsrekeningen van Venlo over de jaren 1449-1458, die zeer veel aanvullende informatie verschaffen.
- ¹³⁶ Zie W. Jappe Alberts, *Studien betreffende de geschiedenis van Oost-Nederland*, Groningen, 1953, blz. 92 e.v.
- ¹³⁷ Zie o.m. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, IV, blz. LII e.v.
- ¹³⁸ Vergelijk voor de gebeurtenissen aan de Nederrijn in deze jaren G. Droege, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln unter Dietrich von Mörs*, 1414-1463, Bonn, 1957, blz. 45 ff.
- ¹³⁹ De terughouding en aarzeling van Arnhem, Zutphen en Roermond blijkt o.m. zeer duidelijk uit *De Arnhemse stadsrekening over het jaar 1447-1448*, uitgeg. door W. Jappe Alberts; *Bijdr. en Med. Hist. Genootsch.*, deel 79, 1965, blz. 134 e.v.
- ¹⁴⁰ Zie J.F. Niermeyer, *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, Deel 66, 1948, blz. 13 e.v.
- ¹⁴¹ Vgl. over de graven van Meurs en hun betekenis voor Gelre, M. Barkhausen, *Die Grafen von Mörs als Typus kleiner Territorialherren des späteren Mittelalters*, Die Heimat, 1951, jrg. 22, blz. 97-115.
- ¹⁴² Dit blijkt o.m. uit de Arnhemse stadsrekening van 1447/48. Daar wordt herhaaldelijk vermeld, dat hij met het toenmaals nog Bourgondisch gezinde Nijmegen tegen hertog Arnold ageerde. Uit deze vermeldingen blijkt ook, dat hertog Arnold toen nog niet in het Bourgondisch vaarwater voer.
- ¹⁴³ Vgl. Lacomblet, *Urkundenbuch*, IV, 1858, no. 272.
- ¹⁴⁴ Zie hiervoor, blz. 112.

- ¹⁴⁵ „Bij welks kwartier zij waren in Gelderland”, zie *De Gelderse Kroniek van Willem van Berchen*, uitgegeven door A. J. De Mooy, Werken „Gelre”, no. 24, Arnhem, 1950, blz. 88.
- ¹⁴⁶ Zie W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950, blz. 196 e.v.
- ¹⁴⁷ Het is hier op zijn plaats om te wijzen op het bijzonder grote belang van de stedelijke rekeningen voor de geschiedschrijving. Niet zelden veroorloven zij ons om de gebeurtenissen van dag tot dag te volgen. Op een uiterst betrouwbare wijze lichten zij ons in over de gang van zaken in het landsbestuur.
- ¹⁴⁸ Zie over het doordringen van de Bourgondische invloed: W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, I, Assen, 1974, blz. 109.
- ¹⁴⁹ Zie W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950, blz. 220 e.v.
- ¹⁵⁰ Vermoedelijk dezelfde datum als die van de brief van de hertogin, waarvan hiervóór sprake was, omdat dezelfde bode beide brieven meenam; hertog Johan bevond zich toen in Italië. Zie ook B.H. van 't Hooft, *Honderd jaar Gelderse Geschiedenis in Historieliederen*, in: Werken „Gelre”, Dl. 23, Arnhem, 1948, blz. 38 e.v.
- ¹⁵¹ In Münster was het Domkapittel het kiescollege, met uitsluiting van andere kapittels.
- ¹⁵² Vergelijk voor een uitvoeriger uiteenzetting: W. Jappe Alberts, *De anti-Bourgondische politiek van hertog Arnold van Gelre in de jaren 1452-1456*, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, deel 50, 1950, blz. 9 e.v.
- ¹⁵³ Zie voor nadere bijzonderheden: W. Jappe Alberts, *Stukken betreffende de geschillen tussen hertog Arnold van Gelre en Nijmegen, (1458-1459)*, *Werken Hist. Gen.*, derde serie, no. 79, 1952. Dat Venlo medewerkte blijkt uit de onuitgegeven stadsrekeningen van Venlo 1455/56.
- ¹⁵⁴ Zie voor uitvoeriger gegevens W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950, blz. 237 e.v.
- ¹⁵⁵ Vergelijk M. Barkhausen, *Die Grafen von Moers*, *Die Heimat*, 1951, jrg. 22, blz. 104.
- ¹⁵⁶ De gedeputeerden van de ridderschap waren – zoals b.v. uit de stadsrekeningen van Arnhem en uit de Overrentmeestersrekeningen van Zutphen blijkt – soms moeilijk tot activiteit te brengen.
- ¹⁵⁷ Zie W. Jappe Alberts, *Stukken betreffende de geschillen tussen hertog Arnold van Gelre en Nijmegen, (1458-1459)*, *Werken Hist. Gen.*, derde Serie, no. 79, 1952.
- ¹⁵⁸ Zie voor een samenvatting van dit ontwerp: W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, 1950 blz. 252 e.v.
- ¹⁵⁹ Derick van der Horst, *Verslag van een samenkomst van hertog Arnold van Gelre met zijn zoon Adolf (24 augustus 1459)*, uitgegeven door J.S. van Veen, *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, 18, 1897, blz. 333-341.
- ¹⁶⁰ Zie over de gebeurtenissen in deze jaren ook: J. S. van Veen, *De laatste Regeringsjaren van hertog Arnold (1456-1465)*, *Werken „Gelre”*, no. 14, 1920. De weergave van de feiten is niet steeds de juiste en bovendien niet geheel onbevooroordeeld.
- ¹⁶¹ Een samenvatting van het „Verdrag van Batenburg” vindt men in *De Staten van Gelre en Zutphen*, dl. I, 1950, blz. 262 e.v.; men vindt aldaar (blz. 252 e.v.) ook de voorgeschiedenis.
- ¹⁶² Zie voor de gebeurtenissen, die aan het verbond van 1463 voorafgingen: W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, II, 1956, blz. 3 e.v.
- ¹⁶³ Zie *Stukken betreffende de geschillen tussen hertog Arnold van Gelre en Nijmegen (1458-1459)*,

uitgegeven door W. Jappe Alberts, *Werken Hist. Gen.*, derde Serie, no. 79, 1952, blz. 32-3n blz. 55.

- ¹⁶⁴ Zie W. Jappe Alberts, *Gelders-Keulse betrekkingen in de jaren 1460-1465; een vergeten hoofdstuk uit de Gelderse geschiedenis, Studiën betreffende de geschiedenis van Oost-Nederland, Bijdr. Inst. voor M.E. Gesch.*, Deel XXVI, 1953, blz. 88-204.
- ¹⁶⁵ Zie Nijhoff, *Gedenkw.*, Deel 4, blz. CI e.v.; vgl. ook *De Gelderse Kroniek van Willem van Berchen*, uitgegeven door A.J. de Mooy, *Werken „Gelre”*, no. 24, 1950, blz. 98/99.
- ¹⁶⁶ Zie b.v. J.S. van Veen, *De laatste regeringsjaren van hertog Arnold (1456-1465)*, *Werken „Gelre”*, Deel 14, 1920, blz. 41.
- ¹⁶⁷ Zie W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, II, 1956, blz. 48 e.v.
- ¹⁶⁸ Zie voor deze periode J.S. van Veen, *Bijdragen tot de geschiedenis van de jaren 1467 en 1468, Bijdr. en Med. „Gelre”*, Deel 32, 1929, blz. 45 e.v. Zie ook W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*. Deel II, 1956, blz. 53-88. Voorts B. Vollmer, *Die Belagerung Arnheims und seine Verpfändung an Kleve (1467-1483)*, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, deel 27, 1924, blz. 129 e.v.
- ¹⁶⁹ Zie over de gebeurtenissen in de jaren 1473-1477, W. Jappe Alberts, *De eerste Bourgondische bezetting van Gelre, Nederrijnse Studiën, Bijdr. Inst. voor M.E. Gesch.*, Deel 27, 1954, blz. 49-82, alwaar ook vele posten uit rekeningen van Arnhem, Zutphen en Venlo zijn overgenomen.
- ¹⁷⁰ Zie hierover A.J. Maris, *De Raadkamers of Hoven van Karel de Stoute in Gelre en Zutphen, 1473-1477, Bijdr. en Med. „Gelre”*, deel 56, 1957, blz. 45 e.v.; P. Gorissen, *De Raadkamer van de hertog van Bourgondië te Maastricht, 1473-1477*; Leuven-Parijs, 1959, blz. 85; W. Jappe Alberts, *Geschiedenis der beide Limburgen*, I, 1974, blz. 113.
- ¹⁷¹ Over de politiek van Hendrik van Schwarzburg, bisschop van Münster, zie F. Petri, *Nordwestdeutschland in der Politik der Burgunderherzöge*, in: F. Petri en W. Jappe Alberts, *Gemeinsame Probleme*, Groningen, 1962, blz. 120.
- ¹⁷² Zie hiervoor, blz. 127.
- ¹⁷³ Zie *De Staten van Gelre*, II, 1956, blz. 132.
- ¹⁷⁴ Zie aldaar, blz. 132, blz. 189/190.
- ¹⁷⁵ Zie S.B.J. Zilverberg, *Bisschop David van Bourgondië*, Groningen, 1951.
- ¹⁷⁶ Zie *De Staten van Gelre*, II, 1956, blz. 141 en volg., en blz. 145 e.v., vergelijk voor de houding van Oswald van den Bergh aldaar blz. 145, noot 1.
- ¹⁷⁷ De voorstelling van Nijhoff, *Gedenkw.* V, blz. LXXX, als zou de staatkundige positie van ridderschap en steden, zoals die sedert 1418 was gegroeid, vernietigd zijn, is niet juist. Vergl. W. Jappe Alberts, *Staten van Gelre*, II, blz. 156.
- ¹⁷⁸ Zie *Staten van Gelre*, II, blz. 162, noot 2.
- ¹⁷⁹ Sedert 1486 rijksgraaf.
- ¹⁸⁰ Op 25 febr. 1489 was er een bijeenkomst van de hoofdsteden te Nijmegen, „Soe die van Remunde die drye steden hadden verscreven”. Op 7 en 17 maart en op 22 maart waren zij weer te Nijmegen „bi malcanderen”.
- ¹⁸¹ Merkwaardig is het, dat de stadsrekening van Venlo van 26 dec. 1490-26 dec. 1491 een tweemaal posten bevat, die op een vroegere aankomst wijzen; de eerste luidt: als onse genedige lieve here hertogh Karll ierst uit Franckrijc toe Venloe quaem, synre genaden tot synre genaden wilcome geschinct eynen tolost wijns.
- ¹⁸² Zie W. Jappe Alberts; *Gelderland van 1543-1556*, in: *Geschiedenis van Gelderland*,

1492-1795, Zutphen, 1975, blz. 79: P.J. Meij, *Gelderland van 1492-1543*; aldaar blz. 13 e.v.; J.E.A.L. Struick, *Gelre en Habsburg*, 1492-1528: in werken „Gelre”, no. 30, Arnhem, 1960, blz. 12 e.v.

De economische ontwikkeling

In hoofdstuk II is over de economische ontwikkeling in het Gelderse gebied gedurende het prehistorische tijdvak reeds het een en ander medegedeeld. Wij zagen daarbij, dat de bewoners in de vroegste periode van het prehistorische tijdvak leefden van de opbrengsten van jacht en visvangst, aangevuld met plantaardig voedsel, dat in de natuur verzameld werd en nog niet door akkerbouw verkregen werd, terwijl ook veeteelt nog onbekend was.

In latere prehistorische perioden gingen, als gevolg van de door nieuwe immigranten medegebrachte kennis van akkerbouw, de opbrengsten van het agrarische bedrijf die van jacht en visvangst aanvullen en – in een latere fase – vervangen, wat mogelijk werd door het optreden van klimaatsveranderingen en wijzigingen in de flora.

De akkerbouw, gestimuleerd door het toepassen van nieuwe vindingen als bijvoorbeeld een eenvoudige ploeg, waarmede voren getrokken konden worden, stond daarbij veelal op de voorgrond, maar de veeteelt, die onder meer de bemesting van de akkers mogelijk maakte, speelde ook een rol. In sommige gebieden, zoals bijvoorbeeld op de Veluwe, zal de veeteelt van primitieve aard geweest zijn. De overgang van de situatie waarin wij met jagers en vissers te doen hebben naar die waarin de agrarische werkzaamheden op de voorgrond stonden, ging gepaard met een overgang van het nomadenbestaan naar een sedentaire samenleving. In de laatste perioden van de prehistorische tijd, namelijk bronstijd en ijzertijd, is ook handelsverkeer vast te stellen. Voorzover uit de vondsten is af te leiden kan gezegd worden, dat de streken ten noorden van de Rijn economisch achter bleven.

Ten zuiden van de Rijn deelde het Gelderse gebied in bescheiden

mate in de relatief grotere welvaart van de meer zuidelijk gelegen streken.

Zó ongeveer was de economische situatie in het Gelderse gebied, toen de Romeinen in de eerste eeuw vóór Christus in deze streken doordrongen. Met hun komst kwam in de zuidelijke streken van Nederland – en spoedig daarna ook in de streken ten noorden van de grote rivieren – een einde aan het prehistorische tijdvak.¹

De Romeinen hebben het Nederlandse gebied bezet tot aan de Rijn, die – in het algemeen gesproken – grensrivier werd. Langs die rivier vindt men allereerst de legerplaatsen en andere steunpunten voor de Romeinse legioenen, die tevens uitvalspoorten werden voor de verbreiding van de gallo-Romeinse cultuur, omdat zij in meerdere gevallen ook leidden tot het ontstaan van burgerlijke nederzettingen, die voor de handel en de nijverheid betekenis kregen. Aan de rechter-Rijnoever ontstond een soort niemandsland, een brede strook, die slechts zeer ten dele bewoond geweest zal zijn. Zó werd Noord-Nederland en daarmee ook het Gelderse gebied in twee helften verdeeld, die ook in economisch opzicht duidelijk van elkaar gingen verschillen. Binnen het Romeinse deel van het Gelderse gebied lagen Nijmegen en omgeving, Noord- en Midden-Limburg en het thans tot Duitsland behorende deel van het vroegere Gelderse „Overkwartier”. Ten noorden van de Rijnloop lagen de Veluwe en de streken ten oosten van de IJssel, die eerst later en langzamerhand in de economische ontwikkeling van de zuidelijker gelegen streken van ons land betrokken werden. Het in cultureel en economisch opzicht belangrijkste deel daarvan vormde ongetwijfeld het zuiden van Limburg, waar de Gallo-Romeinse beschaving in sterke mate ingang gevonden heeft. Maar ook het hiervóór omschreven Gelderse gebied ten zuiden van de Rijn heeft de invloed van deze beschaving ondergaan. Men mag wel zeggen, dat Nijmegen daarvan een der belangrijkste centra vormde. Verkeersgeografisch was Nijmegen van grote betekenis. Op die plaats reikte een hoge, overstromingsvrije uitloper van het Rijkswoud tot aan de rivier de Waal. Op het einde van deze uitloper bevond zich een Romeinse legerplaats, waarmee de verbinding uit het zuiden onderhouden werd langs twee landwegen, die daar ter plaatse samenkwamen, n.l. de weg, die uit Keulen over Neuss en Xanten langs de rand van het linker-Rijnterras liep, en de – wat het tracé betreft – nog niet met zekerheid gelocaliseerde, slechts door

enkele Romeinse overblijfselen ten dele gemarkeerde weg, die uit Zuid-Limburg langs de Maas naar het noorden liep. Naar het Westen was Noviomagus het uitgangspunt voor de verbindingen met Vechten en Utrecht en met de overige plaatsen in het mondingsgebied van de Rijn. Door de Betuwe was een verbinding mogelijk langs de oeverwallen en stroomruggen, die met de kunstmatig opgeworpen terpen, hier woerden genaamd, ook aan een uit Bataven samengestelde bevolking de mogelijkheid bood zich hier te vestigen. Behalve deze landverkeerswegen was uiteraard de Rijn een hoofdverkeersader, zowel voor het militaire vervoer als voor het handelsverkeer.

Brengen wij deze verkeersgeografische situatie in verband met de – van welvaart getuigende – resultaten van het in Nijmegen en omgeving verrichte archaeologisch onderzoek en houden wij rekening met het feit, dat zich ter plaatse niet alleen een Romeinse legerplaats, maar ook een vrij omvangrijke burgerlijke nederzetting, Ulpia Noviomagus, bevonden heeft, dan mag dit alles tot de conclusie leiden, dat het Romeinse Nijmegen een door de verbreiding der gallo-Romeinse beschaving en de aanwezigheid van een Romeinse legerplaats gestimuleerde economische bloei gekend heeft, die zowel Romeinse als Germaanse handelaars en mogelijk ook handwerkslieden aantrok. Zo mag worden aangenomen, dat er handel gedreven werd in wijn, olie, graan, aardewerk, glaswerk, natuursteen (molensteen) en metalen voorwerpen, alle producten, die grotendeels uit de Rijn- en Maaslanden werden aangevoerd en mogelijk ook voor doorvoer naar de westelijke en noordelijke kustgebieden en naar Engeland bestemd waren. Daartegenover zal ongetwijfeld ook een o.m. door Bataven gedreven veehandel bestaan hebben.

Ook in andere delen van het Gelderse gebied ten zuiden en ten westen van de Rijn heeft de Gallo-Romeinse beschaving zijn sporen achtergelaten. Gelijk reeds bij de beschouwingen met betrekking tot Nijmegen is gebleken moeten wij voor de bestudering van de economische geschiedenis in de Romeinse periode, – al evenzeer als in de prehistorische tijden – gebruik maken van het archaeologisch materiaal, dat ons o.m. het een en ander leert omtrent bewoning, middelen van bestaan, en verkeer. Reeds in de streek onmiddellijk ten zuiden van Nijmegen blijkt uit opgravingen zowel van bewoning (b.v. bij Mook), als van verkeerswegen (b.v. van Nijmegen naar Kuik). Ook meer naar

het Zuiden, in Midden-Limburg, o.m. in de omgeving van Venlo, Blerick, Kaldenkirchen en Roermond, en voorts in de tegenwoordige „Kreis Geldern”, het thans Duitse deel van het vroegere „Overkwartier”, treffen wij sporen aan van bewoning en van wegen, die zonder twijfel zowel het civiele als het militaire vervoer gediend hebben.² Tot die verkeerswegen behoorde ook een weg, die van Maastricht naar het noorden liep over Tudderen en St. Odiliënberg en die ten oosten van Venlo in noord-oostelijke richting omhoog en hier vermoedelijk de verbinding vormde met de Rijn en met Xanten. Van deze weg is het tracé slechts ten dele bekend; op verscheidene plaatsen zijn echter resten van wegen uit de Romeinse tijd teruggevonden, waarvan sommige zonder twijfel afkomstig zijn van de weg van het Maasdal naar Xanten. In de „Kreis Geldern” zullen waarschijnlijk verschillende Romeinse „stationes”, pleisterplaatsen, o.m. Wankum, Wachtendonk en Aldekerk aan de weg uit de Maasstreek naar de stad van St. Victor gelegen hebben. Het wegennet in de Rijn-Maasstreek is een der aanwijzingen voor het bestaan van een zekere economische ontwikkeling, die overigens ook blijkt uit de sterke verspreiding van Romeins aardewerk, glaswerk en metaalwaren, die voor een belangrijk deel in het Rijnland en aan de Midden-Maas werden vervaardigd uit de aldaar beschikbare grond- en hulpstoffen.

Het Gelderse gebied voorzover het ten westen en ten zuiden van de Rijn lag, met inbegrip van de aan de Maas gelegen streken, ging – hoewel het, behoudens de voor de baksteen- en pannenfabricage geschikte rivierklei in de Maasstreek, geen grondstoffen voor de nijverheid leverde – in de loop van de 2de eeuw na Chr. delen in de welvaart van het land tussen Rijn en Maas. In de „Kreis Geldern” is de bewoning in de Romeinse periode echter tamelijk spaarzaam geweest; relatief het dichtst bevolkt was het zuidelijk deel van dit gebied, ten zuiden van Stralen, en verder bij Nieukerk en Aldekerk, alsmede in het daartussen gelegen dal van de Niers. Nijverheid is er niet met zekerheid aan te tonen; de in de bodem gevonden voorwerpen van terra sigillata en ander aardewerk, van glas en van metaal zullen veelal door import verkregen zijn, mogelijk ten dele in ruil voor agrarische producten, die de akkerbouw op de vruchtbare lössgronden en veeteelt op de lager gelegen dalgronden, waarvan het bestaan waarschijnlijk moet worden

geacht op grond van teruggevonden kleine nederzettingen van boeren, opleverden.

Wenden wij ons thans naar de Maasstreek, dan zien wij, dat, zoals vooral uit het menigvuldig voorkomen van de Romeinse „villa urbana” en de meer als een boerenbedrijf te beschouwen „villa rustica” blijkt, de bevolking, die in Zuid-Limburg in de Romeinse periode nog tamelijk dicht was, naar het noorden afneemt. Toch ontbreken duidelijke sporen van deze categorie bewoning geenszins in Midden-Limburg, waar o.m. bij Melick en bij Blerick „villae” zijn opgegraven. Het bestaan van deze „villae” wijst allereerst op een agrarische, door grootgrondbezit gekenmerkte gemeenschap, zelfs – let men op aard en kwaliteit van de ter plaatse opgegraven bouwresten en gebruiksvoorwerpen – op een relatief welvarende gemeenschap, wier aanwezigheid vermoedelijk ook bestaansmogelijkheid verschaft aan een groep handwerkslieden, smeden, kleermakers, leerbewerkers, en dergelijke, die voor de verdere economische ontwikkeling zeker niet zonder belang geweest zijn. Ook kende men in Midden-Limburg, vooral in de 2de en 3de eeuw, steen- en pannenbakkerijen, b.v. te Tegelen, Swalmen, Venlo en Kessel. Ook de bijenteelt is in deze streek waarschijnlijk beoefend, de uitgestrekte heidevelden boden daartoe gelegenheid.

Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn geworden, dat de handel niet ontbroken kan hebben in de Maasstreek, immers vele van de aldaar aangetroffen voorwerpen kunnen slechts door import verkregen zijn, waarbij nog komt, dat ook sommige levensmiddelen van buiten moeten zijn aangevoerd, b.v. wijn, olie en misschien ook granen. De aanwezigheid van handelaren mag daarom wel vermoed worden, temeer omdat daarvan in naburige gebieden blijkt uit inscripties, zo b.v. van handelaren in steen (cretarii), die baksteen o.m. naar Engeland verscheepten. Aan de economische bloei van deze gebieden kwam een einde, toen de Romeinen in het begin van de 5de eeuw de Rijn grens prijs gaven. Alvorens de gevolgen hiervan te bespreken, dienen wij nog de situatie ten noorden van de Rijn sedert de komst van de Romeinen kort in beschouwing te nemen.

De Veluwe en de streken ten oosten van de IJssel zijn in de Romeinse periode weinig dicht bewoonde gebieden gebleven. Deze streken waren voor een deel bedekt met een dichte bebossing, die met primitieve hulpmiddelen niet in cultuur gebracht konden worden.³ De bewoning

moet zich beperkt hebben tot de hogergelegen gronden, die niet met bos waren begroeid. Deze gronden lagen in het gebied ten oosten van de IJssel vooral op het diluvium in de oostelijke helft, die zich in het noorden bij het schaars bewoonde Oost-Twente aansloot. Men kan aldus de bewoning van de hierbedoelde streken in de eerste eeuwen na Chr. vermoedelijk in hoofdzaak localiseren ten oosten van een lijn, van het Lochemse heuvelland naar de Elterberg, en binnen dat gebied vooral in de nabijheid van de middenloop van de Buurse Beek, de Berkel, de Baakse Beek, de Oude IJssel, de Slingerbeek en de zijriviertjes van deze stroompjes, zodat o.a. Neede, Ruurlo, Borculo, Groenlo en het Montferland als oude bewoningskernen beschouwd zullen mogen worden. Op de Veluwe treft men de bewoning veelal, doch niet uitsluitend, aan in de randgebieden, in de zuid-oostelijke Veluwezoom, en in de westelijke en noordwestelijke Veluwerand.

De vraag, wie er in de Romeinse periode op de Veluwe en in de streken ten oosten van de IJssel gewoond hebben, is niet zo eenvoudig te beantwoorden. Vooreerst kan men er rekening mede houden, dat de Romeinen een strook land aan de rechteroever van de Rijn tijdelijk vrij van bewoning gehouden hebben; buiten dit militaire gebied is vermoedelijk, zowel op de Veluwe als in de streken ten oosten van de IJssel, een deel der bewoners uit de laatste eeuwen vóór Chr. gevestigd gebleven. Behalve door deze „autochtone” bevolking is het zuidelijk gedeelte van laatstgenoemd gebied vermoedelijk ook bewoond door Usipetes, die omstreeks het begin van onze jaartelling uit oostelijke richting in het stroomgebied van de Oude IJssel doorgedrongen kunnen zijn. Op de westrand van de Veluwe zijn in de eerste eeuw na Chr. waarschijnlijk ook Friezen gevestigd geweest. De bevolking heeft geleefd van akkerbouw, die als voornaamste product de sedert het begin van onze jaartelling steeds meer verbouwde rogge leverde. Naast de akkerbouw werd, vermoedelijk min of meer supplementair, de veeteelt beoefend, door een vrij armoedige bevolking, wier economische activiteit niet ver boven de directe zorg voor het dagelijks brood uit ging, en die in kleine, schamele nederzettingen bijeen woonde. Van grotere agrarische complexen, in handen van grootgrondbezitters zijn geen sporen gevonden. Hoewel de Romeinen verscheidene krijgstochten in het gebied ten oosten van de Gelderse IJssel hebben ondernomen – zij het ook, dat deze streek voor hen als doorgangsgebied te beschouwen is

– en tot ver in Westfalen tijdelijke bezettingen gelegd hebben, is in de streken ten oosten van de IJssel van Romeinse invloed op de economische situatie, noch van enig handelsverkeer iets te bemerken. Ook de Veluwe heeft deze invloed niet gekend, zij het ook, dat de door een betrekkelijk onbewoonbaar gebied stromende Gelderse IJssel voor de Romeinen niet alleen een belangrijke strategische verkeersweg naar het noorden, maar ook een handelsweg was naar het land der Friezen, met wie zij – gelijk overvloedige archeologische vondsten leren – drukke handelsrelaties hadden. Dat de gebieden in de IJsselvallei daar enig aandeel in hadden, blijkt uit niets. Ten slotte dient hier nog vermeld te worden, dat de mogelijkheid bestaat, dat de Veluwe en Montferland in de eerste eeuwen na Chr. centra zijn geweest van een ijzerproductie, namelijk voor de bereiding van smeedijzer uit een ter plaatse opgegraven ijzerhoudende grondstof. Op de Veluwe zijn sporen van een dergelijke nijverheid gevonden ten westen en ten zuiden van Apeldoorn en in de zuid-oostelijke Velwezoom tussen Dieren en Velp. Het is echter niet uitgesloten, dat deze nijverheid uit latere eeuwen dateert; omstreeks 1200 schijnt zij vrij plotseling verdwenen te zijn.

Het prijsgeven van de Rijn grens door de Romeinen in de 5de eeuw bracht belangrijke wijzigingen teweeg in het Gelderse gebied ten zuiden en ten westen van de Rijn. Een deel van de bewoners, waaronder vooral degenen, die de grote landgoederen en landhuizen bewoonden namelijk Romeinse ambtenaren en andere personen, wier bestaansmogelijkheid in sterke mate gebonden was aan het voortbestaan van het Romeinse gezag, dat in deze streken rust en vrede gehandhaafd had, trokken met de Romeinse troepen zuidwaarts. Met de Romeinen en hun aanhang verdween een belangrijk deel van de welvaart en dit had o.m. ten gevolge, dat de hiervóór geschetste tegenstellingen in economisch opzicht tussen de beide delen van het Gelderse gebied minder scherp werden en dat zij in de loop van de volgende eeuwen zelfs grotendeels verdwenen.

In het gebied ten oosten van de IJssel en op de Veluwe veranderde na het vertrek van de Romeinse legers uit ons land de economische situatie voorlopig maar weinig, slechts langzaam ontwikkelden akkerbouw en veeteelt zich in deze gebieden tot op een iets hoger niveau, mede door het in gebruik nemen van betere landbouwwerktuigen, waarvan een trekploeg wel het belangrijkste was. Daarmede konden zwaardere en

moeilijker te bewerken, en ook lager gelegen gronden, in cultuur gebracht worden, waarmede op den duur een uitbreiding van het cultuurareaal werd verkregen. Voorlopig echter – d.w.z. minstens tot in de 7e eeuw – bleven deze streken slechts zeer dun bevolkt. De Frankische grafvelden bij Rhenen en Wageningen wijzen op bewoning van de zuidelijke Veluwerand in de tweede helft van de 6de eeuw en daarna. Met betrekking tot de streken ten Oosten van de IJssel dient hieraan nog te worden toegevoegd, dat, hoewel het vermoedelijk wel juist is, dat in verschillende perioden uit het noordoosten of oosten delen van Germaanse stammen – Franken of Saksen, dan wel beide, dat kan hier buiten beschouwing gelaten worden – naar deze streken getrokken zijn, het daarbij niet om grote aantallen gegaan kan zijn, want die zou het land niet hebben kunnen voeden, zodat deze immigranten, althans grotendeels, verder zuidwaarts zouden zijn getrokken; een klein deel kan dan achtergebleven zijn en zich met de autochtone bevolking hebben vermengd. Eerst na het ontstaan van het Merovingse rijk en vooral na de vestiging van het Frankische gezag in deze landen – d.w.z. omstreeks de 7de eeuw – komt – wat de streken aan de oostzijde van de IJssel betreft – in de economische situatie iets meer tekening. De ontginning komt op gang en leidt tot een iets dichtere bewoning, zij het ook voornamelijk in de vorm van sterk verspreide „kampen”, betrekkelijk kleine, aan één gebruiker toebehorende, bijeenliggende percelen akkerland, die op een of andere wijze van de omgeving waren afgescheiden, en in veel mindere mate in de vorm van kleine dorpen, omtrent wier tijdstip van ontstaan de toponomie ons verdere inlichtingen kan verstrekken. Op de hogergelegen zandgronden lagen de akkers van diverse gebruikers veelal ongescheiden in complexen bijeen, en vormden z.g. „essen”. Gemeenschappelijk bezit kwam in deze tijd in de streken ten oosten van de IJssel en op de Veluwe nog niet voor, evenmin als grootgrondbezit, in den zin van grote, uitgestrekte complexen van één eigenaar. Grootgrondbezit ontbrak echter niet geheel, gelijk o.m. blijkt uit de schenkingen van in de zojuist genoemde streken gelegen onroerend goed, schenkingen, die sinds de kerstening van deze streken met name aan de Kerk gedaan werden.

Bij de akkerbouwproducten moet in de eerste eeuwen na Christus – zowel in de hiervóór genoemde streken als elders in het Gelderse gebied – ook de rogge vermeld worden. De rogge als cultuurplant was af-

komstig uit Centraal-Europa en uit de ten oosten daarvan gelegen streken.

Zij verbreidde zich – hoewel zij reeds gedurende de laatste eeuwen van de ijzertijd hier en daar in West-Europa voorkwam – eigenlijk eerst in grotere omvang in de eerste eeuwen na Christus. Daarna werd rogge één van de belangrijkste akkerbouwproducten. Naast de rogge bleven haver, en gerst, die men hier te lande reeds eerder kende, zich handhaven. In de vroegste Middeleeuwen is de veeteelt in deze streken nog onbelangrijk; eerst in de latere Middeleeuwen, wanneer de IJsselweiden geheel beschikbaar komen, wordt daar een belangrijke vetweiderij gedreven.

Naast de veeteelt en de akkerbouw is – naar latere gegevens te oordelen – de bijenteelt van enige betekenis geweest. Van handelsverkeer blijkt echter niets, zodat mag worden aangenomen, dat de agrarische productie ter plaatse in de consumptie werd opgenomen en allereerst diende om een grotere bevolking te voeden en voorts – voor een niet onbelangrijk deel – kon strekken tot het voldoen van hetgeen in natura aan wereldlijke en kerkelijke grondbezitters verschuldigd was, waarbij misschien een klein deel in geld betaald werd, al is het niet duidelijk, waar bij het ontbreken van handelsverkeer van enige betekenis, het geld vandaan kwam.

In het overige deel van het Gelderse gebied, namelijk ten zuiden van de Rijn, was in de eerste eeuwen na het vertrek van de Romeinse legers evenmin sprake van een economische bloeiperiode. Hier heeft de vernietiging van het Romeinse gezag, die nog niet *eo ipso* algehele vernietiging van de gallo-Romeinse cultuur medebracht, een ernstige terugslag op de welvaart gehad. Deze terugslag zijn de hier bedoelde gebieden eerst in de loop der volgende eeuwen langzamerhand te boven gekomen. Het scherpst blijkt dit in Nijmegen en onmiddellijke omgeving. Daar is de periode van $\pm$ 400 tot aan het midden van de 8ste eeuw wel bijzonder duister. De schriftelijke bronnen vermelden Noviomagus voor het eerst weer in de tweede helft van de 8ste eeuw, als Karel de Grote er zijn bescheiden palts bouwt en hij en later zijn opvolgers daar herhaaldelijk vertoeven en bovendien sprake is van een kerk. Van economische betekenis is deze palts nauwelijks geweest; de cultuurgrond in de omgeving van Nijmegen, d.w.z. in het z.g. zich tot de Maas uitstrekkende Rijk van Nijmegen en in het Reichswald was betrekke-

lijk gering van omvang en voorlopig vormde zich bij de palts niet veel meer dan een kerkelijke nederzetting, mede omdat de palts geen permanent consumptiecentrum was. Echter bleef de door de koninklijke palts beschermde veerplaats, niettegenstaande de verwoesting door de Noormannen een zekere betekenis behouden als knooppunt van althans ten dele in gebruik gebleven Romeinse landwegen, en op die grondslag kon later de stad Nijmegen een belangrijke handelsstad worden, waarbij dan ook het Rijnverkeer een grote rol gaat spelen. De eerste reële grondslag daartoe, het ontstaan van een handelsnederzetting, mag ongeveer in de 11de eeuw gesteld worden.

Het meer naar het zuiden gelegen deel van het Gelderse gebied – d.w.z. de Maasstreken in Noord- en Middenlimburg, en de „Kreis Geldern” – is vermoedelijk in de loop van de eerste helft van de 5de eeuw – zo niet eerder – door de Romeinse legers verlaten en ten dele door de Franken bezet. Wat de „Kreis Geldern” betreft, is het waarschijnlijk, dat de uit het oosten gekomen Frankische veroveraars betrekkelijk spoedig in zuid-westelijke richting verder getrokken zijn: aanwijzingen voor permanente vestiging van Franken vindt men eerst met betrekking tot de 7de eeuw, en dan nog maar schaars, o.m. bij Stralen, Weeze, Wachtendonk en Sevelen. Het is waarschijnlijk, dat die Frankische immigratie plaats vond van uit het westelijke kerngebied van de Franken na de stichting van het Merovingse Rijk. De „Kreis Geldern” zal in de eerste eeuwen na het vertrek van de Romeinse legers in hoofdzaak wel bewoond gebleven zijn door de autochtone bevolking, die er in de Romeinse periode gevestigd was. In de economische situatie zijn vermoedelijk geen andere wijzigingen opgetreden dan die welke veroorzaakt werden door het vertrek van de Romeinse legers, zodat in het algemeen van een verminderd welvaartspeil en van een wegvallen van de handelsactiviteit gesproken kan worden. Ongeveer hetzelfde zal men met betrekking tot de Maasstreek in Midden- en Noordlimburg mogen zeggen. Ook met betrekking tot deze gebieden heerst onzekerheid omtrent de bewoning in de na-Romeinse periode. Hoewel gezegd mag worden, dat die streken reeds in de 5de en 6de eeuw binnen de invloedssfeer van de Franken lagen en verder ook bleven, zijn Merovingse vondsten daar zeldzaam. Ze zijn van veel geringere omvang dan in Zuidlimburg en o.m. gedaan bij Well, Wanssum en Grubbenvorst, in Noordlimburg, en bij Tegelen, Kessel, Swalmen, Nieuwstadt

en St. Odilienberg in Middenlimburg. Deze vondsten, ten dele bestaande uit grafvelden en enige verspreide muntvondsten, laten wel toe tot bewoningscontinuïteit te concluderen, maar omtrent de economische situatie geven zij ons geen inlichtingen.

Ook over de situatie in de streek tussen Waal en Rijn, in de Over- en Nederbetuwe, en in de Tieler- en Bommelerwaarden is vóór de 7de eeuw weinig bekend. De bevolking, Bataven en eventueel andere volksdelen, die er in de Romeinse periode op woerden, oeverwallen en stroomruggen woonden, en daar een bescheiden akkerbouw en veeteelt uitoefenden, zal er wel ten dele in de loop van de 4de eeuw weggetrokken zijn – mogelijk naar de hoger gelegen Veluwe – omdat de in die eeuw optredende transgressie van de zee een belangrijk deel van het land onbewoonbaar gemaakt zal hebben. In het begin van de 7de eeuw slaagden de uit het zuiden opdringende Franken er – in concurrentie met de Friezen – in zich tijdelijk van Dorestad en Utrecht meester te maken; later kwam dit gebied definitief aan de Franken. Voor het land tussen de grote rivieren, waarvan het oostelijk deel tot het Gelderse gebied behoort, had dit in economisch opzicht tot gevolg, dat in dat gebied – voorzover de waterstaatkundige toestand zulks veroorloofde – zich Franken vestigden, die daar naast de overgebleven autochtone bevolking een afzonderlijke grondbezittende, als een soort hereboeren te beschouwen bovenlaag vormden, die als grondslag en steun voor het Frankische gezag diende. Met deze Frankische „kolonisatie” is vermoedelijk ook een uitbreiding van het landbouwareaal gepaard gegaan.

In de 7de-10de eeuw was het Gelderse gebied – voor zover in cultuur gebracht – in hoofdzaak een agrarisch gebied, waarvan het ontstaan en de grondslag in het hiervóórgaande in het kort geschetst zijn. De handel nam er in het zojuist genoemde tijdvak – en ook daarvóór, behoudens de met name op het gebied ten zuiden van de Rijn betrekking hebbende uitzonderingen tijdens de Romeinse periode – geen plaats van betekenis in. Evenmin was een combinatie van landbouw en koophandel, zoals de Friezen die in de 7de-9de eeuw gekend hebben, bij de bewoners van het Gelderse gebied bekend. De Friese handel, die in evengenoemde eeuwen een bloeitijdperk beleefde, ging – voorzover die gedreven werd met het Rijngebied, en wel vooral met Keulen, Mainz en verder stroomopwaarts gelegen handelsplaatsen, en met het Maasgebied (Maastricht) – weliswaar behalve via Utrecht dwars door het

Gelderse gebied, namelijk langs Gelderse IJssel en langs de Rijn en Maas, maar uit niets blijkt, dat bewoners van dat gebied daaraan deel hadden. De handel van Dorestad geraakte in de loop van de 9de eeuw in verval, terwijl de Friese handel in betekenis afnam. Eerst door de opkomst van Tiel en Zaltbommel werd dit deel van het Gelderse gebied direct in het handelsverkeer betrokken.

Omtrent het vroegste begin van Tiel is weinig met zekerheid bekend; vast staat echter, dat Tiel in de loop van de 9de en de 10de eeuw betekenis heeft gekregen als handelsnederzetting. Tielse kooplieden verwierven – tegelijk met die van Deventer – in 896 van koning Zwentibold op verzoek van bisschop Odilbald van Utrecht bijzondere bescherming en een speciale rechtspositie. Omstreeks het jaar 1000 blijkt ook van handelsrelaties van de Tielse kooplieden met Engeland. In het begin van de 11de eeuw werd de plaats door de Noormannen geplunderd, op zich zelf beschouwd een gebeurtenis, die van een zekere welvaart getuigt. Kort daarna speelden de Tielse kooplieden, die de gevolgen van de plundering door de Noormannen blijkbaar snel te boven waren gekomen, een rol in de geschillen tussen de Utrechtse bisschop en de graaf van Holland, Dirk III, over tolheffing en andere – onrechtmatige – gezagsuitoefening door laatstgenoemde in het mondingsgebied van Rijn en Maas. Alpertus van Metz licht ons in zijn „*De diversitate temporum*” uitvoerig over dit alles in. Naast Tiel wordt nog vóór het einde der 10de eeuw Zalt-Bommel als handelsnederzetting vermeld; aldaar waren tol, munt en gruit gevestigd, welke rechten in het bezit van de Utrechtse Kerk waren, evenals diverse gezagsrechten in Tiel en Deventer. In de 11de eeuw, mogelijk zelfs vroeger kwam nog een derde handelsnederzetting in het Gelderse riviergebied op, n.l. Heerewaarden. Door de ligging bij het punt, waar de Maas toenmaals een open verbinding had met de Waal, en het verkeerssysteem van de Maas op dat van de Rijn inhaakte, kon Heerewaarden een plaats in het handelsverkeer innemen, gelijk o.m. blijkt uit het ook voor de handelsgeschiedenis der Lage Landen belangrijke 11de eeuwse toltarief van Koblenz, waarin naast kooplieden en schippers – wat niet zelden hetzelfde was – uit Tiel en Zalt-Bommel ook handelaren uit Heerewaarden vermeld worden.⁴ Met betrekking tot deze drie handelsplaatsen mag gezegd worden, dat zij zowel bij de Rijnhandel als bij de Maashandel betrokken waren, evenals bij de doorvoerhandel uit en naar

de Rijn- en Maasgebieden; bovendien hadden zij een aandeel in de handel van het vasteland met Engeland. Tiel, waar ook een rijkstol gevestigd was, mag wellicht als de belangrijkste nederzetting van deze drie beschouwd worden; bij dit alles moet men bovendien bedenken, dat in vele gevallen, waar mogelijk, aan de waterweg de voorkeur gegeven werd boven de landweg. Gaat men na welke goederen in dit verkeer langs Maas, Rijn en Waal vervoerd en verhandeld werden, dan ziet men allereerst, dat daarin grondstoffen voor de Maaslandse metaalnijverheid en afgewerkte producten van die nijverheid getransporteerd werden, voorts in verschillende richtingen wol, tin en vetten uit Engeland, benevens laken, zowel uit Vlaanderen als uit het Maasgebied. Uit het Rijnland werden wijn, natuursteen, hout en aardewerk aangevoerd. Uit deze opsomming van een aantal van de belangrijkste handelsgoederen en van hun herkomst en bestemming blijkt reeds, dat de bewoners van Tiel, Zalt-Bommel en Heerewaarden, plaatsen, die nauwelijks over een achterland beschikten, in hoofdzaak als tussenhandelaren zullen zijn opgetreden en daarnaast – of eventueel tegelijkertijd – als vrachtschippers. Vrachtvaart is van ouds een der pijlers van de economische bloei van deze gewesten. Maar omstreeks 1200 begonnen handel en vrachtvaart van Tiel te verlopen; Tiel moet dan in toenemende mate wijken voor Nijmegen, dat als handelsstad een grote toekomst tegemoet gaat. Daarnaevens treedt ook Arnhem op de voorgrond.

Van de Gelderse handelsbedrijvigheid in de 9de tot de 12 de eeuw kon in het voorgaande een beeld ontworpen worden, dat – hoe onvolledig het moge zijn door gebrek aan bronnenmateriaal – althans enigermate houvast biedt en ons in staat stelt in de vroegste ontwikkeling van de Gelderse rieverhandel na de Romeinse tijd één der grondslagen van het handelsverkeer in de latere Middeleeuwen te onderkennen, n.l. het vrachtverkeer en de daarop berustende transitohandel. De interlocale positie van schippers en kooplieden, de uitoefening van hun bedrijf in verschillende gezagsgebieden, en het belang, dat vorsten en andere tot het uitoefenen van publiekrechtelijke bevoegdheden gerechtigde personen of instituten hadden bij het handelsverkeer, brachten mede, dat omtrent de verplichtingen van schippers en kooplieden en omtrent hun bevoegdheden en rechten schriftelijke bescheiden, bijvoorbeeld: tolprivileges, moesten worden opgemaakt, en

dat aantekeningen gehouden dienden te worden met betrekking tot het handelsverkeer, bijvoorbeeld: tolrekeningen, en tot geschillen, die tussen de schippers en kooplieden onderling, of tussen hen en de overheid rezen. Dientengevolge zijn wij uit die bronnen – voorzover bewaard – althans enigszins geïnformeerd over de op handel en scheepvaart in vroegere eeuwen betrekking hebbende bijzonderheden. Als gevolg van de al of niet beschikbaarheid van bronnenmateriaal, hetzij schriftelijk, hetzij archeologisch materiaal, kan met betrekking tot een bepaalde ontwikkeling of tot een bepaald aspect van de historische gebeurtenissen of toestanden, het beeld scheef getrokken worden. Men moet dus steeds voorzichtig zijn met conclusies omtrent de omvang en de betekenis van de onderscheiden aspecten van het historisch gebeuren, zoals die ons uit de bronnen tegemoet komen.

Betrekt men het hier gezegde op de Gelderse geschiedenis van de vroege Middeleeuwen, dan mag – hoewel handel en verkeer in de bronnen van de 9de tot de 12de eeuw relatief op de voorgrond treden, en de akkerbouw en de veeteelt, en ook de nijverheid hierin in mindere mate naar voren komen – daaruit toch niet worden afgeleid, dat de beide laatstgenoemde bestaansmiddelen weinig of geen betekenis hadden voor de Gelderse economie. Voor het verwerven van enig inzicht in de geschiedenis van akkerbouw en veeteelt kunnen wij gegevens putten uit schenkingsoorkonden, goederenlijsten, inkomstenregisters, overeenkomsten betreffende goederenruil, en dergelijke stukken, die ons enige indruk kunnen verschaffen omtrent de omvang en aard van het agrarische bedrijf. Met betrekking tot de nijverheid ligt de zaak veel ongunstiger; hier zijn wij aangewezen op enkele verspreide gegevens, die de indruk wekken, dat de nijverheid weliswaar niet geheel ontbroken heeft, maar toch van weinig betekenis was.

Beginnen wij – in aansluiting op hetgeen hiervóór gezegd is over de streken ten oosten van de Gelderse IJssel⁵ – met de landbouw. Omstreeks 800 begint een reeks schenkingsoorkonden en oorkonden, waarin zakelijke rechten gevestigd worden, b.v. vruchtgebruik. In deze oorkonden worden agrarische gronden, gelegen in verschillende streken binnen het Gelderse gebied vermeld, akkers, weilanden en bijbehorende boerenhoeven, en ook bospercelen, die voor exploitatie in enigerlei vorm geschikt waren, terwijl bovendien niet zelden visserijrechten in de schenkingen begrepen werden. Oorkonden van 794⁶, 796⁷, 800⁸, 801⁹,

805¹⁰ bevatten schenkingen van dergelijke onroerende goederen en rechten te Wichmond, en te Doornspijk en Beekbergen op de Veluwe, aan Liudger, die in 809 als eerste bisschop van Münster overleed. Op een grensstreek in het Gelderse gebied heeft betrekking een in het begin van de 9de eeuw opgemaakte opsomming van de kerkelijke bezittingen in Stevensweert.¹¹ Daarin worden o.m. vermeld: ploegland, hooiland, weiden, verder vee, namelijk koeien, varkens, schapen, etc. en ook bijen. In 814 worden agrarische gronden in de Betuwe, in de Veluwe en in de Bommeler- en Tielerwaard vermeld, o.a. te Gent, Meinerswijk, Huissen, Kesteren, Buurlo, Soeren, Ede, Hedel en Driel.¹² In 828 ontvangt de Utrechtse Kerk onroerend goed ten geschenke, liggende ten oosten van de IJssel, n.l. o.a. te Aalten, Varsseveld, Hummelo, Didam en 's Heerenberg;¹³ in 834 onroerend goed te Oosterbeek en tegenover Arnhem in de Betuwe (Praast),¹⁴ en in 838 onroerende goederen in de Lijmers, bij Doetinchem, en op de Veluwe bij Wageningen en Otterlo.¹⁵ Ook in de tweede helft van de 9de eeuw wordt de reeks van schenkingen voortgezet. In 850 verkrijgt de Utrechtse Kerk goederen in de Betuwe en in de Bommelerwaard,¹⁶ terwijl in 855 een grote schenking van landerijen en bospercelen op de Veluwe (Putten, Ermelo, Drie, Otterlo) aan het klooster Werden gedaan wordt.¹⁷ In 891/92 treffen wij een schenking aan ten behoeve van de abdij van Lauresheim;¹⁸ de goederen liggen verspreid op de Veluwe en voorts in de „Achterhoek”. Een goederenlijst van Prüm uit het jaar 893¹⁹ vermeldt onroerend goed o.a. te Arnhem, Wilp, Velp, Wamel, Zandwijk, Rossum, Asperen en Voorst.

Uit deze op kerkelijk bezit betrekking hebbende voorbeelden, waarvan nog verscheidene andere zouden kunnen worden toegevoegd, blijkt allereerst van agrarische bedrijvigheid in grote delen van het Gelderse gebied in de loop van de 8ste en de 9de eeuw. Het gaat daarbij zowel om akkerbouw als om veeteelt. De akkerbouw levert in deze eeuwen, en ook later nog, in hoofdzaak rogge, gerst en haver; veeteeltproducten worden zelden vermeld; van zuivelproductie – anders dan voor eigen, of hoogstens zuiver lokaal gebruik – was vermoedelijk nauwelijks sprake. Toch wijst de – weliswaar niet menigvuldige – vermelding van hooilanden op veeteelt als bedrijf. Daarbij zal het dan waarschijnlijk in de eerste plaats om productie van slachtvee en om mestproductie voor de akkerbouw gegaan zijn. Naast de veeteelt, die o.m. ook varkens

omvatte, vinden wij de bijenteelt vermeld; honig – als de middeleeuwse remplaçant van suiker – neemt in sommige opbrengstlijsten een belangrijke plaats in. Zó b.v. in de lijst van inkomsten, die de abdij Werden uit haar goederen in Twente trok (midden 10de eeuw).²⁰ Daarnaast komt bijenwas als plattelandsproduct voor. Voorts blijkt, dat de door de grondgebruikers – voor zover zij niet op eigen grond zaten – aan de rechthebbende kerken en kloosters verschuldigde betalingen weliswaar ten dele in natura, maar ook in geld plaatsvonden. Zo ontving b.v. de abdij Fulda in 945²¹ uit Bredevoort en uit Diepenheim betalingen in zilver. Een en ander duidt hoogst waarschijnlijk op enig lokaal handelsverkeer met agrarische producten. Van welke aard en omvang dit verkeer geweest is, en op welke wijze het geschiedde, wordt uit de bronnen van de 9de tot de 12de eeuw niet duidelijk; eerst in de latere Middeleeuwen komt in dit probleem enig licht.²²

De schenkingsoorkonden, waaraan de hiervoor genoemde voorbeelden ontleend zijn, leren ons ook nog iets omtrent de sociale en rechtsverhoudingen op het platteland, en met name over hetgeen men de institutionalisering van grondbezit en grondgebruik zou kunnen noemen, namelijk dat de grond en het gebruik daarvan niet meer uitsluitend of in hoofdzaak in handen was van individuele bezitters. Deze konden daarover geheel naar eigen inzicht beschikken, maar tengevolge van de – o.a. door het Romeinsrechtelijke begrip „fiscus” en door het daaruit voortvloeiende Middeleeuwse grondregaal bepaalde – ontwikkeling van het publiekrechtelijke karakter van grondbezit wordt het overgrote deel van de grond in toenemende mate object van aanvankelijk tamelijk verspreid liggend, later meer in complexen bijeengelegd grootgrondbezit. Daaronder zijn grote complexen rijksbezit, dat in diverse rechtsvormen in gebruik komt bij juridisch onzelfstandige en veelal van derden afhankelijke rechtspersonen of natuurlijke personen, welke laatsten met diverse namen, als horigen, wastinsigen, etc. worden aangeduid.

Over de nijverheid in de 9de tot de 12de eeuw in het Gelderse gebied is niet veel bekend. De in latere eeuwen voor deze streken zo belangrijke baksteenindustrie, die in de Romeinse tijd o.a. bij Tegelen en bij Berg en Dal gevestigd was, is met de Romeinse legers verdwenen en komt eerst in de loop van de 12de eeuw weer langzaam op.²³ Ook in de Lijmers, later een belangrijk produktiegebied, komt aldaar vervaardigde

baksteen eerst in de 13de eeuw in gebruik. Wat de ijzerwinning betreft, deze nijverheid heeft enige sporen achtergelaten in de Lijmers en op de Veluwe; aldaar is – gelijk mag worden afgeleid uit de slakvondsten ter plaatse – uit de ijzerhoudende stenen smeedijzer geproduceerd. In hoeverre dit product verwerkt en verhandeld is, dan wel slechts voor eigen gebruik aangewend werd, blijkt niet. In de 13de eeuw moet dit bedrijf gestaakt zijn. Nijverheid van enige betekenis ontwikkelt zich in het Gelderse gebied eerst in de loop van de 13de eeuw wanneer in sommige steden, zoals b.v. in Roermond, een lakennijverheid ontstaat.

Ook de economische ontwikkeling van het „Overkwartier”, met inbegrip van de „Kreis Geldern”, is tot in de 13de eeuw – evenals in het overige Gelderse gebied, met uitzondering van de hiervóór genoemde handelscentra in het Midden-Nederlandse rivierengebied – in hoofdzaak agrarisch gericht. De akkerbouw in het oostelijk deel van het „Overkwartier”, met name op de toendertijd steeds meer in exploitatie genomen löss-gebieden bij Straelen en Aldekerk, begon omstreeks het begin van de 13de eeuw zelfs voldoende omvangrijk te worden om export van graan mogelijk te maken. Deze uitvoer vond ten dele plaats via Roermond en Venlo, een omstandigheid, die mede steun gaf aan de opkomende handelsbedrijvigheid in genoemde plaatsen.

Een indruk omtrent de agrarische situatie in de 12de eeuw geven wederom de oorkonden, die betrekking hebben op de bezittingen van kerkelijke instellingen. Afgezien daarvan, dat de vermelding van een groot aantal plaatsnamen aantoonst, dat het in cultuur gebrachte areaal in omvang is toegenomen en dat nu een zeer belangrijk deel van het Gelderse gebied in de agrarische sfeer is opgenomen, blijken uit deze acten bijzonderheden omtrent de verspreiding en de productie van het agrarisch bedrijf. De stichtingsoorkonde van de abdij Mariënweerd²⁴ vermeldt in 1129 o.a. weiden te Beesd, Tricht, Spijk en Enspijk in de Nederbetuwe en in de Tielerwaard; in een andere oorkonde worden novale tienden in de Betuwe en vermeld,²⁵ hetwelk wijst op ontginning van gronden. Verschillende andere oorkonden vermelden eveneens weiden en akkers in de streken ten oosten van de Gelderse IJssel, met name in de Lijmers, in de Betuwe en ook op de Veluwe. In het algemeen is te constateren, dat het aantal plaatsen waar het agrarische bedrijf wordt uitgeoefend, sterk toeneemt. Met deze uitbreiding van

cultuurareaal gaat ook de uitbreiding van het wereldlijk en kerkelijk grootgrondbezit gepaard, gelijk o.a. wordt geïllustreerd door de vermoedelijk ten dele de 12de eeuwse situatie weergevende goederenlijst van de graaf van Dalen²⁶ en door de lijst van bezittingen van het bij Doetinchem gelegen klooster Bethlehem (2100).²⁷ In de eerste lijst worden genoemd goederen, die gelegen zijn in de kerspelen Tielerwaard, Bommelerwaard, Dodewaard, Vaassen, Almen, Eibergen, Groenlo, Winterswijk, Warnsveld, Rheden, Heumen, Rothen, Aalten, Neede en Doetinchem; in de tweede lijst zijn o.a. vermeld goederen te Gaanderen, Didam, Silvolde, Azewijn, Neede, Het Gooi, Drempt Keppel, Beinum, Zevenaar, Doetinchem, Hummelo, Warnsveld, Wehl en Zelhem. Ook omtrent de aard van de producten van deze bezittingen worden wij door de oorkonden ingelicht. Een inkomstenlijst van de abdij Deutz (1155/65)²⁸ vermeldt o.m. uit Rijnwijk en Velp leveringen van haring, snoek, kaas, diverse granen, varkens, eieren en zout. De abdij Siegburg verkrijgt uit Straelen²⁹ o.m. tarwe en kleinvee, het Maria Magdalena hospitaal te Münster ontvangt uit Winterswijk als tiende 12 malder rogge.³⁰ De voormelde goederenlijst van de graaf van Dalen noemt een keur van producten uit de Bommeler- en Tielerwaard en uit de „Achterhoek”, n.l. moutkoren, haver, gerst, rogge, boter, kaas en varkens. Een grote verscheidenheid aan producten vermeldt de op de 12de en 13de eeuw betrekking hebbende inkomstenlijst van de abdij Werden uit de hof te Putten (Veluwe):³¹ rogge, haver, moutkoren, honig, bijenwas, paling, haring, snoek, varkens, zwijnen, schapen, lammeren, wol en kaas. Het Munsterstift te Aken ontvangt in het begin der 13de eeuw uit goederen te Erkelenz: graan, hout en varkens.³² Naast deze leveringen in natura staan in verscheidene gevallen nog geldbetalingen en prestaties van diensten (b.v. voor het vervoer van de leveringen per schip of per wagen). Ook komt het voor, dat een levering in natura door geldbetaling vervangbaar wordt gesteld.

Een belangrijk punt bij het in cultuur brengen en bewoonbaar maken van gronden was het lozen van het overtollige water en het beschermen tegen overstroming. Hiermede werd reeds in de 12de eeuw, wellicht ook hier en daar eerder, een aanvang gemaakt³³ o.a. door het graven van waterlossingen en het aanleggen van waterkeringen.

Het staat wel vast, dat hierdoor ook op laaggelegen percelen akkerbouw mogelijk werd. Niet alleen op het in exploitatie brengen van deze

lage gronden, maar ook op het ontginnen van woeste gronden, b.v. op de Veluwe, was de aandacht gevestigd in de 12de en 13de eeuw. Vooral de ontginning heeft de omvang van het landbouwareaal in handen van grootgrondbezitters doen toenemen. Een groot gedeelte van de ontgonnen gronden werd tegen vaste, veelal relatief geringe vergoedingen aan derden in pacht uitgegeven, dan wel in diverse andere rechtsvormen in gebruik afgestaan. De buiten de ontginningen liggende woeste gronden, ten dele uit heidevelden en bossen bestaande, waren economisch niet geheel waardeloos. De heide was geschikt voor schapenteelt, en werd tevens dienstbaar gemaakt aan de bijenteelt. De ten dele uit eikenbossen bestaande boscomplexen waren voor de varkensteelt van belang.

Naast groot vee werd zeer veel pluimvee gehouden, met name op de Veluwe en in het „Overkwartier”. Deze teelt was van belang voor de betaling van pachten en renten, maar kan bovendien betekenis gehad hebben, omdat zij aan de plattelandsbevolking een betalingsmiddel verschafte voor de aankoop van zaken, die zij zelve niet kon produceren.

Tuinbouw in noemenswaardige omvang wordt in de bronnen niet vermeld. Alleen in het „Overkwartier” bij Geldern en Erkelenz is wijnbouw beoefend.

Zo zijn wij met onze beschouwingen en weergave van de hoofdzaken van datgene wat uit de bronnen van diverse aard blijkt, genaderd tot de 13de eeuw. In deze eeuw vangt de ook voor het Gelderse gebied belangrijke stedelijke ontwikkeling aan. Deze ontwikkeling is – economisch gezien – in de eerste plaats van belang voor de bloei van handel en nijverheid, maar zij houdt eveneens – gelijk wij zullen zien – verband met de beoefening van akkerbouw en veeteelt.

Allereerst enige algemene opmerkingen over karakter en functie der middeleeuwse steden. De steden in de Noordelijke Nederlanden zijn – met enkele uitzonderingen zoals Maastricht en Utrecht – betrekkelijk jong, d.w.z. zij moeten – ook in het Gelderse gebied – worden gerekend te behoren tot een periode, die met de 13de eeuw aanvangt. Behalve deze steden zijn er nederzettingen van veel oudere datum geweest, die in het handelsverkeer een rol speelden, zonder dat uit die nederzetting een stad groeide. Treffende voorbeelden vindt men daarvan in Friesland, maar ook binnen het Gelderse gebied, b.v. Heerewaarden,³⁴ dat nimmer een stad werd, evenmin als Meinerswijk tegen-

over Arnhem; toch waren deze plaatsen reeds vroeg handelsknooppunten. Handel betekende aldus niet *eo ipso* ontstaan van steden, handelsverkeer was niet een stedenvormende factor bij uitnemendheid, integendeel: aan het ontstaan van steden in de Noordelijke Nederlanden – dus ook voor die binnen het Gelderse gebied – moeten uiteenlopende oorzaken ten grondslag gelegd worden. Eigenlijk zou men – bij de vergaande nuancerings en differentiëring wel kunnen zeggen, dat elke stad een verschijning sui generis is, hetwelk niet uitsluit, dat aan de steden gemeenschappelijke trekken en eigenschappen mogen worden toegekend. In de periode, waarin de Gelderse steden ontstaan of gesticht worden, had het land – gelijk wij hiervóór zagen – een op de voorgrond tredend agrarisch karakter. Voor de steden heeft dit belangrijke gevolgen gehad en wel in die zin, dat agrarische bedrijven in de stad veelal in gelijke mate als handel en nijverheid gevestigd waren. De middeleeuwse stad kan ook in het Gelderse gebied gezien worden als een door muren en poorten beschermde, uit het landrecht geëximeerde agglomeratie van personen, die zich in hoofdzaak bezig hielden met handwerk, handel en verkeer, akkerbouw en veeteelt; in verschillende steden uiteraard in ongelijke mate. Zo waren er steden, die inderdaad hoofdzakelijk van handel en nijverheid leefden, maar ook steden, wier burgers in een belangrijke mate hun onderhoud vonden in agrarische bezigheden. In Arnhem b.v. lieten de burgers in het midden van de 14de eeuw meer dan 1000 koeien en ossen in de buurt van de stad op de stedelijke weiden grazen.³⁵ Ook in Zutphen was het agrarisch element – nog in de late Middeleeuwen – goed vertegenwoordigd.³⁶

Waren dus handel en nijverheid, akkerbouw en veeteelt in vele steden componenten van de stedelijke ontwikkeling, aan geen enkele daarvan mag onontbeerlijkheid voor hun ontstaan worden toegekend.

Over de nijverheid nog een enkele opmerking. Elke middeleeuwse stad had bij haar vroegste ontstaan een aantal handwerkers als inwoners. Het is ondenkbaar, dat een grotere gemeenschap of nederzetting van enige honderden personen, die een deel van hun behoeften door ruil of door koop met geld moesten dekken, zonder handwerkers kon bestaan. Deze handwerkers zullen in den aanvang in behoeften voorzien hebben, die de inwoners van de jonge nederzetting niet in eigen huishouding konden bevredigen. En deze handswerklieden – die steeds meer een noodzakelijkheid voor de zich tot stad ontwikkelende agglomeratie

werden – zullen vermoedelijk ook voor het platteland in de omgeving gewerkt hebben. In den beginne werd waarschijnlijk nog in een belangrijk deel van de behoeften, b.v. brood, vlees, groente en eenvoudige kleding, in de eigen huishouding voorzien, vooral door hen, die nog min of meer agrarisch gebonden waren. Maar op den duur werd een belangrijk deel van dit werk aan de handwerkslieden overgelaten. Dit blijkt o.m. daaruit, dat in de steden het aantal van de gilden toeneemt en de differentiatie in het handwerk steeds groter wordt. Zo komen in de late Middeleeuwen in de meeste steden³⁷ de volgende ambachten voor: schoenmakers, leerbewerkers, metselaars, timmerlieden, smeden, kuipers, pelswerkers, bakkers, vleeshouwers, klompenmakers, kleermakers, schippers, manden- en korfvlechters, brouwers, harnasmakers enz. Daarnaast vaak ook nog wevers, vollers en ververs. Ook gaat de differentiatie soms nog verder en treft men b.v. aan „alde” en „nye schomeker”, d.w.z. schoenlappers en schoenmakers (van nieuw schoeisel). Bijna allen vonden hun klanten niet alleen in de stad, maar voor een niet onbelangrijk deel op het omringende platteland.

Om zich een voorstelling te kunnen maken van de samenstelling van de bevolking van een middeleeuwse stad en van de getalssterkte van de naar bedrijfstakken ingedeelde groepen der stedelijke inwoners, zou men b.v. kunnen uitgaan van de zoëven gereleveerde feiten met betrekking tot de ambachten. Verder moet men hierbij vooral vooropstellen, dat men zich de steden in de Noordelijke Nederlanden – ook nog in de latere Middeleeuwen – niet klein genoeg voorstellen kan.³⁸ Al is het dan ook zó, dat de demografische onderzoeken in de Noordelijke Nederlanden tot nu toe nog maar spaarzaame resultaten opgeleverd hebben, toch is het wel mogelijk om – zij het ook voorzichtig en onder reserve – iets mede te delen over bevolkingsaantallen. Met betrekking tot de steden in het graafschap Holland vermeldt de Informatie van 1514 voor Leiden 12.000 inwoners, voor Haarlem 11.000, voor Delft en Amsterdam 10.000, voor Gouda 7000, voor Dordrecht 6000, voor Rotterdam 4500, voor Alkmaar 3500 inwoners. Leiden, de grootste stad, had in 1400 ongeveer 5000 inwoners en men mag aannemen, dat de meeste steden van het graafschap Holland in het begin van de 15de eeuw minder, sommige zelfs veel minder dan 5000 inwoners hadden.

Deventer, waarschijnlijk de grootste stad in de Oostelijke Neder-

landen, had in de tweede helft van de 14de eeuw waarschijnlijk ongeveer 5000 inwoners, Utrecht had omstreeks 1400 vermoedelijk 6000 à 7000 inwoners, waarbij te bedenken is, dat een belangrijk deel daarvan geestelijken waren. De meeste steden in het oosten des lands waren veel kleiner.

Realiseert men zich, dat elk van deze steden zo ongeveer 15 à 20 ambachten gehad moet hebben, dan kan men uitrekenen – zij het ook slechts globaal – dat in elke stad de handwerkers met hun gezinsleden een niet onbelangrijk deel van de stedelijke bevolking uitmaakten. Indien wij bij onze nadere beschouwingen uitgaan van een naar middeleeuwse begrippen middelgrote stad, dan zouden wij als voorbeeld kunnen nemen steden als Arnhem en Zutphen. Het aantal inwoners zal daar in het begin van de 15de eeuw de vierduizend niet veel overschreden hebben. Men ziet daaruit met welke kleine eenheden wij te doen hebben. In zo'n stad hebben wij, gelijk uit de stedelijke rekeningen blijkt, te rekenen met ongeveer 400 handwerkers, bakkers, slaggers, brouwers, kleermakers, schoenmakers en schoenlappers, smeden, timmerlieden, leer- en pelswerkers etc. Met hun gezinsleden zullen – wanneer men het gezin gemiddeld op vier personen stelt – deze handwerkers en hun gezinsleden een getal van 1600 personen van de stedelijke bevolking uitgemaakt hebben, derhalve ongeveer 40%. In steden, waar een deel van de zoëven genoemde bedrijven zich tot exportbedrijven ontwikkelde, of zeggen wij liever en eenvoudiger en meer in overeenstemming met de kleine getallen en verhoudingen, een deel van hun product voor het interregionale verkeer en voor verkeer op verdere afstanden beschikbaar stelden, in zulke steden zou het percentage van 40% nog iets hoger geweest kunnen zijn. Maar dat is dan een ontwikkeling, die in hoofdzaak in de loop van de 15de eeuw zichtbaar wordt, want veel vroeger mag de industriële ontwikkeling in de Noordelijke Nederlanden niet gedateerd worden. Met uitzondering misschien van Maastricht, waar de lakennijverheid reeds veel vroeger tot lakenexport naar Duitsland aanleiding gaf. De belangrijkheid en de onontbeerlijkheid van het locale handwerk voor het stedelijk leven in de latere Middeleeuwen, maar ook in vroegere tijd, treedt duidelijk op de voorgrond als men zich het zoëven genoemde percentage van 40 voor ogen stelt. Aan de handwerkers moeten nog worden toegevoegd kooplieden, schippers en boeren, wier getal niet te berekenen is, omdat

de gegevens daartoe geheel ontbreken. Wat de boeren betreft, blijkt uit de omvang van het veebezit van de burgers, dat hun aantal niet gering was, waarbij er natuurlijk rekening mede gehouden moet worden, dat velen een koe in nevenbedrijf hielden. Met varkens en kippen, die tot de inventaris van elke middeleeuwse stad gerekend moeten worden, was het evenzo. Een andere groep van de bevolking vormden de stedelijke beampten, over wier – niet grote – aantallen de stadsrekeningen ons gegevens verschaffen.

Het is wel nauwelijks nodig te zeggen, dat de hier genoemde getallen approximatief en voorlopig zijn, maar zij kunnen ons toch een indruk geven van de getalsverhoudingen van de bevolkingsgroepen in de laat-middeleeuwse stad der Noordelijke Nederlanden. Ook tonen zij ons de geringe omvang van een middelgrote stad in de middeleeuwen.

Tot besluit dient nog op één punt te worden gewezen, namelijk hierop, dat het een zeer opvallend feit is, dat een zó kleine gemeenschap als een laat-middeleeuwse stad zó veel en dikwijls zó omvangrijke opgaven en verplichtingen te vervullen had en ook vervullen kon, en nog wel met relatief geringe financiële middelen. Bouwen van stads-muren, poorten en openbare gebouwen, oorlogsvoering, bestuur, armenzorg, schoolwezen, waren voor een stedelijke gemeenschap van ongeveer 4000 inwoners tamelijk kostbare aangelegenheden.

Vergelijkt men zo'n gemeenschap met een hedendaagse agglomeratie van ongeveer 4000 inwoners, dan laat zich niet alleen menig verschil vaststellen, maar er komen ook verscheidene vragen op omtrent het karakter en de sociale en politieke positie van de middeleeuwse stad, vragen, die hier slechts in het kort behandeld konden worden. Deze laat ontstane en in kleine verhoudingen opgegroeide steden begonnen in de 15de eeuw een grondslag te vormen voor de latere economische, geestelijke en politieke bloei van de republiek der Verenigde Nederlanden, ook in de streken, die nu wel aangeduid worden met de term „randgewesten”.

Na deze korte inleiding over het karakter van de laat-middeleeuwse steden, die ook in het Gelders gebied sinds de 13de eeuw centra voor de economische ontwikkeling van het land werden, kunnen wij overgaan tot de behandeling van de verschillende facetten van die ontwikkeling. Allereerst van de handel, die berustte op de gunstige verkeersgeografische situatie.³⁹

Deze handel schiep ook voor de opkomende nijverheid, en niet minder voor de akkerbouw en veeteelt, de gelegenheid om haar producten een marktgebied te verzekeren. Daarnaast opende de ligging aan de grote rivieren de gelegenheid om deel te nemen aan de doorvoerhandel, alsmede de mogelijkheid om uit den vreemde producten te betrekken en te verhandelen voor de afzet in het Gelderse gebied. Naast deze eigenlijke handel, maar nauw daarmee samenhangende was er nog de vrachtaart, die door Gelderse schippers in dienst van kooplieden werd uitgeoefend. Dat bij dit alles de nauwe relaties met het Rijnland en de nabijheid van de grote handelsstad Keulen een belangrijke rol speelden, zal uit hetgeen volgt voldoende blijken.

In de gebieden aan de Midden-Maas, en met name in het Gelderse Overkwartier, concentreerden zich sedert het begin van de 13de eeuw handel, nijverheid en verkeer in de steden Roermond, en Venlo.⁴⁰ Daarbij komt nog, dat in de latere Middeleeuwen ook in de kleinere steden en op het platteland van het Overkwartier nijverheid werd beoefend. Wat de positie van Venlo aangaat is het belangrijk, dat het in 1343 door graaf Reinold II van Gelre aan deze stad verleende stadsrecht de bepaling bevatte, dat de graaf van Gelre niet zou „laten gescien noch gehengen dat enich opslach oft comenscap van enigherhande goede ergent si tusschen Moudic (Mook) ende Venle an die side daer Venle gelegen is, dan tot Venle”. Dit recht was de grondslag van het door Venlo gepretendeerde stapelrecht. Het oostelijke – in hoofdzaak agrarische – deel van het Overkwartier met Geldern en Straelen was voor de handel van weinig betekenis, alleen Goch, dat na 1473 aan Kleef kwam, had voor de textielhandel enige betekenis.

In de latere Middeleeuwen waren de steden aan Rijn, Waal en IJssel, alsmede de Zuiderzeesteden, Harderwijk en Elburg, van belang voor de Gelderse handel. Deze handel had verschillende componenten, waarvan de belangrijkste waren de doorvoerhandel en de eigenlijke import- en exporthandel. Daarnaast kende men nog het ten dele met laatstgenoemde handel samenvallende jaarmarktverkeer. Daarvan levert de veehandel op de Arnhemse Sint Lucasmarkt een voorbeeld op. Behalve jaarmarkten werden er zowel in de steden als op het platteland weekmarkten gehouden, die in de vorm van kleinhandel in hoofdzaak de lokale behoeften alsmede die van de omgeving verzorgden. De jaarmarkten dienden vooral het interlocale en interregionale handelsver-

keer, dat zich in de loop der tijden tot groothandel ontwikkelde en eveneens in toenemende mate buiten de jaarmarkten plaatsvond.

De hier zeer in het kort gescherste handelsbedrijvigheid berustte o.m. op de verkeersmogelijkheden langs water- en landwegen.⁴¹ In het Gelderse gebied bestaat van oudsher een gunstige verkeerssituatie. Rijn, Maas, Waal en IJssel boden goed bevaarbare toegangs- en uitgangswegen, terwijl de zijrivers van de Maas en de Oude IJssel, niet zonder belang voor de binnenvaart waren. Dit rivierensysteem, dat het grootste deel van het handelsverkeer verzorgde, werd aangevuld door enkele interlocale landverkeerswegen, waarvan de noord-zuid-verbinding de voornaamste was. Aan deze weg lagen Zutphen, Doesburg, Arnhem, Nijmegen, Venlo en Roermond. In Zutphen gaf deze noord-zuid-route aansluiting met Westfalen langs de weg, die vandaar over Lochem in oostelijke richting liep, en met Emmerik en verder zuidwaarts gelegen steden, langs een weg, die langs de Toldijk in zuidelijke richting ging. In Arnhem kruiste de noord-zuid-route de weg, die uit het oosten naar Utrecht liep, en in Nijmegen vertakte zich de weg in drie richtingen, naar Maastricht, naar Keulen en naar 's Hertogenbosch. Een weg van Zwolle naar Utrecht langs de Zuiderzee verschaftte aan Nijkerk, Harderwijk, Elburg en Hattem een landverbinding. Van dit verkeersnet maakte niet alleen de eigenlijke koophandel, maar uiteraard voor zover het om waterwegen ging, ook de vrachtvaarder, die men in zekere zin de vader van de Nederlandse handel kan noemen, gebruik. Handel en vrachtvaart, d.w.z. vervoer van handelsgoederen voor rekening van derden, gingen lang samen, ook in het Gelderse gebied.

Gaan wij thans over tot een iets meer gedetailleerde bespreking van de handelsbedrijvigheid in het Gelderse gebied. In Roermond, dat beschikte over een oost-west verbinding van Keulen naar Antwerpen, werden uit diverse richtingen producten aangevoerd, die voor een groot deel naar andere bestemmingen werden verzonden. Dit was – behalve met het te Roermond geproduceerde laken – het geval met rogge, vlas en wede, landbouwproducten uit het Gulikerland en uit het Gelderse „Overkwartier”. Ook steen, kalk en mergel werden te Roermond verhandeld, evenals zout, vis, diverse wijnsoorten en hout. Ongeveer dezelfde goederen ontmoet men in het handelsverkeer te Venlo, met dien verstande, dat deze voor grotere schepen uit het „Nederland”, het gebied benedenstrooms van Venlo, bereikbare stad van meer betekenis

was dan Roermond. Venlo, waar zowel noodzaak tot als mogelijkheid van overlading bestond, was mede daardoor en door de verbindingen naar het Rijnland een belangrijke plaats van samenkomst van kooplieden, die ten behoeve van de door hen gedreven groothandel o.a. gebruik maakten van het apparaat, dat het Venlose marktwezen te hunner beschikking stelde: bepaling van maat en gewicht, transport- en overladingsfaciliteiten, enz. De zouthandel bloeide er – evenals de vishandel – en daarnaast traden de handelaren in kalk en kolen op de voorgrond. De grotendeels op de wijziging in de bevaarbaarheid van de Maas berustende stapel van Venlo werd vooral ten opzichte van het goederenverkeer uit het „Overland”, het gebied bovenstrooms van Venlo, gehandhaafd, en betrof in hoofdzaak kolen en bouw materiaal, (steen, hout, mergel, kalk, die o.m. afkomstig waren uit de St. Pietersberg, bij Maastricht). Naast de eigenlijke handel was in beide steden ook de vrachtvaart van belang, benevens het landtransport, waartoe de samenkomst van land- en waterwegen aanleiding gaf. Zowel Roermond als Venlo zijn lid geweest van de Duitse Hanze, doch de relaties met de overige Hanzesteden zijn van betrekkelijk geringe omvang gebleven. In Noord-Limburg was de handelspositie van Venlo zó sterk, dat stroomafwaarts gelegen plaatsen als Kuik, Mook en Grave geen noemenswaard aandeel in het handelsverkeer langs de Maas konden verwerven. Alleen Zalt-Bommel kreeg enige betekenis als handelsstad.

Van de handelscentra in de z.g. „Nederkwartieren” van Gelre, hadden Nijmegen, Zalt-Bommel, Arnhem, Doesburg en Zutphen, allereerst belang bij het Rijnverkeer, zowel in stroomopwaartse, als in stroomafwaartse richting, terwijl vooral de beide eerstgenoemde steden bovendien nog geïnteresseerd waren bij het verkeer langs de Maas. De handel in de overige steden van dit gedeelte van het Gelderse gebied heeft – met uitzondering van de handel van Harderwijk en Elburg – niet veel meer dan locale betekenis gehad. Tiel had bij het begin van de latere Middeleeuwen het grootste deel van zijn positie als handelsstad verloren. De Tielse kooplieden worden nog wel vermeld in 1226 als handelaren op Engeland, maar daarna neemt de betekenis van Tiel snel af en treden de zojuist genoemde riviersteden Nijmegen, Zalt-Bommel, Arnhem, Zutphen en Doesburg, gevolgd door de Zuiderzeesteden Harderwijk en Elburg, op de voorgrond, ook in de handel met Engeland. In de 13de eeuw – en nog meer in de 14de eeuw – worden

herhaaldelijk Gelderse kooplieden in het handelsverkeer met Engeland vermeld. Zij halen er o.a. wol en metalen en brengen er diverse handelsgoederen, voornamelijk datgene wat zij uit het Rijnverkeer verworven hadden, o.m. wijn en stenen, vruchten, lederwaren en linnen. Deze handel op Engeland, die gedurende de latere Middeleeuwen plaats vindt, dient men als een der belangrijkste verlengstukken van de Rijnhandel te beschouwen, waaraan de meeste Gelderse handelscentra in meer of mindere mate deel hadden. Rijn- en Maasverkeer is tot in de 15de eeuw voor een belangrijk deel in Gelderse handen, en ook aan het verkeer met de Engelse havens hebben – gelijk gezegd – Gelderse kooplieden, soms als „mercatores de Alemania” aangeduid, een aandeel, totdat zij in de 15de eeuw door de Zeeuwen en Hollanders niet alleen uit de handel op Engeland, maar – vooral door laatstgenoemden – ook voor een niet onbelangrijk deel uit de rivierhandel verdrongen worden, naarmate het economisch overwicht van Holland, als gevolg van de ontwikkeling van de nijverheid, groter wordt. Maar vóór dat tijdstip vinden wij verscheidene blijken van commerciële relaties van Gelre met de overzijde van de Noordzee. Zó b.v. het verdrag dat hertog Willem van Gelre in 1387 sloot met de Engelse koning en vooral de vele vermeldingen van Harderwijk en Zutphen in het overzeese verkeer. Daarnaast treft men Engelse kooplieden in Nijmegen aan en Nijmeegse en Zalt-Bommelse handelaren in Bergen op Zoom, waar zij op de jaarmarkten linnenhandel drijven met kooplieden uit Engeland. Het langst vindt men de Engelse relaties terug in de Gelderse Zuiderzeesteden.

In een overzicht van de economische geschiedenis van het Gelderse gebied mochten de Engelse handelsbetrekkingen uiteraard niet onvermeld blijven, doch er dient aan toegevoegd te worden, dat zij geenszins primair waren voor de handelspositie van Gelre. Het aandeel van de Gelderse steden was – ook in de 13de en 14de eeuw – minder omvangrijk dan dat van de Overijsselse en Friese, Hollandse en Zeeuwse handelscentra. De niet-Gelderse kooplieden en vrachtaarders beschikten over grotere zeegaande schepen en – en dit geldt met name voor de Zeeuwen en Hollanders – over havens, die voor het zeeverkeer geografisch gunstiger lagen dan de Gelderse rivierhavens, die op hun beurt weer gunstiger lagen voor het rivierverkeer met de Rijn- en Maaslanden. De belangrijkste functie van de Gelderse handel in de „Neder-

kwartieren", en – gelijk wij zagen – ook in het „Overkwartier", was de – tevens riviervrachtvaart omvattende – tussenhandel, die niet alleen betrekking had op goederen, die uit stroomopwaarts gelegen streken afkomstig waren, maar ook goederen, die uit stroomafwaarts gelegen gebieden werden aangevoerd. Dat daarbij de Rijnhandel belangrijker en omvangrijker was dan de Maashandel staat wel vast, hoewel eerst een nauwkeurige bewerking van beschikbare, doch nog niet uitgegeven bronnen het mogelijk zal maken dat met exacte cijfers aan te tonen. De nauwe, ook in de 15de en 16de eeuw voortdurende handelsrelatie met de Rijnlanden, vooral met de Nederrijn, is een karakteristieke trek van de Gelderse historie. Zij valt, gelijk wij in hoofdstuk III zagen, samen met de politiek-staatkundige verbindingen. Inzicht omtrent de omvang van het handelsverkeer geven ons de slechts voor een deel bewaard gebleven rekeningen van de Gelderse landsheerlijke riviertollen, te Lobith, Nijmegen, Heerewaarden, Tiel, Zalt-Bommel, Ravestein, Mook, IJsseloord en Zutphen.⁴² Daarin zijn b.v. de namen van een groot aantal personen genoemd, die met betrekking tot de cargo als koopman-eigenaar of als schipper-vervoerder beschouwd moeten worden, onder vermelding van de aard van de scheepsladingen. Een beeld van de handelsbeweging in het Gelderse transitogebied verkrijgt men b.v. door vergelijking van de rekeningen der verschillende tollens over dezelfde periode.⁴³ Daaruit ziet men o.a., dat verscheidene koopmans- of schippersnamen in de Tielse rekeningen wèl, in de Lobithse rekeningen niet vermeld worden, terwijl het omgekeerde zich ook voordoeft. Dit maakt het waarschijnlijk, dat in vele gevallen te Nijmegen overlading plaats vond in of uit Gelderse – en Nederrijnse – schepen. Bovendien kan een deel van de uit verschillende richtingen te Nijmegen aangevoerde goederen aldaar gebleven zijn, hetzij voor lokaal gebruik, hetzij voor andere bestemmingen, die er de eigenhandel drijvende Nijmeegse kooplieden aan gaven.

In het Rijn-IJsselverkeer ziet men een deel van de stroomafwaarts voorbij de tol van IJsseloord reizende kooplieden en schippers – en dat zijn niet zelden Nederrijnse kooplieden en schippers – weer met andere lading stroomopwaarts terugkeren. In deze gevallen heeft overlading, verhandeling en herbevrachting beneden IJsseloord plaats gevonden, d.w.z. ten dele in Doesburg en Zutphen, en voorts in Deventer en Kampen. Bovendien komt het niet zelden voor, dat in het stroomaf-

waartse rivierverkeer de schepen niet terugkeren omdat zij ter plaatse van bestemming blijven en daar worden afgebroken. Dit was namelijk het geval met z.g. „luerdennen”, vlotachtige rivierschepen, die op het beginpunt van de reis op tamelijk primitieve wijze uit voor gebruik als timmerhout geschikte balken en planken werden samengevoegd, zodat zij de tegenstroom niet konden verdragen en slechts bruikbaar waren in het stroomafwaarts gaande vrachtverkeer. Meestal werden zij beladen met wijn, natuursteen, molenstenen of met hout.⁴⁴

Uit het voorgaande moge o.m. duidelijk geworden zijn, dat met name de Gelderse IJsselsteden, Doesburg en Zutphen, en – zij het in mindere mate – Arnhem, wat haar handelspositie aangaat, in relatie stonden tot de overige IJsselsteden, Deventer en Kampen, en – als gevolg van het ontbreken van een directe waterverbinding met de IJssel – in geringer mate ook tot Zwolle. Deze uit velerlei gegevens, o.a. uit de stedelijke rekeningen, blijkende relatie was – mede omdat de genoemde Gelderse en Overijsselse steden allen deel uitmaakten van de Hanze, of althans betrekkingen tot de Hanze onderhiielden – van zodanige aard, dat men van een samenhangend Gelders-Overijssels handelsgebied kan spreken, een gebied, waar de aldaar gelegen handelssteden niet alleen de toevoer- en afzetgebieden grotendeels gemeen hadden, maar waar de handel ook grotendeels dezelfde producten omvatte. Uit deze situatie spreekt niet slechts de territoriale, maar ook de interterritoriale samenhang.

Deze samenhang strekte zich ook in andere richtingen uit; in westelijke richting naar de kustgebieden, in zuidelijke richting langs de Maas en langs de Rijn, waar de kooplieden en schippers uit Emmerik, Orsoy, Burik (Büderich), Duisburg, Düsseldorf en vooral uit Wesel en Keulen, nauwe relaties met de Gelderse steden onderhiielden. Daarnaast zijn nog de handelsbetrekkingen met Westfalen, inzonderheid met Münster, Warendorf, Coesfeld, Borken, Bocholt en met Bentheim, te vermelden.

In het Rijn- en IJsselverkeer was een grote verscheidenheid van handelswaren betrokken. In het opgaande verkeer: zout, haring, stokvis, bokking, boter, kaas, huiden, laken en bier; in het neergaande verkeer: wijn, leien, tufsteen, Drachenfelser trachyt, cement, molenstenen, kalk, hout, steenkool, ijzerwaren, aardewerk, specerijen, kramen, leerwerk, en voorts verschillende vruchten als appels, kastanjes en

noten, die blijkens de stadsrekeningen o.m. de stedelijke feestmaaltijden aanvulden,⁴⁵ evenals uit zuidelijke landen aangevoerde vijgen en rozijnen.⁴⁶ Ook minder vreedzame zaken, namelijk oorlogsmateriaal, donderbussen, slangen, ijzer voor pijlen, steen voor kogels, werden niet zelden uit de Nederrijnse landen, b.v. uit Keulen en Xanten,⁴⁷ betrokken. De omstandigheid, dat de meeste van deze goederen ook in het handelsverkeer van de westelijke kustgebieden voorkomen, onderschreept het transito-karakter van de Gelderse handel, die ook directe en indirecte relaties met de Oostzee omvatte, waarbij vooral Nijmegen op de voorgrond trad, gelijk uit verscheidene gegevens blijkt, o.m. uit een klacht over het lastig vallen van Gelderse kooplieden op Schonen (1302), en uit de o.a. door Nijmegen en Arnhem meermaals ondernomen en ten slotte geslaagde pogingen het lidmaatschap van de Hanze te verwerven. Dit lidmaatschap betekende, dat de stad deel uitmaakte van het Hanzeverbond en dat de in die stad gevestigde kooplieden gebruik mochten maken van de privileges van de Duitse Hanze^{47a}. In Arnhem zijn – blijkens de stadsrekeningen van de 15de eeuw – de directe relaties met de Hanze het duidelijkste en mogelijk ook het omvangrijkste. Zij komen vooral tot uitdrukking in de betrekkingen tot de eveneens tot het Keulse „Drittel” van de Hanze behorende Nederrijnse en tot de Westfaalse steden. Vermelding verdient ook, dat Deventer voor de Arnhemse en Nijmeegse kooplieden fungeerde als plaats van aankoop van bepaalde producten, die aldaar op en buiten de jaarmarkten verhandeld werden, b.v. linnen en glas, en ook salpeter en ander oorlogsmateriaal. Zutphen had – evenals Deventer – een belangrijke houtmarkt, waar aanvoer van hout uit de Rijnlanden en – mede blijkens de ligging van één der beide Zutphense houtmarkten, n.l. buiten de aan de oostzijde gelegen Laerpoort – uit Westfalen plaats vond. Het hout werd voor een groot deel doorverkocht naar Amsterdam, dat reeds in de 15de eeuw een houtmarkt van regionale betekenis had. Behalve in Zutphen is ook te Arnhem – aan de hand van de 15de eeuwse stadsrekeningen – houthandel, met name met Wesel, vast te stellen, terwijl een ander deel van het hout uit de Veluwe kwam. De meer, doch geenszins uitsluitend, op de overzeese handel ingestelde steden Harderwijk en Elburg behoorden in economisch opzicht meer tot de Overstichtse groep van handelscentra. In deze beide Zuiderzeesteden was met name de vishandel, die zich ook op het Rijnland, en met

name op de Keulse markt, de centrale markt voor vis in het noordelijke deel van het Rijnland, richtte, van betekenis.

Mochten dan ook, voorzover de beschikbare gegevens ons daaromtrent inzicht verschaffen, het rivierverkeer met de Maaslanden, de Rijnlanden, de westelijke kustgebieden en het zich daarbij aansluitende handelsverkeer met Engeland en de Oostzeelanden op de voorgrond staan – zij het in de verschillende steden niet in gelijke mate – zo was ook het reeds eerder vermelde handelsverkeer met Westfalen niet onbelangrijk. Westfalen was voor de gehele IJsselstreek zowel een toevoergebied als een afzetgebied. De steden aan de IJssel hadden, zoals wij met betrekking tot het Gelderse deel van de IJsselvallei reeds zagen,⁴⁸ bruikbare water- en landverbindingen met het „Land der roten Erde”, en zo waren dan ook Zutphen en Doesburg bij de handel op Westfalen meer betrokken dan de andere Gelderse steden. Westfalen leverde o.a. rogge, varkensvlees, turf, glas, linnen, hout en twee soorten natuursteen, n.l. de o.m. uit de Baumbergen bij Coesfeld afkomstige Münstersteen, en de uit Bentheim in hoofdzaak via Nordhorn en Zwolle afgevoerde Bentheimse zandsteen.⁴⁹ De 15de eeuwse stadsrekeningen van Arnhem geven vele gegevens omtrent houtaankopen, die o.m. in Wesel gedaan werden.⁵⁰

Verscheidene van deze Westfaalse handelsgoederen vindt men in het westwaarts gerichte verkeer der IJsselsteden weer terug.⁵¹ Ook als afzetgebied waren de streken aan de oostzijde van de tegenwoordige grens van betekenis. Daarheen ging – in hoofdzaak door bemiddeling van de IJsselsteden – een deel van de producten, die in de loop van de 14de en de 15de eeuw door Hollandse kooplieden ten dele van eigen bodem, ten dele uit den vreemde in Kampen, Zwolle, Deventer, en ook in de Gelderse IJsselsteden werden aangevoerd: diverse lakensoorten, en andere textielgoederen, wol, boter, kaas, zout, diverse vissoorten, Franse wijnen, bier, zeep, verschillende oliën, aluin en kramerijsen, etc. Uitvoerproducten van eigen bodem hadden de IJsselsteden niet of nauwelijks aan te bieden, behoudens slachtvee en kleine hoeveelheden textiel en bier.

In dit algemene beeld passen de gegevens omtrent de positie van Zutphen met betrekking tot het verkeer met Westfalen. Uit de in de overrentmeestersrekeningen verantwoorde ontvangsten van poortgelden blijkt b.v. dat deze ontvangsten verreweg het grootst waren aan de

Laerpoort, die voor het handelsverkeer uit het oosten de toegang vormde tot de stad. De ontvangsten aan de poorten waardoor het verkeer uit noordelijke en uit zuidelijke richting binnen kwam, waren zeer veel lager, waarbij echter te bedenken valt, dat dit verkeer voor een groot deel langs de IJssel plaatsvond.⁵²

De omvang van de Berkelscheepvaart is voor de hier behandelde periode niet met enige zekerheid vast te stellen, evenmin als die langs de Oude IJssel, maar gezien de bevaarbaarheid van beide rivieren tot in het westelijke Münsterland en in analogie met de verkeerssituatie op Schipbeek en Regge, waarvan vaststaat, dat zij gebruikt werden voor transport van hout en steen, mag worden aangenomen, dat ook de Berkel en de Oude IJssel van belang waren voor de handelspositie van Zutphen en Doesburg. In hoeverre de kleine steden, Lochem, Borculo, Doetinchem en Groenlo bij de handel betrokken waren, blijkt niet uit de beschikbare gegevens. Op grond van de ligging aan de land- en waterwegen naar het oosten zullen enkele kooplieden, schippers en vervoerders uit de genoemde steden mogelijk een bescheiden aandeel in de handel met Westfalen en de IJsselsteden hebben gehad.

De Gelderse tolrekeningen geven ons een indruk van de handelsbeweging langs de Rijn, maar zo lang deze niet gepubliceerd zijn, worden wij vollediger ingelicht door de brievenboeken van de stad Keulen.⁵³ Daaruit blijkt, dat ongeveer tot in het midden van de 15de eeuw de Rijnhandel stroomafwaarts van Keulen nog voor een belangrijk deel in handen van Gelderse en Nederrijnse kooplieden, tussenhandelaren en makelaars was, terwijl Gelderse en Nederrijnse schippers als vrachtaarders optraden. Ook hier weer de combinatie van eigenhandel, tussen handel en vrachtaart. In de tweede helft van de 15de eeuw trad echter een verandering in, die ongeveer samenviel met de achteruitgang van de IJsselhandel. Daartegenover traden de directe betrekkingen tussen Keulen en de Rijnlanden, enerzijds, en Holland en Zeeland, anderzijds, naar voren; daarbij ging het voor de Hollanders en Zeeuwen in hoofdzaak om de afzet van haring, zout, boter, kaas en laken, voor de Rijnlanders om wijn, ijzerwaren en artikelen, die in het verkeer met Engeland verder verhandeld konden worden.⁵⁴ Deze verschuiving, die een verzwakking van de Gelderse Rijnhandel inhield, blijkt duidelijk uit de zojuist aangeduide correspondentie van de Keulse raad. Het

handelsverkeer van Keulen met de zeeprovincies nam sterk toe en het Gelderse gebied geraakte daarbij op de achtergrond. Deze ontwikkeling is waarschijnlijk ook in de hand gewerkt door de politieke onrust in Gelre. Een beeld van de Gelderse handel te midden van deze onrust geven de zogenaamde „Geldrische Arrestationsprotokolle”, opsommingen van ladingen, ladinginventarissen van Gelderse schepen en van Gelderse goederen in andere schepen, die tussen 5 oktober 1465 en 4 februari 1466 en tussen 20 juli 1470 en 27 januari 1471 Keulen passeerden en daar geconfiscieerd werden.⁵⁵

Richten wij thans onze aandacht op de nijverheid, die in de 13de en 14de eeuw, behoudens een enkele uitzondering nog in hoofdzaak voor de lokale markt werkte, waaronder dan verstaan moet worden niet alleen de plaats waar de markt gevestigd is, maar ook haar omgeving. De stedelijke en de plattelandsnijverheid richtte zich allereerst op de afzetmogelijkheden, die ontstonden omdat de bewoners van stad en land zich moesten voorzien van nijverheidsproducten, die zij zelf niet of niet meer konden voortbrengen, levensmiddelen, kleding, en voorwerpen van dagelijks gebruik. Maar in de 15de eeuw ontstonden overschotten, die veelal beschikbaar kwamen voor de interlocale handel. Deze situatie bestond niet alleen in het Gelderse gebied, maar ook – althans in hoofdzaak – in de omringende streken, met dien verstande, dat daar de accenten iets anders lagen en dat de verdere ontwikkeling in de verschillende regiones een andere richting nam. In Holland b.v. werd de nijverheid in de loop van de 14de, maar vooral van de 15de eeuw bijzonder belangrijk, in het Gelderse gebied is zij niet van grote betekenis geworden.

In het begin van de 14de eeuw werkten slechts enkele nijverheidsbedrijven in de Noordelijke Nederlanden voor de interlocale en inter-regionale markten. Eerst langzamerhand voegden zich in de loop van die eeuw andere bedrijven daarbij. Allereerst ondergingen de textielfabricage, de baksteennijverheid en de bierbrouwerij uitbreiding, zowel wat geografische spreiding als bedrijfsgrootte aangaat. Voorts ontstonden vooral in de 15de eeuw nieuwe nijverheidstakken, scheepsbouw en daarmee samenhangende bedrijven, de met de visvangst verbandhoudende nijverheidsondernemingen, als b.v. rokerijen, kuiperijen, korfvlechterijen, nettenfabricage; verder de touwslagerijen en olieslagerijen, de vervaardiging van houtskool en de winning van turf en zout, en de

tot de agrarische sector behorende zuivelwinning, die met name met betrekking tot de export eerst in de 15de eeuw betekenis verkreeg.

Twee verschijnselen kenmerken deze laat-middeleeuwse nijverheid in de Noordelijke Nederlanden. Vooreerst, dat zij in zeer sterke mate afhankelijk is van de mede op vrachtafvaart en visserij berustende handel in grond- en hulpstoffen, die voor het grootste deel van elders verkregen moesten worden. In de tweede plaats valt de grote spreiding der nijverheid op. Deze spreiding berust niet alleen op gunstige vestigingsomstandigheden, maar houdt ook verband met één der belangrijkste uitgangspunten en grondslagen van de middeleeuwse nijverheid, n.l. de voorziening in locale behoeften. Daaruit is o.m. te verklaren, dat vrijwel elke stad van enige betekenis bierbrouwerijen binnen haar wallen had, dat vele steden een lakennijverheid binnen haar muren huisvestten, dat de fabricage van baksteen en dakpannen binnen het gebied waar dat met het oog op de aanwezigheid van grondstof mogelijk was, een betrekkelijk grote spreiding had, n.l. in de riviergebieden langs de Rijn, de Gelderse en Hollandse IJssel, en de Utrechtse Vecht. Hetzelfde was het geval met de winning van turf.

Een belangrijke nijverheidstak is ook geweest de bouwnijverheid, die in vele steden en dorpen aanleiding gaf tot een bedrijvigheid, die aan velen werk en brood verschafte. De wereldlijke en kerkelijke overheden traden hier – gelijk vele stadsrekeningen en kerkfabriekrekeningen leren – veelal als opdrachtgevers op.⁵⁶

Gaan wij thans over tot een nadere beschrijving van de nijverheid in het Gelderse gebied en beginnen wij in het „Overkwartier”, dan is daar in de eerste plaats te vermelden de lakennijverheid in de stad Geldern, die, beschermd door landsheerlijke privileges, in de 14de eeuw tot zekere bloei kwam, doch reeds in de tweede helft van die eeuw en in de 16de eeuw toenemende concurrentie kreeg van plattelandsbedrijfsjes, die zich niet bekommerden om de voorrechten, die de stad Geldern ontvangen had. Krachtens deze privileges mochten alleen de stadsburgers laken bereiden in stad en ambt Geldern. Ook de bierbrouwerij floreerde aanvankelijk in de stad Geldern; zij leverde voldoende product om stad en omgeving te voorzien, maar in de loop van de 15de eeuw werd ook deze monopolie-positie ondergraven door de plattelandsbrouwerijen. Door deze achteruitgang van de nijverheid en ook door oorlogsrampen en enkele grote stadsbranden werd de stad Geldern economisch onbe-

tekenend. Slechts als bescheiden landstad van niet meer dan lokale betekenis en als vesting zette de excentrisch gelegen oudste zetel van het territorium zijn bestaan voort.

In Goch, dat eerst in Gelders bezit was, doch in 1473 in Kleefse handen overging, bestond in de 14de eeuw een lakennijverheid, die meer dan lokale betekenis had. Goch was een der belangrijkste textielsteden van de Nederrijnse landen, maar in de loop van de 15de eeuw ging ook deze stad achteruit en in de 16de eeuw was zij – evenals Geldern – een kleine landstad, waar de nijverheid nauwelijks een noemenswaardige omvang had. In de Gelderse enclave Erkelenz is de linnenweverij van enig belang geweest.

Van meer betekenis voor de nijverheid was het tot het „Overkwartier” behorende deel van de Maasvallei, waarvan Roermond en Venlo de centra vormden. Een relatief belangrijke plaats werd in Roermond ingenomen door de lakennijverheid, die een product leverde, dat ook tot export aanleiding gaf, o.m. naar Westfalen, waar de kameraarsrekeningen van Münster in het midden van de 15de eeuw, behalve andere Nederlandse lakensoorten, ook herhaaldelijk Roermonds laken van diverse kleuren en qualiteiten vermelden.⁵⁷ Een tweetal volmolens, die door de Roer gedreven werden, maakten deel uit van het voor de stad zo belangrijke productie-apparaat, welks betekenis mede blijkt uit de aanwezigheid van een „gewantmekersgilde”, dat in het stedelijk leven een vooraanstaande plaats innam, en van een „gewanthuis” of lakenhal. De wol werd verkregen uit Engeland en mogelijk werd ook inheemse wol, die echter van mindere kwaliteit was, gebruikt; de stoffen voor het verven van het laken en aluin voor het fixeren van de kleuren betrokken eveneens van elders, wede uit het Gulikse land en meekrap uit Zeeland. Ook Roermond kreeg in de 15de eeuw, evenals de stad Geldern, concurrentie van lakenbedrijfsjes op het platteland, die minder last hadden van strenge gildebepalingen, maar die ook een goedkopere, uit inheemse wol bereide, en dus minder goede lakensoort leverden. In de 16de eeuw zette zich deze ontwikkeling voort. De lakennijverheid van Venlo is nimmer van groot belang geweest; van export naar buiten blijkt niets, tenzij de goedkope grauwe lakens, die blijkens de stedelijke rekeningen in Arnhem en Nijmegen aan de armen uitgedeeld werden,⁵⁸ van Venlose herkomst waren. Naast de lakennijverheid bestond in Venlo ook een linnennijverheid, die evenals in het naburige Gladbach,

haar grondstof betrok uit het Gulikerland, waar de vlasbouw inheems was. De export van linnen door Venlose kooplieden behoeft de aanwezigheid van linnenweverij in Venlo niet in te sluiten, doch door de vermelding van een linnenweversgilde aldaar wordt die aanwezigheid een vaststaand feit. Ook op het platteland heeft de linnennijverheid niet ontbroken. Zij werd o.m. uitgeoefend in Horst (ten N.W. van Venlo), waar vermoedelijk ook laken vervaardigd werd. Het is een opvallend verschijnsel, dat de plattelandsnijverheid in de Midden-Maasstreek – mogelijk in aansluiting op het oostelijk deel van het „Overkwartier” en het ten zuiden daarvan gelegen Gulikse platteland – in de 15de eeuw een noemenswaardige omvang heeft. In dit verband is nog te vermelden de reeds in de 15de eeuw op de voorgrond tredende fabricage van strohoeden, waarvan export plaats vindt o.a. via Bergen op Zoom naar Engeland.⁵⁹ Het is mogelijk, maar niet zeker, dat de zetel van deze nijverheid in Venray was.⁶⁰

Zowel Roermond als Venlo hadden een aandeel in het verwerken van leer en huiden, doch gegevens omtrent de omvang van deze nijverheidstak zijn bijzonder schaars. Ook deze nijverheid betrok haar grondstoffen van elders, o.a. uit de Ardennen. De bierbrouwerij was in Roermond en Venlo een bloeiend bedrijf, beschermd door landsheerlijke privileges, die aan het in genoemde steden gebrouwen bier een monopolie-positie op het omringende platteland verschafften waarin het stedelijke product zich met enig succes wist te handhaven.

Dit beeld van de nijverheid in het „Overkwartier” kan nog worden aangevuld met enkele gegevens over steenbakkerijen, die overigens in de streken langs de Maas in de Middeleeuwen weinig betekenis hebben gehad. Men gebruikte er nog al wat natuursteen, die o.a. uit Zuid-Limburg gemakkelijk aangevoerd kon worden. Natuursteen in de vorm van mergelsteen kwam uit de St. Pietersberg en andere steengroeven bij Maastricht; Kunradersteen uit Kunrade, bij Voerendaal en natuursteen in de vorm van hardsteen, „blauwe steen” en leisteen kwamen uit de Ardennen.

Daarnaast heeft in deze streken de elders ook niet geheel onbekende gewoonte bestaan om de stenen te bakken in tijdelijke ovens, die weer verdwenen als het werk, waarvoor men stenen nodig had, gereed was. In Venlo bestond een stedelijke steenoven, waarmee de stad zich baksteen verschafte voor eigen gebruik en voor levering aan haar burgers. Eerst

na de Middeleeuwen is de steenindustrie aan de Midden-Maas van meer betekenis geworden, o.a. te Tegelen, waar ook een aardewerknijverheid ontstond.

Ook in de „Nederkwartieren” ontbrak de nijverheid niet. In overeenstemming met het reeds vermelde verschijnsel van een grote spreiding van de bedrijven ontmoeten wij ook hier ongeveer dezelfde nijverheidstakken als in het zuidelijk deel van het Gelderse gebied: de lakennijverheid, de linnennijverheid, de bierbrouwerij en steenbakkerij. Daarnaast is nog een bedrijf te vermelden, dat in het Zuiden niet voorkwam, namelijk de vooral in de beide Zuiderzeesteden Harderwijk en Elburg uitgeoefende visrokerij. Behalve de hiergenoemde takken van nijverheid treft men nog aan: olieslagerijen, (oliemolens), verwerking van huiden en vellen, kuiperijen, korfvlechterijen, touwslagerijen, en dergelijke ondernemingen, die geen van allen méér betekenis hadden dan dat zij in de locale behoeften voorzagen, met dien verstande, dat in Harderwijk en Elburg de kuiperijen en korfvlechterijen verband hielden met de export van vis.

Bezien wij thans de geografische spreiding van de nijverheid in de „Nederkwartieren” iets nader, en beginnen wij met de lakennijverheid, dan is het volgende te vermelden. In de eerste plaats, dat deze nijverheidstak aldaar weinig betekenis gehad heeft. Zalt-Bommel, Harderwijk en Zutphen hebben de lakenbereiding binnen haar muren gekend, maar tot veel meer dan locale voorziening heeft zij het niet gebracht. Zalt-Bommels laken wordt een enkele keer als uitvoerproduct vermeld, o.a. in Münster.⁶¹ Iets meer weten wij van de lakennijverheid van Harderwijk, die in de 15de eeuw op de voorgrond komt. Een stedelijke keur van 1434 vermeldt, dat de Harderwijkse lakenbereiders naast Spaanse en Schotse wol ook wol van de Veluwe schapen verwerken.⁶²

Gelijk uit een raadsbesluit van 1448 blijkt, was het aan de wolwevers toegestaan een gilde te vormen. In hoeverre de Harderwijkse lakens tot export komen is niet geheel duidelijk. In een toltarief van de Duitse Orde van omstreeks 1450⁶³ worden dergelijke lakens vermeld; vroegere vermeldingen van lakens uit Harderwijk geven echter geen zekerheid omtrent export omdat het daarbij kan gaan om door Harderwijkse schippers vervoerde lakens van elders. Daarbij komt nog, dat de tolgisters ons in het onzekere laten omtrent de herkomst van lakens, daar men soms ter verlichting van de tollasten een andere dan de werkelijke

herkomst opgaf; Leidse of Amsterdamse lakens werden vanwege de betere kwaliteit namelijk zwaarder belast dan Harderwijkse lakens.⁶⁴

Ook Zutphen heeft een eigen lakennijverheid gehad.⁶⁵ De stad had een volmolen, die door het water van de Berkel werd gedreven. De pacht van deze molen verschijnt regelmatig onder de inkomsten van de stad.⁶⁶ Uit de tweede helft van de 15de eeuw dateert een weversgildebrief.

Tegen het einde van deze eeuw werden enkele bedrijfjes uit Zutphen naar Arnhem overgeplaatst. Dit had voor Arnhem nauwelijks betekenis en maakte van die stad zeker geen lakenstad, te meer niet omdat ongeveer gelijktijdige pogingen om met behulp van lakenwevers uit 's-Hertogenbosch in Arnhem een lakennijverheid te vestigen, mislukten.⁶⁶ Grote betekenis heeft de lakenproductie in de „Nederkwartieren” van Gelre derhalve niet gehad, want ook de lakennijverheid te Nijmegen had bijzonder weinig te betekenen.⁶⁸

De linnennijverheid is in de „Nederkwartieren” evenmin omvangrijk geweest. Van Zutphen kan gezegd worden, dat zij er een verborgen bestaan leidde; in 1460 verkrijgt het linnenweversgilde een gildebrief,⁶⁹ maar verdere gegevens ontbreken en slechts een enkele keer wordt de linnenfabricage vermeld.⁷⁰ In Nijmegen is wel linnenhandel gedreven, o.a. met Engeland, via Bergen op Zoom, doch van linnenweverij in de stad blijkt niets. Het door Nijmeegse kooplieden verhandelde linnen kan ten dele het product zijn van huisvlijt in de omgeving van de stad, of afkomstig zijn uit het „Overkwartier”.

Een belangrijke tak van nijverheid was in het hier behandelde gebied de sedert de 14de eeuw oplevende fabricage van baksteen en dakpannen. Voor de bouwbedrijvigheid, zowel van wereldlijke en kerkelijke overheden en instellingen, als van particulieren, was deze nijverheidstak van groot belang, omdat juist in de latere Middeleeuwen in verband met stadsuitbreidingen, dichtere bebouwing van het stedelijk areaal, stichting van grote wereldlijke gebouwen, verbetering en versterking van de stadsmuren en stadspoorten, en verder als gevolg van de bouw van grote kerken en van de uitbreiding van kloostergebouwen, een grote behoefte aan bouw materiaal ontstond. Een en ander ging gepaard met het streven om de brandgevaarlijkheid van de huizen en gebouwen te beperken door het gebruik van baksteen en leien in plaats van hout en stro aan te moedigen, veelal door middel van premies of subsidies van

stadswegen verleend.⁷¹ Zo ontstonden daar, waar de daartoe geschikte rivierklei aanwezig was, steenbakkerijen, die in de meeste gevallen van stadswegen beheerd of verpacht werden. Deze „tichelrien” voorzagen allereerst in de behoeften van de steden en van het omringende platteland, maar daarnaast werden niet onbelangrijke hoeveelheden steen uitgevoerd naar elders. In het verkeer met Engeland komen reeds in de 13de eeuw ladingen – eventueel ballastladingen – van baksteen voor, doch de herkomst van deze steen is Vlaanderen; eerst in de 2de helft van de 14de eeuw en in de 15de eeuw heeft de export uit het gebied van de Gelderse IJssel enige betekenis verkregen. De productie van de stedelijke ovens werd in verscheidene gevallen aangevuld met die van steenovens van tijdelijke aard, veelal in samenhang met bepaalde bouwwerken op plaatsen waar geen steenovens waren, hoewel er – zij het in beperkte mate – klei aanwezig was, en daar waar aanvoer van stenen te duur of te bezwaarlijk was. Stedelijke steenbakkerijen, die steeds buiten de stad, doch in de onmiddellijke nabijheid daarvan lagen, waren in bedrijf in Nijmegen (ten oosten van de stad in de Ooi), in Arnhem, (in het Broek, ten O. van de stad), in Doesburg (ten Z. van de stad), in Zutphen (op verschillende plaatsen, o.a. op Helbergen, ten Z. van de stad), en in Hattem. De stedelijke rekeningen verschaffen ons sedert het midden van de 14de eeuw vele gegevens, waaruit ook blijkt, dat de baksteenfabricage veelal samenging met de productie van dakpannen.⁷² De leiding van de steenbakkerijen was toevertrouwd aan steenbakkers, die veelal van elders werden aangetrokken. Vermeld dient nog, dat bij bouwwerken ook vaak oude, van afbraak afkomstige, baksteen werd gebruikt, nadat deze eerst was schoongemaakt.

Een volgende tak van nijverheid was de bierbrouwerij, die in de steden van de „Nederkwartieren” in hoofdzaak gericht was op de lokale voorziening, met uitzondering van de brouwerij in Zutphen, die ook voor de export werkte. In een Dordts toltarief van 1287 wordt Zutphens bier vermeld, evenals bier uit Doesburg.⁷³ De omvang van de Zutphense bierfabricage is niet aan te geven, doch een aantal van 23 brouwers in 1466⁷⁴ wijst er op, dat Zutphen – vergeleken met de grote Hollandse brouwerijsteden als Haarlem, Gouda en Delft – niet tot de belangrijkste producenten behoorde. Zutphen mag wel als de belangrijkste bierstad onder de steden van de „Nederkwartieren” gelden. Deze nijverheid werd er beschermd door privileges en voorschriften, die o.m.

verbod van invoer – behoudens enkele uitzonderingen – van vreemd bier, en verbod van bierbrouwen buiten de stadsvrijheid door of ten behoeve van stadsburgers inhielden. Bovendien was het aan de inwoners van een aantal naburige kerspels (o.a. Wilp, Voorst, Twello, Brummen) verboden ander dan te Zutphen gebrouwen bier te tappen. Dergelijke beschermende voorschriften kende men ook in andere steden in het Gelderse gebied, b.v. in Arnhem, waar o.m. uit de 15de eeuwse stadsrekeningen blijkt, dat men naar de Veluwe ging om aldaar brouwketels te vernietigen. Het ging bij deze en dergelijke maatregelen allereerst om bescherming van de eigen stedelijke nijverheid, en eerst in de tweede plaats om accijnsbescherming, want het vreemde bier – voorzover in de steden toegelaten – werd ook belast.

Ter afsluiting van de behandeling van de nijverheid dient nog de aandacht gevestigd te worden op de eigenlijke ambachtsnijverheid, d.w.z. op de werkzaamheid van bakkers, vleeshouwers, schoenmakers, bontwerkers, leerbewerkeres, smeden, timmerlieden, metselaars, leidekkers, kuipers, meubelmakers, schilders, enz. Deze ambachtslieden voorzagen niet alleen in de huiselijke behoeften van hun medeburgers en van de bewoners van de omgeving van de stad, maar de meesten van hen verleenden ook hun medewerking aan het vervaardigen van hulpmateriaal voor de plaatselijke nijverheid en – vooral op het platteland – voor de agrarische bedrijven: kuipen, vaten, emmers, gereedschappen, etc. Daarnaast – de stedelijke rekeningen en bouwrekeningen van kerken tonen het overvloedig aan – waren vele van deze ambachtslieden onmisbaar voor de bouwnijverheid en voor reparatiewerkzaamheden.⁷⁵ Voor de steden en voor het omringende platteland vormden deze ambachten te samen een bijzonder belangrijk bestanddeel van het nijverheidsapparaat. Een kleine groep van stadsburgers, wier werkzaamheden grotendeels op het gebied der nijverheid lagen, is hier nog te vermelden namelijk de specialisten, die voor het verrichten van bijzondere werkzaamheden van elders kwamen. Als zodanig zijn te noemen de busmeesters of geschutmeesters, de reeds eerder vermelde steenbakkers, en de stratemakers en steenhouwers en bouwmeesters voor grotere werken als raadhuizen, markthallen en kerken. Deze groep van ambachtslieden vertegenwoordigt ook in het Gelderse gebied een interregionaal element in de nijverheid.

De derde groep van middelen van bestaan wordt gevormd door de

agrarische bedrijven: akkerbouw, tuinbouw en veeteelt.⁷⁶ Aan een schets van de betekenis en de omvang van deze bedrijven in de verschillende onderdelen van het Gelderse gebied dienen enkele opmerkingen van algemene aard vooraf te gaan. Allereerst is het nodig er de aandacht op te vestigen, dat de in hoofdstuk I behandelde grote verscheidenheid der onderdelen van het Gelderse gebied een factor van betekenis geweest is met betrekking tot de agrarische situatie en de ontwikkeling daarvan. De uiteenlopende natuurlijke gesteldheid, die verschillen in bodemgesteldheid en hoogteligging hebben een vrij sterke spreiding teweeg gebracht van de door complexen van diverse soorten van bossen en van heide onderbroken, voor de uitoefening van akkerbouw, tuinbouw en veeteelt geschikte gronden. Dientengevolge ontmoet men niet alleen in het „Overkwartier”, maar ook in het Rijk van Nijmegen, het Land van Maas en Waal en de Betuwe, en eveneens in de Veluwe en in de streken ten oosten van de IJssel, zowel de akkerbouw als de veeteelt, en veelal ook de tuinbouw. In de latere Middeleeuwen is de akkerbouw nog vooral aan hoger gelegen gronden gebonden, omdat deze gronden in het algemeen van nature voor wateroverlast gevrijwaard waren en ook omdat zij met de toenmalige middelen gemakkelijker te bewerken waren. Maar bij de akkerbouw op de hoger gelegen gronden waren er nog twee factoren van betekenis. Allereerst de gelijktijdige uitoefening van veeteelt in de nabijheid van akkerbouwpercelen en voorts veelal ook de naburigheid van heidegronden, omdat de bemesting van akkers niet alleen de beschikking over stalmest, maar ook over heide- en andere plaggen vereiste, die in verschillende hoeveelheden met stalmest vermengd werden en aldus de gebruikelijke bemesting vormden. Deze situatie had ten gevolge, dat in de akkerbouwstreken gemengde bedrijven ontstonden, waarbij de veeteelt in hoofdzaak werd uitgeoefend om stalmest te verkrijgen. In verband daarmee zal het weide-areaal in die streken betrekkelijk gering in omvang geweest zijn, terwijl een deel van het grasland als hooiland werd gebruikt en het vee – mede ter vereenvoudiging van de mestverzameling en mogelijk ook vanwege de veiligheid – gedurende het grootste deel van het jaar op stal gehouden werd. De inrichting van de boerderijen sluit daarbij aan. In de lager gelegen rivierdalen was de situatie anders; daar werd de veeteelt voor een belangrijk deel gedreven als vetweiderij, een der grondslagen voor een belangrijke veehandel. In

de akkerbouwstreken van Oost-Nederland was rogge het hoofdproduct. De roggebouw werd er, vooral ten oosten van de IJssel, uitgeoefend volgens een systeem, waarbij men een aantal jaren dezelfde grond bebouwt, en deze daarna een jaar of langer ongebruikt laat liggen. Men duidt dit systeem, dat ook in het naburige Westfalen werd toegepast, aan als „eeuwige roggeteelt”, waarbij de bemesting plaatsvond, zoals die hiervóór is omschreven. Het z.g. drieslagstelsel is in het Gelderse gebied vermoedelijk zeer weinig toegepast; een enkele maal wordt in de bronnen winterrogge vermeld, hetgeen kan wijzen op toepassing van dit stelsel.

Een punt van belang levert nog de vraag omtrent het voorkomen van z.g. „Wüstungen” op. Men neigt er tegenwoordig toe om aan te nemen, dat dit verschijnsel, namelijk het als gevolg van opgetreden calamiteiten of agrarische recessie, ongecultiveerd laten en verlaten van aanvankelijk bewoonde en voor akkerbouw en veeteelt in gebruik zijnde kleinere of grotere complexen land, in Oost-Nederland slechts zeer geringe omvang gehad heeft.⁷⁷ Het onbebouwd laten van een of meer hoeven, in de bronnen veelal aangeduid met de term „vacat”, behoeft nog niet te betekenen, dat men met „Wüstungen” te doen heeft. Dit wil echter niet zeggen, dat in het Gelderse gebied aanzienlijke complexen van woeste grond en uitgestrekte bossen ontbroken zouden hebben. Integendeel, zij waren aanwezig en voor de agrarische ontwikkeling bijzonder belangrijk. Zij vormden er een reserve voor de uitbreiding van het cultuurareaal, en voorts waren de heidevelden ten dele nodig om de verkrijging van plaggen voor de bemesting te verzekeren en voor een ander deel om schaapskudden te voeden, terwijl de bossen o.a. dienden voor de houtvoorziening, voor de houtskoolbrandrij en voor het voeden van varkens. Bovendien boden de niet in cultuur gebrachte heidevelden gelegenheid tot het uitoefenen van de bijenteelt.

Op grond van de hier geschetste situatie moet men de heide- en boscomplexen voor een zeer groot deel beschouwen als in het economisch verkeer opgenomen onroerende goederen, waarvoor de term „woeste gronden” niet geheel juist meer is, omdat zij indirect – soms zelfs direct – bij de agrarische productie waren betrokken. Met betrekking tot het gebruik van een deel van deze gronden ontwikkelde zich in de loop der eeuwen een instituut, dat wordt aangeduid met de naam

„mark” of „maal”, of – in Limburg – als „gemeente”. Al naar gelang dergelijke gronden golden of konden gelden als bezit, hetzij van de gezamenlijke daartoe gerechtigde dorpsgenoten, hetzij van een grondheer, of van beide tesamen, spreekt men van een vrije, van een grondheerlijke of van een gemengde „mark” of „maal”.⁷⁸ De deelgenoten in die „mark” of „maal” hadden krachtens – later gecodificeerd – gewoonterecht, of uit hoofde van uitdrukkelijk door de grondheer verleende rechten, uitsluitend ten behoeve van hun bedrijf gebruiksrechten („waardeel” genaamd) met betrekking tot het gebied van „mark” of „maal”. In de 12de eeuw, hier en daar misschien iets eerder, komt dit instituut langzamerhand uit de teksten van de oorkonden te voorschijn en ontwikkelt zich met name op de Veluwe en in de streken ten oosten van de IJssel tot een instelling, die ook voor de economische en sociale verhoudingen op het platteland van betekenis is. Het beginsel van gemeenschappelijk grondgebruik, in hoofdzaak van stadswelden komt ook in de steden voor, het stemt overeen met het voorkomen van agrarische elementen in de steden, waarover in de thans volgende behandeling van de onderdelen van het Gelderse gebied nog enkele bijzonderheden vermeld zullen worden.

De oostelijke, thans tot Duitsland behorende delen van het „Overkwartier”⁷⁹ waren in hoofdzaak akkerbouwgebieden, zij het ook niet in zodanige mate als het meer zuidelijk gelegen Gulikerland, dat reeds vroeg als een der korenschuren van het Rijnland gold. Toch was ook de akkerbouw in de Gelderse gebieden ten oosten van het Maasdal geenszins onbelangrijk; vooral de vruchtbare, betrekkelijk laat in cultuur gebrachte, löss-streken ten Z.W. en ten Z.O. van de stad Geldern, aan beide zijden van het ten dele moerasachtige Niersdal, waar Straelen, Nieuwerk en Aldekerk de agrarische middelpunten vormden, leverden tarwe, haver, gerst en vooral rogge. Ook vlas werd verbouwd b.v. in de omgeving van de exclave Erkelenz. Daarnaast was er de wedecultuur, waarvan de kerngebieden, b.v. de streek rondom Heinsberg, weliswaar in het Gulikse gebied lagen, maar deze cultuur was ook van belang in het zuidelijke deel van het „Overkwartier” (ten Z.O. van Roermond en bij Erkelenz). De agrarische overschotten werden – zoals wij zagen⁸⁰ – o.a. via Roermond en Venlo uitgevoerd. De teelt van rundvee heeft in deze streken weinig meer dan locale betekenis gehad. Zij heeft zich vermoedelijk in hoofdzaak beperkt tot de lage streken langs de rech-

terzijriviertjes van de Maas, namelijk de Roer, de Swalm, en de Niers; op de hoger gelegen gronden zal slechts hier en daar van veeteelt sprake zijn geweest. Deze veeteelt voorzag in eigen behoeften, wellicht ook in de door de toepassing van de „eeuwige roggebouw” vergrote mestbehoefte van de aldaar gedreven akkerbouw, die overigens ook wel met groenbemesting door middel van klaver werkte. Van uitvoer bemerkten niets; mocht die er in de vorm van slachtvee-export geweest zijn, dan zal Keulen, de grote veemarkt aan de Nederrijn, daarvan wel de bestemming zijn geweest. Op de heide- en zandgronden aan de westrand van het gebied van de tegenwoordige „Kreis Geldern”, ten westen en ten zuiden van Kevelaer, kwam schapenteelt voor. Uitgesloten is het niet, dat deze teelt een deel van de wol leverde die nodig was voor de lakennijverheid in de stad Geldern en in Goch, en voor de vervaardiging van laken op het met genoemde steden, concurrerende platteland.⁸¹ Schapenteelt werd ook beoefend in de omgeving van Roermond,⁸² zoals blijkt uit het schapenbezit van Roermondse burgers. In de grote boscomplexen, die in het „Overkwartier” op de diluviale gronden lagen, werden varkens gehoed. Deze bossen en de naburige heidevelden vormden in zekere zin een aanvullende weidegelegenheid voor verschillende soorten van vee, een gelegenheid, waarvan het gebruik uiteraard door gewoonterechtelijke bepalingen en overeenkomsten met grondheren was geregeld.⁸³

De veeteelt op de graslanden langs de Midden-Maas heeft vermoedelijk wel enige betekenis gehad, maar uit de bronnen blijkt daaromtrent weinig. Een enkele keer wordt de paardenfokkerij vermeld, doch waarschijnlijk heeft deze slechts gestrekt tot het voorzien in de behoefte aan trekdieren voor de vervoersbedrijven. Ten slotte dient nog de tuinbouw vermeld te worden. Afgezien van moestuinen in de steden en in de onmiddellijke nabijheid daarvan, treft men buiten de stadsmuren kleine tuinbouwpercelen aan, die – voorzover is na te gaan – voor de locale consumptie produceerden. Een enkele keer vindt men wijngaarden genoemd, o.a. te Geldern en te Erkelenz.

Gaan wij thans over tot de behandeling van de agrarische situatie in de „Nederkwartieren”. Ook daar stond de akkerbouw op de voorgrond, maar de veeteelt had er – gelijk wij zullen zien – meer betekenis dan in het Zuiden.

Een deel van de aldaar gelegen hogere gronden was geschikt voor de

uitoefening van het akkerbouwbedrijf. Akkergronden lagen daarom vooral in het Rijk van Nijmegen, op de Veluwe en ten Oosten van de Gelderse IJssel, maar in de overige delen van de „Nederkwartieren” ontbraken zij niet geheel. In de loop van de late Middeleeuwen onderging het akkerbouwareaal in lager gelegen streken door dijk aanleg en door verbetering van de afwatering, waardoor o.m. ook verzuring van de bodem bestreden werd, enige verbetering. De langs de rivieren gelegen – soms ook als hooiland gebruikte – weidegronden werden, tenzij stroomregulatie het nodig maakte, veelal niet of nauwelijks door dijk aanleg beschermd, omdat de tijdelijke overstroming daarvan – met name in de wintermaanden – niet als een nadeel beschouwd werd; integendeel, hier en daar liet men deze weiden opzettelijk onderlopen omdat het achterblijvende slib de weidegronden verbeterde. Bij Kampen liet men zelfs van stadswege het binnendijkse land aan de westzijde van de stad in november onderlopen.⁸⁴

De Veluwe bood op verscheidene plaatsen van oudsher geschikte – zij het nogal verspreid liggende – akkergronden, die rogge, gerst en haver leverden, gelijk o.m. uit de landsheerlijke rekeningen blijkt. Rogge is het meest vermelde product. Behalve voor de voorziening in eigen behoefte heeft de productie uiteraard gestrekt tot de voldoening van pachten, tienden en tijnsen, die ten dele in geld, ten dele in natura betaald werden aan de wereldlijke en kerkelijke grondheren en andere rechthebbenden, zodat althans een deel van de productie aan derden geleverd of uitgevoerd werd. Daarnaast zal er – gezien de zojuist vermelde geldbetalingen – vermoedelijk een klein overschot geweest zijn, dat in de nabijgelegen steden werd verkocht. De betekenis van de schapenteelt heeft er zich in hoofdzaak beperkt tot levering van wol aan de lakennijverheid van Harderwijk,⁸⁵ en de productie van de bijenteelt – was en honing – zal ook wel niet ver buiten de Veluwe gekomen zijn. Was en honing zijn in naburige steden in de consumptie opgenomen, maar over de omvang van de productie is niets bekend.

Omtrent de bestemming van agrarische producten in het Gelders gebied is nog op te merken, dat niet alleen de pachten, tienden, etc. van landerijen, maar ook vaak de pachten van molens, veren, en tolleren, en van de uitoefening van andere publiekrechtelijke bevoegdheden geheel of ten dele in natura werden voldaan. Zo werd b.v. de aan de graaf van Gelre behorende watermolen te Zutphen aan die stad verpacht voor

1000 pond bijenwas per jaar.⁸⁶ Deze was kan door de stad verkregen zijn als pacht van de haar toebehorende landerijen, maar waarschijnlijker is het, dat zij was gekocht van derden, die veelal boeren geweest zullen zijn. Op deze wijze zijn ook akkerbouwprodukten voorwerp van handelstransacties geweest. Wij hebben hier derhalve te doen met een uitbreiding van het lokaal gebruik van agrarische produkten, waardoor – zolang en daar waar het platteland niet in staat was om met grotere hoeveelheden op directe wijze aan het handelsverkeer deel te nemen – toch, zij het in bescheiden mate, geld op het platteland kwam. Op de mogelijkheid van aankoop van goederen, teneinde deze als betaling in natura voor pachten te doen strekken, wijst b.v. ook een betaling in peper, was en haring voor de pacht van het veer te Maasbommel.⁸⁷ De hier geschetste situatie zal hoogstwaarschijnlijk ook elders in Gelre hebben bestaan.⁸⁸

De randgebieden van de Veluwe, d.w.z. de westrand van Wageningen over Ede, Stroe en Garderen naar de Zuiderzeekust en de Noordwestrand langs de Zuiderzeekust zijn vermoedelijk in agrarisch opzicht het belangrijkste geweest; de eigenlijke Veluwekern is daarbij achtergebleven. In de randgebieden lagen ook de oudste dorpsgemeenschappen. In de streek tussen de lijn Hattem-Arnhem en de Gelderse IJssel, waar als agrarische centra o.m. verschillende grondheerlijke hoven en oude dorpskernen lagen – Brummen, Hall, Voorst, Wilp, Oene, Epe, Vaassen, enz. – heeft akkerbouw – mede als gevolg van ontginning⁸⁹ – betekenis gehad, ook voor de naburige IJsselsteden, met name Zutphen, en Deventer; deze steden bezaten er zelf gronden, evenals verscheidene van hare burgers, gelijk b.v. de geschillen en regelingen omtrent belastingheffing duidelijk aantonen.⁹⁰ Moerassen en oncultiveerbare gronden hebben in deze streek niet ontbroken, zoals o.m. blijkt uit de stichtingsgeschiedenis van het klooster Hulsbergen, bij Hattem, „want se quamen totten dorren ende onbekenden lande, ende leden grote armoede”. . .^{90a}

De akkerbouw aan de oostzijde van de IJssel leverde dezelfde producten als die op de Veluwe, namelijk in hoofdzaak rogge en daarnaast haver en gerst. Dat er – evenals in Twente – ook boekweit⁹¹ geteeld is, blijkt o.m. uit de tolrekeningen van Lobith. Vooral de bij het Twentse en Westfaalse akkerbouwgebied aansluitende oostelijke helft van de streken aan de oostzijde van de IJssel was voor het verbouwen van

akkergewassen van betekenis. De overschotten, d.w.z. het deel van het product, dat overbleef, nadat aan eigen behoefte voldaan was, en de in natura te betalen lasten voldaan waren, kwamen beschikbaar voor de locale en eventueel voor de regionale behoefte aan graan. Productiecijfers en andere gegevens om de resultaten van het agrarisch bedrijf te benaderen, ontbreken ook voor deze streken, zodat men zich – evenals dat in de eerder besproken delen van het Gelders gebied het geval was – met incidentele, fragmentarische en niet zelden toevallige gegevens tevreden moet stellen. Het sterk agrarische karakter van de kleine steden van het Zutphense kwartier, laat echter de veronderstelling toe, dat de akkerbouw in de streken ten oosten van de IJssel en in zekere mate ook de veeteelt op de dalgronden betekenis had voor de regionale economie.

In de IJsselvallei tussen de Veluwe en het akkerbouwgebied gelegen aan de oostzijde van de rivier is vooral de veeteelt van belang geweest. Allereerst als ten dele op de invoer van mager vee berustende vetweiderij en verder ook ter bereiding van zuivelproducten. Van deze beide componenten van de veeteelt had in de IJsselvallei ongetwijfeld de vetweiderij de grootste betekenis, want de zuivelproductie was betrekkelijk onbelangrijk. Uitvoer van in deze streken geproduceerde zuivel blijkt niet met zekerheid uit de bronnen, want de boter en kaas, waarover in de tolregisters en in andere bronnen⁹² gesproken wordt kan zeer wel van elders b.v. uit Holland, afkomstig zijn, gelijk o.a. de registers van de Kamper Pondtol waarschijnlijk maken.⁹³

Het was de vetweiderij, die tot een niet onbelangrijke veehandel leidde, waarvan Arnhem een der centra was. Met de veehouderij hangt samen de aanwezigheid van hooiland, dat in de bronnen herhaaldelijk genoemd wordt.⁹⁴ Het best geïnformeerd zijn wij omtrent de veeteelt, die op de weilanden in de omgeving van Arnhem en van de IJsselsteden werd uitgeoefend. Al in de oudste stadsrekeningen van Arnhem (1353 en volgende jaren) is vermeld hoeveel rundvee op de stadswelden graasde. Dat waren omstreeks het midden van de 14de eeuw ongeveer 1100 stuks vee, alléén al op de stadswelden. Ook in Zutphen vindt men – zij het voor latere tijd – overeenkomstige gegevens. Ook daar – gelijk o.m. uit een rekening van 1457 blijkt – liepen grote aantallen runderen op de stadswelden. Dat het daarbij in hoofdzaak om vetweiderij ging, blijkt uit de namen van hen, die dat vee hielden; de eigenaren van de dieren waren namelijk grotendeels burgers, niet zelden aanzien-

lijke burgers, als schepenen en raden, en zelfs adellijke personen, van wie wel niet mag worden aangenomen, dat zij aan de zuivelproductie deelnemen. Bij deze veehouderij, die uiteraard ook door de plattelandsbewoners in de IJsselvallei uitgeoefend werd, sluit zich een belangrijke veehandel aan, waarvan de Arnhemse St. Lucasmarkt sinds het midden van de 15de eeuw één der middelpunten was.

Samenvattende hetgeen in dit hoofdstuk is medegedeeld over de economische ontwikkeling van het Gelderse gebied tot omstreeks 1500 kan vastgesteld worden, dat – hoewel dit gebied in hoofdzaak een agrarisch karakter droeg – de handel en de nijverheid er een rol van betekenis vervulden. Ook al werden de Gelderse steden door de opkomende zeeprovinciën voor een goed deel uit haar positie in de rivierhandel en in de zeehandel verdrongen, en al kon de Gelderse nijverheid nimmer tot een bloei en omvang geraken, die de Hollandse en Zeeuwse steden bereikt hadden, toch is in het Gelderse gebied een zekere welvaart waar te nemen. De solide agrarische grondslag van het „Gelre-landt”, die zich ook in latere eeuwen handhaafde, zal daaraan niet vreemd zijn geweest.

Noten

- ¹ Zie voor literatuur over het prehistorische tijdvak de voetnoten bij hoofdstuk II.
- ² Zie H. Hardenberg, *De Romeinse tijd*, in *Limburgs verleden*, I, Maastricht, 1960, blz. 124 e.v.
- ³ Zie B. H. Slicher van Bath, *Geschiedenis van de nederzettingen in de graafschap Zutphen*, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, deel 48, 1946, blz. 29 e.v.
- ⁴ Zie voor het volgende ook W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in wording*, 's-Gravenhage, 1977, blz. 45 e.v.
- ⁵ Zie hiervoor, blz. 14.
- ⁶ L. A. J. W. Sloet, *Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen*; 's-Gravenhage, 1876, no. 15.
- ⁷ Sloet, no. 16.
- ⁸ Sloet, no. 19.
- ⁹ Sloet, no. 22.
- ¹⁰ Sloet, no. 24.
- ¹¹ Sloet, no. 26.
- ¹² Sloet, no. 27.
- ¹³ Sloet, no. 29.
- ¹⁴ Sloet, no. 30, *Oorkondenboek voor het Sticht Utrecht*, O.B.U., I, no. 62.
- ¹⁵ Sloet, no. 33, O.B.U. 63.

- ¹⁶ Sloet, no. 41, O.B.U. 67.
- ¹⁷ Sloet, no. 45, O.B.U. 69.
- ¹⁸ Sloet, no. 65.
- ¹⁹ Sloet, no. 66.
- ²⁰ O.B.U. no. 100.
- ²¹ Sloet, no. 88.
- ²² Zie hierna, blz. 191.
- ²³ Zie J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot 1560*, Assen, 1961.
- ²⁴ Sloet, no. 249.
- ²⁵ Sloet, no. 27.
- ²⁶ Sloet, no. 373.
- ²⁷ Sloet, no. 395.
- ²⁸ Sloet, no. 302.
- ²⁹ Sloet, no. 336 (1174).
- ³⁰ Sloet, no. 338 (1176).
- ³¹ Sloet, no. 393.
- ³² Sloet, no. 394.
- ³³ Zie Nijhoff, Gedenk. I, blz. XIII.
- ³⁴ Zie hiervoor, blz. 12.
- ³⁵ Zie *De Stadsrekeningen van Arnhem*, ed. W. Jappe Alberts, Deel I, Groningen, 1967, blz. 3, 24, 47, 77, 105, 128, 139, 153, 179.
- ³⁶ Zie W. Jappe Alberts, *Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/1446*, in: *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, deel 78, 1964, blz. 77 e.v.
- ³⁷ Zie b.v. W. Jappe Alberts, *De ordinarij van Kampen uit de 15de en 16de eeuw*, *Fontes Minores Medii Aevi*, XII, Groningen, 1961, blz. VIII, zie ook Dez. *De Maastrichtse raadsverdragen uit de Middeleeuwen*, in: *Miscellanea Traiectensia*, Maastricht, 1962, blz. 172.
- ³⁸ Zie ook W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in Wording*, 's-Gravenhage, 1977, blz. 262 e.v.
- ³⁹ Zie hiervoor, blz.
- ⁴⁰ Zie hiervoor o.m. Th. I. M. Thurlings en A. A. P. van Drunen, *Sociaal-economische geschiedenis, Limburgs verleden, deel I*, Maastricht, 1960, blz. 191 e.v.; W. Jappe Alberts, *Schets van de economische geschiedenis van Nederlands-Limburg in de Middeleeuwen*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, Deel XV, 1970, blz. 1 e.v.
- ⁴¹ Vgl. W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in Wording*, 's-Gravenhage, 1977, blz. 217 e.v.
- ⁴² Vgl. J. C. Westermann, *De rekeningen van de landsheerlijke riviertollen in Gelderland, 1394/1395*, *Werken, „Gelre”*, no. 21, Arnhem, 1939, zie ook J. F. Niermeyer, *Over het handelsverkeer tussen het Rijnland, Gelre, en Holland in het laatst der 14de eeuw*, *Tijdschr. v. Gesch.*, 1940, blz. 29. Vergelijk ook W. Jappe Alberts, *Overijssel und die benachbarten Territorien in ihren wirtschaftlichen Verflechtungen*, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 24, 1959, blz. 50.
- ⁴³ Zie over de rol te Lobith: W. Jappe Alberts, *De tolrekeningen van Lobith over de jaren 1404/5 en 1408/9*, in: *Bijdr. Med. Gen.*, Deel 81, 1967.
- ⁴⁴ Zie hiervoor nader W. Jappe Alberts, *Nederrijnse Studien XIIIde–XVde eeuw*, Groningen, 1954, blz. 33 e.v.

- ⁴⁵ Vgl. J. Gimberg, *Feesten en maaltijden te Zutphen in de Middeleeuwen. Bijdr. en Med. „Gelre”*, XII, 1909, blz. 247.
- ⁴⁶ *Overrentmeestersrekening van Zutphen, 1445/1446*, uitgegeven door W. Jappe Alberts, *bijdr. en Med. Hist. Gen.*, deel 78, blz. 145: „... voer 25 poent rosinen to den pasteiden ...”.
- ⁴⁷ *Overrentmeestersrekening van Zutphen 1457/1458*, uitgegeven door W. Jappe Alberts, *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, deel 77, 1963, blz. 178, 179.
- ^{47a} W. Jappe Alberts, *De Nederlandse Hanzesteden*, Bussum, 1969, blz. 19.
- ⁴⁸ Zie hiervóór, blz. 15.
- ⁴⁹ Zie W. Jappe Alberts, *Nederrijnse Studiën*, Groningen, 1954, blz. 7.
- ⁵⁰ *Stadsrekening Arnhem 1447/1448*: „Item des selven dages betaelt plancken gecoft per Nennick van de man van Wesel om die sluse daer mede te maken achter Steven Ploichs huys ...”. „... Item des wondages nu sunte Jan te midzomer Nennick gecoft tot Wesel ende uitgegeven voer holt ende een scipp ende toe onray 49 rinse guldens ...”.
- ⁵¹ Zie de in noot 42 aangehaalde artikelen.
- ⁵² De overrentmeestersrekening van Zutphen over 1445/46 vermeldt over de ontvangst van het poortgeld: Ierst ontfangen van Aelbert Toebe in der Nyerstat over iaer toe samen 13 lb. 10 s.
Item ontfangen van Vyllem Lubberts zoen bueten der Laerpoerten over iaer toe samen 75 lb. 12 s. 3 d.
Item ontfangen van Henric Reyners zoen bueten dyc Hospitaels porte over iaer toe samen 18 lb. 14 s. 6 d.
Zie ook de *overrentmeestersrekening van Zutphen over 1472/73*, uitgegeven door W. Jappe Alberts, *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, 71, 1957, blz. 15, noot 2.
- ⁵³ Vgl. Bruno Kuske, *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter*, II, 1917. Een volledige editie der tolrekeningen van Lobith wordt voorbereid.
- ⁵⁴ Vgl. W. Jappe Alberts, „Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte des Rheins”, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 26, 1961, blz. 297-322.
- ⁵⁵ Zie hiervóór, blz. 122.
- ⁵⁶ Zie *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, (1395-1480) uitgegeven door N. B. Tenhaeff, II, 1, 1946, R. G. P., Grote Serie, no. 88 en uitgegeven door W. Jappe Alberts, II² en II³, (1480-1529), 's-Gravenhage, 1969 en 1976; R.G.P., Grote Serie, no. 129 en no. 155.
- ⁵⁷ Zie W. Jappe Alberts, *Die Kämmererechnungen der Stadt Münster über die Jahre 1447, 1448 und 1458*, Groningen, 1960, blz. 20, 43 en 53.
- ⁵⁸ B.v. *Stadsrekening van Arnhem 1447/1448*: „Item gecoft voir den armen om Gaidis wil te geven 19 grauwen dair 13 aff waren gecoft voir 13½ gouden rinse guldens ende 6 gecoft voir 26½ gouden rinse gulden ende 8 voir 35½ gouden rinse guldens ende 2 voir 8½ gouden rinse guldens facit simul 85 rinse guldens 38 kromstert.” De aankoop vond plaats in Nijmegen.
- ⁵⁹ Zie H. J. Smit, *Bronnen tot de Geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*, II, 's-Gravenhage, 1928, no. 1562, R.G.P., Grote Serie, no. 65, waar Venray, als plaats van herkomst vermeld is. Zie ook W. S. Unger, *De Tol van Iersekeroord, 1321-1572*, R.G.P., Kleine Serie, 's-Gravenhage, 1939, blz. 126, 358 en 372.

- ⁶⁰ Zie de bespreking van *Welvaart in Wording* in het „Limburgs Dagblad” van 8 januari 1965 door C. Bloemen.
- ⁶¹ Kämmerrechnung 1458/1459, uitgegeven door W. Jappe Alberts, in: *Fontes Minores Medii Aevi*, XI, 1960, blz. 78. Voorts ook in de „Overrentmeestersrekening van Zutphen 1457/1458”, uitgegeven door W. Jappe Alberts, *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, deel 77, 1963, blz. 163: „Item gecofft in die Meymarckt an Peter van der Maesen van Bomel 13 zwarte die to samen aver hielden 25 ellen myn 1 quarts, ellick laken 7 rinssche guldens, daer men 40 schutten mede kledede oeren knecht . . .”.
- ⁶² Gemeente-Archief Harderwijk, Inv. nr. 473, folio 1-3. Vgl. W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in Wording*, 's-Gravenhage, 1977, blz. 130.
- ⁶³ Vgl. H. A. Poelman, *Bronnen tot de Geschiedenis van den Oostzeehandel*, I, 2, 's-Gravenhage, 1917, no. 1968, R.P.G., Grote Serie, no. 36.
- ⁶⁴ Vgl. *Die Zolltarife der Stadt Hamburg*, herausgegeben von Ernst Pitz, Wiesbaden, 1961, Zie ook *Bijdr. voor de Gesch. der Nederlanden*, XVII, 1962, blz. 79.
- ⁶⁵ J. Gimberg, *Handel en Nijverheid te Zutphen in de Middeleeuwen*, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, XXV, 1922, blz. 17.
- ⁶⁶ B.v. *Overrentmeestersrekening van Zutphen 1457/1458*, en 1472/1473; uitgegeven door W. Jappe Alberts, vergelijk *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, deel 77 en 71, blz. 17 en 67.
- ⁶⁷ Vergelijk W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in Wording*, blz. 132. De poging om te Arnhem een lakennijverheid te stichten met behulp van lakenwevers uit 's-Hertogenbosch blijkt uit de onuitgegeven stadsrekeningen van Arnhem.
- ⁶⁸ Vergelijk F. Gorissen, *Stedeatlas van Nijmegen*, Brugge, 1956, blz. 111.
- ⁶⁹ G. A. Zutphen, inv. nr. 1911.
- ⁷⁰ *Rechtsbronnen van de stad Zutphen*, uitgeg. door C. Pijnacker Hordijk, *Oud-Vaderl. Rechtsbr.*, 1ste Reeks, no. 2, 1881, blz. 96.
- ⁷¹ Vgl. W. Jappe Alberts, *De Middeleeuwse Stad*, derde druk, Bussum, 1973, blz. 90 e.v.
- ⁷² Zie over de steenbakkerij de dissertatie van J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot 1560*, Assen, 1961, waarin op grondige en nauwkeurige wijze deze gegevens verzameld en tot een goed beeld van deze belangrijke industrie verwerkt zijn. Voor de beschikbare edities van stadsrekeningen vergel. W. Jappe Alberts, *Mittelalterliche Stadt-rechnungen als Geschichtsquellen*, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 23, 1958, blz. 75 e.v. en *Bijdr. en Med. „Gelre”*, 1951, blz. XXV e.v.
- ⁷³ Sloet, *Oorkondenboek*, no. 1141.
- ⁷⁴ Zie J. Gimberg, *Handel en Nijverheid te Zutphen in de Middeleeuwen*, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, XXV, 1922, blz. 16. Het aantal van 23 kan te laag zijn, doch het aantal brouwers was in ieder geval veel lager dan in de Hollandse brouwsteden.
- ⁷⁵ Zie ook W. Jappe Alberts, *De Middeleeuwse stad*, hoofdstuk II, „Het economische leven”, Bussum 1973: 3de druk, blz. 52 e.v.
- ⁷⁶ Zie hoofdstuk VIII van W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in Wording*, „Akkerbouw en veeteelt in de latere Middeleeuwen”, blz. 149 e.v.
- ⁷⁷ Vgl. T. S. Jansma in „*Landbouwgeschiedenis*”, 's-Gravenhage, 1960; blz. 132 e.v.
- ⁷⁸ Vgl. D. Th. Enklaar en J. Ph. De Monté Ver Loren, *Oorkonden betreffende een tiental markten*, *Fontes Minores medii aevi*, IV, Groningen, 1956, en de aldaar aangehaalde literatuur. Zie ook J. Ph. De Monté Ver Loren, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden*, Deventer, 1972, blz. 60 e.v. Zie ook K. J. Th.

Janssen De Limpens, *De Swalmer Gemeinten*, in *Libellus Festivus*, Roermond, 1964. Zie ook W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden, im Rhein-Maasgebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Assen, 1976.

- ⁷⁹ Zie hiervóór, blz. 10.
- ⁸⁰ Zie hiervóór, blz. 165.
- ⁸¹ Zie hiervóór, blz. 182.
- ⁸² Zie C. J. A. Meerdink, *Roermond in de Middeleeuwen*, Roermond, 1909, blz. 82.
- ⁸³ Vgl. *Limburgs Verleden*, I, Maastricht, 1960, blz. 222, e.v.
- ⁸⁴ Zie W. Jappe Alberts, *De Ordinarii van Kampen uit de 15de en 16de eeuw. Fontes Minores medii aevi*, XII, Groningen, 1961, blz. 7.
- ⁸⁵ Zie hiervóór, blz. 185.
- ⁸⁶ Vgl. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de Gesch. van Gelderland*, I, blz. XX en blz. 133.
- ⁸⁷ Vgl. Nijhoff, *Gedenkw.* I, blz. 275.
- ⁸⁸ Een nader onderzoek daaromtrent aan de hand van de bronnen is zeer gewenst, en kan voor de geschiedenis van akkerbouw en veeteelt van belang zijn.
- ⁸⁹ Vergelijk C. A. van Kalveen, *Het Polderdistrict Veluwe in de Middeleeuwen*, *Bijdr. en Med. Gen.*, deel 79, 1965, blz. 219 e.v.
- ⁹⁰ Vgl. W. Jappe Alberts, *Bijdrage tot de geschiedenis van de betrekkingen tussen Gelre en Deventer*, *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, deel 75, 1961, blz. 3 e.v.
- ^{90a} W. Jappe Alberts en A. L. Hulshoff, *Het Frensweger Handschrift*, 1958, blz. 198.
- ⁹¹ Uitdrukkelijk zij hier vermeld, dat de mening, als zou boekweit hier te lande eerst in de 16de eeuw verbouwd zijn, onjuist is. In de Lijmers b.v. werd boekweit in de 14de eeuw in grote hoeveelheden verbouwd, evenals in de omgeving van Venlo.
- ⁹² B.v. in de kroniek van het Fraterhuis te Emmerik, waar vermeld wordt hoe de stichter van dit huis, in de tijd dat hij nog te Deventer woonde, aldaar boter aan de armen uitdeelde. Vgl. W. Jappe Alberts en M. Ditsche, *Fontes domus fratrum in Embrica*, Groningen, 1965, blz. 4.
- ⁹³ Vgl. W. Jappe Alberts, *Overijssel und die benachbarten Territorien*, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, deel 24, 1959; blz. 49 e.v.
- ⁹⁴ B.v. in de zojuist geciteerde Kroniek van het Fraterhuis te Emmerik, alwaar een levendige schildering van de hooioogst voorkomt, zie aldaar blz. 34.

Kerkgeschiedenis

Gewoonlijk laat men de kerkgeschiedenis van Nederland beginnen in de 7de eeuw met de komst en de werkzaamheid van de Angelsaksische missionarissen in het gebied, dat later het bisdom Utrecht vormde. Maar eigenlijk is dit onjuist en terecht stelt dan ook de Nijmeegse hoogleraar Post in zijn „Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen” het begin van het kerkhistorische verhaal ongeveer drie eeuwen vroeger.¹ Het was in de Romeinse tijd, dat de eerste lichtstralen van het Evangelie van Christus in de Lage Landen bij de Zee doordrongen. Niet door missionering in eigenlijke zin, maar eerder daardoor dat zich in deze streken onder de Romeinse militairen en onder de ambtenaren Christenen bevonden, terwijl er misschien ook onder de rondreizende handelaren lieden zullen zijn geweest, die het Christendom hadden aanvaard. In hoeverre de aanwezigheid van deze Christenen er toe leidde, dat de autochtone bevolking zich bekeerde, blijkt met enige zekerheid op geen enkele wijze en buiten het door de Romeinen bezet gehouden gebied bemerkt men van het Christendom niets. Het nieuwe geloof bepaalde zich in ons land – voor zover is na te gaan – tot het gebied ten zuiden van de Rijn. Het is waarschijnlijk, dat zich in de streken tussen Maas en Rijn in de loop van derde en vierde eeuw kleine aantallen van reeds in gemeenten verenigde Christenen bevonden hebben, echter vrijwel uitsluitend in de steden en in de grotere agglomeraties. Daar zullen ook kerken geweest zijn, en geestelijken, die er zich met de zielzorg belast hebben. Men ontmoet zelfs in sommige steden een bisschoppelijke organisatie, die echter een tot de omgeving van de stad beperkte omvang had. Die hiervóór in grote trekken geschetste situatie zal zich ook in de streek tussen Nijmegen en Maastricht hebben voorgedaan en dan wel vooral in laatstgenoemde stad en in de omge-

ving daarvan. In de St. Servaaskerk is dan ook het graf van Nederlands oudste heilige, St. Servaas, de eerste bisschop van Tongeren-Maastricht, die in de 4de eeuw leefde. Met hem beginnen zeventien eeuwen vaderlandse kerkgeschiedenis.²

Het aandeel van het Gelderse gebied in deze eerste verbreiding van het Christendom in ons land is niet groot geweest. Het heeft zich – gelijk reeds aangeduid – beperkt tot de mogelijke aanwezigheid van een klein getal Christenen, veelal Romeinen, Gallo-Romeinen of andere vreemdelingen, wier Christendom in het Gelderse gebied bijzonder weinig sporen heeft nagelaten. Ook in Nijmegen, toch een centrum in deze streken, is slechts zeer weinig gevonden, dat met zekerheid op Christendom van de inwoners wijst. Ook over geloofsverkondiging zijn er geen berichten, die hieromtrent enig bewijs bevatten.

Deze situatie is in niet geringe mate geaccentueerd doordat dit jonge Christendom, dat in de Romeinse tijd vermoedelijk nauwelijks wortel geschoten had in de autochtone bevolking, en zeker niet bij de Germaanse stammen, die in de 4de eeuw deze landen binnenkwamen, door de volksverhuizingen praktisch geheel vernietigd werd. Daarmede verdween ook de – tamelijk oppervlakkige en fragmentarische – kerkelijke organisatie, die – indien de Pax Romana was gehandhaafd – zeker als uitgangspunt voor verdere evangelisatie gediend zou kunnen hebben. Anders dan in het Rijnland, waar b.v. in Keulen en in Xanten, de christelijke gemeenten de volksverhuizingen overleefden, moet men in de streek tussen Maastricht en Nijmegen, zowel in beide genoemde steden, als op het daartussen gelegen platteland, waar het Christendom nauwelijks ingang gevonden had, van een caesuur spreken. Eerst in het begin van de 7de eeuw neemt de hernieuwde Christianisering een aanvang, maar – gelijk wij zullen zien – nog niet in het Gelderse gebied. In de eerste decennia van de 6e eeuw was de bisschopszetel van Tongeren naar Maastricht verplaatst, een feit, dat ongetwijfeld een opleving van het Christendom in laatstgenoemde plaats en haar omgeving teweeg gebracht heeft, maar van een verder doordringen naar het noorden blijkt in deze tijd nog niets. Nog in het begin van de 8ste eeuw verplaatst bisschop Hubertus de zetel van het diocees naar Luik, wat ook niet voor een duidelijke Christianisatie in noordelijke richting spreekt. Het Gelderse gebied aan de Maas bleef in die periode vermoedelijk nog ongekerstend, want ook vanuit Keulen drong het Christen-

dom hier niet door, hoewel de aanspraken van de Keulse bisschop in deze richting gingen, evenals in de richting van het in de 7de eeuw gestichte bisdom Utrecht, dat zich echter tegenover Keulen wist te handhaven. De grenzen van deze bisdommen, Keulen, Luik en Utrecht, stonden ook geenszins vast, zij werden eigenlijk gevormd door uitgestrekte ongekerstende gebieden, die nog door missionering binnen de kerkelijke organisatie gebracht moesten worden. Zo was het ook met het Gelderse gebied, waar gedurende de 6de en 7de eeuw van regelmatige prediking niets blijkt, evenmin als van kerkenbouw. Eerst uit het begin van de 8ste eeuw bereiken ons berichten, dat toenmaals met de missie in dit gebied een duidelijke aanvang werd gemaakt.

Het moet nog maar een bescheiden begin geweest zijn. Uit een oorkonde van 714, waarin een schenking van Pippijn II aan Sint Willibrord vervat is ten behoeve van kapel en klooster te Susteren, blijkt, dat zich aldaar in het begin van de 8ste eeuw een kerkelijke nederzetting bevond, vermoedelijk gesticht door uit het zuiden gekomen missionarissen, want de Maas en de Romeinse wegen langs de Maas maakten Midden-Limburg goed toegankelijk voor het verkeer uit Zuid-Limburg, waar het Christendom reeds steunpunten voor verdere missionering had. Ook de Midden-Limburgse patrocinia b.v. St. Servaas wijzen op zuidelijke invloeden. Met de vermelding van Susteren zijn wij het Gelderse gebied reeds genaderd. Ook daar drong het Christendom in deze periode door van uit zuidelijke richting en wel het eerst in het gebied van Roermond, waar St. Odiliënberg als de oudste stichting kan gelden. Recente onderzoekingen hebben waarschijnlijk gemaakt, dat St. Odiliënberg gesticht is omstreeks 750 en dat het begin van deze stichting samenvalt met het verblijf aldaar van de heiligen Wiro, Plechelmus en Odgerus, die zich waarschijnlijk – zij het niet uitsluitend – ook bezig gehouden hebben met evangelieprediking in deze streek, hoewel zij er vermoedelijk niet de eerste missionarissen waren. Voor de kerstening van Midden-Limburg kan van belang geweest zijn, dat St. Odiliënberg in 858 aan de Kerk van Utrecht geschonken werd. Een andere, mogelijk zelfs belangrijker factor, is dat verscheidene aanzienlijke en ook minder aanzienlijke grootgrondbezitters in de streken langs de Maas en haar zijrivieren de christianisering bevorderd hebben,³ voor- eerst door zelf Christen te worden en door hun voorbeeld hun onder-

horigen daartoe te stimuleren, maar ook door begunstiging en stichting van kerken en kloosters.

Met betrekking tot het thans in Duitsland gelegen deel van het „Overkwartier” kan slechts gezegd worden dat berichten over Christianisering ontbreken.⁴ Deze streek behoorde kerkelijk tot het bisdom Keulen en maakte later als dekenaat Geldern deel uit van het archidiaconaat Xanten.⁵ Met de kerstening van deze streek is vermoedelijk van uit het kerkdorp Qualburg (ten oosten van Kleef) een aanvang gemaakt, maar te oordelen naar het betrekkelijk geringe aantal vroege kerkelijke nederzettingen⁶ in het Gelderse deel van het latere archidiaconaat Xanten, is de kerstening aldaar slechts langzaam gevorderd. Qualburg, kan een zeer oude Christelijke vestiging zijn, mogelijk uit de 5de eeuw. Bij de herchristianisering van de Nederrijnse streken valt de nadruk op de vestigingen aan of in de onmiddellijke nabijheid van de Rijn. Langs deze Rijnlinie is dan ook de diocesane invloed van Keulen noordwaarts doorgedrongen, tot in Nijmegen en omgeving. Aldaar is hoogst waarschijnlijk in 692 een kerk gesticht. Bij dit alles doet zich ook nog de vraag voor in hoeverre de missie-arbeid van de heilige Willibrord voor deze streken van belang geweest is.⁷

Vermoedelijk heeft deze werkzaamheid zich niet verder uitgestrekt dan tot in de streek tussen Nijmegen en Xanten, met inbegrip van Emmerik.⁸ Zo zou men misschien kunnen zeggen, dat de streken langs de Niers tot aan de samenvloeiing met de Maas eerst laat gechristianiseerd zijn, mogelijk eerst in de 9de eeuw, doch in ieder geval later dan de gebieden, die ten oosten en ten westen daarvan in de nabijheid van Rijn en Maas lagen.

Wenden wij ons thans in noordelijke richting. Wij zagen reeds, dat in Nijmegen op het einde van de 7de eeuw hoogstwaarschijnlijk een kerk stond. Maar dat is dan ook alles wat wij voorlopig over het Christendom in Nijmegen horen. Evangelisatie van de Angelsaksische missionarissen, aan wie wij de geloofsverkondiging in ons vaderland te danken hebben, richtte zich op het einde van de 7de eeuw en in het begin van de 8ste eeuw allereerst en in hoofdzaak op de gebieden die als „Frisia citerior”, d.w.z. de gebieden ten zuiden van de noordelijkste Rijnarm, bekend staan, en daarnaast ook op het Friese Noorden, gebieden, die in de eerste helft van de 8ste eeuw ten dele onder het gezag van de Frankische koningen waren gebracht. De evangelieprediking

werd door de staatsmacht gesteund en begunstigd, wat geenszins dwang van overheidswege betekende, een dwang, die – voorzover het Nederland betreft – ook nergens uit de bronnen blijkt.⁹ De leiding van deze missie-werkzaamheden had de heilige Willibrordus, die in 690 met zijn gezellen in deze landen was gekomen. Utrecht was het centrum voor deze evangelisatie, die gedurende korte tijd verstoord werd door de Friezen, die zich o.m. van Utrecht meester maakten en het opbloeiende Christendom in „Frisia citerior” een zware slag toebrachten. Maar na 719 kon de missie-arbeid weer worden voortgezet. Omtrent de eigenlijke evangelieprediking en de resultaten daarvan en met name omtrent de plaatsen waar zich kerkelijk leven ontwikkelde in samenhang met kerkstichting, is uit Willibrords tijd weinig met zekerheid bekend. In het Gelderse gebied, voorzover het tot het in het zuiden door Waal en Rijn begrensde Utrechte bisdom behoorde, worden enkele kerken genoemd, waarvan wel mag worden aangenomen, dat zij op Sint Willibrord of op zijn medewerkers teruggaan. Wij zagen reeds, dat de oudste kerk te Emmerik een stichting van St. Willibrord kan zijn. Als stichter van de kerk van Elst uit de 8ste eeuw wordt de heilige Werenfried genoemd, die ook in de omgeving van Westervoort het Evangelie verkondigd zou hebben. Sint Lebuinus mag beschouwd worden als de stichter van een kerk te Wilp. Hij is ook de stichter van de kerk te Deventer, dat voor hem in de tweede helft van de 8ste eeuw tot uitgangspunt voor de missie onder de Saksen werd. In die tijden was er van Christendom ten oosten van de IJssel nauwelijks sprake. In 772 werd de kerk te Deventer door de Saksen verwoest, doch later weer opgebouwd.¹⁰

De mogelijkheid bestaat, dat verschillende kerken, die in de 9de eeuw voor het eerst genoemd worden, reeds eerder – mogelijk al in de 8ste eeuw – bestonden. Dit zou b.v. het geval kunnen zijn met de kerken te Doetinchem (838), te Gent in de Betuwe (800), te Tiel (892), te Arnhem (893), te Angeren (891/2). De kerk te Wichmond is een stichting van de heilige Liudger (800) en de kerk te Elten kan een stichting zijn uit het midden van de 9de eeuw. Het patrocinium-onderzoek, dat een belangrijke leidraad kan zijn bij de bestudering van de vroegste kerkstichtingen en vaststelling van missie-invloeden, is voor het Gelderse gebied nog niet zó ver gevorderd, dat het ons veel aanknopingspunten biedt in de hier behandelde materie. Verscheidene

kerken en altaren zijn gewijd of zullen gewijd geweest zijn aan St. Maarten, de Frankische heilige, die ook patroonheilige van het bisdom Utrecht was. Dit wijst duidelijk op Frankische invloeden.

Opgemerkt dient nog, dat – gelijk wij hiervóór reeds zagen¹¹ – in de verschillende delen van het Gelderse gebied verscheidene goederen lagen, die in de loop van de 8ste-10de eeuw aan de Utrechtse Kerk of aan buiten dat bisdom gelegen kloosters en abdijen, b.v. Werden, Prüm, Lorsch, Deutz, geschonken waren. Dit wijst ook op de verdere verbreiding van het Christendom, o.m. omdat de schenkers niet zelden kleine, locale grondbezitters waren. Ook de uitoefening van de bezits- en eigendomsrechten door de Kerk geeft aanleiding om te veronderstellen, dat dit in het algemeen zal hebben plaatsgevonden in een omgeving, die het Christendom aanvaard had.

Voor het gehele Gelderse gebied mag gelden, dat het in de loop van de 9de en 10de eeuw volledig gechristianiseerd werd; op verscheidene plaatsen zijn dan kerken gebouwd en hebben zich geestelijken gevestigd, die er de zielzorg uitoefenden. Sommige van deze geestelijken zullen in Utrecht hun opleiding hebben ontvangen. De spaarzaamheid en de onzekerheid van de gegevens betreffende de chronologie en de bijzonderheden van deze kerkstichtingen en de verbreiding van de geestelijkheid over het Gelderse gebied maken het onmogelijk daarin een duidelijk inzicht te verkrijgen. Toch nemen de meeste kerkhistorici aan, dat de bevolking van Nederland als geheel in het begin van de 9de eeuw gekerstend was. Wat het Gelderse gebied aangaat, past misschien met betrekking tot deze uitspraak enige voorzichtigheid, gezien de schaarse berichten, die ook voor de 9de en 10de eeuw nog de indruk van een betrekkelijk langzame ontwikkeling wekken. Daarbij komt nog, dat de politieke onrust in de 9de en 10de eeuw, de invallen van de Noormannen, de opstanden van de Saksen, die ook in ons land hun repercussie hadden, de algehele christianisatie tijdelijk ongunstig beïnvloed kunnen hebben. Er zijn – zo mag de conclusie luiden – verscheidene eeuwen van moeitevolle evangelisatie-arbeid nodig geweest om de Christianisering van deze landen te voltooien, en de zielzorg te organiseren in de meer afgelegen delen van het land. Bij dit bekeringswerk kunnen – er zij hier slechts terloops op deze mogelijkheid gewezen – de door kerkelijk bezit van grond en onroerende rechten (b.v.

tiendrecht) veroorzaakte relaties van economische aard tussen geestelijken en bevolking een rol gespeeld hebben.

Alvorens de verdere toestanden en gebeurtenissen te behandelen, dient iets gezegd te worden over de kerkelijke geografie. In hoofdzaak is de indeling in bisdommen vóór de 10de eeuw tot stand gekomen, waarbij bedacht moet worden, dat sommige grenzen reeds veel eerder vaststonden. Het Gelderse gebied was daarbij verdeeld over een viertal bisdommen, namelijk Utrecht, Luik, Münster en Keulen, die elk deel uitmaakten van de Keulse kerkprovincie. Tot het bisdom Utrecht behoorden de Veluwe, de Over- en Nederbetuwe, de Bommeler- en Tielerwaard, de Lijmers en de „Achterhoek”, met uitzondering van het oostelijk deel daarvan, dat deel uitmaakte van het bisdom Münster. Nijmegen, het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal behoorden tot het bisdom Keulen. Het „Overkwartier” maakte deel uit van twee bisdommen: Luik en Keulen. De latere middeleeuwse grens tussen deze beide diocesane gebieden is hier, voor een belangrijk deel als gevolg van ruilovereenkomsten, eerst in de loop van de 10de eeuw tot stand gekomen. Daaruit volgt, dat deze grens geen direct gevolg is van missie-werkzaamheid, en bovendien verklaart dit betrekkelijk late totstandkomen van de grens, hoe het komt, dat sommige plaatsen aanvankelijk aan het geestelijk gezag van de bisschop van Keulen, later aan het geestelijk gezag van de bisschop van Luik onderworpen waren, dan wel eerst tot het Luikse gebied, later tot het Keulse gebied behoorden.

De bisdomgrens liep hier vanaf de Maas tussen Venlo en Arcen in zuidoostelijke richting, zodat het gebied tussen Niers en Maas in een Keuls en een Luiks deel gesplitst was. Venlo en Tegelen en omgeving, alsmede Roermond en St. Odiliënberg met omgeving behoorden tot Luik, evenals het gebied aan de linkeroever van de Maas; het overig deel van het „Overkwartier” maakte deel uit van het Keulse diocees. De hier geschetste diocesane indeling berustte waarschijnlijk in hoofdzaak op de missie-werkzaamheid uit verschillende kerkelijke centra, behoudens uitzonderingen als die met betrekking tot de grens tussen Luik en Keulen. Wij kennen deze indeling uit latere tijd met zekerheid, maar zij heeft reeds eerder bestaan, ook al blijkt zij niet uit de bronnen. Het Keulse deel van het „Overkwartier” omvatte het zuidelijk deel van het dekanaat Geldern, alsmede het noordelijke deel van het dekanaat Süchteln, die beide deel uitmaakten van het archidiaconaat Xanten,

waartoe ook Nijmegen en omgeving en het Land van Maas en Waal, die het grootste deel van het decanaat Zijflich vormden, behoorden.

In de „Achterhoek” behoorde – zoals wij zagen – een deel van het Gelderse gebied tot het geestelijk gezag van de bisschop van Münster. Globaal kan men dit deel aangeven door te zeggen, dat de streek ten Oosten van de lijn Geesteren-Anholt tot het bisdom Münster behoorde, met dien verstande, dat daarvan mede deel uitmaakte een grote instulping in het Utrechtse bisdom, die de kerspelen Zelhem en Hengelo omvatte. Deze situatie gaat in hoofdzaak terug op de missiewerkzaamheid van de heilige Liudger. De oudste parochies zijn hier Winterswijk, Zelhem en Groenlo. Uit deze parochies hebben zich in de 10de eeuw en daarna verscheidene parochies afgesplitst: Aalten, Dinxperlo, Hengelo, Varsseveld, Silvolde, Eibergen, Nede en Geesteren. Een dekanaatsindeling kende men hier niet, Wél een indeling in archidiaconaten, die in de 12de eeuw tot stand kwam. De „Achterhoekse” parochies van het bisdom Münster waren daarbij verdeeld over de in 1193 gestichte archidiaconaten van de „Viztum” en van de thesaurier van de Dom, te Münster.¹²

De invloed van de missionering en het daardoor veroorzaakte grillige verloop van de bisdomsgrenzen wordt duidelijk gedemonstreerd door de omstandigheid, dat het onder de proost van Emmerik ressorterende archidiaconaat Emmerik, met de in de Lijmers liggende parochies en ten oosten van de latere Nederlands-Duitse grens gelegen stadsparochies van Emmerik en de landparochies Griethuizen, Kellen en Bienen (aan de linker-Rijnoever) en Elten en Hoog-Elten (aan de rechter-Rijnoever), tot het bisdom Utrecht behoorde. Deze streek was vanuit Utrecht door St. Willibrord gekerstend.

Waar in het voorafgaande gesproken is van parochies, dekanaten en archidiaconaten, dient men zich wél te realiseren, dat – gelijk reeds is aangeduid bij de uiteenzetting omtrent het Münsterse deel van de „Achterhoek” – deze kerkelijke districten en hun grenzen eerst langzamerhand en betrekkelijk laat ontstaan zijn, d.w.z., dat die indeling een ontwikkeling van enkele eeuwen heeft doorgemaakt, waarvan het resultaat eerst in de 12de en in de 13de eeuw iets duidelijker naar voren komt. Van de alsdan blijkende situatie uit mag men met grote voorzichtigheid in vroegere eeuwen teruggaan en b.v. uit de kennis omtrent parochiesplitsing gegevens ontleen omtrent de omvang van de oudste,

grotere, parochies. Ook bij de dekanaten en archidiakonaten zijn er mogelijkheden om uit latere gegevens tot enig inzicht in de voorafgaande situatie te komen. Maar het blijft voorlopig nog bij mogelijkheden. Zo is ons niet bekend hoe oud de kerkelijke indeling is, die wij in de 13de en in de 14de eeuw aantreffen.

Zeker is het wel, dat de parochiale indeling de oudste indeling van het bisdom is; de bundeling van parochies in dekanaten en die van dekanaten in archidiakonaten is van latere datum. Daarnaast waren er nog bijzondere kerkelijke districten, over wier tijdstip van ontstaan zeer weinig bekend is.

In het Gelderse gebied is de kerkelijke indeling, die parochies in grotere eenheden bundelde, eerst uit later tijd bekend, hetgeen niet betekent, dat zij er niet veel eerder geweest kan zijn. In de naburige bisdommen, Keulen, Luik en Münster, kende men een soortgelijke indeling in de 12de eeuw. Het is waarschijnlijk, dat zij omstreeks die tijd ook in het bisdom Utrecht tot stand gekomen is; sommige aartsdiakenen worden dan genoemd, b.v. van Tiel en van Emmerik. De functie, waarvan de inhoud dan nog niet geheel vaststaat, is daar in handen van de proosten van de ter plaatse gevestigde kapittels. De fabriekrekening van 1395 van de Utrechtse Dom, de vroegste rekening, die wij bezitten, vermeldt voor het Gelderse gebied de dekanaten Veluwe, Betuwe, Tielerwaard, Bommelerwaard, en verder het gebied van de proost van Emmerik en van de proost van Arnhem.¹³

De kerkelijke indeling, waarvan hiervóór sprake was, berustte uiteraard op de aanwezigheid van kerken, die sinds de missioneringstijd alom in den lande verzezen, zij het ook in zeer eenvoudige vorm: veelal houten gebouwtjes van bescheiden afmetingen. Verschillende plaatsen waar dergelijke kerkgebouwen ontstonden, zijn hiervóór reeds genoemd. Daaraan zouden er voor de vroege Middeleeuwen tot in de 12de eeuw nog verscheidene kunnen worden toegevoegd: Putten, Renkum, Voorthuizen, Gameren, Brummen, Kessel, Vaassen, Voorst, Ellecom, Oosterbeek, Herwen, Afferden, Buggenum, Duiven en verschillende andere. Een enkele maal – zoals b.v. te Elst (Betuwe) – verrees reeds vroeg een stenen kerk. Deze bouwwijze werd in de loop van de 12de eeuw wat meer gebruikelijk. Vooreerst omdat men toen over meestal in de omgeving vervaardigde baksteen ging beschikken, maar ook omdat de toename van het kerkvolk de behoefte aan een grotere en doelmati-

ger ruimte voor de eredienst deed ontstaan, en daartoe ook – direct of indirect – de financiële grondslag bood. Voor de kerkbouw op het platteland was belangrijk het instituut van de z.g. eigenkerken, d.w.z. kerken, die door grondheren werden gebouwd met eigen middelen, en die aanvankelijk bedoeld waren als kerk voor de grondheer en zijn gezin en voor zijn horigen en spoedig ook voor hen, die juridisch niet aan de grondheer-kerkheer gebonden waren. Vele kerken zijn op deze manier ontstaan en kwamen later door schenking of op andere wijze in het bezit van de bisschop, van de kapittels of van kloosters en abdijen.

De kerken waren niet de enige religieuze centra in stad en land. Reeds spoedig werden er – zoals ook in de meer zuidelijk gelegen gewesten – kloosters gesticht op Nederlandse bodem. De oudste nederzetting was die van de Benedictijnen in Susteren (714), die daar tot 882 bleven. In de tweede helft van de 10de eeuw volgde de stichting van twee Benedictinessen-kloosters, te Elten en te Thorn, die beide rijksabdijen werden. Deze stichtingen, die in de onmiddellijke nabijheid van het Gelderse gebied tot stand kwamen, werden in de 12de eeuw gevolgd door kloosters binnen de grenzen van het Gelderse gebied. De kloosterstichtingen, die in ons vaderland in de 12de en in de eerste helft van de 13de eeuw tot stand kwamen, en die voor het eerst na eeuwen, waarin van nieuwe kloosters geen sprake is, een belangrijke uitbreiding gaven aan het tot op dat tijdstip ten onzent nog maar zeer schaars vertegenwoordigde monastieke leven, gingen uit van verschillende orden. Allereerst van de Benedictijnen, die hier te lande van oudsher gevestigd waren, o.m. in Susteren, Egmond, Thorn en Elten. Maar naast de Benedictijnerorde traden thans op de voorgrond de Norbertijnen, ook Premonstratensers of Witheren genaamd, de Cisterciënsers en de Reguliere kanunniken, ook Zwarte regulieren genoemd, die de regel van Sint Augustinus volgen. Alle deze orden hebben een aandeel gehad in de kloosterstichtingen van de 12de en het begin van de 13de eeuw, die in ons land samenvielen met en te danken waren aan een sterke religieuze opleving; misschien is het juister te zeggen: aan de omstandigheid, dat eerst in deze tijden het Christendom in sterke mate en in steeds bredere kring een zaak van innerlijk beleven was geworden. De aanvankelijk bescheiden materiële grondslag werd voor een groot deel door grondbezitters beschikbaar gesteld. Overziet men echter het geheel van de 12de eeuwse kloosterstichtingen in ons land, dan valt het –

ook als men er rekening mede houdt, dat in de eerste helft van de 13de eeuw nog enkele kloosters gesticht zijn – sterk op, dat de binnen het Gelderse gebied gelegen kloosters uit die periode in aantal veel geringer zijn dan die in andere delen van Nederland, b.v. in Friesland en Groningen, en in Holland. De Benedictijnen hebben binnen het hier bedoelde tijdvak in het Gelderse gebied geen enkel klooster gesticht, de Norbertijnen stichtten er de abdij Mariënweerd, bij Beesd, in 1129 en het vrouwenklooster te Kessel in 1219, alsmede het nonnenconvent Zennewijnen, bij Tiel, in 1229.

De Cisterciënser orde is door twee vrouwenkloosters vertegenwoordigd, namelijk de door graaf Gerard van Gelre in 1218 gestichte abdij te Roermond, en de abdij „s Gravendaal”, later Nieuw-Klooster genaamd, bij Goch, een in 1255 tot stand gebrachte stichting van graaf Otto van Gelre, de abdij waar verscheidene Gelderse vorsten hun laatste rustplaats vonden. In de nabijheid van het Gelderse gebied lag ten westen van Rijnberk één der oudste Cisterciënser abdijen van Duitsland, de abdij Camp, een stichting van aartsbisshop Frederik I van Keulen in 1122; met deze abdij hadden de Gelderse landsheren nauwe relaties.¹⁵ De reguliere kanunniken van St. Augustinus (Zwarte Regulieren) stichtten in 1179 het convent Bethlehem bij Doetinchem, aanvankelijk een dubbelklooster, maar de nonnen werden spoedig na de stichting afzonderlijk in Doetinchem gehuisvest. In het Münsterse deel van het Gelderse gebied werden in deze periode geen kloosters gesticht. Alle andere kloosters in het Gelderse gebied zijn van later datum.¹⁶

De relatieve achterstand met betrekking tot de stichting van kloosters in het Gelderse gebied kan verschillende oorzaken hebben. Voor eerst is het mogelijk, dat de geringe belangstelling van adel en grondbezitters, die elders bij de dotatie van stichtingen wel op de voorgrond trad, remmend gewerkt heeft op het tot stand komen van kloosters. Verder kan de economische situatie daarvoor minder gunstig geweest zijn en tenslotte blijft de mogelijkheid open, dat de roeping tot het kloosterleven in het Gelderse gebied in deze periode zwakker geweest is. Deze achterstand heeft de politieke, economische en culturele ontwikkeling in het Gelderse gebied beïnvloed. Wat de kloosters aangaat, dient er nog de aandacht op gevestigd te worden, dat de omvang van deze stichtingen niet groot was, en dat de kloosterlingen niet groot in aantal waren. Behalve de kloosters dienen nog vermeld te worden de

kapittels, die in Emmerik, Tiel, Elst, Zutphen en St. Odiliënberg bestonden. De drie laatste hadden weinig betekenis; de beide eerste zijn hiervoor reeds vermeld, omdat de proosten van deze beide kapittels tevens aartsdiaken van het bisdom Utrecht waren.

In de hier behandelde periode, d.w.z. in de tijd, die verstreek sinds het einde van de 11de eeuw tot het midden van de 13de eeuw, vindt een tweetal reeksen van gebeurtenissen plaats, die de gehele Christenheid in beroering brengen, te weten de investituurstrijd en de kruistochten. De investituurstrijd ging in de eerste plaats om de vraag of een clericus een kerk of een kerkelijke waardigheid uit handen van een leek mocht ontvangen. De van de abdij Cluny uitgaande hervormingsbeweging streefde ernaar elke laïcale invloed op de Kerk uit te sluiten. De hierdoor opgewekte reacties en tegenstellingen hadden in het Duitse Rijk een langdurige en verbitterde strijd tussen het centrale rijksgezag en de Romeinse curie tot gevolg, o.m. omdat de handhaving van rijksgezag en Rijk ten dele berustte op de investituur van bisschoppen en rijksabten door de Duitse koning. Maar het ging niet alléén om deze lekeninvestituur en de daarvoor in de plaats gewenste kanonieke electie van de bisschoppen en abten, maar ook om de bestrijding van het leken-bezit van kerken. De vraag, die ons hier interesseert is, of deze tegenstellingen, die met de term „investituurstrijd” niet ten volle omvat worden, in het Gelderse gebied repercussies hebben gehad. Het antwoord luidt, dat daarvan niets blijkt. De gebeurtenissen in Utrecht en Luik, steunpunten van de anti-curiale politiek van de Duitse koning in de laatste decennia van de 11de eeuw en in de eerste decennia van de 12de eeuw, gingen – voorzover uit de bronnen blijkt – aan het Gelderse gebied voorbij. Eerst later, d.w.z. na het Concordaat van Worms in 1122, dringt de religieuze herleving, die met de hervormingsbeweging van Cluny gepaard ging, ook in het Gelderse gebied langzaam en in bescheiden mate door, gelijk wij zagen uit de hiervoor vermelde kloosterstichting. Maar of dit in noemenswaardige omvang ook geleid heeft tot overdracht van kerken uit lekenhand aan bisschoppen en geestelijke instituten staat niet vast. Wél staat vast, dat de regeling van de z.g. kanonieke electie van de bisschoppen voor de wereldlijke vorsten de mogelijkheid opende om daarop grote invloed uit te oefenen. Ook voor de Gelderse graven gold dit, en vooral met

betrekking tot het bisdom Utrecht, tot welk diocees het grootste deel van hun gebied behoorde. Reeds bij de verkiezing van de opvolger van bisschop Hartbert in 1150 oefende graaf Hendrik van Gelre naast andere aanzienlijke wereldlijke heren, als b.v. de graaf van Holland en de graaf van Kleef, invloed op de keuze uit. In 1156 bij de verkiezing van bisschop Godfried van Rhenen en in 1196 bij de keuze van een opvolger van bisschop Boudewijn II van Holland was dit evenzeer het geval. In de 13de eeuw bleef het gewoonte, dat de naburige landsheren en andere aanzienlijken, waarbij ook de graaf van Gelre, zich op nadrukkelijke wijze met de bisschopskeuze in Utrecht bemoeiden.¹⁷ Van bemoeienissen van de Gelderse graven met de bisschopsverkiezingen in de bisdommen Luik, Münster en Keulen, waartoe – zoals wij zagen – grote delen van het Gelderse gebied behoorden, bemerkt men in de bronnen over deze periode, behalve de verkiezing van Hendrik van Gelre in Luik, niets.

De graven van Gelre waren in het Gelderse gebied niet de enigen, die met de Utrechtse bisschopsverkiezingen bemoeienis hadden. Met meer recht dan de graaf traden in deze aangelegenheden de proosten van Emmerik en Tiel (in latere eeuwen die van Arnhem) op. Als proosten-aartsdiakens namen zij aan de electie deel. Men mag aannemen, dat omstreeks 1200 de genoemde proosten deel uitmaakten van het kiescollege,¹⁸ dat in het diocees Utrecht – anders dan in de naburige bisdommen – niet alléén het Domkapittel, maar ook de andere Utrechtse stadskapittels, alsmede de genoemde proosten, benevens die van Oldenzaal en Deventer, omvatte. In de delen van het Gelderse gebied, die tot de bisdommen Münster, Keulen en Luik behoorden was van een deelname aan de bisschopsverkiezingen in deze diocesen geen sprake, omdat zich aldaar het uitsluitend kiesrecht van het domkapittel doorzette en er bovendien in die Gelderse gebieden geen kerkelijke instituten bestonden, die belangrijk genoeg waren om op eventuele deelname aan de electie aanspraak te maken.

De tweede, hiervóór aangeduide, reeks gebeurtenissen¹⁹ betreft de kruistochten. Men kan weliswaar vaststellen, dat de Noordelijke Nederlanders niet ontbroken hebben onder degenen, die zich in dienst stelden van het denkbeeld om het Heilige Land te bevrijden, maar van een laaiend enthousiasme was geen sprake. De kronieken vermelden wel

enkele, soms ietwat uitvoerige berichten over de strijd in het Heilige Land, maar van een omvangrijke deelname van Noord-Nederlanders en met name van belangrijke Gelderse deelname, blijkt niets. Ook omtrent kruistochtprediking in het Gelderse gebied zijn er geen berichten overgeleverd. Olivier van Keulen heeft blijkbaar alléén in de Friese landen gepredikt en de heilige Bernardus, die wél in Maastricht de kruistocht gepredikt heeft, schijnt niet verder noordwaarts gekomen te zijn. Ook blijkt in het Gelderse gebied niet veel van verkoop van onroerend goed aan kloosters door aanstaande kruisvaarders, evenmin als van een grotere toeloop naar vrouwenkloosters, als gevolg van het ontstaan van een overschot aan vrouwen. Het aantal vrouwenkloosters neemt – gelijk wij zagen – in het Gelderse gebied weliswaar toe in de 12de eeuw en in de eerste helft der 13de eeuw, maar uit de bronnen blijkt niet, dat de oorzaak daarvan in de kruistochten gezocht moet worden.

De enige kruistocht met een duidelijke Gelderse deelname is de derde kruistocht; graaf Otto van Gelre vergezelde toen keizer Frederik Barbarossa op zijn in 1190 ondernomen tocht naar het Heilige Land. In zijn gevolg gingen Gelderse edelen mede, maar omtrent hun aantal en hun persoon ontbreken gegevens. De latere kruistochten hebben het – voorzover is na te gaan – zonder Gelderse deelname moeten stellen. Tot slot zij nog opgemerkt, dat deze geringe belangstelling voor de kruistochten chronologisch vrijwel samenvalt met het relatief geringe interesse voor kloosterstichting in het Gelderse gebied.

Hiermede zijn wij zo langzamerhand in de 13de eeuw gekomen. Wij zagen reeds, dat het Gelderse gebied met betrekking tot de stichting van kloosters achterbleef bij de overige streken in de Noordelijke Nederlanden, waar de hiervóór genoemde orden in de loop van de 12de eeuw vele en belangrijke vestigingen tot stand brachten. Maar in het begin van de 13de eeuw verflauwde – daargelaten uit welke oorzaak – de activiteit van deze orden en omstreeks het midden van de 13de eeuw traden de bedelorden en spoedig daarna ook de geestelijke ridderorden op de voorgrond. Maar ook hier stond het Gelderse gebied geenszins vooraan. De opleving komt daar – gelijk wij nog zullen zien – eerst in de loop van de 14de eeuw, en daarbij treedt tegen het einde van die eeuw de *Devotio Moderna* op de voorgrond.

Maar niet alleen de kloosters en abdijen vormden centra voor het religieuze en het kerkelijke leven, ook de parochiekerken en de daar-

onder ressorterende kapellen hadden voor de instandhouding van godsdienst en kerk een grote, zoal niet grotere betekenis. Het veelal sterk op de voorgrond treden van de kloosters in het geschiedverhaal mag namelijk niet worden toegeschreven aan de grotere belangrijkheid van deze instellingen, maar houdt veeleer verband met de omstandigheid, dat de historische overlevering met betrekking tot kloosters en abdijen vaak minder onvolledig is dan die aangaande de parochiekerken.

In de loop van de 12de en de 13de eeuw wordt ook in het Gelderse gebied een toenemend aantal kerkgebouwen vermeld, waaronder ook de kerken, die in de opkomende steden van de 13de eeuw verrezen.

Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen, dat verschillende van de kerkgebouwen uit deze eeuwen direct in steen opgetrokken zijn, en dat weer andere, eerst primitieve houten kerkjes, in steen herbouwd zijn geworden. Daarbij werd soms tufsteen gebruikt, in toenemende mate echter baksteen, terwijl voor de funderingen ook veldkeien werden gebruikt. Hoogst waarschijnlijk mag wel aangenomen worden, dat de uitbreiding van het aantal parochianen en ook de toenemende welvaart een rol hebben gespeeld in deze ontwikkeling. Bij de bouw van deze kerken paste men de Romaanse bouwvoor toe, waarvan men hier en daar, niettegenstaande latere ingrijpende verbouwingen en vernieuwingen, nog duidelijke sporen aantreft, b.v. in muur- en vensterwerk en ook in de funderingen. Ook treft men klokketorens aan, die nog uit de romaanse periode dateren. Een min of meer nauwkeurige datering behoort tot de uitzonderingen, doch men mag wél aannemen, dat een aantal Gelderse dorpen en plaatsen in de 12de en 13de eeuw in het bezit zijn geweest van stenen kerken afgezien van het feit, dat enkele kerken wel oudere stenen voorgangsters gehad hebben.

Slechts enkele voorbeelden, ontleend aan recente archeologische onderzoekingen, ter illustratie van het vooraangaande. In Ellecom, Etten, Kerkdriel, Kesteren, Oosterbeek, Oene, Zelhem, Velp en vermoedelijk ook in Drempt, hebben Romaanse kerken gestaan omstreeks 1200, hier en daar waarschijnlijk nog eerder. Herhaaldelijk komt tufsteen als bouw materiaal voor. Bij sommige andere kerken is een houten voorgangster waarschijnlijk, b.v. te Ellecom.

De kerken op het platteland uit de 12de en 13de eeuw zullen meestal wel eenvoudige kerken geweest zijn en ook zullen zij inwendig niet veel versiering gehad hebben, maar de uitzonderingen bewijzen, dat pracht

en kunstvolle versiering bij de inrichting van godshuizen geen onbekende zaken meer waren.

Omtrent de omvang van de 13de eeuwse parochies en ook omtrent hun zielenaan-tal is weinig bekend. Wel staat het vast, dat in deze periode sommige grote parochies gesplitst zijn, omdat zij door de bevolkingstoename te omvangrijk werden voor de met de zielzorg belaste geestelijkheid, die in het algemeen bestond uit seculiere geestelijken. Het kwam echter ook voor, dat een kerk bediend werd door monniken van het klooster, dat de kerk in bezit had. De aanstelling van de geestelijken berustte bij de bezitter van de kerk. Dit kon zijn de bisschop, een kapittel, een klooster of abdij, maar ook een wereldlijk persoon, wiens bezitsrecht met betrekking tot de kerk was omgezet in een patronaatsrecht.

Tegen het einde van de 13de eeuw regelden synodale statuten in de bisdommen Münster, Keulen, Luik en Utrecht, die dus ook voor het Gelderse gebied van kracht waren, de eredienst, het kerkelijk jaar, de positie van de geestelijken en hun levenswijze, de kerkelijke organisatie, het kerkelijk strafrecht, en de ambtsplichten van de geestelijkheid.²¹

De veertiende eeuw brengt, zoals reeds gezegd,²² ook voor het Gelderse gebied, een zekere opleving in de kloosterstichting, met name voor de bedelorden, hoewel in Gelre het aantal stichtingen zichtbaar kleiner is dan elders in de Noordelijke Nederlanden.²³ Dit blijkt, als men vaststelt, dat er van de 15 Franciscanen-kloosters, die in het midden van de 14de eeuw in Noord-Nederland gesticht waren, twee in het Gelderse gebied lagen. In Harderwijk vestigden zich de eerste Minderbroeders tegen het einde van de 13de eeuw. Van dit klooster blijkt niet, dat het grote betekenis had; de berichten uit de 15de eeuw wijzen er op, dat het in de loop van die eeuw sterk achteruit ging. In 1308 vestigden zich de volgelingen van Sint Franciscus te Roermond, daartoe in staat gesteld door een schenking van Reinald I. Dit klooster is gedurende de verdere Middeleeuwen zeer op de achtergrond gebleven; over de lotgevallen van deze stichting is weinig bekend.

Ook de Dominicanen deden in Gelre hun intrede; in 1292 vestigden zij zich in Nijmegen en in 1293 werden zij door een schenking van Margaretha van Vlaanderen, tweede vrouw van Reinald I, in staat gesteld in Zutphen een nieuw kloostergebouw te stichten,²⁴ nadat zij zich daar reeds in 1288 gevestigd hadden. In Tiel werd in 1400 een

Dominicanenklooster gesticht, nadat hertog Willem van Gelre daaraan de schenking van de kapel te Westroyen had laten voorafgaan. De derde bedelorde, die in de 14de eeuw in het Gelderse gebied vertegenwoordigd was, die van de Karmelieten, was in Geldern gevestigd, waar Reinald I in 1315 een kapel bij de grafelijke burcht ter beschikking stelde. Deze kapel werd later kloosterkerk en tevens parochiekerk.²⁵ De vierde bedelorde, die van de Augustijner-Eremieten was in het Gelderse gebied niet vertegenwoordigd, behoudens een termijnhuis te Roermond, dat in 1383 voor het eerst vermeld wordt.²⁶

De verdere uitbreiding van de zojuist genoemde bedelorden, en ook van andere orden vond in hoofdzaak plaats in de 15de eeuw, mede onder invloed van de observantiebeweging, die in genoemde eeuw tot een verinnigd religieus leven leidde.²⁷ In die eeuw begon ook de verbreiding van de tweede en derde Orde van St. Franciscus, terwijl die van de Dominicanessen reeds eerder was aangevangen. Er waren immers in het Gelderse gebied stichtingen van de Dominicanessen ontstaan vóór het begin van de 15de eeuw. De vroegste is die te Nijmegen; de zusters gingen echter in 1344 over tot de Norbertinessen. Te Roermond werd in 1386 een Dominicanessenklooster gesticht door Godard van Vlodrop, erfvoogd van Roermond. Te vermelden is ook nog een vestiging van de Cellezusters in Nijmegen (1301).

De 14de eeuw bracht aan Gelre twee Karthuizerkloosters. Vooreerst een stichting van Reinald II, die in 1342 de fondsen daartoe beschikbaar stelde. Dit klooster, Monnikhuizen, bij Arnhem, werd door de Gelderse landsheren zeer begunstigd; het was een centrum voor het religieuze leven in Gelderland en het ontleent bovendien betekenis aan het feit, dat enige beroemde mannen hier prior waren, namelijk Hendrik van Calcar (1368-1373) en Hendrik van Coesfeld (1373-1378). Onder het prioraat van laatstgenoemde verbleef Geert Grote tijdelijk in het klooster. Het tweede Karthuizerklooster was dat te Roermond, waarvan de stichting mogelijk gemaakt werd door Werner van Swalmen, zijn echtgenote en zijn broeder, gelijk blijkt uit de stichtingsoorkonde van 25 juli 1376. Ook dit convent werd een centrum voor het religieuze leven. Hendrik van Calcar, die tot dan toe prior van Monnikhuizen geweest was, werd er de eerste prior.

De geestelijke ridderorden, de Duitse Orde, de Johanniterorde en de Orde van de Tempeliers, hadden ook in de Noordelijke Nederlanden

hun nederzettingen.²⁸ De Tempeliers, wier Orde in 1311 werd opgeheven, ontbraken in het Gelderse gebied, hoewel zij elders in Noord-Nederland ongeveer 12 vestigingen hadden. De Duitse Orde was wel vertegenwoordigd in het Gelderse gebied; commanderijen waren er te Dieren, te Doesburg en te Hemert. Laatstgenoemde werd in 1328 overgebracht naar Tiel. De Johannieten waren het sterkst vertegenwoordigd; zij hadden huizen te Arnhem, Lienden, Buren, Ermelo, Harderwijk en Nijmegen, terwijl zij bovendien nog te Hattem een uithof van de commanderij Staveren (in Friesland) hadden. Aan deze uithof was tot 1315 het kasteel Nyenbeek, aan de IJssel, bij Voorst verbonden, waar de Johannieten twee priesters en enige lekebroeders onderhielden.²⁹

Verschillende orden hadden in het Gelderse gebied z.g. termijnhuizen, die o.m. dienden om de monniken van het betrokken klooster onderdak te verschaffen als zij op reis waren. Voor de bedelorden waren deze in de loop van de 14de en 15de eeuw gestichte termijnhuizen o.a. van belang voor de inzameling van giften buiten hun woonplaats. Zo hadden de Carmelieten van Geldern,³⁰ die, daartoe gemachtigd door de graven Reinald I en Reinald II, liefdegaven mochten verzamelen in Gelre en Zutphen, termijnhuizen te Doetinchem, Doesburg, Groenlo, Elburg, Hattem, Nijmegen en Venlo. De Dominicanen hadden dergelijke huizen o.a. te Roermond, te Venlo en te Harderwijk; de Augustijnen-Eremieten hadden een termijnhuis in Roermond.³¹ Het is – in het bijzonder voor Gelre en Zutphen, waar het aantal kloosters achterbleef bij dat in andere gebieden – van belang er de aandacht op te vestigen, dat als gevolg van de verbreiding van het instituut der termijnhuizen de invloed van de kloosters een iets wijder bereik heeft dan alléén het aantal kloosters zou doen vermoeden.

In de 13de eeuw verbreidden zich de reeds in de 12de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden bekende stichtingen van de Begijnen ook in de Noordelijke Nederlanden. Zij dankten hun ontstaan aan de omstandigheid, dat er een groot en toenemend aantal godvruchtige vrouwen was, die in overgave aan Christus wilden leven en weliswaar niet in algehele afzondering van de wereld, maar toch in stille teruggetrokkenheid een godsdienstig leven wilden leiden zonder zich aan een kloosterregel te onderwerpen en geloften van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid af te leggen. Met gelijkgezinde vrouwen gingen deze

Begijnen – zo werden zij veelal genoemd – samenwonen in een huis door één van hen of door derden beschikbaar gesteld.

Later werden begijnhoven gesticht, veelal een complex van kleinere of grotere woningen, waarin de Begijnen samenwoonden. Hier vormden zij een gemeenschap waarvoor reglementen werden vastgesteld, omdat een dergelijke samenleving behoefte had aan een zekere orde. Dit blijkt onder meer uit een oorkonde van bisschop Hendrik van Luik, van 25 februari 1261, waarin de bisschop om de gevaren te vermijden, die de te midden van de overige bevolking in Aken levende Begijnen bedreigen, hen in een gemeenschappelijke woning buiten de stad bijeen brengt, met een eigen kapel en priester.³²

Uitgaande van de Zuidelijke Nederlanden, waar in Luik vermoedelijk de oudste begijnhuizen ontstonden, verbreidde zich deze beweging naar het noorden. Eerst in Holland en Zeeland, daarna ook elders. In Roermond ontstond het begijnhuis in 1279 toen de pastoor van de parochiekerk van St. Christoffel aan de toen reeds in Roermond wonende Begijnen verlof gaf in één huis buiten de stad te gaan samenwonen. Na 1311 hebben zij binnen de stad een gemeenschappelijk huis betrokken. Opmerkelijk is, dat in verscheidene gevallen de begijnhuizen gesticht werden door de seculiere geestelijkheid, of althans met hun medewerking en uitdrukkelijke goedkeuring. Dit is daarom merkwaardig omdat van de zijde van de kerkelijke overheid herhaaldelijk bezwaren tegen de Begijnen en hun levenswijze naar voren gebracht werden. Hun orthodoxie werd in twijfel getrokken en in 1311 werd het stichten van begijnhuizen ongeoorloofd verklaard. Maar na 1318 werd het verbod niet meer geldend gemaakt en sindsdien nam het aantal begijnhuizen toe.

Het is moeilijk om uit de berichten over dergelijke gemeenschappen van vrome vrouwen met zekerheid af te leiden, dat men met begijnhuizen te doen heeft. Zo hebben enkele zusterhuizen, huizen waarin vrome vrouwen een gemeenschappelijk leven leidden, in Zutphen b.v. het oude Convent en het Rondeel, onderscheidenlijk gesticht in 1340 en 1334, het karakter van een begijnhuis, zonder dat zij met die naam worden aangeduid. Beschouwen wij echter deze en dergelijke huizen als begijnhuizen, dan mag men aannemen, dat er in Gelre en Zutphen in de 14de eeuw verscheidene begijnhuizen waren. Wel dient opgemerkt te worden, dat deze beweging zich in het Gelderse gebied later voordeed

dan in het westen des lands, waar reeds in de 13de eeuw een reeks begijnhuizen bestond.³³ En niet alleen later, maar ook minder veelvuldig. Want – ook als men huizen als de hiervóór genoemde Zutphense zusterhuizen daarbij rekent – blijken het aantal en de grootte van de begijnhuizen, die vóór de laatste decennia van de 14de eeuw in het Gelderse gebied ontstaan waren, d.w.z. vóór het tijdstip waarop de spoedig in aantal sterk toenemende huizen van de Zusters van het Gemene Leven ontstonden, veel kleiner te zijn dan in Holland en Zeeland, waar ook het aantal inwonsters groter was.

Het is voor de bestudering van de geschiedenis van de vroomheid van de late Middeleeuwen in de Noordelijke Nederlanden – en voor ons doel in het bijzonder voor de historie van de vroomheid in Gelre en Zutphen – interessant om een ogenblik bij dit verschijnsel stil te staan. Zoals wij reeds zagen – ontstond in 1279 te Roermond het eerste begijnhuis door het bijeenbrengen van de in die stad levende Begijnen in één woning, hetgeen betekent, dat zij er reeds vóórdien waren, zij het verspreid en alléénwonend.³⁴ In Nijmegen ontmoeten wij de begijnhuizen eerst veel later, namelijk in 1336, wanneer het oudste begijnhuis vermeld wordt. Sindsdien zijn er in de Waalstad nog acht – zij het kleine – begijnhuizen gesticht, waarvan de meeste na 1400.³⁵ In Arnhem wordt in 1370 voor het eerst een begijnhuis vermeld,³⁶ en in Zutphen zijn een zestal huizen geweest, waarin een klein aantal vrome vrouwen samenwoonde; zij worden in de bronnen herhaaldelijk „begijnen” genoemd, die „in enen gheystlicken affghescheydenen levende in kuysheiden Gaede dienen willen”. Ook in Venlo waren verscheidene begijnhuizen, zoals o.m. blijkt uit de stadsrekeningen van de 15de eeuw. Met betrekking tot de Zutphense huizen is het karakter van „begijnhuizen” ontkend,³⁷ ten onrechte, want indien men er van uitgaat, dat met „begijn” werden aangeduid alle „mulieres religiosae”, die zonder zich aan een kloostergelofte te binden, toch een aan Christus gewijd en kuis leven wilden leiden, dan zijn ook de Zutphense huizen „begijnhuizen”. De onduidelijkheid, met betrekking tot de vraag, of men al dan niet met een begijnhuis te doen heeft, en de omstandigheid, dat men onderscheid zou kunnen maken tussen een begijnhuis in formele en in materiële zin, enerzijds, en een begijnhuis alléén in materiële zin – gelijk b.v. de Zutphense huizen – anderzijds, kunnen hun oorzaak vinden in de vrees voor de kerkrechtelijke en dogmatische bezwaren, die

terecht of ten onrechte tegen de Begijnen gemaakt werden. Behalve in Roermond, Venlo, Nijmegen, Arnhem en Zutphen zullen er vermoedelijk in andere Gelderse steden nog wel geringe aantallen begijnen en misschien ook wel kleine begijnhuizen geweest zijn, maar gegevens daaromtrent ontbreken. Ook hier zal – zoals ook elders – de aanwezigheid van ongehuwd gebleven vrouwen en weduwen een rol gespeeld hebben.

De vraag komt thans op, waarom de Begijnen in het Gelderse gebied in aantal achterbleven bij die in de westelijke territoria van de noordelijke Nederlanden. De mogelijkheid bestaat, dat de economische situatie van invloed geweest is op het ontstaan van dit verschil. Immers voor het stichten van een begijnhuis waren toch altijd schenkingen nodig en daartoe zal allereerst een vermogende burgerij in staat geweest zijn. Het is opvallend, dat in het Gelderse gebied juist de belangrijkste handelssteden Nijmegen en Zutphen ook de meeste begijnhuizen hadden. Anderzijds mag men het economisch argument ook weer niet te veel op de voorgrond brengen omdat de begijnenbeweging allereerst en in hoofdzaak ontsproot aan de religieuze behoeften van een vroom gemoed, dat ook zonder de in een later stadium gegeven materiële steun zijn weg naar Christus gevonden zou hebben. Ook bij de stichting van de met de begijnhuizen verwante huizen van de Zusters des Gemenen Levens, die in de laatste decennia van de 14de eeuw een aanvang nam en al spoedig grote omvang verkreeg, stonden zeker geen economische oorzaken op de voorgrond. De omstandigheid, dat de economische situatie in het Gelderse gebied in de loop der 15de eeuw relatief minder gunstig werd,³⁸ maakt dit ook minder waarschijnlijk. Mogelijk zouden de oorzaken van het in dit opzicht achterblijven van het Gelderse gebied ten dele te zoeken zijn in het – relatief – meer urbane karakter van de steden in het westen. Het is mogelijk, dat in grote delen van Gelre en Zutphen tot in het begin van de 15de eeuw de roeping tot een streng – namelijk in een klooster – of minder streng – namelijk in een begijnhuis – van de wereld afgescheiden leven met Christus minder sterk was dan elders in de Noordelijke Nederlanden. Maar roeping en godsvrucht in het algemeen zijn onmeetbare factoren, die als verklaring van een verschijnsel hoogstens met het volkskarakter in verband gebracht kunnen worden. Het reeds eerder vermelde³⁹ verschijnsel, dat ook het aantal kloosterstichtingen tot het begin van de 15de eeuw in

het Gelderse gebied achterbleef bij dat in de kustgebieden, zou een nader onderzoek verdienen.⁴⁰

Met de mogelijkheid van een geringere aantrekkingskracht van het kloosterlijk of semi-kloosterlijk leven, eventueel ook van een seculier geestelijk ambt – een mogelijkheid, die hier uiteraard niet uitvoerig in beschouwing genomen kan worden – hangt samen de vraag naar de territoriale herkomst van de reguliere en seculiere geestelijken en hun relaties van kerkelijke aard buiten het Gelderse gebied. Daarnaast doet zich de vraag voor in hoeverre wereldlijke personen kerken en kloosters begunstigd hebben en met name bij kerk- en kloosterstichtingen in het Gelderse gebied medewerking verleenden in de vorm van eenmalige dotaties.

Beide vragen – waarvan de beantwoording een uitvoerig onderzoek zou vereisen – en ook zou verdienen – zijn, evenals het hiervóór aangeduide probleem van de omvang der regelmatige bijdragen voor kerkelijke doeleinden, van belang, wil men zich een beeld vormen van de religiositeit in het Gelderse gebied in de latere Middeleeuwen, niet alleen van de volksvroomheid, maar ook van de religieuze en kerkelijke gevoelens van de hogere standen. Bovendien zijn deze vragen van betekenis voor het verkrijgen van inzicht in de omvang van de inter-territoriale samenhang op kerkelijk en religieus gebied. Een behandeling van deze problemen, waartoe nog vele gegevens bijeengebracht zouden moeten worden, zou de grenzen van dit overzicht overschrijden, maar vermelding ervan mag hier niet ontbreken.

In dit verband dient de aandacht gevestigd te worden op een bijzonder belangrijk verschijnsel, dat weliswaar een algemeen en geenszins een specifiek Gelders karakter draagt, maar toch, juist in samenhang met de beide in de vorige alinea aangeduide vragen, voor de bestudering van de Gelderse kerkgeschiedenis van betekenis is. Dit betreft namelijk de innige verweving en sterke vermenging van kerkelijk en wereldlijk leven in de late Middeleeuwen, en het veelvuldig doordringen van het kerkelijke en religieuze leven in de bestuurlijke sfeer in stad en land.⁴¹ Daar is allereerst de vaststelling van data voor de verschillende handelingen van het wereldlijk bestuur en van de burgers der steden en de bewoners van het platteland. Deze richtte zich voor een belangrijk deel naar de kerkelijke feestdagen, zodat men zou kunnen zeggen, dat het wereldlijk leven zich afspeelt op het rythme van de kerkelijke kalender.

Dit verschijnsel is o.m. vast te stellen bij het begin en einde van dienstbetrekkingen, zowel in de publiekrechtelijke als in de privaatrechtelijke sfeer, voorts bij jaarmarkten, en kermissen, die veelal samenvallen met kerkwijdingsdagen, bij verpachtingstermijnen, en betalingen van pachten en renten; eveneens bij verkiezingen en ambts-termijnen van bestuurscolleges en bij vaststelling van rechtsdagen. Ook bij het luiden en niet luiden van klokken en bij het houden van processies treft men deze relatie met de heiligenkalender aan. En niet alleen de kalender beïnvloedt de gang van zaken, want ook de liturgische indeling van de dag bepaalde het uur van bepaalde wereldlijke handelingen.⁴² Ook bij bijzondere kerkelijke gebeurtenissen ontmoet men de hierbedoelde samenhang, b.v. wanneer een priester zijn „eerste mis” opdraagt, waarbij het wereldlijk bestuur hem veelal een gratificatie toekent, die in omvang kan verschillen al naar gelang het een gezongen of een gelezen mis is. Een ander facet van deze samenhang vertoont de z.g. kerkenpraak, d.w.z. het doen van mededelingen van wereldlijke aard in de kerk of vóór de kerk na afloop van de dienst.⁴³ In dit verband dient ook gewezen te worden op het instituut van de strafbedevaarten, die ook in Gelre met name in het Overkwartier – mogelijk onder invloed van het veelvuldige voorkomen daarvan in Maastricht en in de Zuidelijke Nederlanden – werden opgelegd. Dat waren bedevaarten, die door de wereldlijke overheid als bijkomende straf werden uitgesproken.⁴⁴ Maar ook op geheel andere wijze kunnen kerkelijke en wereldlijke zaken verbonden zijn, namelijk in het toezicht op reguliere of semi-reguliere geestelijken. In Zutphen b.v. bemoeide zich de wereldlijke overheid op vrij intensieve wijze met de interne aangelegenheden der zusterhuizen.⁴⁵ Een ander voorbeeld van deze inmenging levert het Minderbroeder-observantenklooster te Zutphen. Ten aanzien van de ingezetenen van dit klooster was bij de stichting bepaald, dat burgemeesters en schepenen, na verkregen overeenstemming met de priores van Windesheim en Monnikhuizen, het recht hadden de kloosterlingen uit de stad te verwijzen als zij zich niet aan de observantie hielden.⁴⁶ In dezelfde stad kwam een regel van een van de zusterhuizen met medewerking van het stedelijk bestuur tot stand.⁴⁷ In Roermond⁴⁸ en Nijmegen is van een dergelijke inmenging niets te bemerken.

Alvorens de kerkelijke gebeurtenissen en toestanden in de laatste

decennia van de 14de eeuw en in de 15de eeuw te bespreken en daarbij met name aandacht te schenken aan de geschiedenis van de vroomheid in het Gelderse gebied, dient melding gemaakt te worden van het schisma, dat van 1378-1417 de Kerk verdeeld hield als gevolg van een dubbele pauskeuze. Deze verdeeldheid in de Westerse Christenheid vond o.m. haar uitdrukking in de verdeling van West-Europa in twee obediënties. Een deel van de Christenheid erkende de te Avignon zetelende paus Clemens VII en zijn opvolger Benedictus XIII, een ander deel beschouwde de te Rome residerende paus Urbanus VI en zijn opvolgers als het rechtmatige hoofd van de Kerk. In het gehele Duitse Rijk, en derhalve ook in de Keulse kerkprovincie, waarvan de bisdommen Münster, Luik en Utrecht deel uitmaakten, erkenden geestelijkheid en volk de te Rome zetelende paus, zodat het gehele Gelderse gebied tot de obediëntie van Urbanus VI behoorde.⁴⁹ Geheel zonder moeilijkheden was deze aansluiting bij de urbanistische obediëntie in de bisdommen Luik en Utrecht niet tot stand gekomen. In Luik werd betrekkelijk spoedig de urbanistische bisschop Arnold van Horn erkend, maar in Utrecht moest de door Urbanus VI benoemde bisschop Floris van Wevelikhoven nog de tegenstand overwinnen van een Clementijnse minderheid die Reinald van Vianen als bisschop wenste. In het Gelderse gebied hebben deze moeilijkheden geen repercussies gehad;⁵⁰ slechts kan volledigheidshalve worden opgemerkt, dat enkele geestelijken van Gelderse herkomst aan de curie te Avignon verbonden waren⁵¹ en dat Geert Grote, die in zijn „Epistola de scismate” een pleidooi hield voor de eenheid van de Kerk en de vraag, wie van beide pausen de rechtmatige was, buiten beschouwing liet, wel ongeveer – zij het in een tamelijk ingewikkeld en omslachtig betoog – de algemene mening in de Nederlanden zal hebben weergegeven.

Van de allergrootste betekenis voor het religieuze en kerkelijke leven – ook in het Gelderse gebied – in de 15de eeuw is de werkzaamheid van Geert Grote geweest, een werkzaamheid, die leidde tot een nieuwe vorm van vroomheid, en een bijzondere opleving van het kloosterlijk en semi-kloosterlijk leven, de Moderne Devotie, zoals zij sedert de tweede helft van de 15de eeuw wordt genoemd.⁵² Geert Grote is de vader van deze religieuze beweging, die de IJsselvallei van Arnhem tot Zwolle als basis had, van waaruit zij zich naar alle zijden, tot ver over de grenzen van Nederland, in België, in het Rijnland en in Westfalen,

verbreidde. Haar voornaamste uitwerking is geweest de versterking van het innerlijke religieuze leven bij velen in den lande, een resultaat, dat door middel van zielzorg en apostolaat en door het geven van een voorbeeld in de beoefening van christelijke deugdzaamheid, en geloofsvertrouwen, dusdanig doorwerkte, dat zich zowel bij leken als bij reguliere en seculiere geestelijken een vroomheid openbaarde, die in velerlei opzicht een vernieuwing van het kerkelijk en godsdienstig leven teweegbracht, een religieus reveil. Een korte samenvatting van de geschiedenis en de betekenis van de *Devotio Moderna* dient in dit overzicht een plaats te vinden, omdat het Gelderse gedeelte van de IJsselvallei in sterke mate deel had aan deze beweging en ook omdat Geert Groote de tijd, waarin hij zich op zijn grote taak voorbereidde, in het Gelderse klooster Monnikhuizen heeft doorgebracht.

Geert Groote (of Grote) werd in 1340 in Deventer geboren; zijn vader was een aanzienlijk burger. Na in de stadsschool lezen, schrijven en Latijn geleerd te hebben studeerde hij in Parijs, waar hij in 1358 de graad van magister artium behaalde en er daarna nog ongeveer tien jaren verbleef om zijn studie te voltooien. Hij verafschuwde geenszins de wereldse genietingen en trachtte door het verwerven van kerkelijke beneficies zijn inkomsten, die hij voor een deel aanwendde voor het verzamelen van handschriften, te vergroten. In deze levenshouding bracht een ernstige ziekte een grondige en plotselinge omkeer teweeg. Geert Grote deed afstand van zijn beneficies, stelde zijn ouderlijk huis te Deventer ter beschikking van vrome, als Begijnen levende vrouwen, die daar een kleine gemeenschap vormden, en trok zich gedurende enkele jaren terug in het karthuizerklooster Monnikhuizen, waar Hendrik van Coesfeld toen prior was. In 1379 werd hij tot diaken gewijd, zodat hij de bevoegdheid verkreeg om te prediken. Als boeteprediker trad hij in vele steden van de Noordelijke Nederlanden op, ook in Gelderland, o.m. te Zutphen, en riep hij zijn talrijke toehoorders op tot innerlijke bekering en tot voorbereiding op het eeuwige leven. Bovendien critiseerde hij op scherpe wijze het wereldse leven van vele geestelijken en van vooraanstaande leken, die zich slechts om aardse zaken bekommerden. De kritiek op de geestelijkheid had tengevolge dat in 1383 aan de diakens in het bisdom Utrecht, en dus ook aan Geert Groote, een predikverbod werd opgelegd. Noch aan Groote's werkzaamheid, noch aan zijn invloed maakte dit verbod een einde, omdat hij

in de weinige jaren van zijn openbaar optreden het centrum van een niet meer te stuiten religieuze herleving was geworden. In 1384 werd hij slachtoffer van een toen heersende pestepidemie. Velen heeft hij de weg naar de ware vroomheid gewezen en zo ontstond een grote kring van „mensen van goeden wil”, waarvan de omvang al spoedig, nog tijdens Grote's leven, een zekere organisatie vereiste. In drieërlei opzicht kwam deze tot stand.

Allereerst door de stichting van huizen van de Broeders des Gemeenen Levens, wier eerste gemeenschap onder leiding van Floris Radewijnszoon te Deventer ontstond.⁵³ In diens huis leidden de Broeders een leven volgens de denkbeelden van de *Devotio Moderna*, zonder in een bestaande kloosterorde te treden, of een nieuwe orde te vormen. Zij leefden er in een gemeenschap van bezit en van inkomsten, die zij ontleenden aan de opbrengst van hun arbeid en van hun gemeenschappelijke – veelal van derden verkregen – bezittingen. Vooral het afschrijven van handschriften en het vervaardigen, versieren en herstellen van liturgische boeken waren voor de Broeders een bron van inkomsten. Voorts hadden zij zich o.m. tot taak gesteld de geestelijke verzorging van de inwonsters der zusterhuizen, en van de leerlingen der stadsschool, die al of niet in onder hun toezicht of leiding staande convicten woonden. Deze Deventer gemeenschap werd voorbeeld voor de fraterhuizen, die elders tot stand kwamen, ook in het Gelderse gebied. Daar werd het eerste fraterhuis te Hulsbergen in 1407 gesticht.⁵⁴ Daarop volgen de huizen te Doesburg, in 1432,⁵⁵ Harderwijk, in 1441, te Emmerik in 1467⁵⁶ en te Nijmegen, in 1470.⁵⁷ In totaal waren er in de Noordelijke Nederlanden aan het einde van de 15de eeuw 14 fraterhuizen. Voorzover is na te gaan hadden de Gelderse fraterhuizen hun ontstaan in één geval (Nijmegen) te danken aan initiatief van de burgers, in de vier andere gevallen leidde initiatief van de fraters te Zwolle en Deventer tot de stichting. Te Hulsbergen werd het fraterhuis door de rector van het Zwolse fraterhuis, Gerard van Calcar, gesticht,⁵⁸ te Doesburg en te Harderwijk⁵⁹ nam diens opvolger Dirck van Herxen het initiatief en te Emmerik had Egbert ter Beek, de rector van het Meester Florenshuis te Deventer, een belangrijk aandeel in de stichting.⁶⁰

Het tweede onderdeel van de organisatie van de Moderne Devotie vormden de Zusters van het Gemene Leven. Zoals wij zagen, stelde

Geert Grote in 1374 zijn huis beschikbaar voor vrome vrouwen, die een aan Christus gewijd leven wilden leiden zonder kloosterlijke geloften af te leggen. Deze vrouwen leefden aanvankelijk niet in een gemeenschap van bezit en inkomsten, maar na de dood van Geert Groote, in ieder geval vóór 1392, hebben de vrouwen deze naar het voorbeeld van de Broeders des Gemenen Levens ingevoerd, en zowel de haar gedane schenkingen als de inkomsten daaruit, evenals de opbrengsten van de door haar verrichte arbeid, die veelal bestond uit weven en spinnen, gemeenschappelijk gemaakt. Dit geschiedde ook in de andere huizen van de Zusters des Gemenen Levens. De leiding van het „Meester Geertshuis” te Deventer, nam Johannes Brinckerinck op zich. Al spoedig vond het Deventer voorbeeld navolging, ook in het Gelderse gebied, waar in Zutphen, naast de beide reeds bestaande huizen voor vrome, als Begijnen te beschouwen, vrouwen,⁶¹ drie huizen van de Zusters des Gemenen Levens gesticht werden, namelijk het Huis Isendoorn, het Adamanshuis en het Heer Hendrikshuis.⁶² In Lochem waren de Zusters van het Gemene Leven vertegenwoordigd met twee huizen, het Grote Convent en het Kleine Convent.⁶³ Het eerstgenoemde huis wordt reeds kort na 1300 vermeld en kan dus aanvankelijk een begijnenhuis geweest zijn. Ook in Oene (bij Epe) hadden de Zusters een huis,⁶⁴ evenals in Zalt-Bommel, in Rossum en in Wamel.⁶⁵ In Arnhem bestonden een tweetal huizen; namelijk Bethanië, gesticht in 1404, en het Sinte Agnieten Zusterhuis, gesticht in 1432.⁶⁶ In Doesburg werden twee Zusterhuizen gesticht, evenals in Lochem het „Groote Convent” en het „Kleine Convent” geheten.⁶⁷ Voorts werden er nog huizen gesticht te Doetinchem, Elburg, Grave, Tiel, Harderwijk, Nijkerk, Nijmegen en Emmerik.⁶⁸ Tenslotte is te vermelden, dat in het Gelderse gebied vermoedelijk nog verscheidene andere huizen van de Zusters van het Gemene Leven bestaan hebben, waaromtrent echter geen zekerheid bestaat. De moeilijkheid bij de huizen van de Zusters is namelijk, dat reeds bestaande begijnhuizen tot Zusterhuizen werden en dat bovendien vele van deze Zusterhuizen in de loop van de 15de eeuw de derde regel van St. Franciscus of de regel van St. Augustinus aannamen, waarbij het tijdstip waarop dit geschiedde niet altijd vast staat. Dientengevolge kan men met betrekking tot verscheidene van de huizen der Zusters van het Gemene Leven niet met nauwkeurigheid nagaan of men nog met begijnhuizen, of reeds met huizen of kloosters van

Tertiarissen of Regularissen te doen heeft. Vast staat echter wèl, dat in het Gelderse gebied een groot aantal stichtingen waren voor vrome vrouwen, die er leefden in de geest van de Moderne Devotie, want de overgang naar Tertiarissen of Regularissen betekende geenszins, dat de bewoonsters van de huizen zich van de *Devotio Moderna* losmaakten. Dit blijkt naar buiten b.v. uit de omstandigheid, dat de Broeders des Gemeenen Levens er niet zelden als rectoren en biechtvaders optraden. Hoewel om genoemde reden het aantal van de hierbedoelde stichtingen voor vrouwen en het getal van de bewoonsters voor de Noordelijke Nederlanden niet met nauwkeurigheid is te bepalen, mag toch wel worden aangenomen, dat het Gelderse gebied daarin een belangrijk aandeel had, zulks in tegenstelling tot het aandeel in kloosterlijke of semi-kloosterlijke stichtingen in vroegere eeuwen, toen dit gebied – zoals wij zagen⁶⁹ – in dit opzicht achterbleef bij de overige Noord-Nederlandse gebieden.

De derde component van de organisatie van de *Devotio Moderna* werd gevormd door het in 1387 door Floris Radewijnszoon gestichte klooster te Windesheim en de als Congregatie van Windesheim bekend geworden kloostervereniging,⁷⁰ die in 1395 door de paus werd goedgekeurd en in dat jaar in de Noordelijke Nederlanden behalve Windesheim, bij Zwolle, de kloosters Eemstein (bij Dordrecht), Marienborn (bij Arnhem) en Nieuwlicht (bij Hoorn) omvatte. De stichting van Windesheim en het aannemen van de regel der Augustijnse Koorheren is vermoedelijk een advies geweest van Geert Groote, die een kloosterstichting wenselijk oordeelde om de fraters een toevlucht te verzekeren indien de Broederschap des Gemeenen Levens zich niet zou kunnen handhaven als gevolg van kerkrechtelijke bezwaren. In Windesheim en in de bij de Windesheimer congregatie aangesloten kloosters werd de traditie van de Moderne Devotie voortgezet.

Reeds in 1392 werd Marienborn, het eerste Gelderse dochterklooster van Windesheim, gesticht. Het initiatief daartoe namen, gelijk vroeger in Windesheim, Floris Radewijnszoon, de rector van het Deventer fraterhuis, en enkele van zijn Deventer medebroeders, te samen met de prior van Windesheim.⁷¹ Het fraterhuis te Deventer financierde de nieuwe stichting voor een belangrijk deel, gelijk blijkt uit het Frensweger handschrift.⁷² In Zalt-Bommel werd het regulierenklooster Sint Pieterswiël gesticht, dat zich eveneens bij de Windesheimse congregatie

aansloot. Voorts werd nog vóór 1407 in steden buiten het Gelderse gebied een aantal regulierenkloosters gesticht, die zich bij Windesheim aansloten, zodat in genoemd jaar de congregatie uit twaalf kloosters bestond. Sindsdien nam het aantal regulierenkloosters van de Windesheimse kloostervereniging nog aanzienlijk toe, en ook in het Gelderse gebied is uitbreiding te constateren.⁷³ Daarnaast ontstond een groot aantal regularissenkloosters, die tot het kapittel van Windesheim toetraden. Omstreeks 1500 telde de Congregatie in het geheel 87 kloosters, terwijl bijna 300 kloosters onder haar geestelijke invloed stonden.

Vergelijkt men het aantal van de regulierenkloosters met het aantal fraterhuizen, waarvan er in het verdere verloop van de 15de eeuw slechts enkele ontstonden,⁷⁴ dan kan men voor het geheel der Noordelijke Nederlanden vaststellen, dat het eerstbedoelde aantal veel groter was dan het laatstbedoelde, maar ook, dat dit in het Gelderse gebied nauwelijks het geval was; daar waren namelijk vijf fraterhuizen en zeven regulierenkloosters. Met betrekking tot de onder de congregatie van Windesheim behorende vrouwenkloosters was de situatie anders. Het aantal huizen van de Zusters des Gemeenen Levens, waaruit die vrouwenkloosters grotendeels voortkwamen, was reeds in de laatste decennia van de 14de eeuw vrij groot en in de 15de eeuw kwamen er nog verscheidene bij. Van deze zusterhuizen gingen er een aantal over naar de Derde regel van St. Franciscus en werden tot tertiariissenkloosters, die zich voor een belangrijk deel in het Kapittel van Utrecht verenigden; dit Kapittel omvatte ook een aantal kloosters in het Gelderse gebied. Andere zusterhuizen namen de regel van St. Augustinus aan en werden regularissenkloosters, die zich deels aansloten bij een eigen organisatie, namelijk het tot Holland en Zeeland beperkte Kapittel van Sion, deels in de loop van de 15de eeuw tot de congregatie van Windesheim toetraden, terwijl een klein deel der zusterhuizen als zodanig bleef bestaan. Het aantal zusterhuizen, dat zich bij de Windesheimse kloostervereniging aansloot, geeft dus slechts ten dele aan hoe groot en sterk de roeping tot het kloosterlijk leven onder de vrouwen was, afgezien van de omstandigheid, dat er ook nog vrouwenkloosters van andere orden waren. Deze situatie geldt ook voor het Gelderse gebied, zodat men mag aannemen, dat daar, evenals in de overige delen van de Noordelijke Nederlanden, onder de vrouwen een door de Devotio Moderna gestimuleerde sterke trek naar het klooster ontstaan was.

Behalve de congregaties van Windesheim en van Sion, was er nog een congregatie van regularissen, namelijk het Kapittel van Venlo, waartoe in het Gelderse gebied vrouwenkloosters te Venlo (Mariaweide), Roermond (Mariengarde), Driel en Zalt-Bommel behoorden. In dit verband is nog op te merken, dat het aantal vrouwelijke leden van de gemeenschappen voor mannen. Te wijzen is in dit verband ook nog op de tendentie naar verinnerlijking van het godsdienstig leven als reactie op de uiterlijkheden in het kerkelijk leven en de levenswijze van veel priesters.

De vraag in hoeverre en in welke mate het zojuist aangeduid verschil in aantal, en de sterke drang naar de kloosterlijke levenswijze, in het algemeen gezien, verband zouden houden met de economische en sociale ontwikkeling, kan wel gesteld, maar niet beantwoord worden. Bij gebrek aan nadere detailonderzoekingen, met name op het gebied van de sociaal-economische geschiedenis, zal men er voorlopig goed aan doen de religieuze motieven, die tot intrede in een gemeenschap leidden, zowel bij mannen als vrouwen, niet te onderschatten. De talrijke geschriften van de Moderne Devotie en hun geestverwanten, en de gegevens over hen, die in het religieuze reveil van de 14de en 15de eeuw een rol speelden, geven aan het argument, dat economisch-sociale motieven hierbij een belangrijke factor vormen, niet veel ruimte. Met betrekking tot het argument van het grote vrouwenoverschot, dat geleid zou hebben tot grote toeloop naar vrouwen-gemeenschappen, past enige terughouding zolang er gebrek bestaat aan demografische gegevens ter ondersteuning van deze opvatting.

Dat de beginselen en de praktijk van de Moderne Devotie een bijzonder sterke invloed uitgeoefend hebben op de vroomheid zoals die gedurende de 15de eeuw in de activiteit van de drie voormelde componenten tot uitdrukking kwam, is in het voorgaande uiteengezet.

Thans blijft nog een religieus verschijnsel te behandelen, dat zich in de Noordelijke Nederlanden evenwijdig aan de *Devotio Moderna* en ten dele op grondslag van haar uitgangspunten ontwikkelde, namelijk de observantie, een streven, dat – evenals de reeds vroeger ook elders veelal incidenteel beproefde reformatie van verschillende kloosters en kloosterorden – de strekking had de strikte naleving en handhaving van de in de ordesregelen gegeven voorschriften te bevorderen. Het ging daarbij met name om de kuisheid, de gehoorzaamheid aan de

oversten en aan de in de ordesregel vervatte geboden, en de inachtneming van de bepalingen omtrent de armoede, d.w.z. de uitsluiting van persoonlijk bezit en van daaruit voortvloeiende consequenties. Dit op zich zelf niet onbekende streven, dat in het verleden – met name ten opzichte van de armoedegeloofte bij de Franciscanen – herhaaldelijk moeilijkheden en onenigheden had opgeleverd, werd in de 15de eeuw in een groot deel van West-Europa tot nieuw leven gewekt, in de Nederlanden o.m. door de prediking van Geert Grote en zijn geestverwanten en door het voorbeeld van de Windesheimse kloosters. Zo ontstond in de 15de eeuw in de Noordelijke Nederlanden een observantenbeweging, die zich het eerst en het sterkst in de kring van de reguliere kanunniken van St. Augustinus openbaarde en ontplooidde, en daarna ook de kloosters van andere orden, o.m. van de Benedictijnen, de Franciscanen en de Dominicanen, binnendrong,

In het Gelderse gebied bestond slechts één klooster van de orde van Sint Benedictus, n.l. het in 1414/1415 gestichte convent Klaarwater, bij Hattem, waar enige Benedictinessen, die van bisschop Frederik van Blankenheim daartoe verlof gekregen hadden, zich vestigden om er een strenger kloosterleven te leiden. De kloosterstichting kwam weliswaar tot stand, maar het duurde tot in de tweede helft van de 15de eeuw alvorens de observantie in Klaarwater werd ingevoerd.⁷⁵ De Cisterciënser orde had in het Gelderse gebied een tweetal vrouwenkloosters, namelijk te Roermond en het klooster 's Gravendaal, bij Goch.⁷⁶ Van observantie is voor deze conventen niets bekend. Ook met betrekking tot het enige Norbertijnenklooster in Gelre en Zutphen, de abdij Marienweerd, bij Beesd, en tot de beide Karthuizerkloosters, te Arnhem en te Roermond, is noch van observantie, noch van noodzaak daartoe sprake. De Augustijner Eremieten, die in het Gelderse gebied slechts één termijnhuis, en de Karmelieten, die er slechts één klooster – n.l. te Geldern – en verschillende termijnhuizen hadden⁷⁷ hebben met betrekking tot de doorvoering der beginselen van de observantie in Gelre en Zutphen geen rol gespeeld. Anders was het met de beide andere bedelorden, de Dominicanen en de Franciscanen, die beide in het Gelderse gebied voor de invoering van de observantie en de reformatie van de kloosters van grote betekenis geweest zijn. Wat de Dominicanen betreft, begon de observantie zich al vroeg aan te melden door de stichting van het klooster Westroyen, bij Tiel, in 1400,⁷⁸ waar zich in

1435 Dominicanessen vestigden. Maar het duurde in Gelre en Zutphen ruim een halve eeuw alvorens wederom vorderingen werden gemaakt. In 1459 werd het Dominicanen-klooster te Nijmegen voor de observantie gewonnen en in 1464 volgde het Predikherenklooster te Zutphen. Beide kloosters behoorden tot de Hollandse Congregatie der Dominicanen⁷⁹ en ontvingen in 1485 en 1487 het generaal-kapittel. Hoewel de strikte naleving van de voorschriften omtrent bezitloosheid bij de Franciscanen reeds lang vóór 1400 aanleiding gegeven had tot tegenstellingen tussen observanten en niet-observanten, ook conventuelen genoemd, deed het observantisme van de 15de eeuw, dat o.m. ook op de armoede-gedachte de nadruk legde, zijn invloed eveneens binnen de orde van Sint Franciscus gelden.⁸⁰ Dit leidde tot de stichting van een groot aantal nieuwe observantenkloosters en bovendien tot de overgang van bestaande niet-observantenconventen tot de strengere observantie. In het Gelderse gebied ontstonden drie nieuwe Franciscanen-kloosters, die zich bij de observanten aansloten, namelijk het klooster „Galilea” te Warnsveld (1455), „St. Josaphatsdal”, Nijmegen (1455), en het „Broerenklooster” te Arnhem (1477). De reeds bestaande Franciscanenconventen te Roermond en te Harderwijk sloten zich niet aan. Tegen het einde van de 15de eeuw werd er in Wamel een Clarissenconvent gesticht.

Tot op zekere hoogte hielden ook de stichting van het Kruisherenconvent te Venlo in 1399, de daarop gevolgde ordesreformatie in 1410 en de stichting van dochterkloosters te Roermond, in 1422, en te Maastricht, in 1437, verband met de observantiebeweging in de Nederlanden. Het Kruisherenconvent te Venlo werd één van de uitgangspunten voor de verdere verbreiding der observantiegedachten en bleef dat gedurende de 15de eeuw.⁸¹

In de laatste decennia van de 14de eeuw en in het begin van de 15de eeuw hadden Geert Grote en zijn medewerkers de observantie ingang doen vinden en bij het verder doordringen daarvan een belangrijke rol gespeeld; in de loop van de 15de eeuw traden nog verscheidene andere geestelijken op de voorgrond, aan wie het succes, dat de observantie in het algemeen in de Noordelijke Nederlanden had, in belangrijke mate de danken is. Van verschillende van deze wegbereiders en voormannen stonden de werkzaamheden min of meer in betrekking tot het Gelderse gebied, andere waren uit Gelre en Zutphen afkomstig. Tot de eerstbe-

doelde groep behoren Gerard Zerbolt van Zutphen,⁸² de auteur van „De spiritualibus ascensionibus” en van „De reformatione virium animae”, en Dionysius de Karthuizer, de prior van het Karthuizerconvent te Roermond,⁸³ de auteur van „De doctrine et regulis vitae christianae libri duo”. Tot hen moet ook gerekend worden de Franciscaner pater Johannes Brugman,⁸⁴ die omstreeks het midden der 15de eeuw in verscheidene steden in Gelre en Zutphen predikte, o.m. in Arnhem,⁸⁵ in Zutphen, in Nijmegen en in Geldern.⁸⁶ In zijn preken, die vervuld waren van de geest van de Moderne Devotie, spreekt hij over de volkomen bekering, die bestaat uit zelfverloochening, het dragen van het Kruis van Christus en de navolging van Christus, vroomheidselementen, die men reeds bij Geert Grote en zijn tijdgenoten aantreft.

De observantie in de Noordelijke Nederlanden werd ook gesteund door de pauselijke legaat voor het Duitse Rijk, kardinaal Nicolaas van Cusa, die in 1451 een reis door deze streken maakte,⁸⁷ en daarbij ook het Gelderse gebied bezocht, o.m. de steden Arnhem⁸⁸ en Nijmegen en vermoedelijk ook Roermond. Te oordelen naar zijn uitvoerige bemoeienissen inzake de observantie in de abdijen te Egmond en te Rijnsburg heeft de kardinaal-legaat zich in hoofdzaak bezig gehouden met de kloosterreformatie in het westen des lands en met name in de Benedictijnen-kloosters. Van bemoeienis met de kloosters in het Gelderse gebied blijkt niets; wèl bemoeide hij zich met het geschil over de opvolging van de Münsterse bisschop Hendrik van Meurs, die in 1450 overleden was, een geschil waarin Gelre ook betrokken werd,⁸⁹ en dat aanleiding gaf tot de „Münstersche Stiftsfehde”.⁹⁰ Ook heeft hij in verscheidene steden jubileumaflaten verleend en tegen de toenemende ontaarding op geestelijk en moreel gebied gepredikt.

Volgens een bericht, dat ons o.m. in het „Frensweger Handschrift” overgeleverd is,⁹¹ zou bisschop Frederik van Blankenheim, onder wiens bestuur het bisdom Utrecht een periode van betrekkelijke rust en goed kerkelijk bewind gekend had,⁹² voorspeld hebben, dat na zijn dood voor het Sticht moeilijke tijden zouden aanbreken: „Na mynre doet sullen die van Utrecht seggen, dat si eenen gueden heren hebt ghehat. Sie willen alle heren wesen ende en willen ghenen heren boven sick hebben, ende daer omme salt hem ovele gaen. Ende hie voersege de waer. Want nae dat hie doet was, worden sie over seer om oerre harde stivichetit wille gheplaget ende uut dreven malcanderen”. In 1423 overleed de

kerkvorst en aanstonds begonnen de onenigheden. Hoewel Rudolf van Diepholt door de meerderheid van het kiescollege als opvolger van bisschop Frederik gekozen werd, benoemde de paus in 1425 Zweder van Culemborg, die zich langzamerhand aanhang verwierf in het Nedersticht en ook daarbuiten, maar niet in het Oversticht, waar de stedelijke besturen en de ridderschap Rudolf van Diepholt als bisschop en als landsheer erkenden. Dit had tengevolge, dat in september 1425 in Overijssel met ban en interdict werd opgetreden tegen hen, die weigerachtig bleven om bisschop Zweder te erkennen.⁹³ Tot deze weigerachtigen behoorde een groot deel van de seculiere en reguliere geestelijkheid, met name de Broeders en Zusters van het Gemene Leven en de kloosters van de Windesheimse congregatie, die Zweder van Culemborg als rechtmatig bisschop erkenden omdat hij door de paus benoemd was. Hoewel deze strijd tussen de beide pretendentes en hun aanhang, waarbij ook de naburige landsheren zich niet onbetuigd lieten, voor het belangrijkste deel een strijd was om de wereldlijke macht in het bisdom, vond dit geschil – gelijk reeds blijkt uit de oplegging van kerkelijke straffen – zijn repercussie ook op kerkelijk en religieus gebied. Het tegen de Overijsselse tegenstanders van Zweder van Culemborg uitgesproken interdict had o.m. ten gevolge, dat een groot deel van de geestelijkheid de dienst staakte of ophield de diensten – voorzover zij nog gehouden werden – bij te wonen. Dit was b.v. het geval met de Broeders en Zusters van het Gemene Leven te Zwolle en te Deventer en met de kloosterlingen van de Windesheimse congregatie. Zij begaven zich voor een groot deel naar het gebied van de hertog van Gelre, die de zijde van bisschop Zweder gekozen had. Maar ook het grootste deel van de Gelderse geestelijkheid en de bevolking aldaar erkende hem als de rechtmatige bisschop van Utrecht. Zó werkte het Utrechtse Schisma zowel in wereldlijk als in kerkelijk opzicht in Gelre en Zutphen door.⁹⁴

Zoals wij in het voorgaande zagen, zette de opleving van de religiositeit in Gelre en Zutphen, die in de 14de eeuw een aanvang had genomen, zich voort in de 15de eeuw. Wederom stonden daarbij de nu door de Devotio Moderna en de Observantie-beweging bevorderde stichting en reformatie van kloosters, fraterhuizen en zusterhuizen op de voorgrond. Daarnaast deed de kloosterlijke activiteit ook haar invloed in de lekenkringen gelden en werkte eveneens de Devotio Mo-

derna buiten de tot deze beweging behorende communiteiten door.

Een bijzondere vorm van religiositeit was de kluizenarij. Het oudste voorbeeld daarvan is St. Gerlach van Houthem (bij Valkenburg) over wien de Vita Gerlaci uitvoerig bericht.⁹⁵ Hij overleed omstreeks 1165. Ook in het Gelderse gebied werden kluizenaars aangetroffen. In 1234 wordt een kluizenaar te Buggenum (aan de Maas ten noorden van Roermond) aangetroffen en ook in de latere Middeleeuwen is sprake van kluizenaars, onder meer te Echt, Roermond en in Roosteren (ten zuiden van Echt) en te Zalt-Bommel.

Behalve de reeds genoemde kloosterstichtingen kunnen nog verscheidene andere worden vermeld.⁹⁶ In 1405 stichtte hertog Reinald IV, die vrome instellingen steunde en belangstelling had voor kerkelijke en religieuze aangelegenheden, een Augustijner regularissenklooster te Renkum. In 1413 werd te Venlo een dergelijk klooster gesticht en in 1420 te Straelen. In 1422 ontstond in de stad Wachtendonk het nonnenklooster Vallis Josaphat. Ook in de stad Geldern en in Venray werden in deze jaren kloosters van Augustijner Regularissen in het leven geroepen en later o.m. in Roermond, waar zich eveneens Cellerzusters vestigden (circa 1425). De meeste van deze stichtingen kwamen tot stand met steun van vermogende leken, die op deze wijze blijk gaven van hun vroomheid. Regulieren van St. Augustinus vestigden zich o.m. in Aalten, in 1429, een opmerkelijk voorbeeld van het stichten van kloosternederzettingen in het overigens met kloosterlijke instellingen niet sterk bezette Zutphense kwartier. Ook in Groenlo vestigden zich deze Regulieren, terwijl in Doetinchem en in Doesburg huizen van de Zusters van het Gemene Leven ontstonden, die later – evenals verscheidene andere zusterhuizen – overgingen tot de Tertiariissen van St. Franciscus. Buiten Arnhem stichtten de Regularissen van St. Augustinus het klooster Bethanië (1419), waar op bescheiden schaal schrijfwerkzaamheden plaatsvonden. Een communiteit van dezelfde orde stichtte een klooster in Zalt-Bommel (1420). In Culemborg en in St. Odiliënberg vestigden zich Sepulchrijnen. Daartoe in staat gesteld door een schenking van de proost van St. Victor te Xanten vestigden zich in 1438 Regulieren van St. Augustinus in Roermond. Vermelding verdient ook nog het Regulierenklooster, dat in 1450 door Jan van Broeckhuysen en zijn vrouw, die ook de stichting van een Carmelieten klooster in Zalt-Bommel bevorderden (1456), gesticht werd in de

nabijheid van Venray (Oostrum). Dit klooster werd in 1470 overgeplaatst naar het bij Straelen gelegen „Sand”, waar zich reeds een kapel bevond vlak bij de plaats waar in 1468 het gevecht tussen de Geldersen en Kleefsen had plaats gevonden.⁹⁷ De Tertiariissen van St. Franciscus brachten verscheidene stichtingen tot stand, o.m. in Buren, waar op de plaats van het latere Burense weeshuis een klooster van de volgelingen van de heilige van Assisi verrees. Ook in Tiel, Venlo, Harderwijk en in Elburg werden dergelijke kloosters in het leven geroepen, evenals in het tot het Kleefse gebied behorende Huissen (1448). Laatstgenoemd klooster werd gesticht door de uit Doesburg afkomstige fraterheer Gerrit Negeler. Bij Lom, ten zuiden van Arcen, aan de Maas, ontstond (1452) een Begardenklooster, welks inwoners de derde regel van St. Franciscus volgden.

In de tweede helft van de 15de eeuw werden in het Gelderse gebied nog verscheidene andere kloosters gesticht, o.m. van de Regularissen van St. Augustinus in Opheusden (1482), van de Norbertinessen in Venlo, en van de Cellebroeders, die zich in 1491 op verzoek van het stedelijke bestuur in Venlo vestigden, een verzoek, dat o.m. wijst op de sterke bemoeienis van het wereldlijke bestuur met religieuze en kerkelijke aangelegenheden. Tegen het einde van de eeuw (1494) vestigden zich nog Clarissen te Wamel.

Overziet men de spreiding van de kloosterlijke stichtingen in het Gelderse gebied, dan kan men vaststellen, dat ook aldaar de meeste kloosters in of in de onmiddellijke nabijheid van de steden en andere bewoningskernen gevestigd waren. Er zijn slechts betrekkelijk weinig uitzonderingen, b.v. Hulsbergen en Klaarwater, die op het eigenlijke platteland waren gesticht. Ontginningsarbeid was bij de meeste kloosters derhalve geen op de voorgrond tredende bezigheid van de kloosterlingen. Dit wordt bevestigd door het feit, dat b.v. op de eigenlijke Veluwe, waar grote terreinen op ontginning en exploitatie wachtten, geen enkele kloosterstichting tot stand kwam. Slechts aan de randen van dat gebied trof men kloosters aan. Deze afzijdigheid wil niet zeggen, dat de kloosterlingen in het geheel niet betrokken waren bij agrarische werkzaamheden; in verscheidene gevallen blijkt dat zij dergelijke werkzaamheden verrichtten, b.v. in de fraterhuizen te Emmerik en te Doesburg, waaromtrent de kronieken van deze huizen ons inlichten.⁹⁸

Gelijk reeds opgemerkt had Reinald IV blijkbaar belangstelling voor kerkelijke aangelegenheden; dit blijkt o.m. uit het feit, dat hij gevolg gaf aan de oproep van koning Sigismund om afgevaardigden te zenden naar het concilie van Konstanz. Als zodanig werden aangewezen twee leken, Johan Schellart van Obbendorp en Willem Vlatten, en twee geestelijken, Johannes Ban en Johannes Hengenbach, uit het Gulikse Nideggen. Over hun reis zijn helaas geen bijzonderheden bekend.

Nog duidelijker treedt bij hertog Arnold van Gelre de religiositeit op de voorgrond. Behalve uit een pelgrimsreis, die hij in 1451 naar het Heilige Land en naar Rome maakte, blijkt dit uit zijn bemoeienissen om de reliquien van de heilige Eusebius de martelaar, uit de abdij Prüm in de Eifel naar Arnhem te doen overbrengen, waar zij in 1453 in de nieuwe St. Eusebiuskerk, die de oude St. Maartenskerk moest vervangen, een plaats kregen en al spoedig het middelpunt van volksvroomheid in Arnhem en omgeving werden.⁹⁹ Een tweede overbrenging van reliquien vond in 1468 plaats, namelijk in de stad Geldern, waar de relieken van de heilige martelaren Galenus en Valenus een plaats kregen.¹⁰⁰ Dergelijke – van de verering van de reeds lang aanwezige relieken van het Heilige Kruis en van de heiligen wél te onderscheiden – plechtige overbrengingen, die zoals in Arnhem bovendien nog verbonden waren met een verandering van patroonheilige van de betreffende kerk, waren in de 15de eeuw vrij zeldzaam. Het is daarom belangwekkend, dat men in het Gelderse gebied de twee genoemde gevallen kan aanwijzen, één in het bisdom Utrecht en één in het Keulse diocees.

De volksvroomheid in de 15de eeuw blijkt ook in het Gelderse gebied uit de stichting van altaren en vooral uit het opleven van tal van devoties. Een voorbeeld van dergelijke devoties levert o.m. de Sint Eusebius-verering te Arnhem, die zich over een groot deel van het Gelderse gebied verbreidde. Aanleiding daartoe was de reeds vermelde overbrenging van de relieken van deze heilige naar de nieuwe St. Eusebiuskerk. Een verzameling korte verhalen van wonderen op voorpraak van de heilige geschied, zijn opgenomen in een klein handschrift,¹⁰¹ dat zich in het klooster Bethanië bij Arnhem bevond en daar vermoedelijk ook geschreven is. De verhalen geven niet alleen een duidelijk beeld van de laatmiddeleeuwse volksvroomheid, maar zij bevatten ook menig detail, waaruit een indruk van het volksleven van

die dagen wordt verkregen. Zo b.v. het volgende verhaal: „Er was een vrou bynnen Arnhem ende had een kynt van derde half iaer. Soe sy stont en wiesche op sunte Johannes beeck soe mysten sy hoer kynt ende sy liep ende socht hoer kynt. Soe sach syt van veers comen driven in der beecken. Doe syt tkynt in den arm nam en konde sy anders niet gesien dan dattet doot was ende dat duerden eenen halve ure lanck. Soe wart hoer geraden dat sy hoer bevert (bedevaart) laefden sunte Eusebius mit wyn, weit, golt ende silver. Soe vroe als dat geschiet was ter stont wert dat kynt gewende ende wert wederom levendich. Doe dede sy hoer bevert als sy gelaeft had”. Ook bedevaarten naar het Heilige Land komen – blijkens de stadsrekeningen – voor.

Een ander facet van de religiositeit vertoont de kerkenbouw. Deze bouwbedrijvigheid laat zich voor de 15de eeuw vaststellen met betrekking tot het bouwen van nieuwe en de wijziging van bestaande kerken in stad en land. In Arnhem b.v. werd de nieuwe St. Eusebiuskerk gebouwd; in Oud-Zevenaar verrees een nieuwe St. Maartenskerk en in verschillende steden en dorpen werden de bestaande kerken zodanig verbouwd en vergroot, dat het vrijwel nieuwe kerken werden, in vele gevallen sieraden van de door Nederrijnse invloeden ontwikkelde laat-gotieke bouwkunst. Aan deze uitbreidingen van de kerkgebouwen met fraaie portalen – zoals b.v. bij de St. Walburg in Zutphen en bij de St. Steven in Nijmegen – met kapellen en hoogkoren lag niet slechts de behoefte aan een groter gebouw voor de talrijker geworden bevolking ten grondslag, maar ook het religieuze verlangen om door de stichting van fraaie en grotere kerkgebouwen God te eren: de kerkbouw en de kerkverfraaiing was ook in het Gelderse gebied één der uitingen van de laat-middeleeuwse vroomheid. Voorbeelden hiervan leveren vele steden en dorpen in Gelre en Zutphen. Te Zutphen werden de St. Walburgkerk en de Nieuwstadkerk vergroot en verfraaid. Aan de St. Walburgkerk werd vrijwel de gehele 15de eeuw door gewerkt. De St. Stevenskerk te Nijmegen werd eveneens in deze eeuw verbouwd evenals de St. Maartenskerk in Doesburg en tal van parochiekerken in de kleinere steden en dorpen: Groenlo, Winterswijk, Harderwijk, Venlo, Didam, etc. Ook aan de kerktorens werd grote aandacht besteed; verscheidene torens zijn in de 15de eeuw gebouwd of – niet zelden na een brand – verhoogd, b.v. in Venlo en in Erkelenz. Deze verhogingen zullen allereerst wel verband gehouden hebben met het door de gotiek op de

voorgegrond gebrachte vertikale element in de kerkbouw; daarnaast hebben hogere torens vermoedelijk ook een praktisch doel gehad, namelijk het verkrijgen van een hooggelegen punt binnen de stad o.m. om de nachtelijke brandwacht een zo ruim mogelijk uitzicht te verschaffen.

Maar afgezien van enkele praktische overwegingen is het vooral de religieuze gezindheid van de bevolking in stad en land geweest, wier bereidheid tot het brengen van geldelijke offers voor de eredienst in het stichten, vergroten en verfraaien van de Godshuizen tot uitdrukking kwam. Een religieuze gezindheid, die zich weliswaar ook uitte in door de Kerk afgekeurde excessen bij bedevaarten en reliekenverering, en eveneens in misbruiken bij de verlening van aflaten, maar waarin toch een kern van echte godsvrucht aanwezig was, zoals die o.m. in en door de *Devotio Moderna* tot nieuw leven was gebracht. Dat verwekken van nieuw leven was niet – zoals veelal ten onrechte gemeend wordt – een voorbereiding tot de Protestantse Reformatie, het was een herbeleven van oude, eeuwige geloofswaarden binnen de Kerk.¹⁰²

Noten

- ¹ R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*; Deel I, Utrecht, 1917.
- ² Zie W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, Deel I, Assen, 1974, blz. 17 e.v. en blz. 26 e.v.; dez. *Grundzüge der geldrischen Kirchengeschichte des Mittelalters*, in: Ann. des hist. Vereins für den Niederrhein, Bd 168/169, 1967; Zie ook: A.J. Munsters M.S.C., Verkenning van de Middeleeuwse Kerk in Limburg, in: *Limburgs Verleden*, Dl. 2, blz. 424 e.v.
- ³ Zie R. Post, *Die Christianisierung des Limburgischen Raumes*, in Archief voor de Geschiedenis der Katholieke Kerk in Nederland; II, 1961, blz. 234 e.v.
- ⁴ F. Nettesheim, *Geschichte Gelderns*, blz. 4 en vooral: E. Ewig, *Das Bistum Köln im Frühmittelalter*, in: Ann. des hist. Vereins für den Niederrhein, Bd. 155/156, 1954, blz. 203 e.v., Zie ook de bijbehorende kaart.
- ⁵ Binterim und Mooren, *Die Erzdiocese Köln*; I, 1871, blz. 36 en blz. 206/60 vergelijk de kaarten bij Weibels, *Die Grossgrundherrschaft Xanten im Mittelalter*, 1959, en aldaar ook blz. 5.
- ⁶ Zie b.v. de in de beide voorgaande noten aangegeven kaarten.
- ⁷ Zie Wampach, *Das Apostolat des hl. Willibrord in den Vorlanden des eigentlichen Frisia*; Ann. des hist. Vereins für den Niederrhein, Bd. 155/156, 1954, blz. 244 e.v.
- ⁸ Wampach, o.c. blz. 253/54.
- ⁹ Zie R. Post, in Archief voor de Geschiedenis der Katholieke Kerk in Nederland, II, 1961, blz. 234 e.v.

- ¹⁰ Zie W. Jappe Alberts, *Middelleeuws heiligenlevens uit de kring der Devotio Moderna*; in: *Bijdr. en Med. Hist. Gen.*, Bd. 75, 1961, blz. 23 e.v.
- ¹¹ Zie hiervóór, blz. 37.
- ¹² Zie Börsting und Schröer, *Handbuch des Bistums Münster*, Münster, 1940, blz. 139/141, en blz. 408/409; zie ook J. Prinz, *Liudger und sein Erbe*, in: *Westfalia Sacra*, I, Münster, 1948, blz. 54 e.v. Zie voorts: Th. A. M. Thielen, *Kerstening en Kerkorganisatie in het Gelderse deel van het bisdom Münster*, in: *Archief voor de Geschiedenis der Katholieke Kerk*, VI, 1964, blz. 331, en de kaart op blz. 336.
- ¹³ *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht, uitgegeven door N.B. Tenhaeft, II, (1395-1480)*, 's-Gravenhage, 1946, R.G.P., *Grote Serie*, no. 88, blz. 8 e.v.
- ¹⁴ Sloet, *Oorkondenboek Gelre en Zutphen*, nr. 520.
- ¹⁵ Vergelijk voor de abdij Camp M. Dicks, *Die Abtei Camp im Mittelalter*, 1913.
- ¹⁶ Zie hierna, blz. 216.
- ¹⁷ Zie over deze verkiezingen R. Post, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535*, *Bijdr. Inst. voor M.E. Gesch.*, 1933.
- ¹⁸ Zie R. Post, a.w., blz. 60/61.
- ¹⁹ Zie hiervoor, blz. 212.
- ²⁰ P. Glazema, *Oudheidkundige onderzoekingen in de provincie Gelderland gedurende de jaren 1946/1950*, *Bijdr. en Med. „Gelre“*, dl. 51, 1951, blz. 1-120.
- ²¹ Een samenvatting van de bepalingen der Luikse synode van 1288 geeft R. Post in zijn *Kerkgeschiedenis van Nederland in de M.E.*, Utrecht, I, blz. 183 e.v.
- ²² Zie hiervóór, blz. 214.
- ²³ Zie over de kloosterstichtingen in het Limburgs-Gelderse gebied ook: W. Jappe Alberts, *Geschiedenis der beide Limburgen*, Deel 1, Assen, 1974, blz. 78 e.v.
- ²⁴ Vgl. J. Gimberg, *Bijdrage tot de geschiedenis van het geestelijk leven in Zutphen in de M.E.*, *Bijdr. en Med. „Gelre“*, Dl. 30, 1927, blz. 69.
- ²⁵ Binterim und Mooren, *Die Erzdiöcese Köln*, I (1892), blz. 218. Zie over terminarishuizen van Carmelieten en Dominicanen, hierna, blz.
- ²⁶ Vergel. N. Teeuwen O.E.S.A. en A. De Meijer O.E.S.A., *Documents pour servir à l'histoire médiévale de la province augustinienne de Cologne*, Heverlee-Louvain, 1961, nr. 523. Blijkens een oorkonde van 29 juli 1399 werd het termijnhuis te Roermond aan derden verhuurd op conditie, dat de huurders verplicht waren aan de terminaris en zijn metgezel een kamer en een zolder in dat huis te leveren alsmede roggebrood.
- ²⁷ Zie hierna, blz. 230.
- ²⁸ Over de werkzaamheden en de organisatie der ridderlijke orden vergelijk men R. Post, *Kerkgesch. v. Nederl.*, I, blz. 218 e.v.
- ²⁹ Vgl. *Monasticon Batavum*, II, blz. 136.
- ³⁰ Zie hiervóór, blz. 217.
- ³¹ Zie hiervóór, blz. 217.
- ³² Zie Lacomblet, *Urkundenbuch für den Niederrhein*, II, no. 512.
- ³³ Zie R. Post, *Kerkgesch. v. Nederl.*, I, blz. 223 e.v. Een korte opsomming van de algemene studies over de Begijnen vindt men in L.J.M. Philippen, *Onze Begijntjes*. Antwerpen, 1944. Vgl. ook van dezelfde auteur, *De Begijnhoven*, Antwerpen, 1918 en voorts Alcantara Mens, *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse Begijnen en Begarden beweging*, Antwerpen

1947. Zie ook R. Post, *Kerkgesch. v. Nederl.* I, blz. 223 e.v.; W. Jappe Alberts, *Moderne Devotie*, Bussum, 1969, blz. 20 e.v.
- ³⁴ Zie J.B. Sivr , *Geschiedkundige Schets van het Oud Begijnhof te Roermond*, *Publ. de la Société historique et archéologique dans le duch  de Limbourg*, XI, 1874, blz. 163 e.v.
- ³⁵ Zie F. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, in *Werken „Gelre”*, no. 29, Arnhem, 1965, blz. 120 e.v.
- ³⁶ D.P.M. Graswinkel, *Oud-archief der Gemeente Arnhem*, II, regist no. 251.
- ³⁷ Zie J. Gimberg, *Bijdrage tot de geschiedenis van het geestelijk leven te Zutphen in de Middeleeuwen*, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, Dl. 30, 1927; blz. 71 e.v.
- ³⁸ Zie hiervóór, blz. 196.
- ³⁹ Zie hiervóór, blz. 216.
- ⁴⁰ Opvallend is het ook dat b.v. de „reportationes”, die de Domfabriek te Utrecht van de kerken in het bisdom ontving, nog in de 15de eeuw meestal het laagst waren in de Gelderse decanaten. Om dit feit als argument in dit probleem te kunnen gebruiken, zou men echter een ruimer systematisch onderzoek naar de ontvangsten en bijdragen voor kerkelijke doeleinden moeten instellen. Zie voor de „reportationes” de in noot 00 van Hoofdstuk 0 aangehaalde editie van de Bouwrekeningen van den Dom te Utrecht; Deel II², blz. 574-576, blz. 604-607; Deel II, blz. 781-784; Deel II³⁷ blz. 828 en Inl. blz. XII. Zie vorige noot.
- ⁴¹ Zie hierover uitvoerig W. Jappe Alberts: *De Middeleeuwse Stad*; Bussum, 1973.
- ⁴² Vgl. W. Jappe Alberts, *Iets over het stedelijk leven te Kampen in de late Middeleeuwen*, *Kamper Almanak*, 1962, blz. 4 e.v.
- ⁴³ Zie H.J. Prakke, *Kerkgang om nieuws*, Assen, 1955.
- ⁴⁴ Zie W. Jappe Alberts, *De Middeleeuwse stad*; Bussum, 1973; Zie over strafbedevaarten ook J. Koreman, *De Stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*, Assen; blz. 10-12.
- ⁴⁵ Zie J. Gimberg, in het op blz. 220 aangehaalde artikel.
- ⁴⁶ Zie *Inventaris van het Oud-archief van Zutphen*, Deel I, no. 1713a.
- ⁴⁷ *Oud-archief Zutphen*. Deel I, no. 1713b.
- ⁴⁸ Zie de *Statuten van het Roermondse begijnhuis* in het op blz. 00 aangehaalde artikel van J.B. Sivr .
- ⁴⁹ Vgl. over het Schisma: G. Van Asseldonk, *De Nederlanden en het Westers Schisma*, Utrecht/Nijmegen, 1955, blz. 43 e.v.
- ⁵⁰ Vgl. ook R. Post, *Kerkgesch. v. Nederl.*, II, blz. 1 e.v.
- ⁵¹ Zie Van Asseldonk, o.c., blz. 50/51, I, blz. 272 e.v.
- ⁵² Zie R. Post, *De Moderne Devotie*, Amsterdam, 1950; zie ook W. Jappe Alberts, *Zur Historiographie der Devotio Moderna; Westfälische Forschungen*, Bd. XI, 1958, blz. 51-67; Zie ook de samenvatting in *The New catholic Encyclopedia*, Washington, 1965; W. Jappe Alberts, *Moderne Devotie*, Bussum, 1973.
- ⁵³ Vergel. C. van der Wansem, S.C.J., *Het ontstaan en de Geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven, tot 1400*; Leuven, 1958.
- ⁵⁴ Zie het uitvoerige verhaal van de stichting in *Het Frensweger Handschrift betreffende de Geschiedenis der Moderne Devotie*, uitgegeven door W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff, *Teksten en Documenten*, I Groningen, 1948; blz. 196 e.v.
- ⁵⁵ Vgl. M. Schoengen, *Jacobus Traiecti alias De Voecht Narracio de inchoatione clerico-*

- rum in Zwollis, Werken Hist. Gen., 3de Serie, 13, 1908; blz. 85. domus
- ⁵⁶ Zie *Fontes historiam domus fratrum in Embrica aperientes*, ediderunt W. Jappe Alberts et M. Ditsche, Groningen, 1965.
- ⁵⁷ Zie F. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen, Werken „Gelre”* no. 29, 1956; blz. 119.
- ⁵⁸ Vgl. *Het Frensweger Handschrift*, blz. 197.
- ⁵⁹ Vergl. *Het Frensweger Handschrift*, blz. 196.
- ⁶⁰ Zie hiervóór, noot 52.
- ⁶¹ Zie hiervóór,
- ⁶² Vgl. *Monasticon Batavum*, II, 1941, blz. 218/219; en voorts J. Gimberg, *Bijdrage tot de geschiedenis van het geestelijk leven te Zutphen in de Middeleeuwen, Bijdr. en Med. „Gelre”, Dl. 30, 1927, blz. 71 e.v.*
- ⁶³ Zie *Monasticon Batavum*, II, 1941, blz. 116.
- ⁶⁴ Vgl. Dalmatius van Heel, *De Tertiariissen van het Utrechtse Kapittel*, Arch. Aartsb. Utr., Dl. 63, 1938/9; blz. 187.
- ⁶⁵ Vgl. *Monasticon Batavum*, II, 1941, blz. 214, 164 en 202.
- ⁶⁶ Vgl. *Monasticon Batavum*, Dl. II, 1941, blz. 2.
- ⁶⁷ Vgl. Dalmatius van Heel, *De Tertiariissen van het Utrechtse Kapittel*, blz. 124 en 128.
- ⁶⁸ Vgl. *Monasticon Batavum*, II, 1941, blz. 58, 63, 73, 137, 143.
- ⁶⁹ Zie hiervóór, blz. 219.
- ⁷⁰ Vgl. J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, I-III, Utrecht, 1875-1880; en J.C. van Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, 1874. Zie ook R. Post, *Kerkegeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, I, Utrecht, 1957, blz. 344 e.v.
- ⁷¹ Vgl. *Het Frensweger Handschrift*, uitgegeven door W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff, *Teksten en Documenten*, I, 1958; blz. 143 e.v.: „Van der Funderinge des hueses dat heyt ter Fonteyn onser Vrouwen by Arnhem”.
- ⁷² Vgl. o.c., blz. 144: „Hierom ontfeeng dat voerseechde cloester in den beghin synre fundacien uut heren Florens Radewijn ordinieringhe dusent ende driehondert gangachtigher gulden van Iohannes Kessels sijns cockes guet, want in dier tijt was soe grote mynne onder hen, dat tijtlike ende gheestelike guede der vergaderinghe toe Deventer, des cloesters toe Windesem ende ter Fonteynen onser liever Vrouwen Marien weren hen bynae ghemeyn. Heer Iohan Brinckering sende hen tien gulden ende verwarf hen vele gaven, hij dede daer groten arbeit, hy was ontfangher ter herberghen in meester Gheerds Groets susterhues hent ten eynde sijns levens. Heer Florens sende hen op een ander tijt twintich gulden ende twee Franse coronen.
- ⁷³ Het gaat hier om tot het kapittel van Windesheim behorende regulierenkloosters te Aalten, Arnhem, Doetinchem, Nijmegen en Roermond.
- ⁷⁴ Voorzover het stichtingen op Gelders gebied betreft, nadat de eerder genoemde fraterhuizen tot stand gekomen waren, te Emmerik en te Nijmegen.
- ⁷⁵ Willem van Berchen, *De Gelderse Kroniek*, ed. De Mooij, Werken „Gelre”, no. 29, 1950, blz. 66; en voorts *Monasticon Batavum*, III, 1942, blz. 60/61.
- ⁷⁶ Zie hiervóór, blz. 51.
- ⁷⁷ Zie hiervóór, blz. 218.
- ⁷⁸ Zie hiervóór, blz. 217; vergel. ook *De Kroniek van Willem van Berchen*, ed. De Mooy, Werken „Gelre”, no. 24, 1950; blz. 47 e.v. *Monasticon Batavum*, II, blz. 181/182.
- ⁷⁹ Zie A. de Meyer, O.P., *La congrégation de Hollande*.

- ⁸⁰ Zie over het observantisme in de Franciscanerorde hier te lande, R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, II, blz. 151 e.v., alsmede F.A.H. van den Hombergh, *Leven en werk van Jan Brugman O.F.M. (± 1400-1473)*; Groningen, 1967.
- ⁸¹ Zie over het Kruisherenconvent te Venlo; L. Heere O.C.S., *Het Kruisherenklooster te Venlo*; *Publ. de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, dl. 92/93, 1956/7, blz. 255 e.v.
- ⁸² Zie J. van Rooy O.Carm., *Gerard Zerbolt van Zutphen*, Nijmegen, 1936.
- ⁸³ Zie hiervoor, blz. 120.
- ⁸⁴ Zie W. Moll, *Johannes Brugman*, 1854; F.A.H. van den Hombergh, *Leven en werk van Jan Brugman O.F.M. (± 1400-1473)*; Groningen, 1967.
- ⁸⁵ Stadsrekening, 1459/1460.
- ⁸⁶ Zie *Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, 1ste Reeks, Deel VII, blz. 330.
- ⁸⁷ Vergel. J.C. Pool, *Frederik van Heilo en zijn geschriften*, Amsterdam, 1866, Zie ook R. Post, *Kerkgesch. v. Nederland*, II, blz. 18 e.v.
- ⁸⁸ Op 19 sept. 1451 was Nicolaas van Cusa te Arnhem, waar hij „ad instantissimas preces incolarum arnhemensium” een volle aflaat verleende: Stadsrekening v. Arn., 1451/2. Zie ook Van Hasselt, *Kronijk van Arnhem*, 1790, pag. 26/27. Ook te Nijmegen en te Zutphen verleende hij aflaten.
- ⁸⁹ Zie hiervoor, blz. 117 e.v.; vergel. ook Willem van Berchen, *Gelderse Kroniek*, ed. De Mooy, blz. 92.
- ⁹⁰ Zie W. Jappe Alberts, *De anti-bourgondische politiek van hertog Arnold van Gelre*, *Bijdr. en Med. „Gelre”*, 1950, blz. 1 e.v.
- ⁹¹ Zie *Het Frensweger Handschrift*, uitgegeven door W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff, *Teksten en Documenten*, I, 1958, blz. 222 e.v.
- ⁹² Zie R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland*, I, blz. 298 e.v.
- ⁹³ Zie over het Schisma in Utrecht R. Post, *Kerkgeschiedenis v. Nederland*, II, blz. 2 e.v. Zie ook hiervoor, blz. 96. Zie ook J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtse Schisma*, 's-Gravenhage, 1892.
- ⁹⁴ Zie hiervoor, blz. 107.
- ⁹⁵ Zie Dom. C. Damen O.S.B., *Studies over Sint Gerlach van Houtbem*, *Publ. de la Société hist. et archéologique dans le Limbourg*, Dl. 92/93, 1956/7; blz. 49 e.v. Zie ook Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, I, blz. 296.
- ⁹⁶ Vergelijk voor het volgende: R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, II, Utrecht, 1957, en *Monasticon Batavum*, I en II, Amsterdam 1941/1942. En voorts J. Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Gelriae*, Bruxellis, 1719.
- ⁹⁷ Zie hiervoor, blz. 125.
- ⁹⁸ De Kroniek van het fraterhuis te Emmerik is uitgegeven door W. Jappe Alberts en M. Ditsche, in *Teksten en Documenten*. Deel II, Utrecht, 1965. Zie ook W. Jappe Alberts, *Het Fraterhuis te Emmerik*, in „*Postillen*”, Nijmegen, 1964, blz. 183 e.v. De kroniek van het fraterhuis te Doesburg is uitgegeven door A.G. Weiler.
- ⁹⁹ Vgl. W. Jappe Alberts, „De Verering van Sint-Eusebius”, *Archief voor de Geschiedenis der Katholieke Kerk*, jrg. 4, 1961, blz. 1 e.v.
- ¹⁰⁰ Vergelijk Knippenbergh, *Historia ecclesiastica*, blz. 126.
- ¹⁰¹ Rijksarchief Arnhem no. 191.
- ¹⁰² Vgl. Stephanus Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, III, *De Moderne*

Devotie, 1380-1550, Antwerpen 1956, blz. 414/15; R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, II, Utrecht 1957, blz. 367 e.v., en W. Jappe Alberts, *Zur Historiographie der Devotio Moderna und ihrer Erforschung*, in Petri en Jappe Alberts, *Gemeinsame Probleme*, Groningen, 1962, blz. 144 e.v.

Historiografie

De hier geboden weergave van de hoofdzaken van de geschiedenis van Gelderland dient te worden afgesloten met een chronologisch overzicht betreffende de achtereenvolgende geschiedschrijvers, die zich sedert de vroegste eeuwen tot op onze tijd met de bestudering en beschrijving van de Gelderse historie hebben beziggehouden of daaromtrent bijzonderheden hebben medegedeeld. Ook over hun geschriften, waarvan de meeste in gedrukte vorm ons ter beschikking staan, enkele echter slechts in de vorm van handschriften aan ons overgeleverd zijn, zullen in het hier volgende verschillende bijzonderheden worden vermeld. Deze historiografische samenvatting mag hier op zijn plaats geacht worden, omdat het voor de lezers van een moderne beschrijving van de Gelderse geschiedenis van belang is om na te kunnen gaan op welke wijze en met welk resultaat vroegere historici de geschiedenis van ons gewest of van een deel daarvan op schrift gebracht hebben. Afgezien van de ook voor de hedendaagse historicus onmisbare feitelijke gegevens, die het werk van vroegere geschiedschrijvers bevat, vindt men daarin ook aanwijzingen omtrent historiografische opvattingen en methoden, die voor de beoordeling van de waarde van hun geschriften en voor het gebruik daarvan van belang zijn.

Naast de in de vorige alinea bedoelde verhalende geschiedschrijving zijn er nog de oorkonden, rekeningen, registers, brieven, notulen, rechtsboeken, inscripties, kaarten en afbeeldingen, die van groot belang zijn voor de aanvulling en toelichting op het door de verhalende bronnen gegeven beeld. Zij zijn dan ook in de voorafgaande hoofdstukken gebruikt om een zo goed mogelijk verantwoord en gedocumenteerd beeld van de Gelderse geschiedenis in de Middeleeuwen te geven.

Tot de eigenlijke historiografie behoren deze bronnen niet. Zij zijn niet geschreven en opgesteld om de loop van de gebeurtenissen in het verleden vast te leggen en te verhalen voor latere geslachten, maar om feiten voor de belanghebbende tijdgenoot vast te leggen en om – zoals bijvoorbeeld bij rekeningen – verantwoording af te leggen over bestuur en beheer. Zo zijn oorkonden bestemd om rechtshandelingen en rechtsfeiten vast te stellen voor actueel gebruik, bijvoorbeeld om bewijs te verschaffen.

Rekeningen zijn de volgens een bepaald systeem opgestelde, chronologisch geordende financiële verantwoordingen van inkomsten en uitgaven ten behoeve van de landsheer en diens bestuur, van steden en van kerken en stedelijke of kerkelijke instellingen. Registers, brieven en notulen verschaffen ons gegevens over omvang en karakter van het wereldlijk en kerkelijk bestuur, rechtsboeken geven ons bijzonderheden over aard en toepassing van het geldende recht. Inscripties, die, anders dan de overige hier vermelde bronnen, op de toekomst gericht zijn, houden de herinnering aan merkwaardige peronen en gebeurtenissen levendig, terwijl kaarten en afbeeldingen een visueel beeld geven van de actuele situatie, waarop ook zegels en munten betrekking hebben. Zegels en munten geven bovendien – evenals grafmonumenten – veelal afbeeldingen van belangrijke personen.

De betekenis van de hier bedoelde bronnen is voor een zeer belangrijk deel gelegen in de door het gebruik ervan geboden mogelijkheid om aan het in de verhalende geschiedschrijving gegeven verhaal achtergrond, detaillering, illustratie en precisering te verschaffen, wat onder meer van belang is voor de mogelijkheid van kritische beoordelingen en voor het verkrijgen van inzichten in de sociaal-economische toestanden en ontwikkelingen, waarover ons de middeleeuwse verhalende geschriften in vele gevallen slechts in geringe mate inlichten. De hiervóór vermelde bronnen verschaffen ons ook gegevens omtrent de rechtsverhoudingen; dat is met name het geval met de rechtsboeken. Een vroeg voorbeeld daarvan leveren de in de Frankische periode opgetekende volksrechten, waarvan voor het Gelderse gebied vooral de „Ewa ad Amorem” van belang is.¹ De daarin vervatte mededelingen zijn van juridische aard en hebben de bedoeling geldend recht en rechtsfeiten vast te leggen en niet om historische feiten voor het nageslacht te bewaren.

De oudste historische geschriften, die ons gegevens verschaffen omtrent de situatie en de gebeurtenissen in het Gelderse gebied, d.w.z. het gebied, dat thans de provincie Gelderland vormt en de gebieden, die vroeger deel uitmaakten van het Gelderse territorium, zijn de geschiedverhalen uit de Romeinse tijd. De met betrekking tot deze materie belangrijkste zijn die van Tacitus. In diens „Historiae” vindt men o.a. berichten over de opstand der Bataven en over de persoon van Julius Civilis, die één der leiders van deze opstand was.² Daar treft men ook gegevens aan, die verband houden met de acties der Romeinse legers tegen de Germaanse volksstammen in „Germania Magna” en in Friesland, acties waarbij het Gelderse gebied ten zuiden van de Rijn betrokken was. Ook de geschriften van enkele actuele Romeinse historici bevatten dergelijke gegevens.³

De aan deze auteurs ontleende bijzonderheden kunnen worden aangevuld met de resultaten van opgravingen⁴ en met kartografisch materiaal, zoals b.v. de Tabula Peutingeriana.⁵ De betekenis van de aanvullingen van archeologische aard is zeer groot, omdat de geschreven bronnen slechts spaarzame berichten bevatten.

Een historiografisch arme periode volgt op de Romeinse tijd. Eerst sedert de 8ste eeuw ontmoeten wij een reeks geschriften, die een historiografisch karakter hebben, zij het ook, dat bij de auteurs van deze geschriften, wier namen wij slechts in enkele gevallen kennen, de intentie om een zuiver historisch verhaal te geven meestal niet vooropstond.

Het gaat hier om geschriften, waarvan de auteurs allereerst de bedoeling hebben te stichten – in de ware zin des woords – en de roem en heerlijkheid van de heiligen te verkondigen door hun leven te beschrijven.

Niettemin leggen zij in mindere of meerdere mate, ter aanvulling en adstructie van hun verhaal historische feiten – of wat zij daarvoor houden – vast, zodat deze heiligenlevens gegevens bieden omtrent de prediking en de aanvaarding van het Christendom, en daarnaast ook soms berichten van andere aard bevatten, die voor de kennis van de situatie en de gebeurtenissen in het Gelderse gebied van belang zijn.

Sommige van deze heiligenlevens zijn in veel later tijd geschreven en hebben als historische bronnen minder waarde dan de Vitae, die ontstaan zijn in een tijd, die dichter bij de beschreven gebeurtenissen ligt.

Toch kunnen deze later geschreven heiligenlevens interessante en waardevolle mededelingen bevatten.

Van meer belang zijn de levensbeschrijvingen van St. Willibrordus (8ste eeuw),⁶ en van de heilige Liudger (9de eeuw), de eerste bisschop van Münster, tot welk bisdom een groot deel van de „Gelderse Achterhoek” behoorde.⁷ Ook de levensbeschrijvingen van de heilige Lebuinus (9de en 10de eeuw) hebben betekenis voor de Gelderse geschiedenis.⁸ Voorts verdienen vermelding de „Vitae” van Wiro, Plechelmus en Odgerus, drie heiligen, wier werkzaamheid samenhangt met de vroegste geschiedenis van St. Odiliëberg.⁹ Van deze drie levensbeschrijvingen, die sterke samenhang vertonen, is die van de heilige Wiro de oudste (9de eeuw), de beide andere „Vitae” dateren uit de 10de eeuw. Vermeld moet ook nog een late levensbeschrijving van de heilige Werenfried, die in de Betuwe (Elst) en in de Lijmers gemissionieerd heeft.¹⁰

Meer op het terrein van de eigenlijke, directe historiografie geraken wij in de elfde eeuw met Alpertus van Metz, die in zijn „De diversitate temporum”¹¹ een ten dele op Gelders gebied betrekking hebbend geschiedverhaal geeft, waarin ons zeden en gewoonten en gebeurtenissen van zijn tijd geschetst worden, zij het ook niet geheel objectief en zelfs hier en daar met een licht kwaadsprekerig accent.¹² In zekere zin mag Alpertus de eerste Noordnederlandse geschiedschrijver genoemd worden, omdat hij vermoedelijk uit Noord-Nederland afkomstig was. Zijn beschrijving van de Tielse kooplieden, van de gebeurtenissen rond Adela, de dochter van graaf Wichman, en haar tweede echtgenoot Balderik, en van de rijkssynode te Nijmegen in 1018, behoren tot de Gelderse geschiedenis.

Het is met deze geschiedbron evenzo als met enkele hier na te noemen bronnen, de „Annales Rodenses”,¹³ en de „Narracio”,¹⁴ onderscheidenlijk geschreven in de 12de en de 13de eeuw. Deze bevatten weliswaar niet uitsluitend of in de eerste plaats gebeurtenissen uit de geschiedenis van Gelderland, maar moeten in een historiografisch overzicht betreffende dit gewest toch vermeld worden. Zij vermelden gegevens, die voor het Gelderse geschiedverhaal niet gemist kunnen worden, omdat zij in andere geschriften meestal niet vermeld worden of op een andere wijze worden weergegeven, zodat zij vergelijkenderwijze geraadpleegd moeten worden. Hetzelfde geldt ook voor geschiedwer-

ken, die buiten de tegenwoordige landsgrenzen ontstaan zijn, b.v. de *Annales Xantenses*;¹⁵ Thietmar van Merseburg's *Chronicon*;¹⁶ *Vita Meinwerchi*,¹⁷ *Chronica regia coloniensis*,¹⁸ etc.

De „*Annales Rodenses*” zijn ontstaan in de jaren 1170-1180. Zij bevatten niet alléén het verhaal van de stichting en de eerste ontwikkeling van de abdij Kloosterrade, later Rolduc genaamd (1104-1157), maar ook tal van gegevens en bijzonderheden, die verband houden met de toenmalige Rijksgeschiedenis, met de geschiedenis van het prinsbisdom Luik en van het hertogdom Limburg, en met het ontstaan van het graafschap Gelre. De onbekende auteur noemde zijn geschrift: „*Narracio*” omdat de berichten niet – zoals in annalen – jaar voor jaar zijn opgetekend, maar in een doorlopend verhaal zijn opgenomen. De naam „*Annales Rodenses*” werd eerst aan het einde van de 17de eeuw door de abt Nicolaus Heyendal aan het geschrift gegeven.

De titel van het andere in de vorige alinea genoemde geschrift de „*Narracio*” luidt: *Quaedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis traiectensibus*”. Deze kroniek behandelt de gebeurtenissen in Drenthe in de jaren 1128-1233 en met name die welke onmiddellijk voorafgingen aan de slag bij Ane (1227) en die daarop volgden. Daartoe behoort ook de deelname van de Gelderse graaf aan de krijgstoct tegen de bewoners van Drenthe. Het geschrift is bijzonder belangrijk en betrouwbaar. De auteur is niet bekend.¹⁹

De 14de eeuw brengt ons voor het eerst een geschiedwerk dat – hoewel de aanvangswoorden: *Hyr beginnen croniken van den biscoppen van Utrecht*, zulks niet doen vermoeden – voor een zeer belangrijk gedeelte Gelderse geschiedenis bevat. Het is een rijmkroniek, die de periode van 695-1371 behandelt.²⁰ Het eerste gedeelte bevat een zeer korte samenvatting van de geschiedenis van de Utrechtse bisschoppen, het tweede gedeelte omvat hoofdzakelijk Gelderse geschiedenis. Indien het juist is, dat de auteur, wiens naam onbekend is, een Geldersman was, dan hebben wij hier te doen met een specimen van de oudste Gelderse historiografie, die eigenlijk eerst in de 15de eeuw van meer betekenis wordt.

Alvorens daarover te spreken, is het duidelijkheidshalve nodig iets te zeggen over de belangrijkste Noordnederlandse geschiedschrijver uit de 14de eeuw, namelijk Johannes de Beka, wiens *Kroniek van de Utrechtse*

bisschoppen, terecht als een der beroemdste historiewerken van de Noordnederlandse Middeleeuwen geldt. Beka van wien wij, behalve zijn naam, niets weten, heeft zelf zijn werk „Chronographia” genoemd.²¹

Dit geschrift is vooral van grote betekenis, omdat het de belangrijkste grondslag vormt voor de laat-middeleeuwse historiografie in de Noordelijke Nederlanden. Verscheidene geschiedverhalen van de 14de en de 15de eeuw gaan ten dele op de kroniek van Beka terug, of houden er op een of andere wijze verband mede. Dit geldt ook voor de Gelderse historiografie, die – gelijk gezegd – eerst in de 15de eeuw op gang komt. Daarbij komt nog, dat de Kroniek van Beka verscheidene bijzonderheden betreffende de Gelderse geschiedenis bevat.

Pas in de 15de eeuw openbaart zich in Gelderland een grotere bedrijvigheid op het terrein van de historiografie. Interessant is het een ogenblik stil te staan bij de vraag waarom de Gelderse geschiedschrijving relatief – vergeleken met de overige Nederlandse gewesten – zo laat opkomt. De belangrijkste, aanwijsbare, oorzaak daarvan is vermoedelijk, dat in het Gelderse gebied kloosters en abdijen, die middelpunt waren voor de cultuur en voor de schriftelijke overlevering, ontbraken. In Holland was de abdij Egmond reeds in het begin van de 12de eeuw een der eerste centra. Men denke slechts aan Melis Stoke, die de geschiedenis van de graven van Holland schreef. In Friesland ontplooiden de Premonstratenser monniken van de abdijen Bloemhof en Mariëngaarde (bij Hallum) hun historiografische werkzaamheden sedert omstreeks 1200. In het bisdom Utrecht was de bisschopszetel Utrecht eveneens al vroeg een centrum van cultuur en geschiedschrijving, waarbij het werk van Johannes de Beka het bekendste en het belangrijkste is. In het zuiden van de huidige provincie Limburg was de Cistercienser abdij Kloosterrade, bewoond door kanunniken volgens de regel van St. Augustinus, een centrum van cultuur, waar – zoals wij reeds zagen – in 1180 de „Annales Rodenses” geschreven werden. In Gelre ontbrak dat alles. Eerst in de tweede helft van de 15de eeuw ontstaat, mogelijk als gevolg van de ontwikkeling van het Gelderse territorialiteitsgevoel, dat zich in verschillende opzichten juist in die eeuw sterker doet gevoelen, een verhoogde activiteit op historiografisch gebied.

De grotere belangstelling voor Gelderse zaken blijkt reeds uit de

„Annales Tielenses”,²² zij het ook nog niet zo duidelijk als uit de hieronder nog nader te vermelden geschriften van Willem van Wijhe en Willem van Berchen. De schrijver van deze „Annales” is onbekend. Zij vormen nog geen zuiver Gelders geschiedverhaal. Het geschrift bevat vooreerst een aantal mededelingen over de historie van het bisdom Utrecht, en daarnaast een aantal berichten over de geschiedenis van Tiel en van Gelre. Van grote waarde is het werk niet.

Uit ongeveer dezelfde tijd dateert een ander werkje, dat aanvangt met de woorden: dit nabescreven ist cronijck van Gelre; eveneens van een onbekende auteur.²³ Dit geschrift, dat enige verwantschap vertoont met de in de vorige alinea vermelde „Annales Tielenses” en ook met het nog te behandelen „Chronicon Tielense”, is meer op de Gelderse geschiedenis gericht dan de zojuist genoemde „Annales”, waarbij nog vastgesteld kan worden, dat het enkele berichten bevat, die men elders niet aantreft. Daarnaast hebben verschillende mededelingen over andere gewesten, b.v. Brabant en Vlaanderen, hier een plaats gevonden.

Belangrijker is de volgende kroniek, die de 15de eeuwse geschiedschrijving heeft opgeleverd. Het is het „Chonicon Tielense”, dat de Gelderse historie van af de vroegste tijden tot 1449 behandelt.²⁴ Ditmaal kennen wij de auteur, tenminste met een grote mate van waarschijnlijkheid, want helemaal zeker is het niet, dat Willem van Wijhe deze kroniek geschreven heeft. Zijn geschrift bestaat uit 6 delen. Het is een wereldkroniek waarvan de eerste drie delen bijbelse geschiedenis tot de geboorte van Christus bevatten. De beide volgende delen bevatten wereldlijke en kerkelijke historie en de geschiedenis van de pausen. Alleen het zesde en laatste deel brengt ons Gelderse historie. Alleen dit zesde deel is in druk verschenen, en wordt aangeduid als „Chronicon Tielense”. Deze kroniek, in het Latijn geschreven, bevat een groot aantal in chronologische volgorde opgenomen korte en langere berichten, die van uiteenlopende aard zijn, en weinig onderling verband hebben: een kloosterstichting, een zonsverduistering, het overlijden van een graaf van Gelre, enz.

Over de persoon van Willem van Wijhe is maar weinig bekend. Hij moet omstreeks 1400 in Tiel of omgeving zijn geboren en zal waarschijnlijk kort na 1455 zijn overleden. Hij was geen geestelijke, want in zijn „Chronicon” deelt hij mede dat hij getrouwd is. Mogelijk, maar niet zeker is, dat hij voor de geestelijke stand was opgeleid; zijn kennis

van Latijn, die bij leken in die tijd nog niet veel voorkwam, zou daarop kunnen wijzen, evenals het feit, dat hij betrekkelijk laat getrouwd is, zoals hij zelf mededeelt in zijn kroniek. Aangezien hij – alweer volgens zijn eigen zeggen – optreedt bij verschillende dijkdoorbraken in de Betuwe, is het mogelijk dat hij aldaar een functie uitoefende. Het zou kunnen zijn dat hij er ambtman was, wat zou betekenen dat hij tot de Gelderse ridderschap behoorde, en in de Betuwe goederen bezat. Er was daar inderdaad een geslacht Van Wijhe gevestigd, waarvan verschillende leden ook in diverse Gelderse oorkonden vermeld worden. Zo wordt bijvoorbeeld in 1390 een Herman van Wijhe als ambtman in Tiel en Nederbetuwe genoemd.²⁵ Dat kan, aangezien de schrijver van de kroniek omstreeks 1400 geboren werd, zijn vader geweest zijn. In de omgeving van Tiel lag ook het Huis te Wijhe. Zekerheid dat Willem van Wijhe tot dit geslacht behoorde, hebben wij niet, maar de vermelde bijzonderheden maken het wèl waarschijnlijk. Dit is zo ongeveer alles wat over de persoon van de schrijver van het „Chronicon Tielense” te achterhalen is. Van deze kroniek kan nog worden vastgesteld, dat zij materiaal geleverd heeft aan de na Willem van Wijhe komende geschiedschrijvers, met name aan Willem van Berchen, Paulus Merula, Pontanus en Slichtenhorst.

Alvorens nader te spreken over Willem van Berchen, dient eerst melding gemaakt te worden van Derick van der Horst, een weliswaar niet belangrijk historieschrijver, maar toch vermeldenswaard, ook al omdat hij één van de weinigen is, van wie wij de naam en althans enkele bijzonderheden kennen. Hij is de auteur van een kort geschiedverhaal, dat bekend is onder de titel: „Verslag van een samenkomst van hertog Arnold van Gelre en zijn zoon Adolf”.²⁶ Derick van der Horst, die ambtman van het Land van Kessel was, was als aanhanger van hertog Arnold bij deze samenkomst aanwezig en heeft het verslag opgetekend. De bijeenkomst vond plaats in augustus 1459 en was bemiddeld door Dionysius de Karthuiser, prior van het Karthuizerklooster te Roermond. Over de werkzaamheid van Derick van der Horst als ambtman van Kessel vindt men in de nog niet uitgegeven stadsrekeningen van Venlo, over de jaren 1450-1460 verschillende gegevens. Deze gegevens en het verslag van de samenkomst zijn met de vermeldingen in enkele Gelderse oorkonden het enige wat wij van Derick van der Horst weten.

Wij komen thans aan het belangrijkste Gelderse historiewerk uit de

Middeleeuwen, namelijk „de Gelderse Kroniek van Willem van Berchen”. Deze kroniek wordt ook – naar aanleiding van een aanduiding van de auteur – vermeld met de titel: „De nobili principatu Gelrie et eius origine”. De kroniek voert ons van de vroegste tijden tot het jaar 1481 en bevat over de gebeurtenissen in de 15de eeuw een zeer uitvoerig verhaal.²⁷

De kennis, die wij over het leven en de persoon van Willem van Berchen hebben is omgekeerd evenredig aan de omvang en het belang van zijn kroniek, en van zijn overige historische arbeid. Hij begon als pastoor in Niel, in de Duffel, thans Duits gebied, ten oosten van Beek, daarna was hij kanunnik van de St. Stevenskerk te Nijmegen en pastoor te Cuyk. Zijn geboortjaar, noch overlijdensjaar is bekend. Hij moet na 1481 gestorven zijn, omdat zijn „Kroniek” loopt tot dat jaar. Het eerst wordt Willem van Berchen genoemd in een Nijmeegse schepenacte van 1451. Zijn naam komt ook voor in schepenacten uit de jaren 1463 en 1466. In het eerstgenoemde stuk wordt hij vermeld als pastoor van Niel, zodat hij toenmaals vermoedelijk tenminste de dertigjarige leeftijd had bereikt en dus ongeveer tussen 1410 en 1420 geboren kan zijn. Zijn relaties met Nijmegen hebben een duidelijk stempel op zijn kroniek gedrukt. Niet alléén omdat hij aan Nijmegen een belangrijke rol in de Gelderse historie toebedeelt, maar ook omdat hij zich een vurig aanhanger toont van de Gelderse zelfstandigheidspolitiek, die tegen Bourgondië gericht was. Van deze anti-Bourgondische politiek was Nijmegen na 1465 de exponent. Tot deze summiere biografie van Willem van Berchen behoort uiteraard ook de mededeling, dat de „Gelderse Kroniek” niet zijn enige werk is geweest. Hij heeft namelijk nog verschillende andere kronieken geschreven, die o.m. betrekking hebben op de geschiedenis van de hertogen van Brabant en van de graven van Holland en Zeeland. Aan laatstgenoemde kroniek is merkwaardigerwijs een verhaal toegevoegd betreffende de gebeurtenissen in Gelre in de jaren 1468-1481. Het behoort tot de Gelderse historiografie en staat in de historische literatuur bekend als „Historia captivitatis Adolphi ducis”. Willem van Berchen zou ook nog een weinig waardevolle „Chronica brevis” geschreven hebben, maar dit is onzeker.

De „Gelderse Kroniek” mag als het belangrijkste Gelderse geschiedwerk van de 15de eeuw beschouwd worden.²⁸ Het is van veel betere kwaliteit dan dat van Willem van Wijhe en verschilt daarvan

vooral in dit opzicht, dat wij nu eigenlijk voor het eerst een doorlopend geschiedverhaal te lezen krijgen, waarin – althans in het eerste gedeelte – herhaaldelijk vermeld is aan welke bronnen de berichten ontleend zijn, waarbij het opvalt, dat hij het „Chronicon Tielense” niet noemt, maar wel gebruikt. In hoofdzaak behandelt van Berchen de geschiedenis van Gelre, doch hij geeft zo nu en dan ook blijk van kennis van de gebeurtenissen buiten dat territorium en van enig begrip voor de samenhang van de Gelderse historie met die van andere territoria. Van Berchen's geschrift voert ons van de vroegste tijden tot het jaar 1481, doch dit is eigenlijk alléén in de Hamburgse redactie van het hier besproken werk het geval. Wij beschikken namelijk over twee redacties, twee verschillende teksten; één, welke vervat is in een handschrift, dat in het Gemeente-archief te Nijmegen wordt bewaard, en één, die is opgenomen in een codex, die zich in de Stadt-Bibliothek te Hamburg bevindt. De eerstgenoemde tekst loopt tot 1397 en geeft dan over de 15de eeuwse gebeurtenissen slechts zeer summier mededelingen, terwijl de tweede tekst tot 1397 in hoofdzaak gelijkluidend is aan de eerste tekst, maar voor de jaren 1397-1481 een voortzetting in de vorm van een zeer uitvoerig geschiedverhaal bevat.²⁹

Behalve de voornoemde geschriften van Willem van Wijhe, Willem van Berchen en Derick van der Horst, brengen de tweede helft van de 15de eeuw en de eerste jaren van de 16de eeuw ons nog enige Gelderse kronieken, waarvan de auteurs onbekend zijn.

Wellicht de belangrijkste van deze kronieken is de anonyme kroniek, die later vooral door Pontanus is gebruikt. De auteur was een tijdgenoot van Willem van Berchen. Hij heeft zijn Latijnse kroniek, die van de oudste tijden loopt tot 1471, vermoedelijk kort na laatstgenoemd jaar geschreven. De titel „Historia Gelriae auctore anonymo” is uiteraard niet van de auteur, maar van latere gebruikers afkomstig.³⁰ Pontanus nog sprak van de „Anonymus”, wanneer hij dit werk citeerde. Verreweg het grootste deel van deze kroniek, die in de Gelderse historiografie een eervolle plaats inneemt, betreft de 14de en de 15de eeuw. Het is opvallend, dat in die periode de behandeling van de verschillende Gelderse landsheren zeer ongelijk van omvang is. Merkwaardig is het met name, dat van de tekst, die betrekking heeft op de periode na 1300, meer dan de helft het tijdvak van het bestuur van hertog Willem I van Gelre (1371-1402) behandelt. Zijn opvolger Reinald IV (1402-1423)

wordt bijzonder kort behandeld, en over hertog Arnold, wiens regeringsperiode bijna vijftig jaren in beslag neemt, is de auteur ook al niet uitvoerig. Bij van Berchen is dit anders. Diens behandeling van de 15de eeuw, een beslissend tijdperk in de Gelderse historie, omvat ruim tweederde deel van zijn kroniek. Ook daarom al is het niet zeer waarschijnlijk, dat de „Anonymus” het geschrift van Willem van Berchen gebruikt heeft.³¹ Wel heeft hij op voor zijn tijd kritische wijze andere kronieken gebruikt, die vóór hem geschreven waren. Hij noemt die echter niet en uit een nader onderzoek zijn zij ook nog niet bekend geworden.

Tot de historiografie van Gelderland in de 15de eeuw behoort ook een kleine groep korte kronieken, die als zodanig weliswaar niet erg belangrijk zijn, maar die elk voor zich nog wel mededelingen van enige betekenis bevatten. Bovendien hebben deze kronieken enig belang, omdat zij in zekere mate inzicht verschaffen omtrent de totstandkoming van de 15de eeuwse geschiedwerken; om deze redenen verdienen zij in een overzicht als dit vermelding.

In de Universiteitsbibliotheek te Leuven bevond zich een in 1914 bij oorlogshandelingen verbrand handschrift, dat een Latijnse „Cronica de Gelria” bevatte. Een afschrift hiervan is echter bewaard gebleven, zodat wij de tekst kennen.³² Deze anonyme „Cronica de Gelre”, die loopt van 878 – het jaar van de legendarische stichting van de stad Geldern – tot het einde van de 15de eeuw, is omstreeks 1480 geschreven en mag worden beschouwd als de grondslag van een tweetal andere anonyme Gelderse kroniekjes in de volkstaal. De eerste daarvan is een kroniekje, dat tot opschrift draagt: Dit is dat beginsel ende oersprong des lantz van Gelre ende cronycken van de prince van Gelre.³³ Het vangt aan met het vrijwel woordelijk uit de „Cronica de Gelria” vertaalde verhaal van de legendarische stichting van Geldern en loopt dan verder tot 1477. Dit kroniekje is vermoedelijk ook omstreeks 1480 geschreven, en sluit zich vrij dicht aan bij de tekst van de „Cronica de Gelria” hoewel sommige passages afwijkingen daarvan vertonen, die ons veroorloven een zekere mate van zelfstandigheid in bewerking en ook in het gebruik van andere bronnen, b.v. de „Anonymus” en de kroniek van Van Berchen, aan te nemen. De tekst van dit kroniekje is ongeveer dezelfde als die van de met het jaar 1465 eindigende Gelderse kroniek, die door Jan Veldenaer werd toegevoegd aan zijn in 1480 te

Utrecht gedrukte „Fasciculus temporum”,³⁴ een vertaling van de gelijknamige Latijnse wereldkroniek van de Karthuizer monnik Werner Rolevinck.³⁵ Het tweede kroniekje, dat eveneens geacht mag worden de „Cronica de Gelria” tot grondslag te hebben is een in het Duits gesteld geschrift, dat tot titel dtaagt: Familia comitum Gelrie nunc vero ducum et comitum Zutphanie.³⁶ Het loopt van 878 tot in het begin van de 16de eeuw. De tekst van dit kroniekje wijkt het meest van de „Cronica de Gelria” af en maakt hier en daar de indruk van een resumé daarvan met aanvullingen uit andere bronnen.

Behalve de hiervóór vermelde, min of meer met elkander samenhangende kroniekjes zijn er nog enkele andere historische geschriften te vermelden, die in de tweede helft van de 15de eeuw tot stand gekomen zijn.

Een in het Rijksarchief te Arnhem bewaard handschrift uit de tweede helft van de 15de eeuw bevat o.m. historische aantekeningen, die ten dele in de vorm van een kroniek van Gelre zijn opgesteld; zij beginnen met het jaar 1248 en lopen tot 1468. De anonieme schrijver moet blijkens in zijn kroniek veelvuldig voorkomende vermeldingen, onder meer van oorkonden betreffende de bezittingen van de heren van Waardenburg, met deze heren betrekkingen gehad hebben; hij had vermoedelijk dan ook allereerst de bedoeling om hun geschiedenis te schrijven.³⁷ Het – niet al te grote – belang van deze geschiedkundige aantekeningen is voornamelijk daarin gelegen, dat zij ten dele beschouwd kunnen worden als aanvulling op hetgeen uit andere bronnen reeds bekend was. Hetzelfde geldt voor een kort kroniekje, dat onder de titel: Die Ghelresche Heren, een zeer korte samenvatting van de Gelderse geschiedenis van 878 tot 1471 geeft.³⁸ Dit kroniekje is vervat in een 15de eeuws handschrift, dat zich in het Rijksarchief te Utrecht bevindt. De schrijver is onbekend.

Van meer belang en ook veel meer bekend is de in 1499³⁹ te Keulen in druk verschenen z.g. Koelhoffsche Chronik. Deze kroniek behandelt geenszins uitsluitend of in hoofdzaak Gelderse geschiedenis en behoort strikt genomen dan ook niet tot de Gelderse geschiedschrijving. Toch dient de Koelhoffsche Chronik hier vermeld te worden, niet alleen, omdat daarin heel wat mededelingen over de Gelderse historie gedaan worden, maar ook omdat bij het schrijven daarvan herhaaldelijk gebruik gemaakt is van vroegere Gelderse kronieken, o.a. van die van

Willem van Berchen. De mededelingen over de geschiedenis van Gelre beginnen eigenlijk eerst met het jaar 1018 en lopen tot 1499. Zij zijn vooral van belang voor de 14de en 15de eeuw.

Een merkwaardig geschrift uit de laatste jaren van de 15de eeuw is ons nog overgeleverd onder de titel: *Dialogus inter Romanum et Gelsensem milites super ducatu Gelriae, Juliae et comitatu Zutphaniae*. Het is een geschrift dat opgesteld is door juristen ten behoeve van hertog Karel van Gelre om diens rechten op Gelre, Gulik en Zutphen te verdedigen tegenover de roomskonink Maximiliaan, die er ten behoeve van zijn zoon Philips de Schone aanspraak op maakte. In een dialoog, die geschreven is in verband met de behandeling van het geschil over Gelre, Gulik en Zutphen voor de rijksdag te Worms in 1495, zetten een ridder van het Heilige Roomse Rijk en een Gelders ridder de onderscheidenlijke standpunten uiteen. Hierbij komen allerlei feiten en gebeurtenissen uit de Gelderse geschiedenis en daaruit voortvloeiende rechtsgevolgen ter sprake. Reeds daarom mag deze „Dialogus” in dit overzicht niet onvermeld gelaten worden.

Ter afsluiting van de 15de eeuw dient nog vermeld de Latijnse kroniek van het fraterhuis te Emmerik, een stichting van de Deventer broeders, die daartoe in staat gesteld werden door de geldelijke hulp van de patricier in die stad Dirk van Wiel. De kroniek,⁴⁰ waarvan sommige passages een levendig getekend beeld geven van het dagelijks leven van die tijden, behandelt de jaren 1467-1494 en is ook voor de geschiedenis van Gelre van belang.⁴¹ De auteur is niet bekend.

Als een bijzondere vorm van geschiedschrijving kan het historielied worden beschouwd. Het is ook bekend in de Gelderse historiografie.⁴² In deze liederen worden gebeurtenissen geschetst, die plaats vonden tijdens hertog Arnold, hertog Karel en hertog Willem. Zonder twijfel hebben deze liederen, waarvan de auteurs slechts een enkele maal bekend zijn, historische waarde. Zij kunnen dienen ter aanvulling en adstruatie van de gegevens, die oude historiebronnen ons leveren. Centraal staat de strijd om de Gelderse onafhankelijkheid, waarin met name figuren als Karel van Gelre en Maarten van Rossem op de voorgrond treden, terwijl ook hun tegenstanders zich doen horen.

Omstreeks het midden van de 16de eeuw is de Gelderse historiografie verrijkt met een drietal kronieken, waarvan de eerste – vermoedelijk in Goch of omgeving geschreven – onder de titel: „Der Oirsprunck der

vaichten, graven ende hertogen mit haren cronyken des Lands van Gelre”, het tijdvak van 878-1543 omvat.⁴³ Deze anonyme kroniek, die niet van groot belang is, vertoont – vooral in de beschrijving van de gebeurtenissen vóór 1300 – sterke overeenkomst met de hierna te noemen Gelderse kroniek, die in het archief van de stad Erkelenz berust. Voor de periode na 1300 wijken de Gochse en de Erkelenzer kronieken vrij sterk van elkaar af. De mogelijkheid bestaat, dat de Gochse kroniek aan de auteur van de Erkelenzer kroniek, die veel uitvoeriger is, voor de periode vóór 1300 als bron gediend heeft. Het omgekeerde is minder waarschijnlijk, omdat de Erkelenzer kroniek tot 1549 loopt en bovendien vervat is in een handschrift, dat een andere kroniek van dezelfde schrijver bevat, die tot 1569 loopt en na dat jaar door anderen is voortgezet.

De hierboven genoemde Erkelenzer kroniek begint, evenals de vorige – tot 1543 lopende – kroniek, met het jaar 878 en loopt tot 1549.⁴⁴ Zij is opgenomen in een fraai handschrift, dat behalve deze Gelderse kroniek ook een aantal in kleuren weergegeven afbeeldingen van de wapens der voogden, graven en hertogen van Gelre bevat, benevens een tot 1700 voortgezette kroniek van de stad Erkelenz. De auteur van deze Gelderse kroniek is waarschijnlijk de stadsschrijver van Erkelenz, Mathias Baux, die ook een andere kroniek, de Erkelenzer stadskroniek, tot zijn overlijden in 1549 heeft bijgehouden. Een van de meest op de voorgrond tredende bronnen van de Gelderse kroniek is de reeds eerder vermelde Koelhoffsche Kroniek, waaruit vrij uitvoerige passages woordelijk overgenomen zijn. De Koelhoffsche Kroniek berust – voorzover het Gelre aangaat – wederom ten dele op de kroniek van Willem van Berchen. Voor een gedeelte van de 16de eeuw beschikken wij in de Erkelenzer kroniek betreffende Gelderland over een contemporain geschiedverhaal dat o.m. uitvoerige – in andere kronieken niet vermelde – bijzonderheden geeft over het verdrag van Venlo (1543) en de daarmee samenhangende gebeurtenissen.

De derde kroniek uit deze groep is het „Cort Verhael, hoe dat Gelderlandt ierst aen het Huys van Oostenrijk gecomen is, gelijk oock Utrecht ende Ooveryssel; mede van de oorlogen in deze landen hiervan geschiet, ende van de expeditie ende succes van Marten van Rossum”, een titel, die tevens een soort van inhoudsopgave is.⁴⁵ Het verhaal begint met de gevangenneming van hertog Arnold in 1465 en

eindigt met de dood van Maarten van Rossem in 1555. De auteur van deze kroniek, waarvan de inhoud grotendeels ontleend is aan het vrij zeldzame werk „*Rerum Belgicarum atque Austriacarum Libri XV*” van Pontus Heuterus,⁴⁶ is niet met name bekend.

Alvorens het overzicht van de historiografie voort te zetten, dient de aandacht gevestigd te worden op een groep geschriften, die weliswaar – evenals de hiervóór genoemde „*Dialogus*” – niet tot de geschiedschrijving in eigenlijke zin behoren, maar die wél belangrijke beschrijvingen bevatten van de rechtspositie van het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen en aldus de juridische achtergrond geven voor de beschrijving van de gebeurtenissen, die zich in de jaren 1538-1543 afspelen met betrekking tot de strijd om Gelre, een van de kernstukken van de Gelderse historie. Het gaat hier in hoofdzaak om rechtsvertogen, waarin de beide tegenstanders, Keizer Karel V en Hertog Willem II van Kleef hun recht op Gelre staande houden. De hier bedoelde vertogen zijn met de volledige – zeer uitvoerige titels – beschreven door Gouda Quint in zijn Grondslagen voor de Bibliografie van Gelderland.⁴⁷

De reeks van de voor het eerst door de drukpers vermenigvuldigde geschiedverhalen, die in de 15de eeuw reeds was aangevangen met kronieken en beschrijvingen van Veldenaer, Koelhoff en Rolevinck,⁴⁸ werd in de 16de eeuw met betrekking tot de Gelderse geschiedenis voortgezet door Henricus Aquilius. In 1566 liet deze bij de Keulse drukker Johannes Rotaeus zijn „*Compendium chronici Geldrici*” verschijnen.⁴⁹ Hoewel zich in dit geschrift de invloed van de Renaissance reeds doet gelden, draagt het als geheel toch nog een middeleeuws karakter. Van Henricus Aquilius weten wij niet veel meer dan dat hij te Arnhem werd geboren en waarschijnlijk te Keulen heeft gestudeerd. Aan de Keulse universiteit beschikte de stad Arnhem toenmaals over een vijftal studiebeurzen, en het is derhalve mogelijk, dat Aquilius, die Hendrik Arentszoon heette, in Keulen op kosten van zijn vaderstad gestudeerd heeft. Het is zelfs mogelijk, dat hij in Keulen zijn kroniek geschreven heeft, want uit zijn werk blijkt, dat hij bij het schrijven daarvan over een vrij uitgebreide bibliotheek beschikt heeft, die naar alle waarschijnlijkheid in Arnhem niet aanwezig was. Opvallend aan zijn kroniek is de daaraan door hem toegevoegde korte beschrijving van Gelderland. Daarin is aandacht geschonken aan de vier kwartieren van Gelderland en de daarin gelegen steden, en voorts aan adellijke ge-

slachten en beroemde personen; hij noemt daar o.a. Geldenhauer, Murmellius en Canisius. Deze korte beschrijving van Aquilius kan worden beschouwd enerzijds als een navolging van de beschrijving van Westfalen, die Werner Rolevinck in 1474 in Keulen liet verschijnen,⁵⁰ anderzijds als een voorloper van de beschrijvingen van Gelderland, die Pontanus en Slichtenhorst aan hun straks nog te noemen geschiedwerken lieten voorafgaan. Daarmede kan men Aquilius beschouwen als één der voorlopers van de vooral in de 17de en 18de eeuw tot ontwikkeling gekomen historische plaatsbeschrijving, waarover hierna nog zal worden gesproken.

Een historisch geschrift, dat een heel andere zijde van het leven behandelt, is de „Kroniek van het fraterhuis te Doesburg”.⁵¹ In deze – in het Latijn geschreven – kroniek worden ons de lotgevallen verhaald van de Broeders van het Gemene Leven, die in het St. Gregoriushuis te Doesburg tezamen woonden sedert de stichting ervan in 1425 tot 1572.

Er bestaan nog enkele andere kronieken van Gelderse broederhuizen van de Moderne Devotie. Die kronieken maken deel uit van een grote, meer algemene kroniek, waarin ook afzonderlijke berichten over andere fraterhuizen zijn opgenomen. Het gaat hier onder meer om de historie van het klooster Hulsbergen (noord-oost Veluwe) en van Marienborn, bij Arnhem; deze kronieken zijn opgenomen in het Frensweger Handschrift betreffende de geschiedenis van de Moderne Devotie, dat in hoofdzaak het klooster Frenswegen (bij Noordhorn) behandelt. Bijzonderheden over deze huizen vindt men ook in de „Narracio” van Jacobus Trajecti en in het „Chronicon Windeshemense” van Johannes Busch. De kroniek van het fraterhuis te Doesburg is overigens de enige, die het verhaal voortzet tot in de tweede helft van de 16de eeuw, zodat zij ook het tijdvak van de Reformatie omvat.⁵²

Aan deze voor de kennis van de geschiedenis van de Moderne Devotie in het Gelderse gebied belangrijke kronieken, hebben verschillende auteurs medegewerkt; hun namen zijn, behoudens die van Johannes Busch en Jacobus Trajecti niet bekend.

Interessant is ook een kroniekje over de geschiedenis van het Polderdistrict Veluwe,⁵³ in het tijdvak 1370-1552. Dit kroniekje bestaat uit twee gedeelten; het eerste behandelt de geschiedenis van de sluizen bij Hulsbergen; in het tweede gedeelte worden de maatregelen, die genomen worden na de stormvloed van januari 1552, beschreven.

Vermelding verdient ook nog een fragment van een anonym kroniekje, dat enkele mededelingen bevat over overstromingsrampen, die Grave in de jaren 1552-1558 getroffen hebben en over diensengevolge opgetreden prijsstijgingen van rogge, tarwe en haver.⁵⁴

Hiermede zijn wij reeds gekomen tot de Gelderse geschiedschrijving van de 16de en 17de eeuw. Onder invloed van Renaissance en Humanisme, die zich op het gebied van de historiografie overal en veelal eerder dan in Gelderland deden gelden, legt de geschiedschrijving in West-Europa, in vergelijking tot de middeleeuwse teboekstelling van historische feiten en gebeurtenissen, een grotere mate van kritisch inzicht in het gebruik van gegevens uit de bronnen aan den dag. Bovendien gaat de na-middeleeuwse historiografie in sterkere mate streven naar een zo volledig mogelijk doorlopend geschiedverhaal. Daarbij wordt met name veel meer aandacht geschonken aan het onderling verband van de feiten en gebeurtenissen dan in de middeleeuwse geschiedverhalen het geval was. Deze waren dikwijls niet veel meer dan chronologisch geordende opsommingen van feiten, die in de regel als op zich zelf staande gegevens beschouwd en behandeld werden, al was het dan ook zó, dat aan dergelijke opsommingen – soms uitdrukkelijk, soms stilzwijgend – de bedoeling ten grondslag lag een beeld te geven van menselijke lotgevallen en handelingen tegen de achtergrond van de overtuiging, dat het leven in de wereld slechts dient ter voorbereiding van het eeuwige leven. De na-middeleeuwse historiograaf streeft naar een zo juist mogelijke weergave van het historische gebeuren op zich zelf; het narratieve element, dat ook bij de klassieke geschiedschrijvers op de voorgrond gestaan had, doet zich bij de na-middeleeuwse auteurs sterk gelden, en tegelijkertijd verdwijnen de middeleeuwse pragmatische en primitieve elementen uit de historiebeschrijving. Uiteraard treedt deze wijziging in de historiografische opvattingen bij haar verdere ontwikkeling allereerst aan het licht in de geschriften, die de geschiedenis van grote eenheden, van gehele volkeren, of van de zich langzamerhand consoliderende nationale staten behandelen, maar ook de historiografie van kleinere gebieden, en onderdelen van de grotere eenheden ondergaat de invloed van de nieuwe beschouwingswijze. Zo was het ook in Gelderland, waar de nieuwe historiografische opvattingen en methoden zich in de 16de eeuw langzaam doorzetten doch gedurende die eeuw – soms zelfs bij één en

dezelfde auteur – nog parallel lopen aan de oude, middeleeuwse opvatting en werkwijze. Dit blijkt uit de hierboven opgesomde kronieken en vooral uit de kroniek van Aquilius, die b.v. wat zijn compositie betreft, meer tot de middeleeuwse, doch wat zijn veelvuldig citeren van klassieke en post-klassieke schrijvers betreft, meer tot de door Renaissance en Humanisme beïnvloede auteurs behoort.

Uit deze overgangsfase zijn nog twee andere historieschrijvers te vermelden. De eerste is Wilhelmus Hermanus Goudanus,⁵⁵ die omstreeks 1510 onder de titel „Hollandiae Gelriaeque bellum” een verhaal publiceerde over de oorlog die in de jaren 1507-1509 gevoerd was tussen Gelre en Holland, een episode uit de strijd van hertog Karel van Gelre tegen de Habsburgers; de tweede is Henricus Bomelius, wiens in 1542 voor het eerst gedrukte „Bellum Traiectinum” de strijd behandelt, die Hertog Karel in de jaren 1525-1528 voerde tegen Bisschop Hendrik van Beieren.⁵⁶

Als eerste Gelderse geschiedschrijver, die historische werken in renaissancestisch-humanistische geest op zijn naam heeft staan, kan Gerardus Geldenhauer Noviomagus⁵⁷ gelden. Hij is ook de eerste Gelderse historicus over wiens leven tamelijk veel bekend is. Ook deze omstandigheid duidt er op, dat een tijdperk, namelijk het Middeleeuwse, is afgesloten. Gerardus Geldenhauer werd in 1482 te Nijmegen geboren.

Zijn vader bekleedde een functie aan het hof van hertog Arnold en later aan het hof van hertog Karel. Zijn eerste schoolopleiding ontving hij aan de in die tijd beroemde Deventer Stadsschool, die toen geleid werd door Alexander Hegius en zijn opvolger Johannes Oostendorp. Na deze school doorlopen te hebben vertrok Geldenhauer naar Leuven, teneinde aan de hogeschool te studeren. Hij verwierf daar de magisterstitel en schreef er zijn eerste wetenschappelijke geschriften. Omstreeks 1512 trad hij in dienst bij Philips van Bourgondië, die in 1517 bisschop van Utrecht werd. Hij gaf een beschrijving van de intocht van de kerkvorst in Utrecht en bleef tot diens overlijden in 1524 in bisschoppelijke dienst. In die jaren schreef hij ook zijn eerste historische werk over de geschiedenis van de Batavieren in Gelderland: „Lucubratinacula de Batavorum Insula”. Lucubratio betekent nachtwerk, werk dat bij kaarslicht verricht is. Het werk verscheen in 1520 in Antwerpen en berustte op bestudering van de Romeinse geschiedschrijvers. Op grond daarvan kwam Geldenhauer tot de conclusie, dat het land van de

Bataven in Gelderland gelokaliseerd moest worden, een mening, die hij in 1530 herhaalde in zijn „*Historia Batavica*”.⁵⁸ Na het overlijden van bisschop Philips van Bourgondië maakte hij een reis naar Wittenberg om zich op de hoogte te stellen van de reformatorische opvattingen. Hij keerde in 1526 terug, ging over tot de Reformatie en trad te Worms in het huwelijk. Kort daarop heeft hij zich in Straatsburg gevestigd, waar ook zijn „*Historia Batavica*” verscheen. Het schijnt, dat hij nog korte tijd in Augsburg gewoond heeft, maar reeds in 1533 vinden wij hem in Marburg als hoogleraar in de geschiedenis en de theologie. Hij heeft daar blijkbaar een rustig bestaan geleid en had gelegenheid om verscheidene geschriften het licht te doen zien, waarvan er slechts één betrekking heeft op de historie van Gelderland, namelijk een „*Epistola ad principem Guilielmum Gelriae ducem*”, dat was Willem II, die van 1538 tot 1543 hertog van Gelre was. Men zou het geschrift eigenlijk een soort „*Vorstenspiegel*” kunnen noemen. Gerardus Geldenhauer houdt de hertog namelijk voor wat de plichten zijn van een vorst bij de gratie Gods. In 1541 overleed hij aan de pest.

Alvorens bijzonderheden betreffende de Gelderse historici die in de 17de en de 18de eeuw werkzaam zijn geweest, te behandelen, is het gewenst iets te zeggen over de door de boekdrukkunst teweeggebrachte veranderingen, met name in de uiterlijke verschijningsvorm van geschriften. In de Middeleeuwen, vóórdát de boekdruk in praktijk kwam, nam men van de inhoud van een geschrift kennis door het origineel, dan wel het daarvan in de loop der jaren in kleiner of groter aantal gemaakte afschriften te lezen. De boekdrukkunst maakte het – na circa 1500 in snel toenemende mate – mogelijk in één keer een aantal exemplaren van de tekst van het origineel te vervaardigen, die in boekvorm in de handel werden gebracht. Er ontstond een geheel nieuwe branche, bestaande uit uitgevers, drukkers en boekhandelaren. De vóór circa 1500 gedrukte boeken zagen er nog enigszins uit als de vroegere handschriften, doordat het gebruikte lettertype in alle gevallen nog niet erg afweek van de in de 15de eeuw gebruikte schrijffletters, zoals b.v. blijkt uit een vergelijking van de laat-15de eeuwse drukletter met de schrijffletter, die o.m. de handschriften van de *Devotio Moderna* kenmerkt. Maar na circa 1500 wordt dat anders. Dan krijgen de boeken titelbladen, zoals wij ze tegenwoordig kennen, met vermelding van de naam van de auteur, de veelal uitvoerige titel van het boek, de naam van

de uitgever, de naam van de woonplaats van de uitgever en het jaar van verschijning. Aan de titelbladen zijn dan nog vaak bladen toegevoegd met opdrachten aan beroemde of vooraanstaande personen, vorsten of geleerden. Niet zelden zijn de titelbladen versierd met houtsneden van bekende kunstenaars of met mythologische en andere naaktfiguren, veelal van vrouwen, die in de mythologie een rol spelen. Niemand nam daar aanstoot aan, ook niet de geestelijkheid, die dergelijke werken in de kloosterbibliotheken opnam. Voor de ontwikkeling van de zedelijkheidsnormen is het interessant te zien dat in later tijd dergelijke afbeeldingen soms veranderd werden door iets weg te knippen of te bedekken.

Het aantal uitgevers en drukkers nam in de 16de eeuw sterk toe. In een stad als Keulen b.v.⁵⁹ telde men toen tussen de 10 en 20 uitgevers en zeker een honderdtal drukkers. De uitgevers waren veelal tevens boekhandelaren, die hun relaties ook ver buiten hun woonplaats hadden. Ook in Arnhem was een bekende uitgever gevestigd, namelijk Jacob van Biesen, die o.m. het nog te noemen werk van Slichtenhorst en van Teschenmacher uitgaf.

Wenden wij ons thans weer tot de historieschrijvers. De volgende historiograaf, die in een overzicht van de Gelderse historici niet mag ontbreken, is de in 1558 te Dordrecht geboren Paulus Merula.⁶⁰ Hij ontving in 1597 van de Staten van Gelderland opdracht de historie van Gelderland te beschrijven. Toen Merula, die in 1592 hoogleraar te Leiden was geworden, in 1607 overleed, was slechts een klein gedeelte gereed; dit deel is echter nooit gedrukt. Merula had ook nog ander historisch werk onderhanden, o.m. een nooit verschenen „*Historia Belgica*”, en bovendien werd hij in hetzelfde jaar, waarin hij de Gelderse opdracht ontving, bibliothecaris van de bibliotheek van de Leidse hogeschool. Toen Merula in 1607 overleed, werd de theoloog Johannes Luntius aangezocht het werk van Merula te voltooien. Maar hoewel deze veel materiaal verzamelde, kwam het werk niet gereed. Hij overleed in 1621. Toen werd Pontanus door de Gelderse Staten met de voltooiing van het werk belast.⁶¹ Hij kreeg daarbij de beschikking over hetgeen zijn beide voorgangers verzameld hadden.

Johannes Isaäczoon, genaamd Pontanus, was in 1571 geboren, terwijl zijn ouders met een schip op weg waren van Nederland naar Denemarken. De reden van deze reis staat niet vast, mogelijk heeft de

reis iets te maken met handelsrelaties tussen Holland en Denemarken, want in later jaren treffen wij de vader van Pontanus aan als handelsagent in Amsterdam en in Kopenhagen, waar hij zich tenslotte vestigde. De jonge Pontanus verkreeg zijn opleiding aan de Hiëronymusschool te Utrecht, de uit de 15de eeuw daterende onderwijsrichting van de Broeders van het Gemene Leven. Na deze school doorlopen te hebben gaat hij naar de hogeschool te Franeker, die in 1584 gesticht was door de Staten van Friesland en waaraan ook de naam van de toenmalige stadhouder van Friesland, Willem Lodewijk van Nassau, verbonden is. Pontanus studeerde daar medicijnen. Na deze studie voltooid te hebben ging hij – zoals in die tijd gebruikelijk – op reis door Europa. Hij bezocht voor kortere of langere tijd Denemarken, Duitsland en Engeland en onderhield relaties met diverse geleerden, onder meer met de beroemde Deense sterrekundige Tycho Brahe, en vestigde zich omstreeks 1606 in Harderwijk, waar hij hoogleraar werd aan de in 1600 tot hogeschool verheven academie. Hij werd daar belast met het geven van onderwijs in de physica en de wiskunde. Maar zijn belangstelling en zijn wetenschappelijke activiteiten gingen uit naar de geschiedschrijving. Dit blijkt onder meer uit zijn werk over de historie van Amsterdam onder de titel: „*Rerum et urbis Amstelodamensium historia*”, dat in 1611 te Amsterdam verscheen en waarvan in 1614 ook een Nederlandse vertaling het licht zag, eveneens te Amsterdam⁶² bij dezelfde uitgever. In 1631 liet Pontanus zijn „*Rerum Danicarum historia*” verschijnen, een werk over de geschiedenis van Denemarken, dat eigenlijk zijn geboorteland was.

Het zal wel het geschrift over de geschiedenis van Amsterdam geweest zijn, dat de aandacht van de Staten van Gelderland op Pontanus vestigde, toen zij omzagen naar een opvolger van Johannes Luntius. Nog in hetzelfde jaar 1621 waarin deze overleed, wendden zij zich tot Pontanus met de vraag of hij de taak van Luntius wilde overnemen. Hij aanvaardt deze opdracht en – wat meer is – hij voltooit haar. In 1639 verschijnt zijn „*Historiae Gelricae libri XIV*”, veertien boeken Gelderse Geschiedenissen.⁶³ Hij moet er hard aan gewerkt hebben; men stelle zich dat eens voor; 950 klein-gedrukte foliobladzijden, waarin het resultaat vervat was van een voor die tijd omvangrijk en nauwkeurig gebruik van kronieken, oorkonden, acten en andere geschriften, waarin historische bijzonderheden over Gelderland vervat waren. Het werk

omvat deze historie vanaf de oudste tijden tot 1581. De waardering voor dit werk hoeft er bepaald niet minder om te worden als men vaststelt, dat Pontanus gebruik gemaakt heeft van de resultaten van Paulus Merula en Johannes Luntius. Ook van de historische aantekeningen van Gerardus Geldenhauer, die vervat zijn in diens „Collectanea”,⁶⁴ voor zover deze op de Gelderse geschiedenis betrekking hebben, heeft Pontanus gebruik gemaakt. Met de Nijmeegse predikant Johannes Smetius, de auteur van „Oppidum Batavorum”,⁶⁵ waarin deze wil bewijzen, dat met het „oppidum Batavorum” waarover Tacitus in zijn „Historiae” spreekt, Nijmegen bedoeld is, had Pontanus contacten, die o.a. moesten garanderen, dat Nijmegen in Pontanus’ verhaal niet tekort gedaan werd. Zonder twijfel zal Pontanus ook met zijn ambtgenoot te Harderwijk, de rechtsgeleerde Anthonius Mattheus, over zijn werk gesproken hebben. Mattheus was gehuwd met een dochter van Pontanus, zij heette Anna Pontana; uit dit huwelijk werd geboren de be-roemde Anthonius Mattheus, die in Utrecht en Leiden hoogleraar werd⁶⁶ en talrijke geschriften en bronnenedities op zijn naam heeft staan. Pontanus overleed te Harderwijk in oktober 1639, kort nadat de „Historiae Gelricae” verschenen waren.

Het werk van Pontanus, in het Latijn geschreven, was voor velen, die meer wilden weten over de historie van het gewest hunner inwoning, niet toegankelijk, zodat de behoefte ontstond aan een Nederlandse vertaling van dit werk. Deze taak nam Arend van Slichtenhorst⁶⁷ op zich. Het resultaat was de verschijning van „Veertien boeken Gelderse geschiedenissen”, een werk dat in 1653 in Arnhem verscheen bij de uitgever Jacob van Biesen. Slichtenhorst heeft het werk van Pontanus hier en daar aangevuld en enkele fouten verbeterd. Zowel de „Historiae Gelricae” als de „Veertien Boeken Geldersse Geschiedenissen” blijken van uitnemend belang voor de kennis van de Gelderse historie tot 1581. Zij blijven ook tot in het begin van de 19de eeuw de enige werken, die de gehele geschiedenis van Gelderland tot het belangrijke jaar waarin het Overkwartier en de Nederkwartieren eigen wegen gaan volgen, omvatten. Sedert het midden van de 17de eeuw houden de Gelderse historici zich immers vrijwel uitsluitend, althans in hoofdzaak, bezig met de historische plaatsbeschrijving.

Arend van Slichtenhorst werd geboren in Nijkerk in 1616. Omstreeks 1634 vestigden zijn ouders zich in Harderwijk; later verhuisden

zij naar Amersfoort. Hij bezocht de stadsschool in Nijkerk en genoot zijn verdere opleiding te Harderwijk aan de hogeschool van het Veluwe kwartier. Daar had hij contact met Pontanus, die toen aan zijn „*Historiae Gelricae*” werkte. Dat hij tot de studenten van de rechtsgeleerde Mattheus behoord zou hebben, is minder waarschijnlijk, omdat deze in 1634 in Utrecht hoogleraar geworden was.⁶⁸ Of het resultaat van zijn studie tot het verwerven van de graad doctor utriusque juris leidde, staat niet vast. Wel zeker is het, dat hij zijn vader terzijde stond bij het verrichten van werkzaamheden van juridische aard. Deze bekleedde openbare ambten, waarbij het tot zijn taak behoorde, memories en instructies op te stellen en processtukken te behandelen. Omstreeks 1642 is Arend van Slichtenhorst, temidden van de juridische beslommeringen, die zijn vader hem bezorgde, aan de vertaling van Pontanus’ werk begonnen. Deze kwam betrekkelijk spoedig gereed; in 1653 kwam het werk van de drukpers. De auteur heeft de verschijning van zijn „*magnus opus*” nog overleefd; in 1657 overleed hij in Nijkerk aan de pest. Het is niet zonder belang, dat Slichtenhorst ook nog voorbereidend werk verricht heeft latere publikaties van oorkonden, ordonnances en andere stukken van juridische aard met betrekking tot de geschiedenis van Gelderland, zoals die in de 18de eeuw door Van Loon, Cannegieter en Bondam en in de 19de eeuw door I.A. Nijhoff en L.A.J.W. Sloet van de Beele werden samengesteld. Slichtenhorst vatte namelijk het plan op – en gaf er ook gedeeltelijke uitvoering aan in een tot op heden niet teruggevonden handschrift – om de „lant- en stadtrechten en ordonnancien dezer provincie” te verzamelen en uit te geven.

In de beoefening van de historische plaatsbeschrijving neemt Slichtenhorst een belangrijke plaats in doordat hij in het eerste van zijn „*Veertien Boeken*” onder de titel: „*Toneel des lands van Gelder*” een sterk uitgebreide beschrijving geeft van het Gelderland van zijn tijd met toevoeging van historische overzichten.

De door Aquilius, Pontanus, Slichtenhorst en Smetius aangevangen reeks van historische plaatsbeschrijvingen werd in de 18de eeuw voortgezet. Deze reeks werd in 1638 en 1719 onderbroken door de uitgave van een tweetal historische werken, die een algemene, op de gehele Gelderse geschiedenis gerichte strekking hadden. In 1638 verscheen te Arnhem bij dezelfde uitgever, die de „*Veertien Boeken Geldersse Ge-*

schiedenissen" liet verschijnen, Jacob van Biesen,⁶⁹ een werk van Werner Teschenmacher. Het werk had tot titel: „Annales Cliviae, Juliae, Montium, Marcae, Westphalicae, Ravensbergae antiquae et modernae". Men zou dus op het eerste gezicht zeggen, dat het met Gelre niets te maken heeft. Maar het is niet zo, want onmiddellijk na deze hoofdtitel volgt de mededeling van de auteur, dat vanwege de nabuurschap en de verwantschap van de vorstenhuizen in het verleden bijzonderheden zijn toegevoegd over de geschiedenis van Gelre en Zutphen. De betrokkenheid van Gelderland bij dit boek wordt onderstreept door de omstandigheid, dat het in Arnhem werd gedrukt en uitgegeven, en bovendien door de bijzonderheid, dat er, behalve een opdracht van de auteur aan de keurvorst van Brandenburg, tevens hertog van Kleef, ook een opdracht van de Nijmeegse predikant Johannes Smetius, de auteur van „Oppidum Batavorum", in opgenomen is.

In 1719 verscheen te Brussel de „Historia ecclesiastica ducatus Gelliae". De auteur was Johannes Knippenbergh, die in de stilte van zijn pastorie te Helden in het Land van Kessel een werk schreef, dat de kerkelijke geschiedenis van Gelderland sedert de christianisering tot het jaar 1700 behandelde. Hij schonk daarin bijzondere aandacht aan het gebied, dat niet meer tot de huidige provincie Gelderland behoort, n.l. het Overkwartier. In 1806 verscheen nog een vervolg op het werk. Over zijn leven is niet veel bekend. Onlangs bleek bij een onderzoek in het Rijksarchief te Maastricht, dat Knippenbergh's belangstelling zich ook uitstreckte tot de wereldlijke historie. Hij heeft namelijk gewerkt aan een „Historie van Gelderland", die echter niet voltooid is; alleen een soort schema van te behandelen onderwerpen is bewaard gebleven. Het zou tot het midden van de 19de eeuw duren alvorens weer een historicus uit het Overkwartier zich bezig zou gaan houden met de historie van Gelderland. In 1863 verscheen een „Geschichte Gelderns" van de hand van F. Nettesheim, die in 1881 ook een uitvoerige studie over de geschiedenis van het onderwijs in Gelderland het licht deed zien, namelijk de „Geschichte der Schulen im alten Herzogtum Geldern und in den benachbarten Landesteilen".⁷⁰

In de 18de eeuw wordt de reeks van historische plaatsbeschrijvingen ingezet door de bekende Gelderse rechtshistoricus Johannes Schrassert, die in 1687 te Arnhem geboren was en in 1709 secretaris werd van de stad Harderwijk, waar hij in 1756 overleed. Als secretaris van de stad

beschikte Schrassert over velerlei acten en stukken met betrekking tot het bestuur en de geschiedenis van Harderwijk. Van deze omstandigheid maakte hij gebruik voor het schrijven van een uit twee delen bestaand werk over de historie van de Zuiderzeestad. In 1730 verscheen het eerste deel. Het omvatte een beschrijving van het bestuur, de rechten en de privileges van de stad alsmede – zoals de titel van het boek vermeldt⁷¹ – „van de oude ende uitterlijke gedaante van de stad en schependom”. Dit deel is weliswaar gedrukt, maar werd slechts beschikbaar gesteld aan de leden van het stadsbestuur. In 1732 verscheen een tweede druk van iets beperkter omvang (ongeveer 50 blz. korter), bestemd voor het publiek en in de boekhandel verkrijgbaar. In hetzelfde jaar werd aan dat eerste deel toegevoegd een tweede deel, waarin de historie van de stad beschreven werd. Voor dat tweede deel heeft Schrassert gebruik gemaakt van een groot aantal aantekeningen van Slichtenhorst, die deze blijkbaar had verzameld met de bedoeling de geschiedenis van Harderwijk te schrijven.

Johannes Schrassert is ook op het terrein van de rechtshistorie werkzaam geweest. Dat blijkt uit de door hem in 1740 gepubliceerde: „Stucken en documenten behorende tot den Codex-Zutphanicus”, een verzameling van in latere bronnenpublicaties slechts voor een deel opgenomen archivalia, waarmede Schrassert vooruitliep op auteurs zoals Van Loon, Cannegieter, Van Spaen, Van Hasselt, Sloet en Nijhoff. Er zouden nog verschillende andere Gelderse rechtsgeleerden te vermelden zijn, die zich voor de kennis van de rechtshistorie van dit gewest verdienstelijk gemaakt hebben in de 17de en de 18de eeuw, waaronder wij slechts noemen, Frederik van de Sande, die in 1637 zijn „Commentarius in Gelriae et Zutphaniae consuetudines feudales” publiceerde.

Terwijl de rechtshistorici in de archieven de bewijsstukken voor hun juridische activiteiten bijeenzochten en een deel daarvan voor hun historische arbeid afzonderden, zetten de geschiedschrijvers, die zich in het bijzonder bezighielden met de historische topografie van stad en land, hun werk in Gelderland voort.

In 1752 verscheen posthuum een „Memoriaal of Beschrijving van de stad Grave” van Diederik Paringet,⁷³ die in die stad van 1674 tot 1707 als notaris gevestigd was en daar tevens fungeerde als stedelijk rentmeester, terwijl hij – volgens het titelblad van zijn boek – er ook een

rechtspraak uitoefende.⁷⁴ Een tweede deel bevat de bijbehorende stukken en documenten, die ook betrekking hebben op het Land van Cuyk. Ook aan de steden Doesburg en Culemborg zijn dergelijke geschriften gewijd. In 1753 verscheen de „Beschrijving van het begin, opkomst en aanwas der stad Doesburg”, een geschrift, dat door Adam Huygen in 1653 was samengesteld, maar eerst lang na zijn overlijden (omstreeks 1681) door Cornelis Walraven Vonck werd gepubliceerd.⁷⁵ Vonck voorzag het werk van een inleiding, die een korte historiografie van Gelderland bevat en breidde het uit met waardevolle aantekeningen. Adam Huygen was te Doesburg in 1615 geboren en was hier eerst stadssecretaris en daarna burgemeester. Cornelis Vonck had grote belangstelling voor de Gelderse geschiedschrijving; hij was het ook, die de aandacht vestigde op de kroniek van Aquilius, waarvan hiervoor reeds sprake was.⁷⁶ In hetzelfde jaar 1753 publiceerde de predikant Arnoud Voet van Oudheusden (geb. omstreeks 1686) zijn tweedelige „Historische Beschrijving van Culemborg”, waarvan het tweede deel de beschrijving van de tot het graafschap Culemborg behorende dorpen bevat.⁷⁷ De auteur overleed in december 1753 te Ankeveen, waar hij predikant was sinds 1709.

Genoemde geschriften van Schrassert, Paringet, Huygen en Voet van Oudheusden hadden een lokaal karakter; zij behandelden de situatie van de historie van een bepaalde stad. Daarnaast verschenen ook publikaties, die een regionaal of gewestelijk karakter droegen, dat wil zeggen, dat in één publikatie een aantal steden, dorpen of onderdelen daarvan afzonderlijk behandeld werden. Deze geschriften zijn niet bedoeld als historische verhandelingen of studies, maar eerder als voorlichting aan het publiek omtrent de bezienswaardigheden en de wetenswaardigheden betreffende een aantal steden, dorpen, kastelen, landhuizen, kerken en andere gebouwen, met vermelding van historische bijzonderheden. Men zou deze geschriften kunnen aanduiden als een soort 18de eeuwse „Kunstreisboek” of als een „Beschrijving van de Monumenten van Geschiedenis en Kunst” in 18de eeuwse trant. Dergelijke geschriften zijn met name in genoemde eeuw in grote getale ontstaan. Hun aantal loopt – als men de geschriften van lokale aard mederekent – in de honderden. Het is een soort historieschrijving, waaraan met name de regionale en lokale historicus niet voorbij kan gaan.

In 1716 verscheen bij de boekverkopers Johannes Oosterwijk en Hendrik van de Gaete, te Amsterdam, op de Dam,⁷⁸ de „Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia”, een geïllustreerde reisbeschrijving in dichtvorm van Claes Bruin, boekhouder van beroep, wonende te Amsterdam.⁷⁹ Claes Bruin behoorde tot de kring van letterkundigen, die relaties onderhielden met de dichter en graveur Jan Luyken, en zijn werk draagt dan ook een stichtelijk karakter. Op zijn reis deed hij ook Gelderland aan en bezocht en beschreef hij o.a. Buren en het kasteel aldaar, Wageningen, 's-Heerenberg, het Valkhof te Nijmegen en de buitenplaatsen Rozendaal en Klarenbeek bij Arnhem. Een dergelijk werk, maar in prozavorm, uitvoeriger en meer gedetailleerd, en ook waardevoller, was het „Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden” van Matthaeus Brouërius van Nidek, dat in zes delen in de loop van de jaren 1727-1733 te Amsterdam verscheen. Brouërius van Nidek was in 1677 te Amsterdam geboren; na rechten gestudeerd te hebben en in 1702 te zijn gepromoveerd, werd hij advocaat in zijn geboortestad. Zijn „Kabinet” is, evenals de „Arkadia” van Claes Bruin, het resultaat van reizen. Het zesde deel bevat beschrijvingen van een aantal steden en dorpen in Gelderland. Bouërius van Nidek heeft ook een beschrijving nagelaten van een reis van Luik via Maastricht naar Den Bosch, waarin hij bijzonderheden verhaalt over toestanden op het platteland aan de westzijde van de Maas. Dit reisverhaal is slechts in handschrift overgeleverd.⁸⁰

Het derde werk in deze categorie is het geschrift dat tot titel heeft: „Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden”, waaraan o.a. Jan Wagenaar, de auteur van de „Vaderlandsche Historie” heeft medegewerkt. Het in het jaar 1741 verschenen Deel III bevat de beschrijving van Gelderland.

De reeks van dergelijke plaatsbeschrijvingen wordt in de 19de eeuw voortgezet, ten dele in de vorm van woordenboeken, zoals het „Aardrijkskundig Woordenboek” van Van der Aa,⁸¹ ten dele in de vorm van reisbeschrijvingen, zoals het bekende dagboek van Jacob van Lennep⁸² en het reisverhaal van de Franse letterkundige Henry Havard.⁸³ Nog in de 18de eeuw was het woordenboek van J. Kok verschenen, waarin zowel plaatsen als personen worden beschreven.⁸⁴

Tegen het einde van de 18de eeuw begon een nieuwe periode in de Gelderse historiografie. Toen werd wederom een draad opgenomen, die

– afgezien van de werkzaamheid van Teschenmacher en Knippenbergh
– sinds Pontanus en Slichtenhorst was blijven liggen, in die zin, dat nu weer meer aandacht geschonken werd aan de geschiedenis van Gelderland als geheel. Dit gebeurt op twee verschillende wijzen. Voor eerst door het onderzoek en de publikatie van geschiedbronnen uit de middeleeuwen en uit latere tijd, waarmede Pontanus, Slichtenhorst en Schrassert reeds een bescheiden aanvang hadden vemaakt. In de tweede plaats door het schrijven van het geschiedverhaal op basis van die bronnen.

Wat de eerstgenoemde categorie betreft werd de reeks geopend met de publikatie van het „Charterboek van de hertogen van Gelderland en de graven van Zutphen” door P. Bondam.⁸⁵ Het bevat de oorkonden uit de periode 670-1286. Pieter Bondam werd in 1727 te Kampen geboren en kreeg zijn eerste opleiding aan het gymnasium in zijn vaderstad. In 1742 vertrok hij naar Franeker om daar in 1746 het doctoraat in de rechten te verwerven.⁸⁶ Hij viel de tijdgenoten op als een bijzonder bekwaam en geleerd man en zo was het niet verbazingwekkend, dat hij in 1755 conrector van het Zutphense gymnasium en in 1761 rector van die school werd, mede op grond van een aantal verdienstelijke rechtsgeleerde publikaties. Opmerkelijk aan deze publikaties is o.m. zijn stelling, dat niet alleen kennis van Latijn, maar ook van de Griekse taal belangrijk was voor de jurist. In deze gedachtengang zijn wij dus 200 jaar later door de afbraak van het gymnasium wèl diep gezonken. In 1763 werd Bondam hoogleraar in de rechtswetenschappen te Harderwijk en in 1772 te Utrecht, terwijl hij reeds in 1770 door de Staten van Gelderland tot historieschrijver van dat gewest was benoemd. Als zodanig bracht hij de editie van de Gelderse Charters tot 1286 tot stand, een uitgave, die nog heden – ook na de nog te noemen editie van Sloet – van grote waarde is, omdat Bondam aan de uitgegeven charters uitvoerige aantekeningen heeft toegevoegd.^{86a} Bondam verschaftte ons de teksten van een groot aantal middeleeuwse oorkonden, doch ook de latere eeuwen ondervonden belangstelling. In opdracht van de Staten van Gelderland heeft W. van Loon de publiekrechtelijke acten sedert 1543 verzameld en gepubliceerd in zijn Groot Gelders Placaetboek, (1707-1740).^{86b}

In de jaren 1801-1805 verscheen wederom een voor de Gelderse geschiedschrijving belangrijk werk, namelijk de vierdelige „Oordeel-

kundige inleiding tot de historie van Gelderland”, (verschenen te Utrecht in 1801-1805). De schrijver ervan was Willem Anne Baron van Spaen La Lecq. Hij werd in 1750 geboren. Zijn vader, rijksvrijheer Van Spaen, had een rol gespeeld in het conflict tussen Frederik II de Grote en zijn vader, Frederik Willem I, en had diens opvolger in Potsdam gevangen gezeten. Willem Anne van Spaen studeerde in Utrecht en werd burgemeester van Elburg, welk ambt hij met een korte onderbreking tot 1795 vervulde. Daarna woonde hij tot het herstel van zaken na de val van Napoleon op zijn landgoed Bellevue bij Kleef. In deze jaren werkte Van Spaen op Bellevue – zoals hij zelf zegt⁸⁷ – „verwijderd van het staatsbestuur en in alle stilte” behalve aan de reeds genoemde „Inleiding tot de historie van Gelderland” nog aan een omvangrijke „Historie van Gelderland”, waarvan echter maar één deel (tot 1343) gereed kwam, dat in 1814 te Utrecht van de pers kwam. Aan zijn „Inleiding” is toegevoegd een „Codex Diplomaticus”, waarin ook oorkonden zijn opgenomen, die aan Bondam nog onbekend waren, toen deze zijn „Charterboek” publiceerde. Van Spaen verkreeg mede dank zij zijn relaties de beschikking over vele archieven, waaronder er zijn, die sindsdien verloren gegaan zijn, of – zoals de Farragines van Gelenius – zoek geraakt zijn.

Er is een verzameling brieven van Van Spaen bewaard gebleven, die niet gepubliceerd zijn; zij zouden zonder twijfel gelegenheid geven om een wat uitvoeriger levensbericht over deze voor de beoefening van de Gelderse geschiedenis belangrijke figuur te schrijven. Ook sommige archieven zouden wellicht bijzonderheden opleveren, b.v. de oude rechterlijke archieven van Maastricht, waar Van Spaen hoogschout was. Bij Van Spaen verneemt men uitlatingen, die er op wijzen, dat het tot de romantieke stromingen te rekenen gevoel van verbondenheid met land of streek van geboorte of langdurige inwoning, dat zich in de 19de eeuw in sterke mate zal doen gelden, historisch onderzoek in de hand werkte, waarbij men zich met name tot de middeleeuwse perioden aangetrokken voelde. Dit laatste gold voor Gelderland in bijzondere mate; dit geweest had tot 1543 staatkundige zelfstandigheid bezeten en ook daarom droeg zijn historie duidelijk een eigen karakter. Deze gevoelens gingen gepaard met een verhoogde belangstelling voor staatrechtelijke instellingen en voor de staatkundige ontwikkeling; zij werden op de duur geactiveerd door nieuwe mogelijkheden van histo-

rische kritiek, waarvan in den beginne slechts een spaarzaam gebruik gemaakt kon worden, omdat deze kritiek op het gebied van de territoriale geschiedenisbeoefening haar weg, en haar toepassingsmogelijkheden, nog moest zoeken.

Een Gelders historicus wiens werkzaamheid op de grens van de 18de en de 19de eeuw ligt, is Gerard van Hasselt, die in 1751 geboren werd en in 1825 overleed. Hij was een toegewijd historicus, die met zijn talrijke bronnedities en historische of rechtshistorische verhandelingen de beoefening van de Gelderse geschiedenis zeer heeft bevorderd. Hij studeerde rechtswetenschappen te Utrecht, waar hij ook de doctorale graad verwierf. Daarna vestigde hij zich te Arnhem als advocaat, en vervulde aldaar verschillende openbare ambten, onder meer het ambt van burgemeester, maar aangezien hij een aanhanger was van Prins Willem V verdween hij in 1795 van het ambtelijk toneel. Sindsdien heeft hij zich met een korte onderbreking tijdens de Franse Tijd aan de historische wetenschap gewijd op zijn buitenverblijf Daalhuizen bij Velp.

In deze periode van dertig jaren heeft Van Hasselt een groot aantal kleinere en grotere publikaties tot stand gebracht, waartoe hij ruim gebruik maakte van de archivalia in Arnhem aanwezig. Op die archiefstukken berusten onder meer zijn „Kronijk van Arnhem”, „Arnhemse Oudheden”, „Gelders Maandwerk”, „Gelderse Oudheden”, „Roozendaal als de prachtigste bezitting van de Geldersche Graven en Hertogen” en voorts zijn verhandelingen over de Veluwe klaarbank te Engelandersholt en over de oorsprong van het Hof van Gelderland.⁸⁷ De methode van publikatie van archivalische gegevens is niet in overeenstemming met de huidige wijze van bronnenpublicaties, maar niettemin zijn wij hem talrijke gegevens verschuldigd, die de belangstelling van velen hebben gewekt en hun uitwerking op de historici en historisch geïnteresseerden in de 19de eeuw dan ook niet gemist hebben. Van Hasselt transcribeerde uit de bronnen de passages die hij van belang achtte en die hem interesseerden, zodat volledige teksten de lezer onthouden worden. Mede daardoor is een deel van zijn werk niet aan veroudering ontkomen.

Een belangrijk deel van de publikaties van Van Hasselt had betrekking op Arnhem en omgeving. Maar ook aan de historie van Nijmegen werd rond 1800 aandacht geschonken, en wel door G.C. In de Betouw

en J. In de Betouw, die allereerst van betekenis zijn door hun uitgaven van Nijmeegse privileges en voorts door geschriften over het Romeins verleden van Nijmegen⁸⁸ en de voortzetting van het werk van Johannes Smetius.⁸⁹

Vermelding verdient, dat in de tweede helft van de 18de eeuw een reeks proefschriften verschenen is onder meer van Bondam, Van Hasselt, Brantsen, Abbinck en van Van Lynden, waarin onderwerpen van publiek- en privaatrechtelijke aard uit de Gelderse rechtshistorie behandeld worden en waarin aandacht besteed wordt aan problemen van formeel en materieel recht.⁹⁰

Hiermede zijn de hoofdzaken van de Gelderse historiografie tot circa 1800 geschetst. Op de resultaten daarvan en op de daarin gelegen aanmoediging berust voor een belangrijk deel de activiteit van de Gelderse historici in de 19de eeuw, in de eerste plaats van I.A. Nijhoff, wiens „Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland” nog steeds een belangrijk hulpmiddel zijn voor hen die zich met de historie van dit gewest bezighouden, niet in het minst door de aan dat werk toegevoegde oorkondenpublicatie.

De yerschijsning van dit werk is als de belangrijkste gebeurtenis op historiografisch gebied in de 19de eeuw in Gelderland te beschouwen.⁹¹ In de „Gedenkwaardigheden”, waarvan het eerste deel in 1830 het licht zag, behandelt Nijhoff de geschiedenis van Gelderland van 1286 tot 1543. Het werk bestaat uit een grote serie volledige teksten van oorkonden en samenvattingen van teksten, dat wil zeggen regesten, een en ander voorafgegaan door een beschrijving van de Gelderse geschiedenis in het genoemde tijdvak, in hoofdzaak aan de hand van de gepubliceerde teksten. Deze beschrijving is bijzonder belangrijk en nog geenszins verouderd. Zowel inleiding als teksten zijn voor de tegenwoordige historicus die zich met Gelderse geschiedenis bezig houdt, onmisbare hulpmiddelen.

I.A. Nijhoff is een merkwaardige figuur geweest.⁹² Afgezien van zijn verdiensten op het gebied van de algemene Nederlandse geschiedenis – men denke slechts aan de oprichting van het nog heden onder de naam van „Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden” bestaande tijdschrift – is hij een der grondleggers en wegbereiders van de beoefening van de Gelderse historie, zoals deze zich in de 19de eeuw heeft ontwikkeld. Op dit terrein ontplooid Nijhoff een

opmerkelijke en veelzijdige publicistische werkzaamheid, waarvan een der op de voorgrond tredende, steeds weer bewondering afdwingende eigenschappen is, dat daarin met behulp van exacte historische gegevens de gebeurtenissen en toestanden op zodanige wijze in een wetenschappelijk verantwoord geheel worden samengevat, dat èn de historicus van professie, èn de alleen maar belangstellende – zich tot opnemen beperkende – lezer van het gebodene met vrucht kan kennismaken. Daarnaast, en dat is voor de verdere ontwikkeling van de Gelderse geschiedvorsing en geschiedschrijving van grote betekenis en blijvende beïnvloeding geweest, is Nijhoff in vele van zijn talrijke geschriften er in geslaagd de verbondenheid tussen de historische gebeurtenissen en toestanden, enerzijds, en het land in natuurkundige zin, anderzijds, tot uitdrukking te brengen en daardoor tot het gevoel en de verbeelding van zijn Gelderse landgenoten te spreken. Hij wekte er begrip voor, dat de historie land en volk tot substraat heeft en mag daarom reeds gelden als een van de belangrijkste beoefenaars van wat onze oostelijke burens „Landesgeschichte” noemen.

Een ander facet van Nijhoff's werkzaamheid is, dat hij met betrekking tot archivalia liet zien, wat men er mede kan doen, en hoe ogenschijnlijk onbelangrijke gegevens, hetzij ter aanvulling van hiaten in onze kennis, hetzij ter verlevendiging van het historische beeld kunnen dienen, ja zelfs noodzakelijk zijn.

Een speciaal onderzoek zou nodig zijn om de invloed van Nijhoff op de Gelderse historiografie te preciseren en exact vast te stellen. Die invloed ging in verschillende richtingen, die hier slechts met een enkel woord kunnen worden aangeduid. Allereerst heeft Nijhoff door middel van zijn topografische en historische beschrijvingen – men denke b.v. aan zijn „Arnhem en zijne omstreken” (1854)⁹³ en „Wandelingen in een gedeelte van Gelderland” (1820)⁹⁴ – belangstelling voor het verleden gewekt, een belangstelling, die uit kon gaan van het nog aanwezige en zichtbare in stad en land. In talrijke geschriften heeft hij deze belangstelling aangemoedigd en het zal dan ook wel met dit streven verband houden, dat de in 1835 voor het eerst verschenen „Geldersche Volksalmanak” mede door hem geredigeerd werd. In de tweede plaats heeft Nijhoff de eigenlijke historieschrijving gestimuleerd. Het toegankelijk maken van archiefmateriaal, door middel van inventarissen, regestenverzamelingen, publikatie van teksten, en mededelingen om-

trent archivalische bijzonderheden, door hem begonnen en door anderen tot in onze dagen voortgezet, is – gelijk reeds uit zijn eigen, in 1830 aangevangen publikatie der „Gedenkwaardigheden” blijkt – voor de verdere ontwikkeling van de Gelderse historiografie bijzonder waardevol geweest. Nijhoff's veelzijdigheid blijkt ten slotte duidelijk uit de oprichting in 1836 van de „Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde”,⁹⁵ in de wandeling genoemd „Nijhoff's Bijdragen”, een algemeen Nederlands historisch tijdschrift, dat een vernieuwend en baanbrekend element in de Nederlandse historiografie is geweest, niet in de laatste plaats omdat het begrip „Vaderlandsche Geschiedenis” hier op de juiste wijze werd geïnterpreteerd, namelijk als de „Geschiedenis van Nederland”, en ook omdat hier een belangrijke stap gedaan is in de richting van het in toenemende mate doorbrekend inzicht, dat de gewestelijke geschiedenis – in casu de Gelderse geschiedenis – beschouwd en beoefend moet worden als een onderdeel van de historie van ons vaderland.⁹⁶

Deze korte beschrijving van de betekenis van I.A. Nijhoff voor de Gelderse historiografie zou eigenlijk het uitgangspunt kunnen zijn voor een uitvoerige en afzonderlijke behandeling van de geschiedschrijving in Gelderland sedert het midden van de 19de eeuw. In het hier geboden overzicht moet echter met enkele korte opmerkingen daaromtrent worden volstaan.

Nijhoff's invloed heeft zich overigens ook buiten onze landsgrenzen doen gelden. De Gelderse historicus Nettesheim publiceerde in 1863 het eerste – en helaas enige – deel van zijn „Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern, mit Berücksichtigung der Landesgeschichte”, waarin hij een gedegen kennis van de Gelderse bronnen aan de dag legde.⁹⁷ Hij noemt Nijhoff en zijn werk enige malen in zijn inleiding op een wijze, die van grote waardering getuigt. Ook uit de tekst blijkt, hoe hij op Nijhoff's werk steunt.

Nemen wij thans de historieschrijving van de tweede helft van de 19de eeuw in beschouwing, dan dienen wij allereerst te vermelden degenen, die nog in Nijhoff's tijd hun werkzaamheden begonnen zijn, namelijk P. Nijhoff, die zijn vader opvolgde als provinciaal archivaris en met name op het gebied van de inventarisering van archieven (Arnhem,⁹⁸ Nijmegen,⁹⁹ Doesburg,¹⁰⁰ Doetinchem,¹⁰¹ Hartem,¹⁰² Elten¹⁰³) werkzaam is geweest, en L.E. Lenting, die het derde stuk van het zesde

deel der „Gedenkwaardigheden”, waarvan I.A. Nijhoff de oorkonden nog bijeengebracht had, voltooide;¹⁰⁴ voorts R.W. Tadama, die ons zijn „Geschiedenis van Zutphen” (1856)¹⁰⁵ en een „Geschiedenis van het Veemgerigt” (1856)¹⁰⁶ schonk. L.A.J.W. Sloet, die de Gelderse historiografie met een groot aantal studies verrijkte,¹⁰⁷ bewees aan de historische wetenschap de bijzonder grote dienst een „Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen” samen te stellen (1872-1876)¹⁰⁸ C.A. de Meester publiceerde in 1864 een „Geschiedenis van de Staten van Gelderland”¹⁰⁹ en A.J.C. Kremer¹¹⁰ en H.D.J. van Schevichaven¹¹¹ deden bijna onafzienbare series van kleinere geschriften het licht zien, die grotendeels bedoeld waren voor een breder publiek, doch wier strekking geheel lag in de lijn van het streven van I.A. Nijhoff om belangstelling voor Gelderlands verleden te wekken.

In een wassend aantal hebben in de laatste decennia van de 19de eeuw en in het begin van de 20ste eeuw historici zich met allerlei facetten van de Gelderse geschiedenis beziggehouden. Vermelding van alle degenen die zich aan deze taak gewijd hebben, zou tot een bibliografische opsomming leiden, die men nergens beter kan vinden dan in de door P. Gouda Quint, zijn medewerkers en opvolgers samengestelde „Grondslagen voor de bibliografie van Gelderland.” (1910-)¹¹² een werkzaamheid die na langdurige onderbreking wederom is hervat aan de „Bibliotheek Arnhem”.

Het slot van de 19de eeuw wordt gevormd door de oprichting van de vereniging „Gelre”, die in 1898 haar werkzaamheden begon met de publikatie van Deel I van de „Bijdragen en Mededelingen”, waarop zij in 1900 deel I van de „Werken” liet volgen.¹¹³ Beide series – tot op de huidige dag voortgezet – zijn van grote waarde voor de beoefening van de geschiedenis van Gelderland.

In Limburg werd de studie van de Gelderse middeleeuwse historie bevorderd door de in 1863 opgerichte „Société historique et archéologique dans le Limbourg” (thans „Limburgs Geschiedkundig en Oudheidkundig Genootschap”) met haar sinds 1864 verschijnende „Publications” (Jaarboek) en het sinds 1879 verschijnende tijdschrift „De Maasgouw”. Voor de beoefening van de geschiedenis van de Limburgse streken, die in de Middeleeuwen tot het Gelders gebied behoorden, zijn deze publicaties van grote betekenis.

- ¹ J.F. Niermeyer, Het Midden-Nederlandse Rivierengebied in de Frankische tijd op grond van de Ewa qua se ad Amorem habet; in Tijdschr. v. Geschiedenis, Deel 66, 1953, blz. 145.
- ² Tacitus, *Historiae*, Liber IV.
- ³ A.W. Bijvanck, *Excerpta Romana*, Deel I, R.G.P. deel 73, 's-Gravenhage, 1931.
- ⁴ J.E. Bogaers, Militaire en burgerlijke nederzettingen in Romeins Nederland, in: *Honderd eeuwen Nederland*; 's-Gravenhage, 1959, blz. 143.
- ⁵ *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Deel I, Utrecht, 1949, blz. 142 e.v.
- ⁶ *Vita Willibrordi auctore Alcuino*, uitgegeven door W. Levison, *Monumenta Germ. Hist.*, *Scriptores rerum Merovingicarum*, VII, blz. 81 e.v.; vergelijk ook: R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, Deel I, Utrecht, 1957, blz. 15 e.v.
- ⁷ W. Diekamp, *Die Vitae Sancti Liudgeri*, Münster, 1881; zie ook: Th.A.M. Thielen, *Kerstening en Kerkorganisatie in het Gelderse deel van het bisdom Münster*; in: *Archief voor de geschiedenis van de Kath. Kerk in Nederland*, 6de jaargang 1964, blz. 331 e.v.
- ⁸ *Vita Sancti Lebuini*; uitgegeven door M.J.A. Moltzer, *De oudste levensbeschrijving van Lebuinus*, in: *Nederl. archief v. Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, Dl. VI, 1909, blz. 230 e.v.
- ⁹ J. Linssen, Een onderzoek naar Odiliënberg, In: *Publications de la Société Hist. du Limbourg*, Deel 94/95, 1958/59, blz. 121 e.v.
- ¹⁰ R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland*, I, Utrecht, 1957, blz. 26/27, zie ook: W. Jappe-Alberts, *Middeleeuwse heiligenlevens uit de kring van de Devotio Moderna*, in: *Bijdr. en Med. Hist. Genootschap*, Dl. 75, 1961, blz. 20 en blz. 23 e.v.
- ¹¹ *Alperti Mettensis De diversitate temporum*, uitgegeven door A. Hulshof, met een inleiding van C. Pijnacker Hordijk, in: *Werken Hist. Genootschap*, 3de serie, nr. 37, Amsterdam, 1916.
- ¹² F.W. Oediger, *Adelas Kampf um Elten (996-1002)*, in: *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft 155/156, S. 67ff.
- ¹³ *Annales Rodenses*, naar het 17de eeuwse afschrift van Nicolaas Heydendal, abt van Rolduc, uitgegeven door Ed. Lavaley in Deel VII van *Histoire du Limbourg*, van S.P. Ernst, Luik, 1853; naar het originele handschrift, uitgegeven door G.H. Pertz, en W. Wattenbach, in Deel XVI van de *Scriptores Mon. Germ. Hist.*, Berlijn, 1859, blz. 699/723; Zie ook: *Annales Rodenses*. ed. P.C. Boeren en G.W.A. Panhuysen; facsimile-uitgave, met transcriptie, Assen, 1968.
- ¹⁴ *Quaedam narratio de Groninghe de Thrente, de Covordia, etc.*, uitgegeven door C. Pijnacker Hordijk, in: *Werken Hist. Gen.*, Nieuwe Serie, nr. 49, Amsterdam, 1888.
- ¹⁵ *Annales Xantenses*, 640-873, in: *Mon. Germ. Hist.*, *Scriptores*, II, blz. 219-235 en blz. 236 (appendix), 815-835.
- ¹⁶ *Thietmar von Merseburg, Chronicon*, – 1018; *Mon. Germ. Hist. Scriptores*, III, blz. 133/871.
- ¹⁷ *Vita Meinweri episcopi Patherbrunnensis*, – 1036; *Mon. Germ. Hist.*, *Scriptores* XI, blz. 106/161.
- ¹⁸ *Chronica regia Coloniensis (Annales Colonienses maximi)*; 1238; *Mon. Germ. Hist.*, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*; Hannover 1880.

- ¹⁹ Zie de Inleiding van Pijnacker Hordijk, zie noot 14.
- ²⁰ H.F. Rosenfeld, *Mittelniederländische Reimchroniken*, in: *Mémoires de la Société Néophilologique*, XIII, Greifswald, 1939, alwaar de tekst van deze kroniek is uitgegeven, blz. 307 e.v.; zie ook H. Bruch, *Supplement*, Haarlem, 1956, blz. 7 e.v.
- ²¹ *Catalogus episcoporum trajectensium, comitum Hollandiae*; editie van A. Buchelius, Utrecht, 1643; zie ook H.P. Coster, *De Kroniek van Johannes de Beka*, in: *Bijdr. v.h. Inst. voor M.E. Geschiedenis*, II, Utrecht, vergelijk: H. Bruch, *Supplement*, blz. 25 e.v.
- ²² *Annales Tielenses*, uitgegeven door G. Waitz, *Mon. Germ. Hist., Scriptores*, XXIV, Berlijn, 1879, blz. 21-27; zie ook H. Bruch, *Supplement*, blz. 47 e.v.
- ²³ Uitgegeven door P.N. van Doorninck, in: *Geldersche Kronieken*, in: *Werken „Gelre”*, deel 5, Arnhem; 1908, blz. 104 e.v.; een tweede editie heeft A. Meister doen verschijnen in: *Annalen des Hist. Vereins für den Niederrhein*; Bd. 70, 1901, blz. 49, e.v.; zie ook H. Bruch, *Supplement*, blz. 49 e.v.
- ²⁴ *Chronicon Tielense*, ed. J.D. van Leeuwen, Utrecht, 1740.
- ²⁵ J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*; Groningen, 1962, Dl. I, blz. 130, noot 87 en blz. 329.
- ²⁶ Derick van der Horst, *Verslag van een samenkomst van hertog Arnold van Gelre met zijn zoon Adolf*, ed. J.S. van Veen, in: *Bijdr. en Med. Hist. Genootschap*, Dl. 18, 1897, blz. 330/341.
- ²⁷ Willem van Berchen, *De nobili principatu Gelrie et eius origine*, ed. L.A.J.W. Sloet van de Beele; 's-Gravenhage, 1870; *De Gelderse Kroniek van Willem van Berchen*; ed. De Mooy, in: *Werken „Gelre”*, no. 24, Arnhem, 1950.
- ²⁸ Willem van Berchen, *De nobili principatu Gelrie et eius origine*, ed. Sloet van de Beele; 's-Gravenhage, 1870, uitgegeven naar het Nijmeegse handschrift. Een uitgave van de *Kroniek van Willem van Berchen*, zoals die in een handschrift van de Stadt-Bibliotheek in Hamburg is bewaard, heeft A.J. de Mooy bezorgd: *De Gelderse Kroniek van Willem van Berchen*, in: *Werken „Gelre”*, no. 24, Arnhem, 1950; In de uitgave van De Mooy is de *Historia captivitatis Adolphi*; die het tijdvak 1468-1481 omvat, opgenomen. Vergelijk ook H. Bruch, *Supplement*, blz. 52/53.
- ²⁹ Zie de Inleiding bij de uitgave van De Mooy.
- ³⁰ *Historia Gelriae auctore anonymo*, editie J.G.C. Joosting, in: *Werken „Gelre”* no. 2, Arnhem, 1902.
- ³¹ Zie de Inleiding bij het in de vorige noot genoemde werk, blz. VIII, waar de uitgever dit op andere gronden eveneens betwijfelt.
- ³² Uitgegeven door W. Jappe Alberts, in: *Bijdr. en Med. „Gelre”*, Dl. 54, 1954, blz. 320/322.
- ³³ Uitgegeven door P.N. van Doorninck, *Geldersche Kronieken*, in: *Werken „Gelre”* no. 5, Arnhem 1904, blz. 3-18.
- ³⁴ Vergelijk de Inleiding van de in noot 32 vermelde editie.
- ³⁵ Voor Werner Rolevinck zie men: H. Bücker, *Werner Rolevinck, Leben und Persönlichkeit im Spiegel des Westfalenbuches*; Münster, 1952; zie ook J. Romein, *geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen*, Haarlem, 1932, blz. 114 e.v.
- ³⁶ Uitgegeven door W. Jappe Alberts, in: *Bijdr. en med. „Gelre”*, deel 52, 1952, blz. 194-210.

- ³⁷ Uitgegeven door P.N. van Doorninck, Geldersche Kronieken, in: Werken „Gelre”, no. 5, Arnhem, 1904-1908, blz. 49-56.
- ³⁸ Uitgegeven door P.N. van Doorninck, Geldersche Kronieken, in: Werken „Gelre”, no. 5 blz. 41-46.
- ³⁹ Johan Koelhoff, Die Cronica van der hilligen Stat van Coellen, 1499, uitgegeven door K. Hegel, in: Die Chroniken der deutschen Städte, Bd. 13, Leipzig, 1876.
- ⁴⁰ Uitgegeven door W. Jappe Alberts en M. Ditsche Fontes historiam domus fratrum in Embrica aperientes, Groningen, 1965.
- ⁴¹ W. Jappe Alberts Het Fraterhuis te Emmerik, in: Postillen over Kerk en Maatschappij in de 15de en de 16de eeuw; Nijmegen, 1964, blz. 183 e.v.
- ⁴² B.H. van 't Hooft, Honderd jaar Geldersche Geschiedenis in Historieliederen, in Werken „Gelre”, no. 22, Arnhem, 1948.
- ⁴³ Uitgegeven door P.N. van Doorninck, Geldersche Kronieken, in: Werken „Gelre”, no. 5, blz. 21-37.
- ⁴⁴ Uitgegeven door P.N. van Doorninck, in: Geldersche Kronieken, in: Werken „Gelre”, no. 5, blz. 149-214.
- ⁴⁵ Uitgegeven door P.N. van Doorninck, in: Geldersche Kronieken, in: Werken „Gelre”, no. 5, blz. 117-145.
- ⁴⁶ Pontus Heuterus, proost van Arnhem, geboren te Delft in 1535, overleden in 1611.
- ⁴⁷ P. Gouda Quint, Grondslagen voor de bibliografie van Gelderland; Werken „Gelre”, Dl. I, Arnhem, 1910, blz. 25-27.
- ⁴⁸ Zie voor Veldenaer en Rolevinck: J. Romein, Geschiedenis van de Noord Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen; Haarlem 1932, blz. 114/116; voor Koelhoff, zie noot 39.
- ⁴⁹ Uitgegeven door J.M. van Winter en W. Jappe Alberts, in: Fontes Minores Medii Aevi, III, Groningen, 1955.
- ⁵⁰ De laude antiquae Saxoniae nunc Westphaliae dictae, ed. H. Bücker, Münster, 1953. (met Duitse vertaling). Voor het eerst verschenen in Keulen in 1474. Deze editie is zeer zeldzaam; een exemplaar bevindt zich in het Diozesanarchiv te Münster.
- ⁵¹ Uitgegeven door A. G. Weiler, De Kroniek van het Fraterhuis te Doesburg; 's-Gravenhage 1975.
- ⁵² Zie over de historiografie van de Devotio Moderna: W. Jappe Alberts, Zur Historiographie der Devotio Moderna, in: Westfälische Forschungen Bd. XI, 1958; zie voorts W. Jappe Alberts in: The new Catholic Encyclopedia, Washington, 1965.
- ⁵³ Uitgegeven door C.A. van Kalveen, Een Veluwe polderkroniek, 1370-1552, in: Bijdr. en Med. Hist. Genootschap, Dl. 79, 1965, blz. 219 e.v.
- ⁵⁴ Dit kroniekfragment is ontdekt door A. Hulshof. Het bevindt zich in de Codex der Stadt-Bibliothek te Hamburg, die ook het in noot 28 vermelde handschrift van de Gelderse Kroniek van Willem van Berchen bevat; het fragment is uitgegeven door C.A. van Kalveen, Kroniekfragment uit Grave 1552-1598; in: Bijdr. en Med. Hist. Gen. Deel 77, 1963, blz. 198/202.
- ⁵⁵ Wilhelmus Hermanus Goudanus, Hollandiae Gelriaeque bellum, in: A. Matthaeus, Analecta I, editio secunda, Hagae Comitum, 1738, blz. 312.
- ⁵⁶ Bellum Traiectinum Henrico Bomelio Auctore, uitgegeven door B.J.L. de Geer, in: Werken Hist. Gen. Nieuwe Serie, no. 28, Utrecht, 1878.

- ⁵⁷ Zie over hem: J. Prinsen, Gerardus Geldenhauer Noviomagus, 's-Gravenhage 1898, alsmede: Collectanea van Gerardus Geldenhauer Noviomagus, editie J. Prinsen, in: Werken Hist. Gen. 3de serie, no. 76, Amsterdam, 1910.
- ⁵⁸ Gerardus Noviomagus Geldenhauer, *Historia Batavica*, Straatsburg, 1530.
- ⁵⁹ Zie hierover: Severin Corsten, Die Blütezeit des Kölner Buchdrucks, in: Rheinische Vierteljahrsblätter, Jahrg. 40, 1976, S. 130 ff.
- ⁶⁰ P. Nijhoff, Bijdragen tot de geschiedenis van de kronijk van Gelderland door P. Merula, in: Kronijk van het Hist. Gen. 8ste jaargang, 1852, blz. 304, zie ook: P.J. Meij, Arend van Slichtenhorst en de Gelderse Geschiedschrijving, Arnhem, 1967, blz. 10.
- ⁶¹ Zie Aleid van de Bunt, Johannes Isaackz. Pontanus, in: Gelders Oudheidkundig Contactbericht, no. 47, 1970, blz. 1 e.v.
- ⁶² Zie W. Nijhoff en F.W.D.C.A. van Hattum, Bibliografie van Noord-Nederlandse Plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18de eeuw, 's-Gravenhage, 1953, blz. 69/70.
- ⁶³ Te Amsterdam, zie Nijhoff en Van Hattum, blz. 70/71.
- ⁶⁴ Zie hiervoor, noot 57.
- ⁶⁵ Johannes Smetius, *Oppidum Batavorum seu Noviomagum, Liber singularis quo astenditur Batavorum oppidum Cornelio Taciti libro Historiarum V Caput XIX memoratum esse Noviomagum*, Amsterdam, 1644. Van Smetius verscheen later (1678) nog een „Chronijk van de oude stad der Batavieren“, die een geschiedenis van Nijmegen vanaf de vroegste tijden tot op zijn eigen tijd behandelt; in 1785 en 1818 verschenen daarop nog vervolgen, waaraan toegevoegd de privileges van Nijmegen.
- ⁶⁶ Zie Caspar Burman, *Traiectum Eruditum*, Utrecht, 1738, blz. 215.
- ⁶⁷ Zie over Slichtenhorst: P.J. Meij, Arend van Slichtenhorst, Arnhem, 1967.
- ⁶⁸ Zie *Traiectum Eruditum*, blz. 216.
- ⁶⁹ Zie over Jacob van Biesen: P.J. Mennenöh, Duisburg in der Geschichte des niederrheinischen Buchdrucks und Buchhandels bis 1820, Duisburg, 1970, blz. 43, 94 en 153.
- ⁷⁰ Düsseldorf, 1881.
- ⁷¹ Zie hierover: Nijhoff en Van Hattum, blz. 76. Zie ook Gouda Quint, Grondslagen voor de Bibliografie voor Gelderland, blz. 140.
- ⁷² Zie P.J. Meij, Arend van Slichtenhorst, blz. 25.
- ⁷³ Diederik Paringet, *Memoriael ofte Beschrijvinge van de Stad Grave en den lande van Cuyk*, Utrecht, 1752 (2 dln.).
- ⁷⁴ Zie Nijhoff van Van Hattum, blz. 66.
- ⁷⁵ Verschenen te Nijmegen; de tweede druk verscheen in 1761, eveneens te Nijmegen.
- ⁷⁶ Zie de Inleiding van W. Jappe Alberts tot de editie van het „Compendium Chronici Geldrici“ van Henricus Aquilius, *Fontes minores Medii aevi*, II, blz. 5-9.
- ⁷⁷ Verschenen te Utrecht, 1753.
- ⁷⁸ Zie I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse Boekhandel, 1680-1725*, Amsterdam, 1967, blz. 26/28.
- ⁷⁹ De eerste druk, niet geïllustreerd verscheen in 1716, een uitgebreide en geïllustreerde tweede druk verscheen in 1730 te Amsterdam.
- ⁸⁰ Stadsarchief te Maastricht.
- ⁸¹ A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem, 1839-1851.
- ⁸² Jacob van Lennep, *Nederland in den goeden ouden tijd*, ed. M.E. Khuit, Utrecht, 1942.

- ⁸³ Henry Havard, *Verleden en heden, een togt langs de kusten der Zuiderzee*, Haarlem, 1875.
- ⁸⁴ J. Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*, Amsterdam, 1785-1799.
- ⁸⁵ Utrecht, 1783-1809.
- ⁸⁶ In het „Album Academiae Franekerensis” (ed. S.J. Fockema Andreae en Th.J. Meyer, Franeker, 1968) staat in 1742 vermeld: Petrus Bondam, Campensis, en in 1745: Petrus Bondam, iur. Cand.
- ^{86a} P. Bondam, *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen*, Dl. I. 1-4, Utrecht, 1783-1809; (niet verder verschenen).
- ^{86b} *Groot Gelders Placaetboek* inhoudende de placaeten ende ordonnantiën, sedert den jaare 1543 tot den jaare 1740, uitgegeven door W. van Loon (deel I en II) en door Hendrik Cannegieter (deel III). Bij deel II is een Appendix gevoegd, inhoudende land en dijkbrieven overeenkomsten en generale landrechten.
- ⁸⁷ Zie: Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland, Dl. I, blz. VII.
- ^{87a} Verschenen te Arnhem in 1793; in 1805 verscheen: *Bijdragen van de oude Geldersche Maaltijden*; Voorts verschenen de „Kronijk van Arnhem, over de jaren 1310-1789 (Arnhem 1790), de vierdelige Arnhemse Oudheden (I Utrecht, 1803; II-IV Arnhem, 1804) en een werk over Roozendaal (Arnhem, 1808).
- ⁸⁸ J. In de Betouw, *Handvesten en onuitgegeven charters*, Nijmegen, 1785, en: *Vervolg der Handvesten van Nijmegen*, Nijmegen 1789. J. In de Betouw, *Annales Noviomagi*, Nijmegen, 1790.
- ⁸⁹ Zie noot 65.
- ⁹⁰ Zie de opsomming bij Gouda Quint, *Bibliografie*, I, blz. 316.
- ⁹¹ Is. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland*, 6 delen, Arnhem, 1830-1875; het derde stuk van het zesde deel was bij Nijhoff's overlijden in 1863 onvoltooid. Het werd voleindigd door L.E. Lenting.
- ⁹² Zie over Is. A. Nijhoff: *Een Gelders geschiedschrijver, Mr. Isaac Anne Nijhoff, 1795-1863*, herdacht te Arnhem op 20 juni 1963, door P.J. Mey en W. Jappe Alberts, ;s-Gravenhage, 1964.
- ⁹³ Is. A. Nijhoff, *Arnhem en zijne omstreken*, Arnhem, 1824.
- ⁹⁴ Is. A. Nijhoff, *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, of geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem*, Arnhem, 1820, gewijzigd herdrukt in 1821, 1824, 1828 en 1836.
- ⁹⁵ *Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, uitgegeven door Is. A. Nijhoff, Arnhem, 1836-1856, 10 delen; Nieuwe reeks, uitgegeven door Is. A. Nijhoff en P. Nijhoff, voortgezet door R. Fruin, Arnhem-'s-Gravenhage, 1857-1880, 10 delen; derde reeks uitgegeven door R. Fruin, 's-Gravenhage, 1881-1899, 10 delen; vierde reeks uitgegeven door P.J. Blok en P.L. Muller, 's-gravenhage, 1900-1912, 10 delen; vijfde reeks, uitgegeven door P.J. Blok en N. Japikse, 's-Gravenhage, 1913-1923, 10 delen; zesde reeks, uitgegeven door P.J. Blok en N. Japikse, 's-Gravenhage, 1924-1929, 10 delen; zevende reeks, uitgegeven door N. Japikse, 's-Gravenhage, 1929-1939, 10 delen; achtste reeks, uitgegeven door N. Japikse, 's-Gravenhage, 1939-1944, 5 delen. Dit tijdschrift bestaat thans voort onder de naam „Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden”, een naam, die gekozen is omdat in 1948 een samenwerking met de Belgische historici tot stand gekomen is, die in de nieuwe naam haar uitdrukking vond. De uitgeefster is nog steeds de uitgeverij Nijhoff.

- ⁹⁶ Vergelijk W. Jappe Alberts, *Ago et Credo*, Groningen, 1961, blz. 6 en 7.
- ⁹⁷ F. Nettesheim, *Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern*, Crefeld, 1863.
- ⁹⁸ P. Nijhoff, *Inventaris van het oud-archief der gemeente Arnhem*, Arnhem, 1864.
- ⁹⁹ P. Nijhoff, *Inventaris van het oud-archief der gemeente Nijmegen*, Arnhem, 1864.
- ¹⁰⁰ P. Nijhoff, *Inventaris van het oud-archief der gemeente Doesburg*, Doesburg, 1865.
- ¹⁰¹ P. Nijhoff, *Inventaris van het oud-archief der gemeente Doetinchem*, Arnhem, 1867.
- ¹⁰² P. Nijhoff, *Tijdrekenkundig register van oorkonden, berustende in het oud-archief der gemeente Hattem*, Arnhem, 1854.
- ¹⁰³ P. Nijhoff, „Tijdrekenkundige opgave van eenige oorkonden betreffende het adelijk jufferenstift te Elten”, *Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, nieuwe reeks, deel V, blz. 42.
- ¹⁰⁴ Zie hiervoor, noot 91.
- ¹⁰⁵ R.W. Tadama, *Geschiedenis van de stad Zutphen van de vroegste tijden tot 1795*, 2 delen, Arnhem, 1856.
- ¹⁰⁶ R.W. Tadama, „Geschiedenis van het Veemgericht en het latere Duitsche Rijks-Kamergericht in hunne betrekkingen tot Nederland”, *Werken Maatsch. Ned. Letterkunde*, deel 10, blz. 1-272, Leiden 1857.
- ¹⁰⁷ L.A.J.W. Sloet van de Beele, *De Hof te Voorst*, Verh. Kon. Akademie v. Wetensch., afd. Letterk., deel 3, Amsterdam, 1865; idem, „Het hoogadelijk, vrij wereldlijk stift te Bedbur bij Kleef en zijne juffers”, Verh. Kon. Akademie v. Wetensch. afd. Letterk., deel 12, Amsterdam, 1879; idem, *Van Al's Onderzoekingen, schetsen en mededeelingen*, Arnhem, 1871.
- ¹⁰⁸ L.A.W.J. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen*, 's-Gravenhage, 1872-1876.
- ¹⁰⁹ C.A. de Meester, *Geschiedenis van de Staten van Gelderland van den oorsprong tot beden*, 2 delen, Harderwijk, 1864.
- ¹¹⁰ A.J.C. Kremer, *De oorsprong der graven van Gelre en Cleve*, 's-Gravenhage, 1887; idem, *De graven in Hamaland en de oorsprong der graven van Nassau, Gelre en Zutphen*, Arnhem, 1873.
- ¹¹¹ H.D.J. van Schevichaven, J.J.C. Kleyntjens en L. Sormani, *Rekeningen der stad Nijmegen, 1382-1543*, 8 delen, Nijmegen, 1910-1919; H.D.J. van Schevichaven, *De Sint Stephanskerk te Nijmegen*, Nijmegen, 1900; idem, *Penschetsen, uit Nijmegens Verleden*, Nijmegen, 1890; idem, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, Nijmegen, 1896.
- ¹¹² P. Gouda Quint, *Grondslagen voor de bibliographie van Gelderland*, Werken „Gelre”, no. 8, Arnhem, 1910; S. Gouda Quint, idem, eerste vervolgdeel, 1910-1925; Werken no. 17, Arnhem, 1927; S. Gouda Quint, idem, tweede vervolgdeel, 1926-1940; Werken „Gelre”, no. 22, Arnhem, 1942; voortgezet in de *Bijdr. en Med. van „Gelre”* door J. Hollestelle.
- ¹¹³ Het eerste bestuur bestond uit J.J.S. Baron Sloet, F.A. Hoefer, J.S. van Veen, J. Gimberg, H.D.J. van Schevichaven en J.H. Hofman, allen historici, die door hun vele publicaties een belangrijk aandeel hebben gehad in de Gelderse geschiedschrijving.
- ¹¹⁴ F.A. Hoefer, *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem*. Werken „Gelre”, no. 1, 2 delen, Arnhem, 1900.

PERSOONSNAMENREGISTER

- Aa, van der; A.J.: 271
 Adela, dochter van graaf Wichman; 43, 44, 45, 47, 248
 Aolf van de Mark, bisschop van Münster; 83
 Adolf VI, graaf van Berg; 71
 Adolf, hertog van Berg; 98, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113
 Adolf, hertog van Gelre; 67, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 132
 Adolf, hertog van Kleef; 107, 110, 111, 113
 Adolf van Mark, graaf van Kleef; 87, 98
 Adolf, graaf van Nassau, Duits koning; 74
 Adolf, graaf van Nassau; 134, 136, 138
 Albrecht van Beieren, ruwaard, later graaf van Holland; 84, 86, 87, 94
 Albrecht, hertog van Saksen; 138
 Alianora, echtgenote van Reinald II van Gelre; 78, 80, 83
 Alpertus Mettensis; 44; 160; 248
 Ansegisel; 36
 Ansfried; 43
 Antonie van Bourgondië, hertog van Brabant; 100
 Aquilius, Henricus (Hendrik Arents-zoon); 259, 260, 261, 267, 270
 Arend van Arkel; 83
 Arnold, hertog van Gelre; 67, 101, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 237, 252, 255, 258, 262
 Arnold van Hoorne, bisschop van Utrecht, daarna bisschop van Luik; 89, 91, 94
 Arnold van Isenburg; 55
 Arnulf, oostfrankisch koning; 41
 Arnulf van Metz; 36
 Augustijnen; 217, 231
 Augustijner Regularissen; 229, 230, 235
 Balderik, echtgenoot van Adela; 44, 45, 47, 248
 Ban, Johannes; 237
 Bandkeramiker; 25
 Bataven; 31, 32, 33, 151, 159, 262, 263
 Baux, Mathias, stadsschrijver van Erkelenz; 258
 Beek, Egbert ter; 226
 Begga; 36
 Begijnen; 218, 219, 220, 221, 225, 227
 Beka, Johannes de; 249, 250
 Benedictinessen; 210, 231
 Benedictus XIII, paus; 224
 Benedictijnen; 210, 211, 231
 Berchen, Willem van, historieschrijver; 114, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258
 Bergh, heren van (zie Oswald)
 Bernardus van Clairvaux; 214
 Bernt van Wisch; 138
 Biesen, Jacob van; 264, 266, 268
 Bomelius, Henricus, geschiedschrijver; 262
 Bondam, Pieter, geschiedschrijver; 267, 272, 273, 275
 Boudewijn, graaf van Henegouwen; 48, 49
 Boudewijn II van Holland, bisschop van Utrecht; 213

Brantsen: 275
 Brinkerinck, Johannes: 227
 Broeders des Gemenen Levens: 226, 228, 229, 234, 260, 265
 Bronkhorst, heren van (zie ook Gijsbert): 81, 82, 88, 89
 Brouërius van Nidek, Matthaëus, geschiedschrijver: 271
 Brugman, Johannes, volksprediker: 233
 Bruin, Claes, geschiedschrijver: 271
 Busch, Johannes: 260

 Canisius: 260
 Cannegieter, Hendrik, geschiedschrijver: 267, 269
 Carmelieten: 217, 218, 231
 Catharina, dochter van Albrecht van Beieren, hertogin van Gelre, 86, 89, 96, 97
 Catharina van Bourbon, hertogin van Gelre: 121
 Catharina van Kleef, hertogin van Gelre: 107, 116, 119
 Catharina van Gelre, zuster van hertog Adolf van Gelre: 131, 133, 134
 Cellebroeders: 236
 Cellezusters: 217
 Chamaven: 32, 34, 35
 Cisterciënsers: 210, 211, 231
 Clarissen, zie Tertiariissen
 Clemens VII, paus: 224
 Clovis, Frankisch koning: 35, 36
 Cugerni: 31, 33
 Cusa, Nicolaas van: 233

 David van Bourgondië, bisschop van Utrecht: 118, 119, 134
 Diederik van Meurs, aartsbisschop van Keulen: 112, 113, 115
 Diocletianus, Romeins keizer: 34
 Dionysius de Karthuizer: 120, 233, 252
 Dirk van de Veluwe, zoon van Gerardus Flamens: 49, 53
 Dirk VIII (Diederik), graaf van Holland: 45, 160
 Dirk, heer van Valkenburg: 80
 Dirk van Wiel, zie Wiel
 Dominicanen: 216, 217, 231, 232
 Dominicanessen: 217, 232

Domitianus, Romeins keizer: 33
 Duitse orde: 217, 218

Eburonen: 31
 Eduard I, koning van Engeland: 73
 Eduard III, koning van Engeland: 78
 Eduard, hertog van Gelre: 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88
 Engelbert II, graaf van Berg, aartsbisschop van Keulen: 70
 Engelbert van Kleef, broeder van hertog Johan II van Kleef: 134
 Erik van Hoya, bisschop van Münster: 117
 Everhardus, prefect in het Midden-Nederlands rivierengebied: 41, 43
 Ezzo, paltsgraaf: 49

 Floris van Egmond, stadhouder van Gelre: 138
 Floris I, graaf van Holland: 47, 48
 Floris van Wevelikhoven, bisschop van Utrecht: 94, 224
 Franciscanen: 216, 223, 231, 232
 Franken: 34, 35, 36, 156, 158, 159
 Frederik I Barbarossa, Duits koning en keizer: 54, 55, 56
 Frederik II, Duits koning en keizer: 57, 58, 62, 64
 Frederik I, aartsbisschop van Keulen: 49, 211
 Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht: 94, 102, 107, 231, 233, 234
 Frederik, hertog van Brunswijk: 133
 Frederik III, graaf van Meurs: 113
 Frederik van Beieren, schoonzoon van Arnold van Gelre: 118
 Frederik van den Ese: 82, 85, 88, 89
 Friezen: 32, 159

Gaete, Hendrik van de, boekhandelaar: 271
 St. Galenus: 237
 Gallo-Romeinen: 31
 Geldenhauer Noviomagus, Gerardus, geschiedschrijver: 260, 262, 263, 266
 Gelenius, humanist: 273
 Gerard II, hertog van Berg en Gulik: 113
 Gerard van Calcar: 226

Gerardus Flamens; 46, 49, 53
 Gerard I van Wassenberg; 47, 48, 49
 Gerard II, graaf van Gelre; 48, 53, 54, 57
 Gerard III, graaf van Gelre; 58, 62
 Gerlach van Houthem; 235
 Germanen; 30, 31, 32, 34, 35
 Gerulf, zoon van Walger van Teisterbant; 41
 Gisbert van Mons, geschiedschrijver; 48, 49
 Godard van Vlodrop, erfvoogd van Roermond; 217
 Godfried, aanvoerder van de Noormannen; 41
 Godfried, praefectus; 45
 Godfried van Bouillon; 48
 Godfried, hertog van Opper-Lotharingen; 46
 Godfried van Rhenen, bisschop van Utrecht; 213
 Goswinus van Heinsberg; 48
 Gouda Quint, P., uitgever te Arnhem; 278
 Goudanus, Wilhelmus Hermanus, geschiedschrijver; 262
 Geert Grote; 217, 2244, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 233
 Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen; 73
 Gijsbert van Brederode, bisschop van Utrecht; 118
 Gijsbert van Bronkhorst, heer van Batenburg; 102
 Gijsbert van Bronkhorst; 81, 91
 Hallen, Herman van der, Keuls koopman; 121, 122
 Hartbert, bisschop van Utrecht; 213
 Hasselt, Gerard van, geschiedschrijver; 269, 274, 275
 Havard, Henry; 271
 Heekeren (zie Frederik van den Esee)
 Hegius, Alexander; 262
 Hendrik I, Duits koning; 42
 Hendrik II, Duits koning en keizer; 43, 44, 45
 Hendrik III, Duits koning en keizer; 47, 49, 50
 Hendrik IV, Duits koning en keizer; 48

Hendrik V, Duits koning en keizer; 52
 Hendrik VI, Duits koning en keizer; 55, 56, 57
 Hendrik VII, Duits koning en keizer; 63, 74
 Hendrik, Duits koning, zoon van Frederik II; 62
 Hendrik I, graaf van Gelre; 49, 53, 54, 213
 Hendrik, graaf van Zutphen; 52, 53
 Hendrik van Gelre, bisschop van Luik; 69, 213, 219
 Hendrik van Beieren, bisschop van Utrecht; 262
 Hendrik I, hertog van Brabant; 57, 58
 Hendrik, heer van Gemen; 134, 136
 Hendrik van Kriekenbeek; 48
 Hendrik de Leeuw, hertog van Saksen en van Beieren; 57
 Hendrik van Luxemburg; 72, 73
 Hendrik van Meurs, bisschop van Münster; 117, 233
 Hendrik van Northeim, hertog van Saksen; 52
 Hendrik van Schwarzburg, bisschop van Münster; 133
 Hendrik van Calcar; 217
 Hendrik van Coesfeld; 217, 225
 Hengenbach, Johannes; 237
 Herxen, Dirck van; 226
 Henssen, H.F. van, geschiedschrijver; ...
 Heyendal, Nicolaus; 249
 Horst, Derick van der; 252, 254
 Hubertus, bisschop van Luik; 202
 Hugo van Pierrepont, bisschop van Luik; 50
 Huygen, Adam, burgemeester van Doesburg, geschiedschrijver; 270
 Ida van Bouillon; 48
 In de Betouw, G.C., geschiedschrijver; 274
 In de Betouw, J., geschiedschrijver; 275
 Yolanda van Gelre; 49
 Irmgard, dochter van graaf Otto van Zutphen; 52, 53, 54
 Irmingarde van Limburg, echtgenote van graaf Reinald I van Gelre; 71
 Jacoba van Beieren, gravin van Holland,

- Zeeland en Henegouwen: 100, 102, 107, 108
 Jacobus Trajecti; 260
 Jan van Beieren, bisschop van Münster; 118
 Jan van Beieren, elect van Luik, daarna graaf van Holland: 95, 98, 100, 101, 102, 107
 Jan, graaf van Blois, echtgenoot van Machteld, hertogin van Gelre; 88
 Jan, heer van Arkel: 101, 108
 Jan van Arkel, bisschop van Utrecht, daarna bisschop van Luik; 81, 84, 86, 87
 Jan, heer van Beaumont; 88
 Jan I, hertog van Brabant; 71, 72
 Jan II, hertog van Brabant; 81
 Jan III, hertog van Brabant; 81
 Jan van Broeckhuysen; 235
 Jan van Diest, bisschop van Utrecht; . . .
 Jan, graaf van Kleef, broeder van Dirk VIII, graaf van Kleef; 88
 Jan I, hertog van Kleef; 113, 116, 123, 124, 125, 133, 134
 Jan II, hertog van Kleef; 134, 135
 Jan, graaf van Meurs; 83
 Jan van Nassau; elect van Utrecht; 69
 Jan, heer — sinds 1423 graaf — van Egmond; 105, 106
 Jan, heer van Valkenburg en van Born; 80
 Johan, heer van Heinsberg; 97, 98, 106, 120
 Johanna, hertogin van Brabant; 86, 93
 Johanna, vrouwe van Kuik; 96
 Johanniterorde; 217, 218
 Johel van Worms; 92
 Julianus, Romeins keizer; 34
 Julius Caesar, Romeins veldheer; 30
 Julius Civilis, Bataafs aanvoerder; 32, 33, 247
 Karel IV, Duits koning en keizer; 89
 Karel de Eenvoudige, West-Frankisch koning; 42
 Karel VIII, koning van Frankrijk; 136
 Karel, hertog van Gelre; 128, 131, 132, 136, 137, 139, 257, 262
 Karel de Grote, koning der Franken en keizer; 37, 40, 157
 Karel V, keizer; 259
 Karel Martel, Frankisch hofmeier; 36
 Karel de Stoute, hertog van Bourgondië; 66, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131
 Karolingers; 36, 37
 Karthuizer-orde; 217, 231, 233
 Katharina, zie Catharina
 Kelten; 30
 Keno ten Broeke, Oost-Fries hoofdeling; 96
 Keppel, heer van; 88
 Knippenbergh, Johannes, geschiedschrijver; 268, 272
 Koelhoff, Johan, Keuuls boekdrukker; 256, 258, 259
 Koenraad I, Duits koning; 42
 Koenraad II, Duits koning; 47
 Koenraad van Hochstaden, aartsbisschop van Keulen; 58
 Kok, Jacobus; 271
 Kremer, A.J.C., letterkundige; 278
 Kruisheren; 232
 St. Lebuinus; 37, 205, 248
 Lennep, Jacob van; 271
 Lenting, L.E., geschiedschrijver; 277
 Liudgerus, bisschop van Münster; 163, 205, 208, 248
 Liutgarde, abdis van Elten; 43, 44, 45
 Lodewijk de Vrome; 37, 40
 Lodewijk het Kind, Oost-Frankisch koning; 41, 42
 Lodewijk de Duitser, Duits koning; 37
 Lodewijk IV van Beieren, Duits koning; 78
 Lodewijk XI, koning van Frankrijk; 131, 132, 135
 Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik; 132
 Lodewijk van Hessen, bisschop van Münster
 Loon, W. van, historieschrijver; 267, 269, 272
 Lotharius II, koning van Lotharingen; 40
 Lotharius, hertog van Saksen, Duits koning en keizer; 52
 Luipo, abt van St. Truiden; 48

Luntius, Johannes; 264, 265, 266

Machteld, hertogin van Gelre; 88, 89

Mannus de Jood; 92

Margaretha van Gelre, dochter van Reinald II; 78

Margaretha van Vlaanderen, echtgenote van Reinald I; 216

Maria van Arkel, echtgenote van Jan van Egmond; 101, 105

Maria van Gulik; 101

Maria van Brabant, echtgenote van Reinald III; 81

Maria van Bourgondië, hertogin van Kleef; 111

Maria, hertogin van Bourgondië; 66, 131, 132, 136

Maria van Gelre, echtgenote van Willem II van Gulik; 88

Maria van Harcourt, echtgenote van Reinald IV; 99

Marieken van Nymegen; 123

Matheus, Anthonius; 266, 267

Matheus, Anthonius, zoon van Anthonius Matheus en Anna Pontana; 266

Maximiliaan, aartshertog van Oostenrijk, Rooms Koning; 66, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 257

Meester, G.A. de, geschiedschrijver; 278

Merula, Paulus, geschiedschrijver; 252, 264, 266

Montefya, Johan van; 92

Montefya, Obertine van; 92

Murmellius; 260

Nathan van Berke; 92

Negeler, Gerrit; 236

Nettesheim, Fr., geschiedschrijver; 268, 277

Noormannen; 37, 40, 41, 160, 206

Norbertinessen; 217, 236

Norbertijnen; 211, 231

Nijhoff, Isaäc Anne, geschiedschrijver; 267, 269, 275, 276, 277, 278

Nijhoff, Paul, geschiedschrijver; 277

Obbendorp, Johan Schelart van; 237

Odgerus, evangelieprediker; 203, 248

Odilbald, bisschop van Utrecht; 160

Olivier van Keulen, kruistochtprediker; 214

Oostendorp, Johannes; 262

Oosterwijk, Johannes, boekhandelaar; 276

Oswald, heer van den Bergh; 137, 138

Otto I, Duits koning en keizer; 43

Otto II, Duits koning en keizer; 43

Otto III, Duits koning en keizer; 43, 44

Otto IV, Duits koning en keizer; 57

Otto I, graaf van Gelre; 55, 57, 61, 214

Otto II, graaf van Gelre; 51, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 70

Otto, graaf van Zutphen; 52, 53, 54

Otto II van der Lippe, bisschop van Utrecht; 57, 58

Paringet, Diederik, historieschrijver; 269, 270

Pepijn I van Landen; 36

Pepijn II, frankisch hofmeier; 36, 203

Philippa van Gelre, dochter van Adolf hertog van Gelre, echtgenote van René I van Lotharingen; 128, 131

Philippa van Gelre, zuster van Reinald I, echtgenote van Walram van Valkenburg; 80

Philips, hertog van Bourgondië; 107, 108, 111, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 123

Philips IV de Schone, koning van Frankrijk; 73

Philips van Schwaben, Duits koning; 56, 57

Philips II Augustus, koning van Frankrijk; 57

Philips de Schone, hertog van Bourgondië; 136, 138, 257

Philips van Bourgondië, bisschop van Utrecht; 262, 263

Pirenne, Henri, historieschrijver; 60

Plechelmus, evangelieprediker; 203; 248

Pont, heer van; 47

Pontana, Anna, dochter van Isaäc Pontanus; 266

Pontanus, Isaäc, historieschrijver; 76, 252, 254, 260, 264, 265, 266, 267, 272

Pontus Heuterus, historieschrijver; 259

Premonstratensers; 210

- Radewijnszoon, Floris; 228
 Reguliere kanunniken van St. Augustinus; 210, 211, 228, 231, 235
 Regularissen van St. Augustinus; 235, 236
 Rhabanus, bisschop van Spiers; 107
 Richeza, koningin van Polen; 49
 Reinald I, graaf van Gelre; 52, 62, 63, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 216, 217, 218
 Reinald II, graaf van Gelre, sinds 1339 hertog; 70, 75, 76, 77, 78, 79, 172, 217, 218
 Reinald III, hertog van Gelre; 67, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 88
 Reinald IV, hertog van Gulik en Gelre; 91, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 235, 237, 254
 Reinald van Vianen; 224
 Reinier van Broekhuizen; 127
 Riefried; 43, 45
 Rolevinck, Werner, historieschrijver; 256, 259, 260
 Romeinen; 30, 31, 34, 35, 150, 151, 153, 154, 155, 157, 158, 202
 Rossem, Maarten van; 257, 258, 259
 Rudolf van Diepholt, bisschop van Utrecht; 107, 108, 115, 116, 117, 118, 234
 Rudolf van Habsburg, Duits koning; 52, 71, 73
 Ruprecht van de Palts, aartsbisschop van Keulen; 124
 Rutgerus, broeder van Gerardus Flamen; 46

 Saksen; 156, 205, 206
 Sande, Frederik van de; 269
 Schevichaven, H.D.J. van, historieschrijver; 278
 Schrassert, Johannes, historieschrijver; 268, 269, 270, 272
 Sepulchrijnen; 235
 Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht; 202
 Syagrius, romeins veldheer; 35
 Siegfried van Westenburg; aartsbisschop van Keulen; 72
 Sigismund, Duits koning; 106, 108, 109, 237

 Slichtenhorst, Arent van, historieschrijver; 252, 260, 264, 266, 267, 269, 272
 Sloet van de Beele, L.A.J.W., historieschrijver; 267, 269, 278
 Smetius, Johannes, historieschrijver; 266, 267, 268
 Sophia van Mechelen, echtgenote van Reinald II; 76, 77
 Spaen, W.A. van; historieschrijver; 269, 273
 Stellinga; 37
 Steven van Beieren; 118
 Stoke, Melis; 250
 Sugambren; 31

 Tacitus, Cornelius, geschiedschrijver; 247, 266
 Tadama, R.W., geschiedschrijver; 278
 Tempeliers; 217, 218
 Tertiarissen van St. Franciscus; 235, 236
 Teschenmacher, Werner, geschiedschrijver; 264, 268, 272
 Thietmar van Merseburg, geschiedschrijver; 249
 Trajanus, romeins keizer; 33
 Tycho Brahe; 265

 Urbanus VI, paus; 224
 Usipeten; 32

 St. Valenus; 237
 Veldenaer, Jan, uitgever; 255, 259
 Vlatten, Willem; 237
 Vincentius, graaf van Meurs; 113, 119, 123, 127, 137, 139
 Voet van Oudheusden, Arnoud, historieschrijver; 270
 Vonck, Cornelis Walraven; 270

 Waardenburg, Heren van; 256
 Wagenaar, Jan, historieschrijver; 271
 Walburga, gravin van Meurs, echtgenote van Willem van Egmond; 113
 Walram van Luxemburg; 72, 73
 Walram II, hertog van Limburg; 48
 Walram IV, hertog van Limburg; 71
 Walram van Valkenburg; 72
 Walraven, graaf van Meurs; 115, 117, 118
 Waltger, graaf in Teisterbant; 41

- Wenceslaus, hertog van Brabant; 88, 89
 Wenemar, heer van Cuyck; 96
 Werenfried, evangelieprediker; 205, 248
 Werner van Swalmen; 217
 Wichman, graaf in Hamaland (9e eeuw); 43
 Wichman, graaf in Hamaland (10e eeuw); 43, 44, 45, 248
 Wiel, Dirk van; 257
 Wietfliet, Jan van, heer van Blaarsvelt; 81
 Willem van Sombreff; 126
 Willem van Egmond, broeder van hertog Arnold; 113, 123, 124, 125, 128, 129, 132
 Willem, heer van Wachtendonk; 110
 Willem, hertog van Gulik; 88, 91, 94
 Willem II, hertog van Kleef, Gelre, Gulik en Berg; 259, 263
 Willem II, graaf van Holland, Rooms-Koning; 64, 67
 Willem III, graaf van Holland; 74, 88
 Willem IV, graaf van Holland; 80
 Willem VI, graaf van Holland; 101, 102
 Willem I, hertog van Gelre en van Gulik; 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 103, 105, 175, 217, 254
 Willem, heer van Arkel; 98, 101, 102
 Willem Lodewijk van Nassau, stadhouder van Friesland; 265
 Willibrordus, evangelieprediker, bisschop van Utrecht; 203, 204, 205, 208, 248
 Windecke, Eberhard; 106
 Wiro, evangelieprediker; 203, 248
 Wijhe, Herman van; 252
 Wijhe, Willem van, historieschrijver; 251, 252, 253, 254
 Zerbolt van Zutphen, Gerard; 233
 Zweder van Culemborg, bisschop van Utrecht; 107, 108, 115, 234
 Zweder, heer van Voorst; 85, 88
 Zwentibold, koning van Lotharingen; 41, 160
 Zusters van het Gemene Leven; 220, 221, 226, 227, 228, 229, 234, 235

REGISTER VAN AARDRIJKSKUNDIGE NAMEN

- Aalten, 14, 23, 27, 163, 166, 208, 235
 Achterhoek, Gelderse, 34, 83, 117, 163,
 166, 207, 208, 248
 Acquoy, 102
 Afferden, 209
 Aken, 6, 42, 43, 44, 62, 66, 67, 71, 106,
 166, 219
 Aldekerk, 5, 25, 152, 165, 191
 Alkmaar, 169
 Almen, 166
 Amersfoort, 17, 19, 101, 102, 107
 Amsterdam, 169, 178, 186, 265, 271
 Andels, 77
 Ane, 58, 249
 Angeren, 205
 Angerlo, 28, 44
 Anholt, 208
 Ankeveen, 270
 Antwerpen, 173, 262
 Apeldoorn, 17, 18, 19, 155
 Apeldoorns kanaal, 18
 Arcen, 207, 236
 Ardennen, 36, 184
 Arkel, Land van, 101, 102
 Arnhem, 3, 5, 12, 15, 16, 19, 21, 59, 61, 62,
 63, 66, 67, 68, 77, 81, 83, 86, 87, 89, 91,
 92, 96, 103, 108, 117, 120, 121, 124, 125,
 126, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135,
 161, 163, 168, 170, 172, 173, 174, 177,
 178, 179, 183, 186, 187, 188, 195, 205,
 213, 218, 221, 227, 231, 232, 233, 235,
 237, 238, 256, 259, 264, 266, 267, 268,
 271, 274, 277
 Arnhem, aartsdiaconaat van, 209
 Arnhem, kwartier van, 11, 17, 19
 Arnhemmerbroek, 86, 187
 Asperen, 12, 163
 Augsburg, 263
 Austrazië, 36
 Avezaat, 99
 Avignon, 224
 Azewijn, 44, 166
 Baakse Beek, 154
 Baar (Baer), 14, 125
 Baarn, 5
 Babberich, 14
 Baesweiler, 86, 88
 Barneveld, 17
 Barnevelder beek, 17
 Batenburg, 102, 120
 Baumbergen, 179
 Beek (bij Nijmegen), 11, 44
 Beekbergen, 16, 17, 18, 19, 163
 Beesd, 165, 211, 231
 Beinum, 166
 Belfeld, 7
 Bemmelt, 77
 Bentheim, 177, 179
 Berg (hertogdom), 98, 104, 106, 109, 110,
 113, 121
 Berg en Dal, 164
 Bergen (Lb.), 27
 Bergen op Zoom, 175, 184, 186
 Bergh, 14
 Berkel, 15, 154, 180, 186

Berhanië (klooster), 227, 235, 237
 Bethlehem (klooster), 166, 211
 Bethune, 136
 Beruwe, 6, 12, 13, 27, 28, 31, 33, 34, 36, 37,
 39, 40, 41, 47, 49, 76, 82, 151, 163, 165,
 189
 Betuwe (dekenaat), 209
 Biljoen (bij Velp), 44
 Blerick, 8, 152, 153
 Bloemhof (klooster), 250
 Bocholt, 177
 Bommeler waard, 6, 12, 76, 99, 114, 159,
 163, 166, 207
 Bommeler waard (dekenaat), 209
 Borculo, 14, 15, 44, 180
 Borken, 177
 Born, 57, 72, 95, 96, 101, 119
 Bourgondië (hertogdom), 93, 94, 97, 99,
 100
 Bouvines, 57
 Brauweiler (Nederrijn, klooster), 49
 Brabant (hertogdom), 34, 35, 42, 55, 57,
 58, 64, 69, 71, 72, 78, 79, 86, 88, 93, 94,
 95, 96, 97, 101, 102, 104
 Bredevoort, 79, 164
 Bremen, 58
 Brienlen, 208
 Brittannië, 28, 34
 Broekhuizen, 3
 Broerenklooster (Arnhem), 232
 Bronkhorst, 14
 Brugge (Vlaanderen), 136
 Brüggen, 7
 Brummen, 51, 188, 194, 209
 Brussel, 268
 Buggenum, 209, 235
 Buren (stad), 110, 123, 218, 236, 271
 Buren, Land van, 12, 13, 68
 Burik (Büderich), 177
 Buurlo, 163
 Buurse Beek, 153
 Camp, (abdi), 211
 Castra Verera (Xanten), 33

Civitas Batavorum, 33
 Civitas Cugernorum, 33
 Cluny, 212
 Coesfeld, 177, 179
 Colonia Ulpia Noviomagum, 33, 34
 Colonia Ulpia Traiana, 31, 33
 Culemborg, 12, 28, 270
 Culemborg, Land van, 12, 13, 68, 235, 270
 Cuyk (Kuik), 34, 174, 253
 Cuyck (Kuik), Land van, 8, 68, 96, 100,
 151, 270
 Daalhuizen, 274
 Delft, 169, 187
 Deutz, 44, 166, 206
 Denemarken, 264, 265
 Deventer, 5, 14, 37, 40, 41, 43, 51, 94, 118,
 119, 160, 169, 176, 177, 178, 179, 194,
 205, 213, 225, 226, 227, 228, 234, 262
 Didam, 163, 166, 238
 Diepenheim, 164
 Dieren, 16, 17, 18, 44, 155, 218
 Dinxperlo, 208
 Doesburg, 14, 15, 44, 61, 68, 83, 124, 173,
 174, 176, 177, 179, 180, 187, 218, 226,
 227, 235, 236, 238, 260, 270, 277
 Doetinchem, 15, 60, 66, 68, 163, 166, 180,
 205, 211, 218, 227, 235, 277
 Doodewaard, 27, 166
 Doornenburg, 12
 Doornspijk, 163
 Dordrecht, 112, 169, 187, 264
 Dorestad, 41, 159, 160
 Dortmund, 43
 Drachenfels, 177
 Drempt, 14, 68, 166, 215
 Drenthe, 25, 58, 249
 Drie, 163
 Driel, 67, 69, 112, 114, 163, 230
 Dubla (gouw), 39, 40
 Duffel, 114, 120, 121, 128, 253
 Duisburg, 69, 177
 Duitse Rijk, 44, 53, 54, 62, 67, 74, 79, 170,
 212, 223, 233

- Duiven, 14, 209
 Düsseldorf, 177
- Echt, 9, 44, 48, 49, 65, 66, 235
 Eck (Betuwe), 44
 Ede, 16, 17, 26, 27, 28, 163, 194
 Eem, 17
 Eems, 31, 96
 Eemstein (klooster), 228
 Egmond (abdij), 210, 233, 250
 Eibergen, 166, 208
 Eifel, 8, 36, 237
 Elburg, 19, 129, 134, 172, 173, 174, 178,
 185, 218, 227, 236, 273
 Elden, 12
 Ellecom, 19, 209, 215
 Elspeet, 23
 Elst (Betuwe), 13, 27, 41, 205, 209, 212,
 248
 Elten, 3, 14, 42, 43, 44, 45, 205, 208, 210,
 277
 Elten, Hoog, 208
 Elterberg, 154
 Emmerik, 3, 14, 61, 62, 66, 82, 86, 87, 98,
 173, 177, 204, 205, 208, 209, 212, 213,
 226, 227, 236, 257
 Emmerik (archidiaconaat), 208, 209
 Empe, 18
 Engeland, 93, 151, 153, 160, 161, 174, 175,
 179, 180, 183, 184, 186, 187, 265
 Engelandersholt, 19
 Enspijk, 165
 Epe, 17, 19, 26, 27, 28, 194
 Erkelenz, 5, 10, 65, 66, 92, 110, 113, 119,
 132, 166, 167, 183, 191, 192, 238, 258
 Erkemede, 99
 Ermelo, 26, 44, 55, 163, 218
 Etten, 215
 Ewijk, 12, 44
- Felua, 39, 40
 Franeker, 265, 272
 Frankrijk, 78, 93, 94, 97, 99, 100
 Frenswegen (klooster), 260
- Friesland, 37, 52, 74, 79, 96, 167, 211, 247,
 250
 Frisia citerior, 204, 205
 Fulda (abdij), 164
 Gaanderen, 166
 Galilea (klooster) 232
 Gallië, 30, 31, 34
 Gameren, 209
 Gangelt, 93, 94, 95
 Garderen, 16, 194
 Geesteren, 208
 Geisteren, 3, 8
 Gelderland (prov.), 11, 13, 247, 268
 Geldern (stad), 5, 27, 30, 47, 49, 62, 66, 77,
 113, 124, 127, 133, 167, 172, 182, 183,
 191, 192, 217, 218, 231, 233, 235, 237,
 255
 Geldern (dekenaat), 204, 207
 Geldern (Kreis), 7, 8, 10, 23, 25, 26, 27,
 152, 158, 165, 192
 Gelderse Vallei, 5, 17
 Gelre (Nederkwartieren), 11, 94, 96, 135,
 174, 175, 185, 186, 187, 192, 193, 266
 Gelre (Overkwartier), 5, 6, 7, 8, 10, 11, 23,
 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 38, 56,
 57, 61, 65, 66, 68, 70, 72, 76, 78, 93, 95,
 96, 98, 99, 100, 110, 120, 122, 123, 124,
 127, 132, 136, 138, 150, 152, 165, 167,
 172, 173, 176, 182, 183, 184, 186, 189,
 191, 192, 204, 207, 223, 266, 268
- Gendringen, 28
 Gendt (Betuwe), 3, 163, 205
 Gennep, 4, 7, 8, 10, 66
 Gent (Vlaanderen), 130, 131
 St. Gerlach, 33
 Germania Inferior, 33
 Germania Magna, 247
 Geul, 33, 38
 Gladbach, 183
 Goch, 5, 51, 62, 68, 113, 120, 127, 128,
 172, 183, 192, 257
 Het Gooi, 68, 166
 Gorinchem, 98, 101, 102
 Gouda, 169, 187

Grave, 5, 8, 12, 93, 94, 100, 123, 125, 126,
 127, 132, 137, 174, 227, 261, 269
 's Gravendaal (klooster), 51, 68, 211, 231
 Griethuizen, 208
 Grift (Utrechtse), 17
 Groenlo, 15, 68, 154, 166, 180, 208, 218,
 235, 238
 Groesbeek, 11
 Groesen, 14
 Groningen (gewest), 211
 Grubbenvorst, 158
 Gulik (hertogdom), 67, 78, 88, 90, 95, 97,
 101, 105, 106, 110, 113, 121, 183, 184,
 191
 Gulik (stad), 10, 113

 Haarlem, 169, 187
 Hall, 19, 194
 Hallstadt, 28
 Hamaland, 39, 41, 43, 51, 52
 Hamburg, 23, 254
 Harderwijk, 19, 61, 63, 64, 66, 91, 121,
 134, 172, 173, 174, 175, 178, 185, 193,
 216, 218, 226, 227, 232, 236, 238, 265,
 266, 267, 268, 269, 272
 Harskamp, 26
 Haspengouw, 38
 Hattem, 5, 16, 17, 18, 19, 55, 87, 99, 105,
 134, 173, 187, 218, 277
 Hartuaria (gouw), 39, 40, 50
 Hedel, 163
 Heerde, 19
 's Heerenberg, 163, 271
 Heerewaarden, 3, 44, 60, 79, 99, 160, 161,
 167, 176
 Heerlen, 33
 Heilige Land, 116, 213, 214, 237, 238
 Heinsberg, 48, 191
 Helbergen, 187
 Helden, 8, 26, 29, 268
 Hemert, 218
 Hengelo (Gelderland), 68, 208
 's Hertogenbosch, 77, 95, 173, 186
 's Hertogenbosch (Meierij van), 6, 10

Herwen, 209
 Herwen en Aerdt (richter ambt), 13
 Heumen, 166
 Heusden, 77
 Hilversum, 77
 Hoevelaken, 76
 Holland (graafschap), 12, 19, 42, 64, 69,
 81, 84, 86, 87, 108, 169, 175, 180, 211,
 219, 220, 229
 Hollanderbroek, 68
 Hollandse IJssel, 182
 Horn, Land van, 8
 Horst, 8, 184
 Houthem, 235
 Huissen, 13, 68, 163, 236
 Hulsbergen, 194, 226, 236, 260
 Hummelo, 44, 68, 163, 166
 Hunerberg, 33

 Imbosch, 16
 Issum, 28

 Jadeboezem, 96
 Joedestraet (Venlo), 92
 St. Jospharsdal (klooster), 232, 235

 Kaldenkirchen, 7, 152
 Kampen, 19, 176, 177, 179, 195, 272
 Kellen, 208
 Kempen, 8
 Keppel, 166
 Kerkdriel, 215
 Kessel, 23, 72, 153, 158, 209, 211
 Kessel, Land van, 6, 8, 10, 76, 82, 129, 252,
 268
 Kesteren, 12, 163, 215
 Keulen (bisdom), 8, 40, 64, 203, 204, 207,
 209, 213, 216, 237
 Keulen (kerkprovincie), 207, 224
 Keulen (stad), 6, 10, 31, 35, 43, 57, 69, 70,
 71, 72, 77, 109, 110, 121, 122, 124, 150,
 159, 172, 173, 177, 178, 180, 181, 192,
 202, 256, 259, 260, 264
 Kevelaer, 5, 23, 24, 26, 27, 192

Klaarwater (klooster), 231, 236
 Kleef (graafschap en hertogdom), 12, 14,
 68, 78, 83, 84, 85, 86, 87, 98, 109, 112,
 172
 Kleef (stad), 6, 10, 31, 39, 273
 Kleverham, 98
 Koblenz, 44, 160
 Konstanz, 237
 Koevorden, 58
 Kootwijk, 16
 Kopenhagen, 265
 Kortrijk, 131
 Kranenburg, 71, 118
 Kriekenbeek, 51, 57, 62, 66, 76, 124
 Künrade, 184

 Laagvlakte, Nederrijnse, 71
 Laerpoort (Zutphen), 16, 178, 180
 La Tène, 29
 Lauresheim (Lorsch, klooster), 163, 206
 Leerdam, 108
 Leiden, 169, 186, 264, 266
 Lek, 6, 68,
 Lent, (Beruwe), 82
 Leomerike, 39, 40
 Leuven, 255, 262
 Lienden, 218
 Limburg (aan de Vesder), 71
 Limburg (hertogdom), 70, 71, 72, 73, 100,
 249
 Limburg (provincie), 5, 7, 8, 12, 31, 33,
 191
 Limburg, Noord-, 26, 27, 150, 158, 174
 Limburg, Midden-, 26, 27, 150, 152, 153,
 158, 159, 203
 Limburg, Zuid-, 25, 150, 153, 158, 184,
 203
 Linge, 12, 13, 68, 99
 Linnich, 113
 Lippe, 32
 Lobith, 3, 5, 12, 13, 66, 69, 83, 176, 194
 Lochem, 15, 51, 61, 64, 66, 173, 180, 227
 Loenen, 16, 17, 18, 19, 83
 Loevestein, 12

Lom, 236
 Londen, 94
 Loon (graafschap), 100
 Lorsch, zie Lauresheim
 Lotharingen, 40, 41, 46
 Lottum, 3
 Lousberg, 44
 Luik (bisdom), 38, 40, 95, 100, 104, 132,
 203, 207, 209, 213, 216, 224, 249
 Luik (stad), 44, 100, 202, 212, 219, 271
 Lunterse Beek, 17
 Lijmers, 14, 15, 32, 35, 36, 40, 68, 82, 87,
 128, 163, 164, 165, 207, 208, 248

 Maagdenburg, 44
 Maas, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 18,
 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41,
 42, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 57, 69, 71, 72,
 88, 101, 129, 151, 152, 157, 160, 161,
 173, 174, 175, 176, 177, 183, 184, 191,
 192, 201, 202, 203, 204, 207
 Maas en Waal, Land van, 12, 13, 26, 28,
 33, 38, 51, 56, 68, 76, 99, 189, 207, 208
 Maasbommel, 194
 Maaseik, 7
 Maasgouw, 38
 Maastricht, 31, 38, 42, 43, 44, 48, 50, 56,
 58, 100, 129, 152, 159, 167, 170, 173,
 174, 184, 201, 202, 214, 223, 232, 268,
 271, 273
 Mainz, 159
 Marburg, 263
 Mariaweide (klooster), 230
 Mariënborn (klooster), 228, 260
 Mariëngaarde (klooster, Friesland), 250
 Mariëngaarde (klooster, Roermond), 230
 Mariëuweerd (klooster), 165, 211, 231
 Marne, 29
 Masau Inferior, 38
 Masau Superior, 38
 Mechelen (Brabant), 128, 136
 Meerssen, 40
 Meinerswijk, 163, 167
 Melick, 153

Meurs, 8, 120, 127
 Middelaer, 11, 12, 26
 Midden-Maas, 30, 31, 35, 42, 51, 56, 152,
 172, 184, 185, 192
 Midden Nederlands rivierengebied, 11, 31,
 35, 40, 41, 45, 50, 112
 Middenrijk, 40
 Millen, 93, 94, 95
 Mollingen, 11, 17
 Milsbeek, 11
 Molenbeek, 10
 Molengouw, 38
 Monnikhuizen (klooster), 96, 105, 217,
 223, 225,
 Montferland, 14, 25, 154, 155
 Montfoort, 7, 9, 25, 62, 66, 84
 Mook, 12, 38, 151, 172, 174, 176
 Munster (bisdom), 44, 64, 95, 104, 117,
 118, 207, 208, 209, 213, 224
 Munster (stad), 117, 134, 166, 177, 183,
 185, 208
 Munster (Maria Magdalena hospitaal),
 166
 Münsteifel, 95
 Münsterland, 15, 37, 40, 180
 Nancy, 130
 Neder-Betuwe, 12, 68, 76, 99, 159, 165,
 207
 Neder-Elten, 12
 Nederkruchten, 7
 Neder-Lotharingen, 46, 71
 Nedersticht, 94, 101, 107, 118
 Neede, 25, 154, 166, 208
 Neuss, 31, 128, 129, 150
 Neustrië, 36
 Nideggen, 237
 Niel, 253
 Niers, 5, 9, 10, 26, 30, 31, 38, 49, 50, 57,
 71, 152, 191, 192, 204, 207
 Nieuwerker, 5, 152, 191
 Nieuwlicht (klooster), 228
 Nieuwstadt, 62, 65, 66, 113, 158
 Niftrik, 93

Noord-Afrika, 94
 Noordzee, 31, 175
 Nordhorn, 179, 260
 Nunspeet, 16
 Nijbroek, 19, 68, 76
 Nijenbeek, 18, 84, 218
 Nijkerk, 5, 17, 99, 173, 227, 266, 267
 Nijmegen, 3, 6, 8, 10, 13, 21, 25, 27, 31,
 33, 34, 37, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 56, 62,
 63, 64, 66, 67, 68, 69, 80, 81, 82, 83, 84,
 85, 87, 88, 90, 91, 92, 103, 105, 106, 108,
 112, 114, 115, 117, 119, 120, 121, 126,
 127, 128, 131, 132, 134, 150, 151, 157,
 158, 161, 173, 174, 175, 176, 178, 183,
 186, 187, 201, 202, 204, 207, 208, 216,
 217, 218, 220, 221, 223, 226, 227, 232,
 233, 238, 248, 253, 254, 262, 266, 271,
 274, 275, 277
 Nijmegen (kwartier van), 11, 12, 13
 Nijmegen (Rijk van), 8, 11, 12, 120, 157,
 189, 193, 207
 St. Odiliënberg, 7, 40, 57, 152, 159, 203,
 207, 212, 235, 248
 Oene, 19, 194, 215, 227
 Oldenburg, 58
 Oldenzaal, 213
 Ooi, 187
 Oost-Betuwe, 12
 Oosterbeek, 55, 163, 209, 215
 Oost-Frankenland, 40, 42
 Oostergo, 52
 Oost-Nederland, 190
 Oostzee, 178
 Opheusden, 236
 Oppidum Batavorum, 33
 Orleans, 97, 99, 100
 Orsoy, 177
 Osnabrück, 95, 118
 Oss, 96
 Ossenvoren, 76
 Othée, 100
 Otterlo, 163
 Oude Yssel, 14, 15, 16, 32, 37, 40, 154.

173, 180
 Oud-Zevenaar, 238
 Over-Betuwe, 12, 32, 68, 76, 77, 99, 159, 207
 Overkruchten, 7
 Overkwartier (zie Gelre)
 Overloon, 27
 Oversticht, 79, 81, 82, 85, 94, 107, 118, 119, 178, 234
 Overijssel, 13, 69, 79, 234
 Oyen, 96, 101

 Paderborn, 95
 Pannerdens kanaal, 12, 13
 Peel, 6, 8, 10, 38
 Parijs, 225
 St. Pietersberg (Maastricht), 174, 184
 St. Pieterswiël (klooster), 228
 Posterholt, 7
 Potsdam, 273
 Praest, 163
 Pruisen, 93
 Prüm (klooster), 44, 59, 163, 206, 237
 Putten, 16, 26, 163, 166, 209

 Qualburg, 204

 Ravenswaay, 102
 Ravestein, 96, 176
 Regge, 180
 Reichswald (Rijkswoud), 6, 10, 11, 76, 150, 157
 Renkum, 26, 209, 235
 Renooi, 68, 99
 Rheden, 19, 44, 166
 Rhenen, 5, 43, 55, 156
 Ribemont, 40
 Roer, 9, 113, 183, 192
 Roermond, 3, 5, 7, 8, 9, 23, 26, 27, 30, 38, 48, 50, 51, 57, 59, 61, 62, 66, 68, 81, 83, 87, 90, 92, 100, 101, 103, 112, 117, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 128, 132, 137, 152, 165, 172, 173, 174, 183, 184, 191, 192, 203, 207, 211, 216, 217, 218, 219,

220, 221, 223, 230, 231, 232, 233, 235, 252
 Rolduc (Kloosterrade), 46, 249, 250
 Rome, 224, 237
 Romeinse Rijk, 30, 31, 34
 Roosteren, 235
 Roozendaal, 84, 105, 135, 271
 Rossum, 163, 227
 Rote Erde, 6, 179
 Rothem, 166
 Rotterdam, 169
 Ruurlo, 14, 154
 Rijn, 3, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 23, 28, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 40, 43, 45, 46, 49, 50, 62, 68, 88, 109, 110, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 159, 160, 161, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 182, 201
 Rijnberg (Rheinberg), 92, 211
 Rijndelta, 31, 33, 34
 Rijnngrens, 31, 32, 34
 Rijnland, 56, 161, 172, 174, 176, 178, 179, 180, 191, 224
 Rijn, Neder-, 12, 16, 35, 41, 69, 70, 87, 97, 121, 133, 176, 178, 180, 192, 204
 Rijnsburg (abdij), 233
 Rijnwijk, 166

 Salland, 79, 85
 Sand ('t Zand), 236
 Schipbeek, 13, 180
 Schonen, 178
 Schoonerwoerd, 108
 Sevelen, 158
 Sevenum, 8
 Siegburg, 166
 Silvolde, 14, 166, 208
 Sinderen (bij Voorst), 44
 Sint-Andries, 12
 St. Josaphatsdal (klooster), 232, 235
 Sion (klooster), 230
 Sittard, 10, 72, 95, 96, 119
 Slingerbeek, 154
 Soeren, 163
 Soest, 113

- Spijk, 165
 Staverden, 55
 Staveren, 218
 De Steeg, 17
 Steenderen, 44, 51
 Stevensweert, 163
 Straatsburg, 263
 Straelen, 5, 23, 25, 27, 93, 120, 124, 125,
 128, 158, 165, 166, 172, 191, 235, 236
 Stroe, 17, 194
 Süchteln (dekenaat), 207
 Susteren, 72, 95, 96, 119, 203, 210
 Swalm, 9, 192
 Swalmen, 3, 9, 26, 153, 158

 Tegelen, 7, 9, 72, 153, 158, 164, 185, 207
 Teisterbant, 39, 40, 41, 47, 49, 51, 56
 Terborg, 15
 Ter Horst, 108
 Ter Leede, 108
 Terlet, 16, 105
 Terschuur, 17
 Thorn, 210
 Tiel, 12, 13, 41, 44, 45, 49, 59, 72, 79, 82,
 83, 84, 88, 106, 107, 134, 160, 161, 174,
 176, 205, 213, 216, 218, 227, 231, 236,
 248, 251, 252
 Tiel (aartsdiaconaat van), 209
 Tielerwaard, 6, 12, 76, 99, 159, 163, 165,
 166, 207, 209
 Toldijk, 16, 173
 Tonden, 18
 Tongeren, 38
 Tricht, 165
 St. Truiden, 48
 Tudderden, 152
 Twello, 188
 Twisteden, 28
 Twente, 79, 164, 194

 Uchelen, 17
 Uddelermeer, 25, 26
 Ulft, 15

 Utrecht (bisdom), 19, 40, 45, 55, 64, 69,
 81, 87, 94, 95, 104, 107, 115, 117, 118,
 134, 201, 203, 205, 206, 207, 208, 209,
 212, 213, 216, 224, 225, 233, 237, 250
 Utrecht (stad), 19, 36, 40, 43, 44, 54, 102,
 107, 134, 135, 151, 159, 167, 169, 173,
 205, 206, 212, 256, 262, 265, 266, 267,
 272, 273, 274
 Utrecht, Dom te, 209
 Utrechtse Vallei, 6, 16, 17
 Vaals, 71
 Vaassen, 17, 28, 166, 194, 209
 Valkhof (Nijmegen), 37, 271
 Varik, 44
 Varsseveld, 163, 208
 Vecht, (Utrechtse), 182
 Vechten, 151
 Velp, 17, 155, 163, 166, 215
 Veluwe, 3, 4, 5, 11, 13, 16, 17, 18, 19, 23,
 25, 26, 27, 28, 32, 36, 40, 49, 53, 55, 56,
 67, 68, 70, 82, 83, 89, 101, 124, 128, 129,
 132, 134, 135, 150, 154, 155, 156, 163,
 165, 167, 178, 188, 189, 191, 193, 194,
 195, 207
 Veluwe (dekenaat), 209
 Veluwe (polderdistrict), 260
 Veluwezoom, 11, 16, 19, 154, 155
 Venlo, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 24, 28, 30, 38, 51,
 62, 66, 67, 77, 83, 92, 113, 117, 120, 121,
 122, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 137,
 152, 153, 165, 172, 173, 174, 183, 184,
 191, 207, 218, 220, 221, 230, 232, 235,
 236, 238, 258
 Venray, 8, 27, 184, 235, 236
 Verdun, 40
 Vesder, 71
 Viersen, 5
 Visé, 71
 Vlaanderen, 42, 45, 70, 71, 131, 161, 187
 Vlaardingen, 45
 Vlodrop, 7, 27
 Vlootbeek, 9
 Voorst, 18, 19, 51, 163, 188, 194, 209, 218
 Voorsterbeek, 18

- Voorthuizen, 17, 26, 209
 Vordense beek, 15
 Vreden, 117
 Valbeek, 27
 Vrienenstein, 125

 Waal, 3, 12, 13, 34, 99, 150, 159, 160, 161, 172, 173
 Wachrendonk, 5, 30, 66, 110, 124, 125, 127, 128, 152, 158, 235
 Waddenkust, 31
 Wageningen, 5, 16, 17, 19, 27, 55, 61, 62, 66, 132, 134, 156, 163, 194, 271
 Walburgen, 68
 Waldfeucht, 93, 94, 95
 Wamel, 163, 227, 232, 236
 Wankum, 27, 152
 Wanssum, 10, 158
 Warendorf, 177
 Warnsveld, 166, 232
 Wassenberg, 47, 48, 49
 Weeze, 23, 24, 27, 158
 Well, 158
 Wehl, 14, 166
 Werden (abdij), 44, 163, 164, 166, 206
 Wesel, 69, 177, 178, 179
 West-Beruwe, 12
 Westergo, 52
 Westervoort, 205
 Westfalen, 28, 32, 37, 65, 113, 133, 155, 173, 177, 178, 179, 180, 183, 190, 224, 260
 West-Frankenland, 40
 Westroyen, 217, 231
 Wetering, Grote, 19
 Wetten, 24
 Wichmond, 163, 205
 Wilp, 18, 19, 87, 163, 188, 194, 205
 Windesheim, 223, 228, 229, 230
 Winnekendonk, 23, 26
 Winterswijk, 14, 166, 208, 238
 Wisch, 14

 Wirtenberg, 263
 Woeringen, 70, 72, 73
 Worms, 63, 92, 257, 263
 Woudrichem, 102
 Wychen, 12, 28
 Wijk bij Duurstede, 12
 Wyler, 11

 Xanten, 31, 33, 150, 152, 178, 202, 204, 235
 Xanten (aartsdiaconaat), 204, 207

 Yssel, 3, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 28, 32, 35, 37, 41, 51, 52, 87, 150, 153, 154, 155, 156, 160, 162, 163, 165, 172, 173, 177, 179, 180, 182, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 205
 Ysseloord, 66, 69, 176

 Zalt-Bommel, 13, 59, 69, 77, 86, 134, 160, 161, 174, 175, 176, 185, 227, 228, 230, 235
 Zandwijk, 79, 163
 Zeeland, 69, 180, 183, 219, 220, 229
 Zelhem, 68, 166, 208, 215
 Zennewijnen (klooster), 211
 Zevenaar, 14, 166
 Zoelen, 28, 99
 Zuilichem, 69
 Zülpich, 70, 97
 Zutphen, 3, 5, 11, 14, 15, 16, 19, 21, 51, 52, 54, 59, 61, 64, 66, 69, 74, 81, 83, 87, 103, 120, 121, 126, 128, 132, 133, 134, 168, 170, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 186, 187, 188, 193, 194, 195, 212, 216, 219, 220, 221, 223, 225, 227, 232, 233, 238, 272
 Zutphen (graafschap), 50, 51, 52, 54
 Zutphen (kwartier), 11, 13, 14, 15, 16, 56, 68, 82, 85, 91, 129, 133, 195, 235
 Zwolle, 19, 173, 177, 179, 226, 234
 Zijfflich (dekenaat), 208
 Zijpenberg, 16

- 1 Dr. M. G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*
- 2 Dr. Remigius Dieteren O.F.M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek*
- 3 Dr. J. M. Gijsen, *Nikolaus Heyendal (2 delen)*
- 4 Drs. J. F. R. Philips, Drs. J. C. G. M. Jansen, Drs. Th. J. A. H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*
- 5 Dr. P. Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*
- 6 Dr. E. Roebroeck, *Het land van Montfort*
- 7 J. Koreman, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*
- 8 Dr. J. M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886) bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*
- 9 Dr. Jean Baerten, *Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)*
- 10 A. H. Paape, *Donkere jaren*
- 11 Dr. Mr. H. H. E. Wouters, *Grenslaan en bruggehoofd*
- 12 Dr. C. van den Berg, H. B. J. van Rijn, *burgemeester van Venlo, pionier der milieubygiëne*
- 13 Dr. J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)*
- 14 Dr. P. L. Nève, *Het rijkskamergerecht en de Nederlanden*
- 15 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel I*
- 16 Dr. L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg*
- 17 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel II*
- 18 Ir. C. E. P. M. Raedts m.i., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*
- 19 Dr. S. Y. A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*
- 20 Dr. W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*
- 21 Dr. P. J. H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673*
- 22 Jaak Brepoels, *Het Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*
- 23 Harry Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*
- 24 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*

